

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

1981



Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

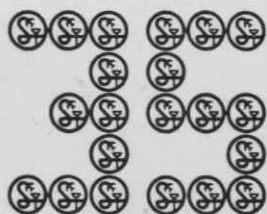
1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)
 - I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956 50.—
 - II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957 50.—
 - III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958 50.—
 - IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959 50.—
 - V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348 50.—
 - VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961 50.—
 - VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962 50.—
 - VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963 50.—
 - IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964 50.—
 - X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965 50.—
 - XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966 50.—
 - XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968 50.—

2. Razprave
 - I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958 50.—
 - II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971 razprodano
 - III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972 razprodano
 - IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977 100.—

3. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja) 50.—
 Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja) 200.—
 Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955, Ljubljana 1965 100.—
 Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970 100.—

4. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 100.—
 Razstavní katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973 50.—

5. Gradivo in razprave
 - Zvezek 1: Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861—1918, Škofja Loka 1979 50.—
 - Zvezek 2: vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980 (za člane arhivskega in zgodovinskega društva) 300.—
 - Zvezek 3: Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981 150.—



lek ljubljana



TEMATSKA ŠTEVILKA »KRONIKE«
RAZPRAVE IZ ZGODOVINE LJUBLJANE V 19. IN 20. STOLETJU

Uredništvo »Kronike« je v drugi številki 29. letnika zbralo razprave iz zgodovine Ljubljane v 19. in 20. stoletju. K sodelovanju smo pritegnili ne le zgodovinarje v ožjem pomenu besede, temveč tudi raziskovalce drugih družbenih in zgodovinskih strok, ki jih zanima preteklost Ljubljane, in poizkušali njihove sestavke razvrstiti po kronološkem redu od zgodnjih desetletij 19. stoletja do novejšega časa. Objavljeni prispevki seveda ne morejo zapolniti vseh vrzeli v poznavanju zadnjih dveh stoletij ljubljanske preteklosti: posebna številka »Kronike« tudi nima tega namena. Poizkušali pa smo predstaviti nekatera novejša dognanja raziskovanj ljubljanske preteklosti in jih tu predstavljamo skupaj, zbrana v enem zvezku. Z njim se hkrati vključujemo v praznovanje 40-letnice vstaje. Ljubljani, v času NOB, je zato v naši številki tudi namenjen najobširnejši sestavek.

»Kronika«, ki je pred nami, ima skoraj dvojni obseg. Tako zajetne številke ne bi mogli izdati le z običajnimi subvencijami Raziskovalne skupnosti in Kulturne skupnosti Slovenije. Po pomoč smo se obrnili na večje število samoupravnih interesnih skupnosti in organizacij združenega dela. Izdajo številke z razpravami iz zgodovine Ljubljane so nam s posebnimi subvencijami omogočili še: Ljubljanska kulturna skupnost, Republiški odbor Zveze združenj borcev NOV, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni muzej Ljubljana, Lesnina Ljubljana in Lek Ljubljana. Vsem se za pomoč iskreno zahvaljujemo.

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

29. letnik Ljubljana 1981 2. zvezek

- Jože Žontar:** Problemi zgodovine mest — Stran 91
The Problems of the Town-History
- Damjan Prelovšek:** Ljubljanski mojster Anton Cragolini — Stran 96
The Ljubljana Master Builder Anton Cragolini
- Mirko Kambič:** Prvi ljubljanski fotografi (1839—1870) — Stran 103
The First Photographes in Ljubljana (1839—1870)
- Vasilij Melik:** Volitve v Ljubljani 1848—1919 — Stran 115
The Elections in Ljubljana: 1848—1918
- Anton Slodnjak:** Ljubljana v luči slovenske narodne misli — Stran 124
Ljubljana in View of Slovene National Idea
- Marjan Drnovšek:** Ljubljanski mestni statuti 1850—1934 — Stran 126
The Ljubljana Municipal Regulations: 1850—1934
- Jasna Fischer:** Oris razvoja prebivalstva v Ljubljani in njegove družbene sestave od sredine 19. stoletja do 1918 — Stran 137
An Outline of the Growth of the Ljubljana Population and its Social Structure from the mid- 19th Century until 1918
- Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti.
- Na ovitku:** Dore Klemenčič — Maj: Komemoracija pred Prešernovim spomenikom v Ljubljani 8. februarja 1942, 1955 (Muzej ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani)
- Izdaja Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino, Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska Tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani, Uredništvo in uprava v Ljubljani, PZE za zgodovino, Aškerčeva 12. Tekoči račun 50101-678-49040 (Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, — Za »Kroniko«). Letna naročnina 160 din za posamezne naročnike, 250 din za ustanove, posamezna številka 100 din, dvojnina 150 din.
- Jasna Fischer:** Delavsko gibanje v Ljubljani od začetkov do leta 1896 — Stran 143
Labour Movement in Ljubljana from the Beginning until 1896
- Andrej Vovko:** O osnovnem in srednjem šolstvu v Ljubljani v obdobju 1848—1941 — Stran 150
On the Elementary and Secondary School Education in Ljubljana in the Period between 1848—1941
- Janez Kos:** Oris pglavitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850—1941 — Stran 159
An Outline of the Principal Points of the Development of Certain Communal Activities in Ljubljana between 1850 until 1941
- Edo Ravnikar:** Urbanistična misel v Sloveniji od leta 1900 — Stran 166
Town-planning Concepts in Slovenia since 1900
- Tone Ferenc:** Italijanske racije v Ljubljani leta 1942 — Stran 183
The Italian Razzias in Ljubljana: 1942
- Vekoslav Kremenšek:** Etnološke raziskave Ljubljane — Stran 228
The Ethnological Researches of Ljubljana

PROBLEMI ZGODVINE MEST NA SLOVENSKEM OD SREDE 18. STOLETJA
DO LETA 1848 S POSEBNIM OZIROM NA LJUBLJANO

JOŽE ZONTAR

Prof. dr. Fran Zwitter je v svoji razpravi Problemi zgodovine slovenskih mest, ki jo je objavil leta 1937, ugotavljal: »Najbolj zane-marjen del zgodovine mest je pa 18. in 19. stoletje. V mnogih ozirih so nam prejšnja raz-dobja znana bolj kakor pa moderna doba. Ne-raziskana je doslej vsa likvidacija srednjeve-škega meščanstva in mestne ustave, ki se je izvršila v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja. Zelo malo znani so začetki mo-derne industrije, še mnogo manj pa postanek modernega trgovstva in bank. Nepojasnjena je vloga, ki jo igrajo v socialnem in kultur-nem življenju izobrazenci iz svobodnih pokli-cev ter birokracija, ki jo je ustvarila šele te-rezijanska doba. In vendar spada prav postane-k meščanstva v modernem smislu besede v 18. stoletju med najbolj važna dejstva slo-venske zgodovine. Prepričan sem, da nam bo pojasnitev tega razvoja osvetlila v novi luči ves slovenski narodni preporod.«¹

Doslej je stanje raziskav omenjenih vpra-šanj že v marsičem napredovalo, kar kažejo številne razprave in članki, ki se nanašajo na ta vprašanja in so nastali v preteklih 40 letih. V prispevku, ki ima prav tako naslov Proble-mi, želim opozoriti na nekatera vprašanja zgodovine mest na Slovenskem v stoletju ab-solutistične države, kakršna se je začela raz-vijati v času Marije Terezije. Pri tem sem se omejil na t. i. celinska mesta in tudi ne za-jemam posebej obdobja Ilirskih provinc, za katerega je značilen specifičen položaj mest in ki zahteva ločeno obravnavo.

Svoje pojmovanje mesta je razvila vsaka doba, tako tudi obdobje absolutizma v času od srede 18. do srede 19. stoletja. V pravnem smislu je namreč nastanek mesta vezan na podelitev naziva mesto naselbini (navadno trgu). Ni naključje, da se v tem času sploh ni obravnavalo vprašanje, kdaj lahko postane naselbina mesto, kar je po eni strani najtes-neje povezano s politiko absolutistične drža-ve, ki je bila v popolnem nasprotju s kakr-šnokoli idejo o avtonomiji. Po drugi strani pa so bili nazori glede občine, kakršni so se izo-blikovali v prvi polovici 19. stoletja in so na-šli svoj odsvit tudi v provizoričnem občin-skem zakonu z dne 17. marca 1849 edini v tem, da naj ne bo razlike med občinami, ki zajemajo mestne in občinami, ki zajemajo vaške naselbine.²

Na začetku naj ugotovimo, da v obravna-vanem času in na obravnavanem območju

ni nastalo nobeno novo mesto. Po posamez-nih okrožjih smo imeli naslednje število mest.³

Okrožje (po območjih iz leta 1782)	Mesta
Ljubljana	Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Radovljica, Kamnik (5);
Novo mesto	Crnomelj, Kočevje, Kostanjevica, Krško, Metlika, Novo mesto, Višnja gora (7);
Postojna	Idrija, Lož (2);
Maribor	Maribor, Ormož, Ptuj (3);
Celje	Brežice, Celje, Slovenjgradec, Slovenska Bistrica (4);
Celovec	Št. Andraž (St. Andrä), Pliberk (Bleiburg), Friesach, Celovec, St. Leonhard, Strassburg, St. Veit (St. Vid), Velikovec, (Völkermarkt), Wolfsberg (Volšperk) (9);
Beljak	Gmünd, Beljak (2).

Za primerjavo naj navedemo še število trgov v tem času (prav tako po okrožjih):

Okrožje (po območjih iz leta 1782)	Trgi (število)
Ljubljana	5
Novo mesto	6
Postojna	6
Maribor	16
Celje	25
Celovec	14
Beljak	11

Številke kažejo, da je bilo torej na Kranj-skem bistveno manj trgov kot pa na Štajer-skem in Koroškem.

Po pravnem položaju so razlikovali med de-želnoknežjimi mesti in med mesti, ki so bila v lasti zemljiških gospodov. V skupini zad-njih je bila na Kranjskem Škofja Loka, ki je bila v lasti freisinškega gospodstva in na Štaj-erskem Ormož, v lasti tamkajšnjega gospod-stva. Več je bilo mest, ki so bila v lasti zemlji-ških gospodov na Koroškem (Št. Andraž, St. Leonhart, Strassburg in Volšperk). Poleg tega je bilo deželno glavno mesto Celovec v lasti koroških deželnih stanov. Ko so začeli urejati mestne organe v času Jožefa II., so začeli upo-rabljeni za mesta, ki niso bila deželnoknežja, naziv municipalna mesta. Če primerjamo ta-kratni ustroj in delovno področje deželno-knežjih in municipalnih mest lahko ugotovi-mo, da ni — z izjemo formalno-pravnega po-ložaja — med njimi nobene razlike. Povsem drugačen položaj pa je nastal pri tistih mu-nicipalnih mestih, kjer so prenesli na zemlji-ško gospodstvo sodstvo, upravne zadeve in po-

biranje davkov in so odpravili mestne organe.

V obravnavanem času je začel dobivati pojem glavnih mest nove pomene. Deželna glavna mesta poznamo že od prej. Novost so postala glavna mesta za več upravno združenih dežel. V tem oziru je imela poseben pomen Ljubljana kot glavno mesto Ilirskih provinc v letih 1809 do 1813, nato pa je bila Ljubljana sedež upravno združene Kranjske in Koroške. Izoblikovala so se tudi nova ožja državna upravna območja, pri čemer so organi za ta območja začeli delovati v mestih. Tako so dobili okrožni uradi (kresije), ki so bili ustanovljeni leta 1748 svoje sedeže v mestih Ljubljana, Novo mesto, Celje, Maribor, Celovec, Beljak in Velikovec, ki so s tem postala okrožna glavna mesta. V notranjskem okrožju pa ni bilo v geografskem smislu primerno ležečega mesta in so določili trg Postojno za sedež in s tem glavni kraj okrožja.

V primeri z današnjim časom, ko je razmerje med številom prebivalstva, ki živi v mestih in številom prebivalstva na podeželju eno glavnih vprašanj razvoja populacije in urbanizacije, pa je bilo to vprašanje v obravnavanem obdobju manj pomembno, saj je živelo na območju, o katerem govorimo, v mestih le okoli 6% vsega prebivalstva. Na splošno razlikujemo glede številčnega razvoja prebivalstva v stoletju od srede 18. do srede 19. stoletja dve obdobji: od srede 18. ter v prvih desetletjih 19. stoletja je prebivalstvo skoraj stagniralo, sledila je doba počasnega in zmernega naraščanja, kar je trajalo nekako do sedemdesetih let 19. stoletja. Kar zadeva mesta, velja tudi za te, da je prvo obdobje pri njih na splošno čas stagnacije. Za sredo 18. stoletja je izračunal dr. Vlado Valenčič, da je štela Ljubljana okoli 9400 prebivalcev in da je v prvem obdobju prebivalstvo v Ljubljani naraslo približno za 6%, kar pomeni v bistvu stagnacijo. Enak razvoj sledimo tudi v drugih mestih. Toda v drugem obdobju so vsaj nekatera mesta bistveno hitreje naraščala v primerjavi s splošnim razvojem. Pri Ljubljani znaša naraščanje med leti 1813 in 1834 24%, med leti 1834 in 1874 pa kar 42%. Podobno naglo naraščanje prebivalstva proti sredi 19. stoletja sledimo tudi pri Mariboru, ni pa seveda mogoče takega razvoja posploševati za vsa naša mesta. Doseževanje v mesta ni bilo za razvoj mestnega prebivalstva torej tedaj nič manj pomembno kot danes. Vzrok za tako naraščanje naseljenosti je treba iskati v gospodarskem razcvetu, ki je ugodno vplival na naraščanje prebivalstva. Ljubljana je začutila prve vplive industrijske revolucije. V mestu je nastalo nekaj industrijskih podjetij, sladkorna rafinerija in

bombažna predilnica sta se razvili v pomembna obrata. Z Dunaja proti Trstu so gradili železnico, ki je pripomogla — še preden je bila dograjena do morja — do povečanja trgovskega prometa med Trstom in gospodarsko bolj razvitimi osrednjimi in severnimi deželami monarhije.⁴

Poleg številčnega razvoja nas zanima tudi socialna struktura mestnega prebivalstva. Analiza, ki jo pripravil dr. Vlado Valenčič za Ljubljano (brez Šempetrskega in Poljanskega predmestja ter Kurje vasi, za kar ni na voljo potrebnih virov) po stanju leta 1754, kaže, da je pripadalo poklicem, ki so opravljali kakšno gospodarsko dejavnost, komaj 30% mestnega prebivalstva (trgovci in kramarji, rokodelci s pomočniki in vajenci, vozniki, čolnarji, tovorniki, gostilničarji in ribiči). Več kot polovica prebivalstva je pripadala najnižjim socialnim slojem (dninarji, hišna služinčad, gostači). Plemstva je bilo v mestu 3%, duhovščine 1,33%, doktorjev prava in medicine 1,63% in uradnikov, ki niso spadali med plemstvo in doktorje 5,44%. Med mestnim prebivalstvom so torej številčno še vedno znatno prevladovali sloji, ki se niso vzdrževali s katerokoli gospodarsko dejavnostjo.⁵ Socialna struktura mest se je pričela v večji meri spreminjati šele v prvi polovici 19. stoletja, tam, kjer so začela mesta hitreje naraščati in so dobila večja industrijska podjetja. Tu nas zanima že nastajajoči delavski sloj v mestih. Na splošnem pa bodo zlasti za prvo polovico 19. stoletja potrebne še nadaljnje raziskave. Izključiti pa je treba kakršnekoli posplošitve.

Opisani razvoj prebivalstva se je kazal tudi na urbanističnem razvoju mest. Ves ta čas so se mesta le neznatno širila. Pri Ljubljani zaznamujemo nek premik edino s pričetkom kolonizacije gmajne Ilovca po letu 1840, ko se je pričela naselitev med Ižansko in Dolenjsko cesto. V notranjosti mesta so pogosto izkoristili površine, ki so jih pridobili s tem, da so podrli mestna obzidja.⁶

Z urbanističnim razvojem je neposredno povezano tudi vprašanje mestnih območij in njihove rasti. V upravno-statističnem smislu je moč govoriti o mestu kot naselju od leta 1770 dalje, ko so v naših krajih izvedli oštevilčenje hiš. Enote z lastno hišno numeracijo od št. 1 naprej so imenovali števeni oddelek; danes jih imenujemo kraj ali naselje (v upravno-statističnem smislu besede). Le večja urbanizirana naselja (kot npr. Ljubljana) niso imela enotnega oštevilčenja že od vsega začetka, marveč je imela vsaka ulica svojo posebno numeracijo. Ljubljana kot naselje je obsegala notranje mesto, 7 predmestij (Po-

ljansko, Šempetrsko, Kapucinsko, Gradišče, Krakovo, Trnovo, Karlovško) in Kurjo vas. Spodnja Šiška je bila v obravnavani dobi še samostojno naselje.⁷

V nekem smislu lahko govorimo o mestnem območju tudi z vidika mestnega dominija, s tem da ugotavljamo, koliko hiš v mestu ni bilo podložnih mestu, marveč so bile podložne različnim zemljiškim gospodstvom. Potem ko je kupilo mesto Ljubljana med leti 1600 in 1734 od vicedoma in različnih zemljiških gospodstev več kot 80 hiš, so bile leta 1754, ko je bilo v mestu in predmestjih 786 hiš, še vedno 204 hiše, ki niso bile podložne mestu.⁸ Podoben je bil položaj tudi drugod; tako je bilo leta 1749 v Kamniku poleg 181 mestu podložnih hiš, še 25 hiš tujih gospodstev.⁹ Ker je v obravnavanem času igralo vprašanje podložnosti hiš v mestih vedno manjšo vlogo, je v glavnem ostalo pri stanjih, ki so bila dosežena v mestih sredi 18. stoletja, vse do leta 1848.

V ozemelskem oziru pa poznamo v povezavi z mesti v tem času še nadaljnja dva pojma. Eden je bilo območje mestne jurisdikcije (mestnega pomirja), to je ozemlje, na katerem je mestni sodnik opravljal določene sodne funkcije. Ob pripravi jožefinske davčne regulacije po letu 1785 pa so nastala nova območja — občine: sprva zaradi davčnih potreb, vendar so njihovi organi — rihtarji, dobili kmalu tudi razne upravne naloge. Po letu 1814 so na območju bivših Ilirskih provinc prišla območja teh občin pri večini mest v direktno povezavo z mesti.

O srednjo pozornost namenjamo vprašanju propada mestne avtonomije. S podreditvijo mest okrožnim uradom za časa Marije Terezije je skoraj povsem izginila mestna avtonomija. Država je v vedno večji meri posegala v mestne zadeve in o njih odločala. Uporabljala je prisilna sredstva, če se ji je zdelo to potrebno. Tudi trške, obrtne in cehovske zadeve so podredili nadzoru okrožnih uradov. Tako so postali mestni organi v svojem bistvu več ali manj izvajalci oblasti okrožnih uradov. Pri samem propadanju mestne avtonomije razlikujemo več razvojnih faz. Sistem mestnih organov je ostal v terezijanski dobi še nespremenjen. Do sprememb prav tako ni prišlo pri volilnem postopku mestnih organov. Sistem menjave (mutacije) je bil vsaj pri večjih mestih do tedaj že odpravljen, dokončno pa so ga v tem času povsod prepovedali. Po tem načelu je smel namreč na dan volitev širši svet iz ožjega odpoklicati določeno število članov, ki so jih nadomestili z novimi. Odprava mutacije je pri mestih še vse bolj utrje-

vala oblast vrhnje plasti premožnih meščanov. Pač pa so v terezijanski dobi podaljšali funkcijsko dobo mestnih sodnikov in županov od enega na tri leta in zmanjševali število članov mestnih svetov, oziroma na Štajerskem določili, da smejo le trije člani mestnega sveta za svojo službo prejemati plačilo.

Jožef II. se ni čutil vezanega na stare mestne svoboščine ter jih je po svoji volji spreminjal ali pa jih sploh ukinjal. Izhodišče teh reform je bila želja, da postanejo mestni organi sodišča s kvalificiranimi sodniki (tremi ali štirimi svetniki, ki naj bi bili plačani uradniki s potrebnimi izpiti). Obenem pa naj bi ta organ vodil tudi mestne upravne in gospodarske zadeve. Na čelu tega organa, imenovanega mestni magistrat, je bil župan, ki so ga sprva še volili na štiri leta, od leta 1793 pa kot magistratne svetnike za nedoločen čas (brez omejitve). Zunaj deželnih glavnih mest so se zadovoljili s tem, da je bil najmanj en magistratni svetnik plačan uradnik, ki je bil obenem tudi sindik, to je mestni tajnik. Najprej so postavili mestni magistrat na Dunaju (leta 1783). V Gradcu, Celovcu in Gorici so organizirali magistrat leta 1784 in v Ljubljani naslednje leto. Tega leta (1785) so pričeli z organiziranjem magistratov tudi pri ostalih mestih. Pri tem je novomeški okrožni glavar ugotavljal, da so bili pri majhnih mestih mestni sodnik in člani mestnih svetov preprosti meščani, ki največkrat niso znali ne brati ne pisati, mestni pisarji pa so se zelo slabo spoznali na sodno poslovanje in zemljiško-knjižne zadeve. Pri organiziranju magistratov je prišlo do razlik med posameznimi deželami. Na Kranjskem so okrožni uradi za večino mest menili, da nimajo finančnih sredstev, da bi postavili magistrate, vendar so nato vsaj pri nekaterih mestih organizirali magistrat. Pač pa so dotedanja deželnoknežja mesta Radovljico, Kostanjevico in Krško izročili bližnjim zemljiškim gospodstvom (s tem so postala municipalna), poleg tega pa prenesli na ta zemljiška gospodstva tudi sodstvo nad meščani in vodstvo mestnih upravnih zadev (s tem pa odpravili tudi mestne organe). Isto so želeli napraviti tudi s Črnomljem, Metliko in Višnjo goro, vendar teh mest ni bilo pripravljeno prevzeti nobeno gospodstvo. Tendence, ki je bila na Kranjskem, da bi pri manjših mestih čim bolj prenesli upravo in sodstvo na zemljiška gospodstva, se je kazala tudi v tem, da v freisinški Škofji Loki niso dovolili organizirati magistrata, čeprav je mesto dokazovalo, da ima zadosti dohodkov za njegovo vzdrževanje. Od tedaj je izvajalo loško gospodstvo direktno sodstvo nad meščani.

Drugače je šel razvoj na Štajerskem in Koroškem. Tam so pri vseh mestih (tudi municipalnih) organizirali magistrature, resda ponekod šele v začetku 19. stoletja npr. v Ormožu leta 1804). Vse to tudi kaže na večjo moč mest na Štajerskem in ni naključje, da so štajerska mesta dosegla po letu 1790 pravico, da so bila v deželnem zboru iz vsakega okrožja zastopana z dvema odposlancema in da je bil v ožjem stanovskem odboru tudi zastopnik deželnoknežjih mest in trgov. Kranjskim mestom pa kljub vsem pritožbam (zlasti je bila v tem pogledu aktivna Ljubljana), to ni uspelo.

Župana in magistratne svetnike je sprva volil odbor meščanov v navzočnosti okrožnega glavarja. Od leta 1803 dalje pa člane magistrata, ki so bili plačani in so imeli potrebne izpite, niso več volili, marveč jih je imenoval gubernij na podlagi dogovora z apelacijskim sodiščem. Mestu je ostala edina pravica, da je predlagalo kandidate. Vse to je še v večji meri prispevalo h krepitvi birokratske uprave v mestih pa tudi nasploh. Meščanom naj bi še nadalje ostal določen vpliv na mestno gospodarstvo, s tem da so mogli izvoliti poseben meščanski gospodarski odbor, ki pa ni imel posebnega pomena.

Zanimivo je, da so bile mnogokaterne reforme Jožefa II. po njegovi smrti preklicane, mestne avtonomije pa niso več obnovili, niti ne oblik mestne uprave iz časa Marije Terezije. Nasprotno se je propad mestnih avtonomij še celo stopnjeval.

Pri magistratih deželnih glavnih mest je kmalu začelo prihajati do sprememb. Ta mesta so imela obsežno sodno pristojnost, saj so leta 1783 postala splošna sodišča prve stopnje za neplemiške svobodne osebe v vsej deželi. Kmalu so začeli razpravljati o tem, da bi združili magistratni sodišči v Ljubljani in Celovcu s tamkajšnjimi deželnimi sodišči. V Celovcu so to napravili leta 1808, v Ljubljani in Gorici pa leta 1814. Pri teh mestih so ostali le še političnoekonomski, to je upravnoekonomski magistrati, medtem ko je prišlo celotno področje sodstva na deželna sodišča. V Gradcu pa je ostal magistrat nespremenjen kot oblastvo prve stopnje v upravnih, sodnih, merkantilnih in meničnih zadevah.

Francoska organizacija komunalnih arrondissementov oziroma merij, ki je stopila na območju Ilirskih provinc v veljavo s 1. 1. 1812, ni delala razlike med mestnimi in podeželskimi občinami. Po obnovitvi avstrijske oblasti na ozemlju bivših Ilirskih provinc pa je prišlo do nadaljnje spremembe v zvezi z mesti. Magistratov namreč niso več obnovili: sodstvo je prešlo v celoti na okrajne komisariate. To je pomenilo konec še zadnjih ostan-

kov posebne mestne uprave (medtem ko o mestni avtonomiji ni mogoče govoriti že več kot pol stoletja). Mesta so padla na enako stopnjo kot vaške naselbine s tem, da so kot upravna občina dobile rihtarja, ki ga je postavljala okrajna gosposka izmed prebivalcev mesta. Kot v zasmeh tradiciji so smele na podlagi uredbe organizacijske dvorne komisije z dne 22. 11. 1814 tiste občine, ki so predstavljale privilegirana mesta, svoje rihtarje imenovati mestne rihtarje. Izjemo so predstavljala le še deželna glavna mesta s svojimi upravnoekonomskimi magistrati, med drugimi tudi Ljubljana. Ni mogoče primerjati francoskih komunalnih arrondissementov oziroma merij s sistemom avstrijskih občin iz časa pred letom 1848. Toda skupno je obema to, da ne poznate mesta kot posebnega privilegirane organizma. To je vsekakor eden izmed elementov francoske organizacije, ki jih je Avstrija po letu 1814 prevzela. Obenem pa je to pomenilo tudi definitivni konec posebne organizacije mest in sicer na celotnem zopet pridobljenem ozemlju. Zato ni naključje, da Avstrija po letu 1814 tudi ni obnovila cehovske organizacije, ki so jo odpravili v francoski dobi, oblike, ki je najtesneje povezana z mesti. Dejansko pa ji slednje ni povsem uspelo. Cehi so se večinoma ohranili brez vsakega oblastvenega pooblastila kot nekeke zadruga ali bratovščine pod krinko dobredelnih ali verskih namenov.

Drugače pa je bilo v celovškem okrožju in na Štajerskem, torej na območjih, ki so bila zunaj Ilirskih provinc. Tu je država vse do leta 1848 še pustila stari sistem mestnih magistratov nespremenjen.¹⁰

Propad mestne organizacije je spremljal še drug pojav. Absolutistična država je postavila leta 1748 lastne organe na stopnji okrožij. Na nižji stopnji tega še ni zmogla in se je morala naslanjati na zemljiška gospostva in mesta. Tudi velika večina mest je dobila v 80 letih 18. stoletja v upravno nabornookrajni komisariat. Po načrtu iz leta 1787 naj bi določenim mestnim magistratom poverili tudi kazensko (kriminalno) sodstvo na celotnem območju, ki bi jim ga posebej določili. Toda tega načrta niso uresničili, po letu 1814 pa na ozemlju bivših Ilirskih provinc (z izjemo deželnih glavnih mest, kjer so bili političnoekonomski magistrati) okrajnega komisariata niso poverili nobenemu mestu več.¹¹

Na koncu bi želel omeniti še vprašanje gospodarskega oziroma finančnega stanja mest. Za drugo polovico 18. stoletja so značilne permanentne gospodarske težave vseh mest, ki pa so jih imela tudi že v prvi polovici 18. sto-

letja. Te težave in s tem zvezane nerednosti so dale dostikrat povod za večje poseganje vicedomov v mestne zadeve. Tako so se v prvi polovici 18. stoletja stalno ponavljali davčni zaostanki mest (na Kranjskem so bila to zlasti mesta Novo mesto, Krško, Višnja gora, Kamnik, Kostanjevica, Lož, Metlika in Črnomelj). V 70 letih in v začetku 80 let 18. stoletja so se okrožni uradi še posebej lotevali sanacije mestnih financ. Zatekali so se tudi k takšnim ukrepom kot je bila odprodaja mestnih realitet na dražbi, dajanje v zakup mestnih pristojbin in podobno. Kar zadeva slabo finančno stanje, ni bilo dosti bolje pri Ljubljani. Ob organiziranju magistratov po letu 1783 so okrožni uradi ponovno ugotavljali zelo slabo gospodarsko stanje večine mest.¹² Toda za sedaj še vse premalo poznamo dejansko stanje mestnih gospodarstev in dejanske vzroke opisanega stanja, da bi bilo mogoče sprejemati kake zaključke.

V okviru tega prispevka sem skušal opozoriti le na nekatera vprašanja iz zgodovine mest v stoletju pred marčno revolucijo leta 1848, zato še zdaleč niso izčrpani vsi problemi povezani z mesti v tem obdobju. Ne glede na opisani razvoj položaja mest je treba namreč zasledovati odnos mest (včasih gre tudi za odnos posameznih slojev v mestu) do vprašanj, ki so jih postavljali gospodarski razvoj, pomemben razvoj šolstva v tem času in ne nazadnje tudi začetki bolnišnic in odpravljanje starih meščanskih špitalov. Glede odnosa mesta do vprašanj gospodarstva v Ljubljani je treba opozoriti na deli Ivan Slokar — Vlado Valenčič, Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja in na delo Vlado Valenčič, Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja.¹³ In končno ni mogoče iti tudi mimo vprašanj vsakodnevnega življenja mestnih prebivalcev v obravnavanem času, ki so šele komaj načeta.

OPOMBE

1. F. Zwitter, Problemi zgodovine slovenskih mest, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1937, str. 246. — 2. S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 146; *Reichs-Gesetz-und Regierungsblatt* 1849, št. 170. — 3. *Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebiets für das Jahr 1820*; *Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1833*; *Schematismus für Steiermark und Kärnten auf das Jahr 1824*; *Schematismus des Herzogthumes Steiermark für das Jahr 1830*. — 4. V. Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti*, *Kronika II*, 1954, str. 195—200; V. Valenčič, *Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane*, *Kronika V*, 1957, str. 120; V. Melik, *Družba na Slovenskem v predmarčni dobi*, *Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani*, *Znanstveni inštitut Filozofske fakultete*, *Obdobja 2*, Ljubljana 1981, str. 514. — 5. V. Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti*, *Kronika II*, 1954, str. 196—200. — 6. A. Melik, *Razvoj Ljubljane*, *Geografski vestnik V—VI*, 1929—1930 str. 129; J. Vrišer, *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*, *knjižnica Kronike*, zvezek 2, 1956, str. 44. — 7. *Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1833*. — 8. F. Zwitter, *Razvoj ljubljanskega teritorija*, *Geografski vestnik V—VI*, 1929—1930, str. 148; V. Valenčič, *Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane*, *Kronika V*, 1957, str. 118. — 9. V. Valenčič, *Iz kamniškega gospodarstva v XVIII. stoletju*, *Kamniški zbornik VI*, 1960, str. 25. — 10. J. Zontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848* (doktorska disertacija, tipkopis), Ljubljana 1976. — 11. J. Zontar, *Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849*, *Zgodovinski časopis* 1980, 1—2, str. 119 dalje. — 12. V. Valenčič, *Iz kamniškega gospodarstva v XVIII. stoletju*, *Kamniški zbornik VI*, 1960, str. 13. 13. *Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, *Razprave*, zvezek 4, Ljubljana 1977; V. Valenčič, *Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja*, *Zgodovinski arhiv Ljubljana*, *Gradivo in razprave 3*, Ljubljana 1981.



LJUBLJANSKI STAVBNI MOJSTER ANTON CRAGNOLINI

DAMJAN PRELOVSEK

V 18. in 19. stoletju so furlanski stavbeniki pomembno sodelovali pri oblikovanju Ljubljane. Mestu so vtisnili precej mediteranskih črt, ki so označevale njegovo podobo vse do usodnega potresa leta 1895. Furlanski delež je bil zlasti dobrodošel v predmarčnem času, saj bi brez njega stavbarstvo izzvenelo v popolnem diktatu umetnostnega okusa uradnikov Deželne gradbene direkcije.

Zaradi praktično usmerjenih interesov še vedno prisotne razsvetljske miselnosti, je bil obravnavani čas prve polovice preteklega stoletja umetnosti malo naklonjen. Stavbna ekonomija je izpodrinila likovne probleme in zaradi nenehnih opozoril o varčevanju je arhitektom ostalo na izbiro le še številčno skromno okrasje iz tradicionalne klasicistične stilne zakladnice.¹ Ker so o obliki javnih stavb, ki so jih plačevali iz državnih virov — mednje so sodile tudi cerkve — odločali dunajsko in praško šolani stavbni uradniki, je bila večja ustvarjalnost mogoča le pri zasebnih naročilih. Časovni predah med zasilno na novo vzpostavljenim redom po odhodu Francozov in marčno revolucijo je bil na področju stavbne obrti relativno ugoden. Če sodimo po tem, kaj in koliko je Anton Cragolini zidal v Ljubljani v borih štirih letih, lahko razumemo, da domači stavbeniki kljub nasprotnim zagotovilom niso bili kos nastali konjunkturi. Zato so svoje predpravice skušali braniti v okviru preživelih cehovskih pravil.² Le redki

so bili tisti italijanski prišleki, ki so se v mestu lahko ustalili. Po nekajletnem postanku v Ljubljani so navadno odhajali bodisi v druga avstrijska mesta ali pa v Zagreb in od tam za boljšim zaslužkom še dlje na Ogrsko. Furlan Cragolini je primer stavbenika, ki je imel vse pogoje, da bi pri nas postal eden vodilnih v svoji obrti, kot se je to pozneje posrečilo njegovima rojakoma Antonu Treu in Francu Faleschiniju, če bi mu sreča ne pokazala hrbta. Bil je den redkih, ki so v isti osebi združevali nadarjenost, prakso in akademsko izobrazbo. O Cragolinijevem življenju in delu ni mogoče povedati kaj povsem novega,³ pač pa bomo poskusili izluščiti njegovo vlogo v ljubljanski arhitekturi začetka tridesetih let 19. stoletja.

Anton (Antonio) Cragolini se je rodil 12. VI. 1809 v Gemoni. Njegov oče Krištof (Christoforo) je bil stavbni mojster in je pozneje deloval v Celovcu. Stavbnega poklica so se oprijeli tudi Antonovi bratje.⁴ V Vidmu je obiskoval v letih 1820—1824 škofijsko gimnazijo in pri učenju pokazal velik smisel za matematiko. Kot je pozneje sam zapisal, je že zgodaj kazal veselje do stavbarskega poklica.⁵ Zato ga je oče poslal na beneško akademijo, kjer je marca 1826 dobil spričevalo osnovne kiparske šole in bil pripuščen v ornamentalni razred (Scuola del Ornato). 18. III. 1828 mu je profesor Giuseppe Borsato potrdil, da je tudi ta uk končal z najboljšim uspehom.⁶



Seunigova, pozneje Luckmannova hiša v Gradišču, sezidana 1832, fotografirana pred podiranjem leta 1931

Kljub temu, da sta Cragnolinijeva vajeniška doba na očetovih gradbiščih v Celovcu in njegovi okolici in pozneje samostojna praksa minili v znamenju veliko bolj prozaičnega vsakodnevnega dela, bo prav, če se kratko pomudimo pri njegovem kiparskem šolanju. Po padcu republike in francoski okupaciji so Benetke preživljale vsesplošno krizo, čeprav ni manjkalo tudi poskusov, da bi mestu vrnili nekdanjo slavo in pomen. V času Cragnolinijevega prihoda na akademijo, ki je nekaj let pred tem dobila sedanje prostore v opuščeni Scuola della Carità, sta na umetnostnem nebu še vedno žareli imeni kiparja Antonia Canova in arhitekta Giannantonija Selva.⁷ Dasi sta bila oba že nekaj let mrtva, so beneško klasicistično umetnost obvladovali njuni učenci in nasledniki. Duša vsega dogajanja je bil iz Ferrare priseljeni Leopoldo Cicognara (1767—1834).⁸ Vodil je akademijo, publiciral beneške likovne spomenike in kljub prepovedi oblasti ganljivo govoril pred Canonovo krsto, saj je ta umetnik postal tudi simbol neodvisnosti in nacionalne enotnosti. Med Cragnolinijevim šolanjem so Avstrijci upokojili Cicognara, niso pa mogli spremeniti usmeritve šole. Od Cragnolinijevih učiteljev velja opozoriti na kiparja Luigija Zandomenighija (1778—1850),⁹ še zlasti pa na slikarja in avtorja okrasja kraljeve palače v Benetkah, Giuseppa Borsata (1770—1849), ki velja za reformatorja ornamentalne šole. Borsato je uveljavil način kompleksnega krašenja z obilico drobnih form, posejanih med geometrične okvirje, s čimer se je oddaljil od iluzionizma svojih predhodnikov.¹⁰

Beneško šolanje je pustilo nekaj sledi tudi v Cragnolinijevem opusu. Izkazal se je kot spreten restavrator štukatur v grajski kapeli v Goričanah¹¹ in svoje stavbe je rad bogatil s klasicističnimi ornamentalnimi aplikami: tako na primer Seunigovo hišo v Gradišču, Urbasovo hišo pri Mesarskem mostu in njej so-



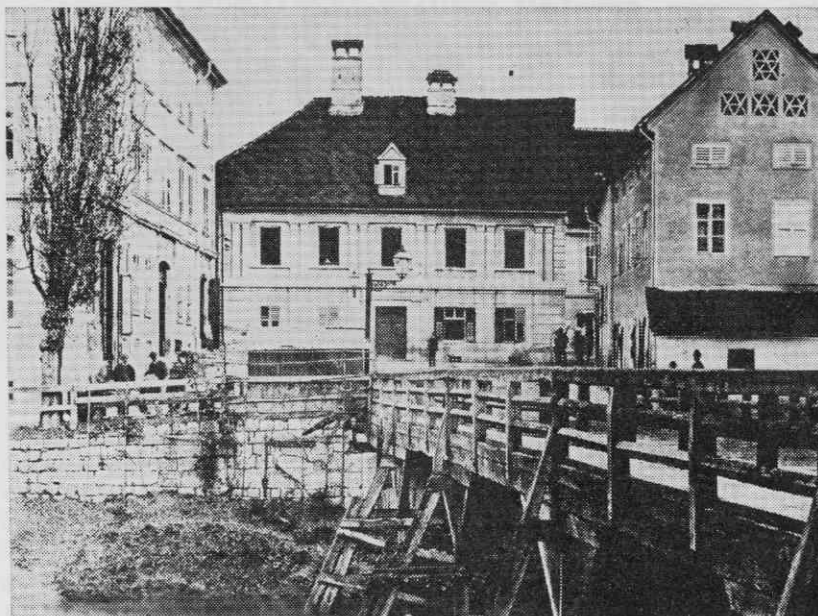
Portal nekdanje Seunigove hiše, Gradišče 4



Lazarinijeva hiša v Gosposki ulici 10, fasada 1834

rodno fasado Luckmannove hiše na začetku Poljanske ceste, sedanjo stavbo Slovenske Matice, Mayerjevo lekarno pri frančiškanski cerkvi in še posebej fasado nekdanjega gledališča v Zagrebu. Zelo verjetno je bil tudi avtor bogatega štukaturnega okrasja v atiki starega deželne gledališča v Ljubljani, ki ga je leta 1832 zunaj temeljito obnovil. Ohranili so se le reliefi na fasadi Slovenske Matice in na Luckmannovi hiši, ki zaradi skrbnega modeliranja sodijo med kvalitetnejša dela. Za okras je Cragnolini porabljal akantove vitice, girlande, palmete, rozete, meander in včasih človeško glavo. Iz ornamentalnega besednjaka furlanskih stavbarjev je prevzel tudi oblikovno bogatejše reliefe na fasadi Slovenske Matice in na zunanjšini obeh gledališč.

Cragnolini je najprej služil pri očetu v Celovcu. Ta je junija 1830 sklenil pogodbo z ljubljanskim škofom Wolfom za podiranje dveh stranskih kril in vrhnjega nadstropja nad vhodnim delom gradu v Goričanah.¹² Ker je bil zaradi obilnega dela drugod pogosto odsoten, je podiranje in rekonstrukcijo po načrtih Deželne gradbene direkcije zaupal sinu.¹³ Kaže, da se je Anton v dveh letih, kolikor je trajalo delo, dodobra vživel v ljubljanske stavbne razmere. Položaj se mu je zdel ugoden za samostojen začetek ter osamosvojitve od neprijetne očetove avtoritativnosti. Po smrti ostarelega stavbenika Ignaca Pragerja je bilo mesto brez stalnega stavbnega mojstra. Ob koncu tretjega desetletja je Ljubljano zapustil tudi spreten Furlan Francesco Coconi. Cragnolini si je iz Gemone priskrbel dovoljenje za naselitev in začel zbirati potrebna spričevala ter potrdila o samostojno opravljenih delih. Tako beremo, da je nekemu Francu Amfahrerju leta 1831 v Celovcu ometal in popravil hišo, dr. Johannu Gagglu v istem kraju v Vetrinjskem pred-



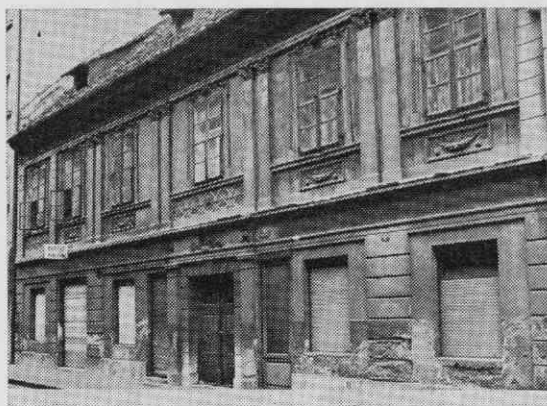
Urbasova hiša pri Mesarskem mostu, sezidana 1834, podrtja 1882, fotografija iz šestdesetih let

mestju št. 11 in 12 prizidal gospodarsko poslopje, v Kraindorfu pri Šentvidu in Koroškem pa je na posestvu, ki ga je upravljal Josef Lombardi, postavil hlev, gospodarsko poslopje in povečal hišo.¹⁴

Še predno je pri kranjski Deželni gradbeni direkciji v začetku avgusta 1832 oddal prošnjo za opravljanje izpita za mestnega stavbnega mojstra, je že začel zidati v Ljubljani. Verjetno si je pomagal z rojaki, ki so prej služili pri Coconiju.¹⁵ Najprej je trgovcu Jožefu Kausu prizidal trakt k hiši št. 55 v Kapucinskem predmestju.¹⁶ Največja naloga, ki jo je hkrati ali pa kmalu nato izpeljal v veliko zadovoljstvo naročnika in brez nesreče, je bila zidava ne več ohranjene Seunigove hiše v Gradišču št. 31 in 32.¹⁷ Bogati posestnik bokalškega gradu, Jožef Seunig, je Cragnolinija sprejel na stanovanje¹⁸ in mu zaupal še druga dela. Cragnolini mu je ob hiši postavil ogrevan rastlinjak, dve leti pozneje pa na bližnjem vrtu še šupo in zidano okroglo uto.¹⁹ Iz ohranjenega Cragnolinijevega seznama sledi, da je leta 1832 zidal skladišče nekemu gostilničarju na Poljanah²⁰ in ometal več hiš. Poleg že omenjene obnove zunanjščine starega deželnega gledališča,²¹ je v Gospodski ulici popravil fasadi hiš grofa Josepha Thurna in Mihaela Rainischa.²² Thurnova stavba še stoji vendar, z izjemo vprašljivih rustificiranih lizen v pritličju, ne zbuja videza, da bi jo bil Cragnolini predrugačil. Isto lahko trdimo tudi za po potresu podrto sosednjo Rainischevo hišo.

Cragnolini je 29. septembra 1832 pri Deželni gradbeni direkciji opravil v navzočnosti

profesorja mehanike in neimenovanega stavbnega mojstra mojstrski izpit.²³ Narisati je moral načrte za v »modernem arhitektonskem okusu« zamišljeno cerkev za 4000 ljudi, najemniško hišo in zidani most čez hudournik, nakar je odgovarjal še na vprašanja iz geometrije, mehanike in o dolžnostih stavbnega mojstra. Gradbena direkcija mu je nato 19. oktobra izdala potrdilo in spričevalo o dobro opravljenem izpitu. Tedaj pa so se začele težave, ki jih podjetni mladi Furlan ni pričakoval. Proti njemu so nastopili polirji Matija Dobravc, Matija Sirnig, Andrej Eržen, Andrej Škerjanc, Janez Blaž (Blas) in mojster Vencelj Vadlav, ki so terjali od magistra, naj Cragnoliniju ne izda obrtnega dovoljenja.²⁴ Trdili so, da so zadovoljni z Vadlavom, ki je bil po Coconijevem odhodu imenovan za mestnega stavbnega mojstra. Prošnjo so utemeljevali s tem, da so Italijani pri delu pogosto nesolidni in da odvezemajo kruh domačim zidarjem. Magistrat je polirjem ustregel in Cragnolinija zavrnil. Ta se je pritožil na kresijo, ki pa je zadevo vrnila magistratu.²⁵ Začela se je dolgotrajna papirna vojna, katere pozitivnega izida Cragnolini ni dočakal. Februarja 1834 je proti njemu ostro nastopil Andrej Mallič in ga na magistratu očrnil, da je špekulant, ki najema samo laške zidarje in dninarje in sam izdeluje načrte, da z njimi veže nase naročnike.²⁶ Šele ko je Cragnolini ob zidavi zagrebškega gledališča prišel na beraško palico, so se zanj zavzeli nekateri ugledni Ljubljancani in apelirali na magistrat, da naj mu le izda zaproseno obrtno dovoljenje.²⁷ Po njihovem mišljenju bi



Luckmannova hiša na Poljanski cesti 3, prezidana 1835 ali 1836

bil mestu v veliko korist delaven, spreten in pošten stavbenik, kakršen je Cragnolini.

Cragnolini se vsaj sprva očitno ni veliko menil za nasprotovanje domačih stanovskih kolegov. Leta 1833 se je poročil z Marijo Podboj (Bodboy),²⁸ ki mu je rodila sina Karla. Zakonca sta imela v Celovcu hišo na Velikovški bastiji, v Ljubljani pa samo vrt. Tudi tega leta je Cragnolini veliko zidal. Trgovcu Nikolaju Recherju je v Gradišču postavil skladišča in gospodarska poslopja,²⁹ Jožefu Schwarzu pa na Poljanah sezidal hišo.³⁰ Za eno nadstropje naj bi dvignil tudi Greglovo hišo na Mestnem trgu.³¹ Dalje je prezidal proti Ljubljani segajoči del Črnomeljskega dvorca,

last trgovca Karla Mallyja, ki je imel v pritličju manufakturo »Pri knezu Metternichu«. Na Dunajski cesti št. 74 je ometal Cerarjevo hišo, ob Celovški pa Bergerjevo hišo in ji dodal hleve.³² Največja naloga je bila zidava novega zagrebškega gledališča in prezidava sosednjih hiš v magistrat.³³ Spomladi 1833 je Cragnolini podpisal pogodbo za gledališče s Krištofom Stankovičem, srečnim loterijskim dobitnikom, ki je del lahko prislužene denarja namenil tudi olepšavi mesta. Stavbi je zidal po lastni zamisli, delno ob očetovi pomoči.

Za svoja dela je Cragnolini rabil mnogo pomočnikov, vendar mu ljubljanski magistrat ni dovolil, da bi jih javno najemal.³⁴ Nasploh so domačini Cragnolinija poskušali onemogočiti, kjer je bilo le mogoče. Stavbni mojster Vadlav je budno pazil na vsak njegov korak, da bi lahko naznanil stavbnega gospodarja brez predpisanega dovoljenja mestne Stavbne, gasilne in olepševalne komisije.³⁵ Cragnolini se je moral večkrat zagovarjati zaradi svojih delavcev. Ker se je veliko mudil v Zagrebu, si tega verjetno ni preveč gnal k srcu. Po računih za hrano in obleko sodeč z ženo, nista živela slabo. Ob manjših naročilih, kot so bile različne prezidave v hiši Karla Recherja na Poljanah³⁸ ali omenjena uta na Seunigovem vrtu, ometavanje obeh Dolničarjevih hiš na Dunajski cesti³⁷ in podobno, je leta 1834 v Gosposki ulici prefasadiral hišo



Mayerjeva lekarna nasproti frančiškanske cerkve, popotresna fotografija 1834



Nekdanja Englerjeva hiša, sedaj sedež Slovenske Maticе na Trgu osvoboditve 7, povišana in prefasadirana 1834

barona Lazarinija.³⁸ Janezu Urbasu je postavil novo hišo ob Mesarskem mostu, na začetku današnje Resljeve ceste.³⁹ V isto leto sodita tudi povišavi Brecljeve hiše na Poljanah⁴⁰ in trakta v Kanzovi tovarni kresilnih gob ob Dunajski cesti.⁴¹ Na Poljanah je delal za Silvestra Homana,⁴² kateremu je k hiši prizidal podkleten trakt. Ob omenjeni Urbasovi hiši sta bili likovno pomembni nalogi predvsem povišanje pritlične Mayerjeve lekarne nasproti frančiškanske cerkve⁴³ in dozidava drugega nadstropja na nekdanji Englerjevi hiši, sedanjem sedežu Slovenske Maticе.⁴⁴ Po običajni praksi stavbnih mojstrov je Cragolini poskusil razširiti svojo dejavnost tudi na vzdrževanje cest. Leta 1834 je s kranjskim cestnim komisariatom sklenil pogodbo za dobavo materiala za kokrško cesto, a je iz neznanega vzroka zaslužek prepustil drugemu.⁴⁵

V drugi polovici leta 1834 so se nad Cragolinijem začeli zbirati temni oblaki. Stanković mu je v Zagrebu ostal dolžan večjo vsoto denarja, upniki pa so iz vseh strani neus-

miljeno pritiskali nanj.⁴⁶ V Ljubljani je bil nekoliko časa pred njimi varen, kmalu pa so ga odgnali v Zagreb in zaprli. Zbežal je in se vrnil v Ljubljano, kjer pa je le še s težavo plačeval delavce in trpel veliko revščino.⁴⁷

Leta 1835 ali 1836 je prezidal Andreju Luckmannu hišo na Poljanski cesti, ki ima sedaj številko 3. Stavba sicer ni nikjer izpričana kot Cragolinijevo delo, je pa na las podobna podrti Urbasovi hiši. Ujemajo se dvojni korintski pilastri, tip portala, rustika, zvezdasti okras, medtem ko je v arhitravu zamejnjan meander z akantovo vitico, »odvečna« zahodna okenska os pa nevtralizirana z rustificiranjem. Nekoliko bogatejši je tudi portal, ki po načinu krašenja spominja na ohranjeni vhod Seunigove hiše v Gradišču. Odmisliti si moramo le pozneje spremenjene okenske okvire, ki slogovno ustrezajo letnici 1883 na portalu.

Kljub prošnjam magistrat Cragoliniju še vedno ni hotel podeliti obrtne delavnice. Veliko si je obetal od nameravane zidave gledališča in nekaterih drugih stavb v Pécsi na Ogrskem, ker pa, kot kaže, tudi s tem ni bilo nič, se je jeseni leta 1836 vrnil k očetu v Celovec in tam prihodnje poletje nenadoma umrl. Težko je reči, kdo je bil bolj kriv njegovega nesrečnega konca. V jezi mu je oče očital, da je nehvaležen sin, ki z nečastnim obnašanjem spravlja njega in svoje brate v slabo luč.⁴⁸ Zdi pa se, da je bil Cragolini po naravi prej pošten človek uglajenega vedenja, ki se je sramoval prositi pomoči. Veliko je k njegovi pogubi prispevala tudi okolica, saj ga je izobčila takoj, ko se je razvedelo, da je zaprt.

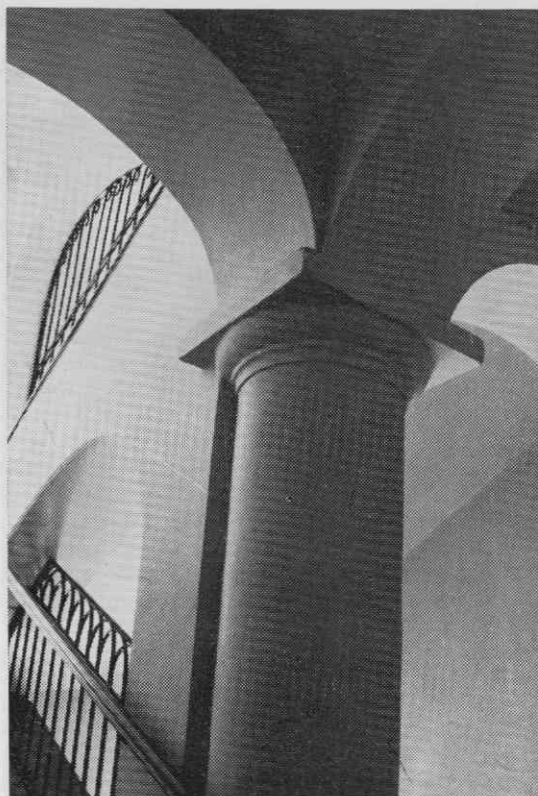
Od vseh Cragolinijevih del, ki bi nam povedala kaj več o njegovem ustvarjalnem prispevku, so se ohranile samo stavba Slovenske Maticе, Luckmannova hiša, fasada Lazarinijeve hiše in skromni vrtni paviljon ob spomeniku Majde Vrhovnikove pred istoi-



Nekdanja Englerjeva hiša, štukaturni okras fasade

mensko šolo. Podoba pa si k sreči lahko dopolnimo z nekaj starimi fotografijami. Cragnolini je pritličja po ustaljeni navadi oblačil v rustiko. Med okna je vstavljal plitke, a široke rustificirane lizene, na katerih pri Urbasovi in Luckmannovi hiši počivajo dvojni korintski pilastri. Omet okoli pritličnih oken je puščal gladek. Vhode je obdajal s stiliziranimi jonskimi pilastri, na katerih počiva členjen arhitrav (Urbasova in Luckmannova hiša, Slovenska Matica), kar je v Ljubljani postalo ustaljena praksa šele v štiridesetih letih. Nadstropja je dosledno ločeval z vodoravnimi profiliranimi zidci. Načelu se ni odrekel niti pri Lazarinijevi fasadi, ki jo je prepredel z jonskimi pilastri. Kadar je šlo za večnadstropne stavbe, je sredino fasade navadno označil z jonskimi pilastri (Seunigova hiša) ali pa v pianu nobile ritmično naglasil z dvema trikotnima in enim segmentnim okenskim čelom (Seunigova hiša, Slovenska Matica). Bogato je profiliral tudi strešni venec. Navedene stilne posebnosti sicer niso značilne le za Cragnolinija, vendar celoten način komponiranja kaže na kreativen pristop, ki temelji na italijanskim stavbarjem vrojeni tektonski logiki. Podobno velja tudi za Cragnolinijevo drobno arhitektonsko okrasje, ki je v primerjavi z deli drugih Furlanov pri nas elegantnejše in finejše. Prostor pod okenskimi nadstreški in policami je rad opremil s štukaturnimi reliefi, štuk pa mu je bil tudi sicer ena glavnih sestavin fasadne kompozicije. Trikotnih fasadnih čel, kot se zdi, ni porabljal, kar ga ločuje od arhitekture njegovega rojaka, nič manj nadarjenega ljubljanskega arhitekta Franca Coconija. Cragnolini je goli zunanjščini Lazarinjeve hiše z enakomernim ritmom kolosalnih pilastrov vsilil svoj sistem členitve in se ni oziral na obstoječi poznobaročni portal. Pritlična rustika je pri tem spomeniku v okenskih oseh moderno polkrožno zaključena. Značilnosti tako imenovanega »Rundbogenstila« izdaja tudi vrtna uta s stožčasto streho, edini skromni ostanek ureditve nekdanjega Seunigovega vrta v Gradišču. Vse to potrjuje Cragnolinijev tanki posluš za stilne novosti, ki jih je prinesel v Ljubljano. Ambiciozno je izpeljano tudi Matično stopnišče z močnimi, lepo proporcionalnimi dorskimi stebri v podolžni osi.

Cragnolini je v Ljubljani deloval prav v letih, ko je bilo najmanj posluha za stavbno umetnost. S polnokrvnim umetniškim temperamentom in neobremenjen od stilnih shem, ki so jih po monarhiji raznesli učenci avstrijskih politehnik, je lahko ustvarjal tudi s skromnim slovarjem arhitektonskega okrasja. Razpet med zrelo klasicistično plastičnost



Nekdanja Englerjeva hiša, stopnišče

in monumentalnost na eni in ploskovito, zgolj dekorativno rabo elementov istega sloga na drugi strani, je Cragnolini sledil silnicam časa in ljubljansko arhitekturo približal izhodiščem romantičnega historizma.

OPOMBE

1. Cf. D. Prelovšek, Ljubljanska arhitektura v prvi polovici 19. stoletja, Sinteza 36—36, Ljubljana 1976, p. 46 in 48; Leta 1829 so gradbene direkcije prejele prepoved krašenja javnih stavb (AS, Gradbena direkcija, indeks 1825—34). — 2. Cf. Valenčič, Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja, Kronika XVII, 1969, p. 72 sl. — 3. O Cragnoliniju je pisala L. Dobronić (Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba, Zagreb 1971, pp. 50—54), po katere knjigi povzemam stavbenikov življenjepisa. Cf. tudi geslo Cragnolini v Primorskem slovenskem biografskem leksikonu, ki ga je napisal L. A. Lisac in omenjeni članek V. Valenčiča. — 4. Leta 1836 je pri zidavi ljubljanske kazine sodeloval neki Giovanni Cragnolini, ki je bil morda Antonov brat. — 5. AS, Gubernij, škatla 148, št. 58 (prošnja za opravljanje izpita pri Deželni gradbeni direkciji, datirana 25. VII. 1832). — 6. Spričevala in osebni dokumenti so se ohranili v svežnju z naslovom »Spisi koji se odnose na Antuna Cragnolinija nadženi u zatvoru poslije njegovog bi-

jega iz zatvora» (Arhiv Hrvatske, Zagrebačka županija, fasc. 410). — 7. O razmerah na akademiji cf. E. Bassi, *L'Accademia*, katalog Venezia 1978. — 8. F. Haskell, *L. Cicognara e la cultura del neoclassicismo*, *ibid.* — 9. Cf. Thieme — Becker. — 10. G. Pavanello, *La decorazione neoclassica nei palazzi veneziani*, cf. op. 6, p. 286; o Borsatu cf. Thieme — Becker. — 11. Okrožni inženir Franc Vidic je 6. VII. 1832 Cragnoliniju izdal potrdilo, da je pogosto nadomeščal očeta pri zidavi in v kapeli opravil štukaterska, kiparska in polzlatarska dela. (Arhiv Hrvatske, o. c.). — 12. ŠALj, Goričane 23, št. 107 sl.; D. Prelovšek - L. Osjak - P. Strukelj, Goričane, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zv. 91, Ljubljana 1979, p. 6. — 13. Cf. op. 11. — 14. Cf. op. 6. — 15. Tako je neki Antonio Venuto najprej delal pri Coconiju, leta 1831 pa je bil pomočnik pri Cragnoliniju. (Dobronić, o. c., p. 51). — 16. Gre za hišo na Titovi cesti št. 6, južno sosedo ljubljanske pošte. — 17. Cf. Seunigovo potrdilo v navedenem fasciklu Arhiva Hrvatske v Zagrebu. Cragnolini je v seznamu svojih del napačno zapisal hišno številko. Hiša je stala do leta 1931, ko so jo podrli zaradi razširjenja ceste. Bogat portal je ohranjen na fasadi nove stavbe Gradišče št. 4, postavljeni na dvorišču nekdanje Seunigove hiše. Popotresne fotografije kažejo stavbo fineje ometano in z manjšimi okni v pritličju. — 18. Cragnolini je stanoval v Gradišču št. 35. Hiša je bila last Jožefa Seuniga. — 19. Cragnolinijev seznam del, datiran 22. XII. 1834 je ohranjen v Arhivu Hrvatske; Dobronić, o. c., p. 53. Nekdanji Seunigov vrt je ležal ob Igriški ulici. — 20. Ime gostilničarja je nečitljivo napisano. Morda gre za »Bahabirta« na sedanjem Krekovem trgu št. 10, vendar naj bi po Vrhovniku Vincenc Jak odprl svojo znano gostilno šele leta 1834. (Staroslav: Gostilne v stari Ljubljani, Ljubljana 1926, p. 17). — 21. Staro deželno gledališče na nekdanjem Kongresnem trgu so povečali v začetku štiridesetih let in mu pri tem povsem spremenili zunanost. Pogorelo je leta 1887. — 22. Gosposka ulica 4 in 6. — 23. AS, o. c. — 24. ZALj, Reg. I, fasc. 273, fol. 1098 sl. (Prošnja je datirana 21. XI. 1832). — 25. *ibid.*, fasc. 289, fol. 1102 sl. — 26. *ibid.*, fasc. 273, fol. 648 sl. — 27. *ibid.*, fasc. 292, fol. 972 — 28. Cf. op. 6 (izpisek iz zemljiške knjige izdan v Celovcu 22. II. 1835). — 29. Gre za hišo na Trgu

francoske revolucije št. 4. Zaradi poznejših posegov Cragnolinijev delež ni več jasen. — 30. Schwarzovo hišo, ki je stala na vogalu Ambroževega trga in Poljanske ceste, so povsem prezidali že pred koncem prejšnjega stoletja. Od 1981 je na njenem mestu park. — 31. Trgovec Franc Gregl je bil lastnik hiše na Mestnem trgu št. 19. Ker ima stavba proti cesti baročno fasado, je šlo morda za povišanje dvorišnega dela. — 32. Medtem ko je Cerarjeva (Zörrer) hiša stala na južnem robu sedanjega »Kozolca« ob Titovi cesti, ni jasno, kje naj bi bila Bergerjeva hiša. — 33. Dobronić, o. c., *passim*. — 34. Dne 5. IV. 1834 je magistrat Cragnoliniju dovolil najemati pomočnike le s soglasjem enega od obeh stavbnih mojstrov. (ZALj, Reg. I, fasc. 273, fol. 642). — 35. *ibid.*, fol. 644, 666, 669, 679. — 36. Poljanska cesta št. 12. Hiša je prišla v Recherjevo last 18. X. 1833. — 37. Dolničar je bil od leta 1833 lastnik dveh hiš, ki sta stali ob sedanji Titovi cesti med Puharjevo in Gosposvetsko cesto. — 38. Gosposka ulica 10. — 39. Hiša Janeza Urbasa je stala na sedanji Trubarjevi cesti. V njej je bila v letih 1853-69 gostilna »Pri Irgelcu«. Leta 1882 so jo podrli zaradi podaljšanja Resljeve ceste. — 40. Hiša Martina Breclja (Brezel) je stala na koncu Poljanske ceste ob nekdanjem lesenem mostu čez Grubarjev prekop. Cragnolini je v svojem seznamu navedel napačno hišno številko (Cf. ZALj, Reg. I, fasc. 273, fol. 666). — 41. Tovarna je stala na stičišču sedanje Titove in Pražakove ceste; V. Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija*, razstavni katalog, Ljubljana 1973, p. 33. — 42. Poljanska cesta št. 10. — 43. Lekarna je do potresa stala približno na mestu sedanje Centralne lekarne na začetku Trubarjeve ceste. Dobronić je ime Meyer brala kot Unger. (o. c., p. 53). — 44. Trg osvoboditve 7. — 45. ZALj, Reg. I, fasc. 364, fol. 156 in 157; AS, Gradbena direkcija, indeks 1825-34 (spisi so izgubljeni). — 46. Dobronić, o. c., *passim*. — 47. Leta 1835 je Cragnolini zidal pri Francu Strauchfeldu v Rožni ulici in pri Jožefu Seunigu, vendar ne vemo za kakšna dela je šlo. Prav tako ni znanega kaj več o delu pri pečarskem mojstru Gleyu ali pri nekem Kastnerju. (Kastnerji so stanovali v Ključavničarski ulici in na Poljanah za streliščem.); ZALj, Reg. I, fasc. 273, fol. 682. — 48. Arhiv Hrvatske, o. c. (Očetovo pismo je datirano 14. XI. 1835).



PRVI LJUBLJANSKI FOTOGRAFI (1839—1870)

MIRKO KAMBIĆ

Ljubljana je povezana s fotografijo od 18. februarja 1839, ko je Carniolia objavila daljši članek o neki novi iznajdbi g. Daguerra, še preden je bila ta iznajdba uradno razglašena pod imenom dagerotipija kot prvi praktično uporabni fotografski postopek.

Ljubljančani so zvedeli iz obvestila v Carnioli sledeče: Znanstvenik Arago je poročal v Akademiji znanosti v Parizu o izumu, s katerim se slike kamere obskure fiksirajo na papir in to v vsej svoji lepoti; da gre za kemični postopek, ki traja 8 do 10 minut, v zelo sončnih krajih, kot npr. v Egiptu, pa le dve minuti; da je vložil Daguerre v ta izum mnogo truda, zato ga bo razkril le pod določenimi pogoji. »V vsem Parizu je naredila ta iznajdba velikansko senzacijo. Kaj bodo rekli k temu bakrorezci, litografi in kopisti?« zaključuje Carniolia svojo novico.

Le malo dni zatem, 1. marca 1839, je Carniolia uvrstila novi izum med svojevrstno novico. »V Stuttgartu je bila 31. januarja prireditve z maskami na drsalkah... Vse mesto je bilo na nogah, da se je udeležilo prireditve, ki je ni bilo že 25 let. Maske so pripravile veliko veselja. Med njimi je bilo videti tudi kamero obskuro po novem Daguerrovem izumu v Parizu.«

Ta vesela pustna šala pa se je v Parizu kmalu spremenila v izjemno slavnost znanstvenega, umetnostnega in političnega značaja. Dagerotipija je bila uradno razglašena kot epohalni izum, ki ga Francija brezplačno poklanja vsemu svetu.

To je bilo 19. avgusta 1839. Toda Ljubljančani so že štiri dni prej prebiral v Laibacher Zeitung oglas, ki je zazvenel za naše kranjske razmere kot nekaj izjemno zgodnjega. »Skrivnost dagerotipije ali umetnost svetlobne slike izdelovati s kamero obskuro, ob navodilu za izdelavo fotogeničnega papirja po Talbotu in Daguerru. Leipzig 1839. Broš. 20 kr. C. M. Ta pomembna knjižica je ravnokar prispela in se dobi pri Edvardu Ludwigu v Gradcu, v Ljubljani pa pri Ignacu pl. v. Kleinmayru.«

Vsa ta poročila ljubljanskih časopisov iz leta 1839 so že zdavnaj potonila v pozabo in nihče jih ni več omenjal. Toda prav v sedanjem času, ko si velika in majhna mesta po vsem svetu prizadevajo dokazati svojo najzgodnejšo fotografsko preteklost, se lahko tudi Ljubljana mirno ponaša s svojo dobro informiranostjo o pomembnem izumu, iz katerega se je pozneje rodil film in za njim tele-



F. Ramann, Moški portret, Dagerotipija, Tehniški muzej Slovenije, Ljubljana. — Primer dobro ohranjene dagerotipije tržaškega fotografa Ferdinand Ramanna. TMS je odkupil sliko v ljubljanski Antiki

vizija. Današnja vizualna kultura, ki sloni v veliki meri na fotografskem načinu upodabljanja sveta, ima za Ljubljano svoj dobro dokumentirani začetek informativnega značaja v februarju, marcu, avgustu in septembru leta 1839.

Ljubljana pa se je tudi pozneje, ko je šlo za praktično uporabo fotografije, kaj rada sklicevala, da je stopala vzporedno z velikimi evropskimi mesti. Tako se je dogajalo okrog leta 1850, ko so s ponosom omenjali Puharjeve mednarodne uspehe, nato v šestdesetih letih s sklicevanjem na Dunaj in Trst, potem zopet leta 1889, ko so ustanovili v Ljubljani prvi amaterski klub in se primerjali z amaterji na Dunaju, v Pragi in v Rimu.

Ta ljubljanski ponos je priklopel na dan ponovno leta 1931, torej ravno pred 50 leti, ko so amaterji ustanovili Fotoklub Ljubljana, ki je ponesel z uspehi svojih članov ime Ljubljane po širnem svetu.

Ena od značilnih zakonitosti fotografije dejavnosti od njenih začetkov je bila koncentracija dogajanj v velikih mestih kot so bila

Pariz, London, New York in Dunaj ter nato prelivanje akcije na manjša mesta, kjer je dobila fotografija svoj narodni in lokalni značaj. Izumitelji, pionirji fotografije, so sicer sprva eksperimentalno izumili mestnih središč, tako N. Niepce, W. F. Talbot in naš J. Puhar. Toda ko je šlo za priznanje, prioriteto, za razglasitev izuma in za stik z javnostjo, so se izumitelji nujno zatekali k najvišjim znanstvenim in umetnostnim ustanovam svoje prestolnice. Dunaj, ki je imel ves čas, tja v 20. stoletje, velik vpliv na ljubljanske fotografe, si je pridobil svoj sloves že od začetka dagerotipije kot središče tehničnoznanstvenih raziskav. Pozneje pa tudi kot mesto fotografov, ki so usmerjali estetske vrednote fotografske slike z novimi oblikovnimi prijemi.

Ne samo izumitelji, temveč tudi poklicni fotografi, uporabniki fotografske tehnike, so bili vezani predvsem na mestno publiko. Ta jim je bila jamstvo za naročila in s tem za existenco ter razvoj. Gospodarska moč mesta ali delavskega središča, kot je bila pri nas npr. Idrija, je bila zakonitost, ki je določala najvišje možno število fotografov v določ-



Janez Puhar, Skladatelj Gregor Rihar v čolnu na Blejskem jezeru. 1856. Original v Narodnem muzeju v Ljubljani. — Puhar je upodobil skladatelja najprej v risbi, nato je upodobitev fotografiral po lastnem postopku, s katerim je dosegel dobre kontraste med črnimi in belimi toni ter vrsto sivih prehodov. To je med ohranjenimi Puharjevimi slikami edini primer, na katerem najdemo avtorjevo ime, letnico in oznako »svetlopis«

nem okolju. Dunaj je kot prestolnica države v šestdesetih letih po številu fotografov daleč prekašal druga mesta, kot so bila Salzburg, Gradec, Trst in Ljubljana. Ljubljana pa je zopet presegala število fotografov v Mariboru, Ptujju in Celju.

Ko so nastopili po letu 1880 fotografi amaterji, najdemo zopet največjo koncentracijo amaterjev v mestih. Tu so si ustanovili prve klube in se spremenili v močne pobudnike bogatejše fotografske tematike, kot so jo poznali poklicni fotografi, z novimi likovnimi vrednotami.

Ljubljana je bila torej ob vseh zaslugah drugih mest že od začetka center slovenske fotografije. V svoji začetni dobi je doživela ljubljanska fotografija dve zanimivi, dobro ločeni fazi.

Prva obsega čas od leta 1839 do približno 1860. Vsebuje nekoliko skromne sledi dagerotipije, istočasno pa izjemen nastop izumitelja Janeza Puharja.

Druga faza traja le dobrih deset let, morda nekaj več, in jo omejimo z letnicami 1860 do 1870. Ujema se z nastopom prvih ljubljanskih poklicnih fotografov in, slučajno, s prvim desetletjem ustavne dobe. To je bila zlata doba ljubljanske fotografije. Iz popolne pozabe jo obujamo kot latentno sliko, ki se pojavlja v novi vidnosti. Na dan jo vabimo iz arhivskih virov, iz časopisnih objav in posameznih porazgubljenih in zopet najdenih fotografij. Pojavlja se v delčkih, kajti celote ni doslej še nihče sestavil.

LJUBLJANSKA FOTOGRAFIJA V CASU DAGEROTIPIJE IN PUHARJEVIH SVETLOPISOV (1839—1860)

Dagerotipija je bila svetlobna slika na posebni kovinski plošči, izdelana s kamero obskuro in s kemičnim postopkom. Bila je unikatna upodobitev, leva in desna stran sta bili zamenjani, upodobitev sama pa je bil precej drag postopek, vsaj v prvih letih dagerotipije. Zato je razumljivo, da so se dagerotipisti zadrževali predvsem v velikih mestih, kjer je bilo dovolj aristokracije in bogatejših meščanov. Podjetnejši dagerotipisti so si poiskali zaslužek z občasnimi potovanji po manjših mestih. V lokalnih časopisih so nanzanili svoj prihod, opisali svoje delo, navedli cene in svoj naslov v mestu ter povabili meščane, naj si pridejo ogledat priložnostno razstavo in se dajo upodobiti.

V začetku julija 1842 je pripotoval v Ljubljano dunajski dagerotipist Johann Bosch. Bil je na poti v Italijo, zato se je ustavil le za nekaj dni. Na ogled je imel posnetke arhitekture in pokrajin, predvsem pa portrete. Začasni

atelje si je postavil v Poštni ulici, ki je bila takrat ob stari ljubljanski pošti, na mestu, kjer stojita danes Nama in Kino Komuna, ob Tomšičevi ulici. Cene za portret pa so bile naslednje: posameznik je dobil sliko za 5 goldinarjev, za več oseb na isti sliki pa je doplačala vsaka nadaljnja portretirana oseba po 2 goldinarja.

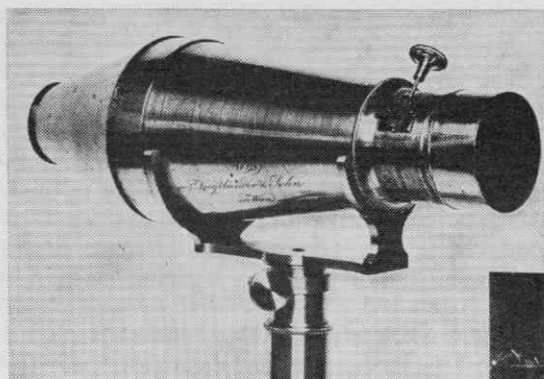
Katalog razstave zgodnje štajerske fotografije v Gradcu leta 1979 omenja Boscha (tudi Poscha) kot dagerotipista, ki je zapustil sled z oglasi in slikami. Delal je s tedaj najboljšo kamero na svetu, z Voigtlanderjevo, za katero je skonstruiral leče prof. Petzval. Na svoji turneji se je ustavil v Gradcu, Zagrebu, v Ljubljani in v Trstu, od koder se je vrnil domov. Za nas je zelo zanimiv podatek, da je Bosch sodeloval na prvi razstavi Fotografskega združenja na Dunaju leta 1864 in da je v katalogu te razstave navedena slika z naslovom »Izvir Ljubljani pri Vrhniki«. Odprto ostane vprašanje, ali izvira ta posnetek še iz njegove poti v času dagerotipije ali pa je pozneje ponovno potoval skozi Slovenijo in posnel izvir Ljubljani na stekleno ploščo.

Na redkih dagerotipijah, ki so še ohranjene pri nas, nismo našli imena Bosch, pač pa imeni tržaškega fotografa F. Ramanna in nekoga Burovicha. Teško je reči, kdaj bi ta dva potovala skozi naše kraje. Tudi fotografije imajo svoja pota. Ljubljani so se dali lahko slikati v Trstu, na Dunaju ali kje drugje. Dagerotipije so lahko prispelev v Ljubljano tudi po sorodstvenih ali pozneje po zbirateljskih poteh. Tako je družina ljubljanskega lekarnarja dr. Piccolija hranila lepo dagerotipijo, portret starih staršev iz Trsta. Ta slika prav gotovo ni nastala v Ljubljani.

Vsi časopisni oglasi med leti 1842 in 1850 nam niso znani, verjetno pa v tem času ni potovalo skozi Ljubljano veliko dagerotipistov, sicer bi bila slikovna zapaščina kaj večja. Tudi ni znano, da bi se kateri od teh novih umetnikov s svojo kamero obskuro za stalno naselil v našem malem mestu.

V petdesetih letih pa sta se potem le pojavila v Ljubljani dva tujca, ki jima je bilo naše mesto všeč. Arhivski viri in časopisni oglasi nam povedo marsikaj zanimivega o obeh možeh. To sta bila slikar in dagerotipist Lorenz Krach (1815—1869) ter galanterist, knjigovez in priložnostni dagerotipist Emil Dzimski (1824—1863).

Krach je pripotoval v Ljubljano marca 1850 in objavil naslednji oglas: »Podpisani imam čast, da se med svojim bivanjem tukaj najlepše priporočam za izdelavo dagerskih portretov tako barvnih kot črnobelih in to po



Znamenita Voigtlanderjeva kamera, s katero je Dunaj zaslovel po svetu že v začetnih letih dagerotipije. Po zunanosti spominja na daljnogled. Ohišje je bilo iz kovine. S takšno kamero je pripotoval v Ljubljano l. 1842 J. Bosch. Za Puharja je bila ta kamera mnogo predraga. Ostal je pri leseni kameri s preprosto enojno lečo, brušeno iz navadnega stekla

najnovejšem postopku; jamčim za najpopolnejšo sličnost in trajnost slik s pripombo, da napravim upodobitev enako dobro pri oblačnem in deževnem vremenu kot pri sončnem siju. Cene so za družinske slike 5 do 8 fl. C. M., posamezni portreti pa od 3 do 6 fl. Portretiranje poteka od 9. do 12. ure in popoldan od 14. do 15. ure. L. Krach, slikar iz Münchna.«

Krach se je čez nekaj let ponovno vrnil v Ljubljano. Svoje portretiranje je priporočal z oglasi avgusta in septembra 1855. Zanimivo je, da ne govori več o dagerotipiji, temveč o fotografiji. Različni fotografski postopki, znani kot dagerotipije, talbotipije oz. kalotipije, so se tedaj že umikali skupnemu imenu fotografija. Možno pa je tudi, da je Krach že delal slike po novem postopku, ki je izviral iz leta 1851 in je bil v osnovi izum angleškega kiparja F. Scotta Archerja. Ta se je poslužil steklene plošče in kolodija kot prosojnega lepila za občutljivi kemični nanos, kajti ravno lepilo je bilo dotlej poseben problem. Osvetljena plošča je postala negativ in odprta je bila možnost za poljubno število pozitivnih slik, kopij na papir, ki si ga je fotograf sam pripravil. Postopek je bil lažji in cenejši ter »rodovitnejši« kot dagerotipija. Vendar je zahteval od fotografa še vedno veliko znanja in spretnosti. Fotograf si je moral pripraviti iz steklene plošče in kemikalij ploščo na mestu, kjer je slikal, vložiti v kamero še mokro ploščo, da je ohranila občutljivost za svetlobo. Po osvetlitvi oziroma slikanju je moral zopet ploščo takoj razviti in jo posušiti. Nato je kopiral motiv s plošče neposredno na papir v sončni svetlobi. Takšno zahtevno slikanje je ostalo v veljavi tja do leta 1880, ko so se mokre plošče umaknile tovarniško izdelanim suhim ploščam. Te so olajšale fotografi-

ranje do takšne mere, da je postalo dostopno tudi amaterjem.

Vse to je dobro omeniti, da bomo lažje razumeli in pravilneje presojali delo zgodnjih ljubljanskih poklicnih fotografov. Kolodij je leta 1867 opisal dr. Bleiweis kot strelni bombaž, ki je raztopljen v vinskem cvetu in etru, primeša pa se jodkalium in bromkalium. Vinski cvet in eter izhlapi, na stekleni plošči pa ostane tenko prosojno lepilo s kemikalijami.

Iz Krachovega oglasa leta 1855 ni jasno, ali je delal že po tem novem postopku. Zato tudi ne vemo, kdaj so se pojavile v Ljubljani prve slike po kolodijskem postopku.

Krach se je nastanil pri svojem prvem obisku v hotelu pri Avstrijskem dvoru. Hotel je bil v zgradbi, ki je postala od leta 1855 Mahrova trgovska šola ob sedanjem živilskem trgu. Ob svojem drugem obisku, 1855, pa se je Krach nastanil v Virantovi hiši na Šentjakobskem trgu, kjer je bila znana gostilna, združena s kavarno in prenočišči. Prvotni ateljeji vseh potujočih fotografov so bili večinoma v gostilnah ali hotelih, kjer so našli fotografi ne le hrano in prenočišče, temveč tudi prve stike z naročniki slik.

Krachova življenjska pot do prihoda v Ljubljano bi nam ostala skrivnost, če ne bi imeli takrat pedantne policijske direkcije, ki je za vsakega tujca zvrtila podatke skozi druge mestne policije vse do rojstnega kraja prišleca. Tako je ohranjen za Kracha v Zgodovinskem arhivu Ljubljane lep kupček aktov. Doma je bil iz okolice Schöngaua na Bavarskem (naselje Steingaden), se šolal v Münchnu, potoval kot slikar in dagerotipist skozi Salzburg (1846) v Celovec (1849), nato ponovno v Ljubljano, kjer naj bi bil tudi leta 1854 in ostal do 1855. Imel je dobre moralno politične ocene. Drugi del zgodbe hranijo matične knjige. Krach se je v Ljubljani poročil s Karlovčanko Rozalijo Gajdić (Gaidich) in dobil decembra 1857 hčerko Viljemino. Pozneje je prijavil fotografsko obrt, ves čas pa je ohranil naziv »slikar in fotograf«, čeprav nam o njegovi slikarski dejavnosti ni znanega prav nič.

Emil Dzimski (1824—1863), ki so mu pisali občasno ime tudi kot Dzimsky, je bil doma iz Koeslina v Prusiji, sedaj Koszalina na Poljskem. Že leta 1851 je zaprosil v Ljubljani za obrtno dovoljenje za kartonažne in usnjene izdelke. Magistrat mu je prošnjo zavrnil. Nato je Dzimski vložil rekurz z obširnimi podatki in pojasnilom, da ne sega v pravice ljubljanskih knjigovezov, ker izdeluje drobne luksuzne predmete; da mu Ljubljana uga-ja zaradi ugodne lege za trgovanje s Hrvat-

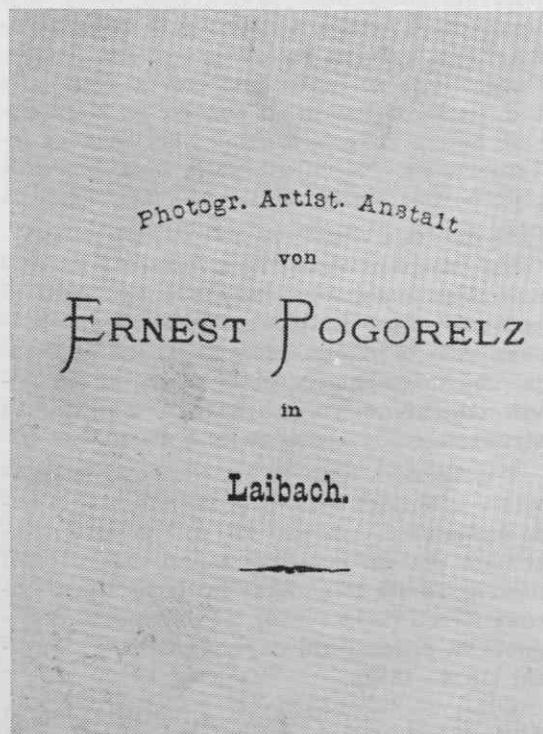
sko, z Italijo in Orientom; prilaga potni list, spričevalo o poštenosti, obrtno spričevalo in zagotovilo, da ima 600 goldinarjev kapitala.

Sele februarja 1854 je postal Dzimski s slovesno zaprisego v Ljubljani avstrijski državljan s pravico, da opravlja svojo obrt v tem mestu. Ohranjen je protokol s pričami, Dzimski se imenuje galanterist in knjigovez, o dagerotipiji ali fotografiji pa ni bilo besede.

Toda že dve leti prej, 1852, je dal Dzimski v Laibacher Zeitung oglas: »Dagerotipije — portrete, po najnovejši in najboljši metodi izdeluje podpisani v Gledališki ulici 9. — Emil Dzimski, galanterist, knjigovez in dagerotipist.«

Ta oglas je dobil zanimivo dopolnilo v istem časopisu, ko Dr. K. poroča med lokalnimi novicami: »Imeli smo priložnost videti več dagerotipskih portretov, ki jih je naredil tukajšnji galanterist in knjigovez Emil Dzimski, pred alejo Zvezda, ki jih lahko priporočamo v vsakem pogledu kot uspele, zelo dobro izvedene. Ker so tudi cene teh slik razmeroma nizke, ni dvoma, da bo g. Emil Dzimski, posebno sedaj v času sejma, deležen prav številnega obiska.«

Zanimiv je tudi oglas, ki ga je objavil Dzimski leta 1855 kot pojasnilo potrošnikom, ki bi se zanimali za njegovo galanterijo. Iz-



Podobno kot vsi drugi poklicni fotografi je imel Ernest Pogorelec na hrbtni strani svojih fotografij, lepljenih na karton, svoje ime kot dokaz avtorstva. Podatki in tisk so bili sprva zelo skromni, nato pa vedno bogatejši, kar nam v določeni meri olajša datiranje slik

deluje: stenske torbice, pisemske mape, posebne torbice za ure, pipe in pisma, dalje denarnice in doze za cigare, kar je razstavljaval celo na pariški industrijski razstavi...

Fotografije v tem oglasu ne omenja, opravljal jo je le priložnostno kot postransko dejavnost. Toda bila je lepo skladna z njegovim knjigoveško galanterijskim delom, saj so bile dagerotipije kot slike na posrebreni plošči zelo občutljive, zato jih je bilo treba zaščititi s steklom, spraviti v škatlice, ki so bile včasih prav luksuzno izdelane, ali vsaj zaščititi in olepšati sliko s podlago in okvirom iz kartona, usnja ali blaga. Dzimski ni v svojih oglasih razodel, ali dela prave dagerotipije po novejšem postopku ali pa je že uporabljal kolodijski način: steklo in papir.

Krach in Dzimski sta bila torej priložnostna ljubljanska fotografa, ki po sedaj znanih podatkih krijeta petdeseta leta ljubljanske fotografije. Le s skrbnim iskanjem in preverjanjem bi lahko ugotovili, če segajo katere od ohranjenih fotografij k njunim imenom tja v čas pred letom 1860.

Vse našete ljubljanske fotografe med leti 1842 in 1860 je s svojim pomenom daleč prekosil Janez Puhar (1814—1864) kot pionir slovenske fotografije in kot izumitelj lastnega postopka fotografiranja na steklene plošče.

Rodil se je v Kranju in tam je tudi umrl. Službena pota so ga vodila po številnih slovenskih krajih, kjer je ob rednem delu razvijal svoj izum in ga povedel do mednarodnega priznanja, z omejitvami in razočaranji, ki jih poznajo večinoma vsi izumitelji.

Dagerotipijo je obvadal Puhar že zelo zgodaj, verjetno že leta 1840. Nakupil si je potrebnih naprav in prebrodil je začetne neu-

spehe, je poročal leta 1859 njegov prvi biograf Jurij Jarc, ki je Puharja osebno obiskal. Potem je Puhar prišel na drugo idejo in začel je iskati svojo lastno pot v fotografijo, cenejšo in lažjo od dagerotipije. Prva poročila o tem smo dobili že leta 1841 iz Metlike, nato 1843 iz Ljubna na Gorenjskem, kjer so mu že leta 1842 uspele lepe slike na steklo, prosojni negativi, ki so postali s temno podlago pozitivni. Mednarodno uspešen je postal Puhar v začetku petdesetih let. Dunajska akademija znanosti je objavila njegovo poročilo s kratkim opisom (1851), udeležil se je z uspehom Velike londonske razstave (1851), svoje slike na steklu je poslal tudi na industrijsko razstavo v New York (1852). Največji uspeh je dosegel Puhar v Parizu, kjer ga je Narodna akademija za poljedelstvo, manufakturno in trgovino sprejela za svojega člana in ga z diplomom, ki je še ohranjena, imenovala za iznajditelja fotografiranja na steklo (1852).

Puharjev postopek je bil originalna rešitev problema, vendar je ostal dolgo časa uganka vsem poznejšim raziskovalcem njegovega dela. Z novo hipotezo o sorodnosti med Puharjevim postopkom in časovno poznejšo amfotipijo oziroma ambrotipijo smo verjetno ta problem pravilno rešili. Tu se omejimo le na vprašanje, zakaj omenjamo Puharja med ljubljanskimi fotografi, ko gre vendar za širši značaj njegovega pionirskega dela.

Janez Puhar je obiskoval gimnazijo v Ljubljani in tu mu je bil za mentorja izkušeni profesor Kersnik. Pri njem je mladi Puhar lahko eksperimentiral, kot pripoveduje J. Jarc. Tu si je razvil tisto sposobnost in veselje, ki sta ga vodili kmalu potem v dagerotipijo in v lastne poskuse novega postopka.



Ernest Pogorelec, Učenke uršulinske šole v Ljubljani. Okr. 1869. Primer skupinskega portreta. Med dekletih naj bi bila tudi Ana Dietlein, ki so jo povezovali s Tavčarjevo novelo »Sovor Pia« (vitko dekle lepega obraza, prva z desne v prvi vrsti)

Iz Ljubljane je Puhar prejemal časopise in literaturo o fotografiji. Ljubljanska Carniola, Illyrisches Blatt, Novice in Laibacher Zeitung pa so objavljale ali Puharjeva poročila ali pa poročila drugih, ki so pisali o njegovih uspehih.

Posebno zanimivo je, da se je Puhar leta 1849 obrnil neposredno na društvo prijateljev znanosti v Ljubljani, da bi mu zagotovili prvenstvo, prioriteto njegovega izuma fotografiranja na steklo, kar so imenovali hyalotipijo (slike na steklo) oziroma svetlopis.

Ljubljanski znanstveniki, večinoma naravoslovci, so pod vodstvom Schmidta zelo spoštljivo razpravljali o novi umetnosti in zadeva je našla v časopisih zelo pozoren odmev. Našo posebno pozornost vzbujajo danes Puharjev predlog, ki ga je dal ob tem sestanku Ljubljančanom: Puhar je pripravljen izdelati svoje svetlopise po naročilu, ta naročila pa sprejema za Puharja Ljubljančan Jenko iz Čevljarske ulice 2.

Ni znano, ali so Ljubljančina naročili kaj posnetkov ali ne. Verjetno pa so bili ljubljanski znanstveniki v zadregi, kako zagotoviti Puharju prioriteto izuma. Ne vemo, če je sledilo kaj drugega kot javna objava v časopisih, kar nam pa pomeni še danes pomemben dokaz o Puharjevem delovanju.

Ljubljana je bila tudi pozneje pozorna do Puharja in je vsaj občasno skrbela, da ni utonil v pozabo. Spomnila se ga je ob njegovi smrti 1864, okrog trideset let pozneje pa sta dr. Lampe in kustos Müllner pisala o Puharju precej obširno, prvi v Domu in svetu, drugi v Argu. Narodni muzej v Ljubljani ima zasluge, da se je ohranilo vsaj nekaj primerkov Puharjevih izvornih slik, kar je velika dragocenost že kot dokazno gradivo za izumiteljevo delo. Puharjeva ulica v Ljubljani (od 1923) in še marsikatera objava je ohranila Puharjevo ime živo in spoštovano v Ljubljani vse do današnjih dni.

Puhar je bil odličen človek, vztrajen znanstvenik, toda samotar, ki ni imel učencev. Prehitel ga je svetovni razvoj fotografije, ki je imel za seboj močnejši znanstveni in finančni potencial. Prehitela ga je tudi bolezen, ki je bila pravo gotovo vsaj delno posledica kemičnih eksperimentov. Ko je Puhar umrl, je bila Ljubljana že sredi novega fotografskega razvoja. Prva faza ljubljanske fotografije je bila z dagerotipisti in s Puharjevimi svetlopisi končana.

Puhar je bil odličen človek, vztrajen znanstvenik, toda samotar, ki ni imel učencev. Prehitel ga je svetovni razvoj fotografije, ki je imel za seboj močnejši znanstveni in finančni potencial. Prehitela ga je tudi bolezen, ki je bila pravo gotovo vsaj delno posledica kemičnih eksperimentov. Ko je Puhar umrl, je bila Ljubljana že sredi novega fotografskega razvoja. Prva faza ljubljanske fotografije je bila z dagerotipisti in s Puharjevimi svetlopisi končana.

ZLATA DOBA LJUBLJANSKE FOTOGRAFIJE (1860—1870)

Šestdeseta leta pomenijo za Ljubljano politično in gospodarsko zanimivo desetletje, ki je prineslo po zlomu absolutizma večjo demokratizacijo javnega življenja.

To je bil čas županovanja uglednega Ambroža in borbenega dr. Coste, čas narodnega prebujanja, ustanovitve Južnega Sokola, tabora v Vižmarjih, čas izmeničnih volilnih zmag in porazov v narodnostno mešani Ljubljani. Ob vsem tem dogajanju pa si je mesto prizadevalo za svoj gospodarski in komunalni napredek z urejanjem mestne razsvetljave (plin), fajakarskega reda, kanalizacije in tlakovanja in še marsičesa, kar je odsevalo želje meščanov in možnosti občinske blagajne.

V ta razgibani čas Ljubljane, ki je štela tedaj nekaj nad 20.000 prebivalcev, so se ujeli odmevi novih smeri svetovne fotografije. Izboljšani kolodijski postopek, ki smo ga že prej opisali, se je hitro širil po Evropi, z njim pa se je pojavil čisto nov poklic: fotograf. S poklicnimi fotografi so dobila mesta stalne fotografske ateljeje, na vidnih mestih pa izložbene omarice z najlepšimi fotografijami. Fotograf je postal novi portretist meščanov in okoličanov. Bil je obenem reporter izrednih dogodkov in slavnosti, vnet, a še precej ne-



Ernest Pogorelec, Portret Josipa Nollija v sokolski uniformi. Narodni muzej v Ljubljani

roden s svojo kamero na stojalu, ki so ji rekli kar »mašina«. Narodnostno je bil že opredeljen, vendar brez ostrine. Vključil se je v politični in kulturni ritem mestnega življenja in dobil svoj socialni položaj kot obrtnik in umetnik hkrati, kajti novi avstrijski obrtni zakon iz leta 1859 je vključeval v svoje okrilje tudi fotografe.

Ko se pojavi nov poklic, nastane kmalu vprašanje prestižnega pomena: Kdo je bil prvi predstavnik novega poklica? To vprašanje je bilo za Ljubljano toliko pomembnejše, ker je šlo za dilemo: ali je bil tujec ali domačin?

Z veseljem lahko povemo, da je bil prvi ljubljanski poklicni fotograf mladi Ljubljčan Ernest Pogorelc (1838—1892), sin gimnazijskega profesorja Ivana Pogorelca, ki je bil častni meščan Ljubljane. Ko je bilo Ernestu 19 let, je postal magistratni uradnik-pripravnik, toda že naslednje leto, 1858, je prosil za razrešnico in jo tudi dobil s priznanjem za pridnost in solidno vedenje. Verjetno se je Pogorelc že tedaj zanimal za fotografijo, kajti 12. septembra 1859 je bil uradno vpisan kot fotograf v knjigo obrti na ljubljanskem magistratu. Ta debela knjiga je še danes zanimiv primer arhivskega vira za ljubljanske obrti. Razen Pogorelca najdemo za šestdeseta leta vpisanih še nekaj drugih fotografov.

Fotografsko obrt sta prijavila tudi galanterist Emil Dzimski, pred njim pa slikar Lorenz Krach, toda Ernest Pogorelc ima najstarejši datum vpisa. Sloves prvega ljubljanskega fotografa si je Pogorelc zavestno ohranjal in ta zavest je bila tudi v Ljubljancanih, kajti ob Pogorelčevi smrti leta 1892 je »Slovenec« zapisal, da je bil Ernest prvi ljubljanski fotograf.

Dzimski in Krach sta nastopila v Ljubljani pred Pogorelcem, njuna fotografija pa se je štela za stransko dejavnost. Ateljeja sta vodila le malo časa, kajti Dzimski je umrl že leta 1863, Krach pa 1869. Obrt sta prevzeli vdovi Jožefa Dzimski in Roza Krach; s pomočniki oz. poslovodji sta uspešno nadaljevali fotografsko delo.

Nekaj fotografov je bilo v šestdesetih letih v Ljubljani le začasno, vendar so pustili za seboj dobro sled in po svoje so prispevali k živahnemu fotografskemu utripu tistega časa.

Danski fotograf Peter Christensen je ostal v Ljubljani morda največ eno leto (1862/63), enako tudi Karl Alkier (izg. alkir), ki je bil pristojen v Plzen, v Ljubljani pa je bil leta 1863 in 1864. Svoj atelje je imel v Fischerjevi hiši na Kongresnem trgu. Tega je prepustil popotni fotografkinji Malvini Norden, ki je



Hrbtna stran fotografij iz ateljeja fotografa Lovrenca Funteka, ki je imel svoj stekleni atelje blizu Zvezde

bila dobro podkovan v svoji obrti, zato jo je policijska direkcija pustila pri miru, čeprav je prišla v mesto brez dokumentov. Bila je prva ljubljanska fotografinja in nekaj ohranjenih portretov dokazuje, da so jo obiskovale predvsem meščanke.

Leta 1864 se je vpisal v obrtno knjigo na ljubljanskem magistratu popotni fotograf Josef Diwischovsky iz Temešvara. Sprva je prikazoval s posebno vrtljivo napravo stereo slike raznih krajev in mest. Te predstave je imel v Zvezdi, v paviljonu. Potem je začel s fotografiranjem in bil je zelo delaven. V mestu je ostal do konca leta 1865, ko se za njim izgubi vsaka vidnejša sled. Atelje je imel na Kongresnem trgu. Kot bomo še omenili, je bil v dobrih odnosih z zgodovinarjem P. Radicsem.

Med najzgodnejšimi fotografi slovenskega rodu sta bila vpisana v Ljubljani še dva zanimiva moža.

Lovrenc Funtek (1831—1874) je prijavil fotografsko obrt leta 1865, doma pa je bil iz Mengša. Po nekih vojaških dokumentih je bil rezervni topovski voznik. Po ustni tradiciji naj bi bil Funtek fotograf tudi v Mengšu in

na Homcu. Njegovo podobo nam je ohranil na majhni fotografiji Dzimski, če drži pripisano ime na hrbtu slike »fotograf L. Funtek«. To je eden izmed redkih primerkov upodobitve naših najzgodnejših fotografov. Funtek je bil zelo prizadeven fotograf, ohranjenih je lepo število portretov iz njegovega ateljeja na Gradišču (ob Kongresnem trgu). Mož pa je bil izredno senzibilen. Huda depresija z nekim razočaranjem ga je spravila v smrt. Zdravniški zapisnik je zelo spoštljiv, omenjen pa je ciankalij, ki so ga fotografi uporabljali sicer kot nujno kemikalijo pri izdelavi slik.

Ime ljubljanskega fotografa Jožeta Zalarja (1843—1882) je tesno povezano z imenom njegovega očeta, lastnika Hotela Slon v katerem je imel fotograf svoj atelje, ki je prešel pozneje v druge roke. Zalar (pisano Saller ali Saller) je prijavil fotografijo leta 1867. Na mnogih portretih najdemo navedbo z imenom njegovega sodelavca »Saller & Knesevič«. Knezevič se je rodil na Dunaju in možno je,



Karl Alkier, Portret Henrika Coste (1799—1871). Fototeka ZALj. — Osvetlitev je bila razmeroma dolga, zato je drža portretiranca trda in skorajda nerodna. Kljub temu imajo fotografije tistega časa ob dokumentacijski vrednosti tudi svoj poseben likovni čar

da je uvedel Zalarja v umetnost fotografije, kot so jo poznali dunajski ateljeji. Sicer pa je bil Zalar tenkočuten za likovne vrednote, saj je bil kaligraf in tudi sicer zelo razgledan in nadarjen fant.

Še neko izjemo najdemo med ljubljanskimi fotografi tistega časa. To je bil slikar Franz Kurz von Goldenstein. Skupaj s svojim sinom Teodorjem je prijavil fotografsko obrt leta 1864, toda le v omejenem obsegu. Za fotografijo je bil Teodor kvalificiran, z očetom pa sta uporabljala fotografsko tehniko predvsem za razmnoževanje slikarskih del, da sta jih imela na prodaj v poljubni količini in po zmerni ceni. Leta 1867 se je Goldenstein z družino odselil v Gradec. Tu in tam najdemo še kakšno njegovo fotografsko reprodukcijo likovnih del, npr. Vodnikov in Prešernov portret.

Število ljubljanskih fotografov je bilo v šestdesetih letih kaj skromno. Toda njihova živahna dejavnost, konkurenčnost in vnema za vse novo je našla dovolj javnega odmeva in priznanja. V svoji borbenosti so dosegli celo spremembe nekaterih uradnih predpisov.

Nad javnim življenjem je bedelo strogo oko policijske direkcije, ki je izvajala kontrolo nad popotnimi obrtniki, izvajala določila obrtnega zakona (1859) in zakona o tisku (1862). Fotografijo so šteli sprva pod strožje predpise koncesionirane obrti, za katere je bilo potrebno dovoljenje. Fotografi pa so končno dosegli, da je ministrstvo na Dunaju leta 1864 uvrstilo fotografijo med proste obrti, za kar je zadoščala samo prijava. O tem so bili obveščeni ljubljanski fotografi s posebnim dopisom, ki ga je prejela deželna vlada in nato magistrat. Določbe o tisku pa so ostale glede fotografije še naprej v veljavi. Razen besede je veljala tudi slika za pogojno nevarno sredstvo, ki bi lahko škodilo morali in politiki. Fotografi so bili dolžni oddajati dolžnostne izvode svojih posnetkov, kar je pomenilo dodatno finančno breme. Zanimiv primer je ohranjen v NUK v Ljubljani, kjer je shranjena večja slika tabora v Vižmarjih v ovitku, na katerem je napisano »Pflichtexemplar« z imenom E. Pogorelca. Pozneje so fotografi dosegli, da za njihove slike predpis o dolžnostnem izvodu ni več veljal. Dotedanji izvodi, ki jih je imela oblast, pa so bili oddani knjižnicam.

Policijska direkcija je leta 1863 pozvala ljubljanske fotografe, naj prijavijo svojo obrt. Akte o sposobnostih in vedenju fotografov so si izmenjali policija, deželna vlada in magistrat. In tako smo dobili po zaslugi policije zopet dobre podatke o ljubljanskih fotografih. Magistrat je poročal deželni vladi o Po-

gorelcu: »Njegova prizadevnost za napredek te umetnosti ga je naredila za najbolj iskane-ga v tej stroki; k temu je veliko pripomogla njegova solidnost in dobro zadržanje.« S tem je dobil naš fotograf odlično priznanje za svojo umetnost in osebno poštenost. In kar se lepo sliši: magistrat ni uporabil besede obrt, temveč umetnost.

Precej podatkov o uspešni dejavnosti ljubljanskih fotografov nam je ohranil Peter Radisc s svojimi drobnimi objavami v »Triglavu« leta 1865. Ta kronist in zgodovinar je bil zelo naklonjen fotografiji, kar se je poznalo tudi v njegovem uredniškem delu. Omenili bomo le nekaj njegovih novic, ki so večkrat tudi likovne ocene slik.

Člani Južnega Sokola so se septembra 1865 dogovorili za skupno fotografiranje, ki mu je sledil izlet. Kmalu je Triglav poročal, da so Pogorelčeve fotografije »neskončno« dobro uspele. Skupina Sokolov je slikovita, razen tega pa tako ostra, da pridejo do izraza tudi najmanjši detajli, npr. trak pri zastavi. Vsaka od 72 glav je jasno spoznavna. Tako je urednik pohvalil sliko in mojstra.

Septembra je fotografiral skupino desetih Sokolov Diwischovsky, ki je sliko razstavil v svoji omarici na Kongresnem trgu, na fasadi gledališča. Radics je ocenil Sokole v lepo se jim prilagajajoči telovadni noši: slika, vredna ogleda, vzbuja vtis plastičnosti zaradi posrečene grupacije, lepih poltonov in ugodne osvetljave. Kako kratka in karakteristična ocena fotografske slike!

Maja 1865 je bila na prostoru pred šentpetrsko vojašnico v Ljubljani velika vojaška slovesnost (danes je na tem prostoru Otroška klinka). Šlo je za slovesno izročitev novih polkovnih zastav vojakom, ki so bili večinoma doma z Moravskega. Prizadevni fotograf Diwischovsky je naredil 8 posnetkov, ki so mu vsi dobro uspeli. Radics, ki je poročal o slavlju, je zapisal, da so te fotografije odlična ilustracija k poročilom in da so na razpolago tistim vojakom, ki jih želijo poslati za spomin domov. Radicsev izvod ene teh večjih slik je v Narodnem muzeju, drugi motivi pa so se porazgubili. Velika škoda je, da nimamo celega kompleta te reportaže.

Avgusta 1865 je prejel Diwischovsky iz Tovarne Voigtländer dva velika fotografska aparata za portretiranje skupin in doprskih slik v polnaravni velikosti portretiranja. Prejel je tudi posebne leče za snemanje pokrajinskih motivov in arhitekture. To naj bi mu pomagalo pri posnetkih za načrtovani album Kranjske. Motive na Dolenjskem in Notranjskem je že posnel, poroča »Triglav«, odhaja v Kranj, kjer bo v Čitalnici pokazal svoje



Emil Dzinski, Zenski portret (Ana Samassa). Okr. 1862. Fototeka ZALJ. Originalna upodobitev v malem formatu je dokaz zelo solidne tehnične izdelave in dobrega likovnega čuta

stereo slike, nato pa bo fotografiral Gorenjsko.

Oktober je naredil Diwischovsky večji doprski portret igralca H. Penna, ki je v Ljubljani pripravil predstavo »Krst pri Savici«. Fotograf je razstavil ta portret v svoji omarici na gledališču.

Novembra in decembra 1865 je Radics ponovno najavljal omenjeni album Kranjske, ki naj bi vseboval za posamezne kraje po eno sliko naselja, pokrajinske panorame ali narodne noše in sliko pomembnejšega zgodovinskega spomenika. Slovensko in nemško besedilo naj bi bilo kratko in lahko razumljivo. Težava je bila predvsem z vprašanjem, kdo bo album založil. Še večjo težavo pa imamo danes, ko ne vemo, kam se je izgubil ob koncu tega leta Diwischovsky s svojim albumom vred. Nadvse zanimivo bi bilo, če bi našli kje vsaj tiste slike, ki so bile pripravljene za ta prvi, dobro zamišljeni fotografski album naših krajev.

»Triglav« je v letu 1865 posredoval še dva zanimiva podatka. Februarja so bili na prodaj pokrajinski motivi slikarja Marka Pernharta (Bled, Kranj, Bohinj), pa ne v originalih, temveč v odlični fotografski preslikavi. Oktobra meseca pa je vabil v svoj slikarski

atelje prijatelje umetnosti Kurz von Goldenstein. Na ogled je imel kar 50 motivov Kranjske, vse to pa v fotografskih reprodukcijah. Nekaj Pernhartovih reprodukcij smo odkrili v družinski zbirki dr. Mencingerjevih in te fotografije so res zanimivi, dobro ohranjeni primerki.

Ko je »Triglav« utihnil s svojimi pogostimi poročili, so objavili tu in tam kaj zanimivega drugi časopisi, posebno Laibacher Zeitung. V ateljeju Dzinski se je pojavila neka novost: kromofotografije, portreti v barvi »ki zaslužijo pohvalo zaradi čistosti izvedbe, živahnosti tona in izraza, v razmeroma velikem formatu. Dokazujejo, da Ljubljana tudi v svojih fotografskih izdelkih ne zaostaja za velikimi mesti.«

Kolorirane portrete slavnih osebnosti, žanske in pokrajinske motive, vse kot fotografije, je istočasno priporočal knjigarnar Giontini, ki je zgolj kot posrednik fotografij in fotografskih albumov močno propagiral zanimanje za fotografijo.

Giontini je že okrog leta 1860 priporočal fotografske reprodukcije umetniških del, ste-

reoskopske slike in neko pefotografirano sliko Bleda. Leta 1866 je propagiral fotografske albume čisto nove vrste, raznih velikosti za 25, 30, 50 in 100 slik.

Med časopisnimi oglasi decembra 1866 je posebno zanimiva ponudba fotografa Lovrenca Funtka, ki je imel svoj atelje v Gradišču št. 30. »Kot posebno primerna božična in novoletna darila priporoča podpisani svoje fotografske posnetke — v nalašč za to prirejenem, popolnoma novem steklenem salonu — točno in elegantno izdelane: ducat 4 fl., pol ducata 2 fl., posamezna slika stane 80 kr., druga kopija 35 kr.«

Cene slik so prav zanimive. Po cenah mesa iz leta 1866 dobimo podatek, da je stala posamezna fotografija približno toliko kot 2 kg prvovrstnega mesa.

Vest o popolnoma novem steklenem salonu vzbuja željo, da bi podrobneje spoznali vse ljubljanske fotografske ateljeje. Tu se omejimo samo na trditev fotografa Rovška, ki je nastopil okrog 30 let pozneje s trditvijo, da je za kvaliteto slike bistvenega pomena difuzna svetloba, ki jo da stekleni atelje.

V ateljejih pa niso delali samo mojstri, po katerih je nosil atelje svoje ime, temveč so imeli tudi sposobne pomočnike. Že leta 1863 je objavil L. Krach v Novicah sledeče: »Prečastitemu občinstvu vljudno naznanjam, da sem po prijaznosti g. Angera iz Dunaja sprejel v svojo umetno delavnico izvrstnega fotografa...« Imena tega pomočnika ni sporočil, dunajski fotograf Angerer (ne Anger) pa je bil zelo znano ime. Skoraj dvajset let pozneje je prevzel atelje Krachove vdove v najem njen pomočnik Matija Mohr, ki se je občinstvu priporočal z izjavo, da je zelo sposoben, ker je delal v velikih ateljejih. Fotograf Mohr je bil povezan s socialističnim gibanjem na Dunaju in v Ljubljani. Tako so bili fotografski ateljeji ne le posredniki likovnih vrednot, temveč tudi novih družbenih idej.

Zunanjo podobo ulic in trgov so fotografi olepšali s svojimi razstavnimi omaricami, vsak atelje na svojem mestu. Diwischovskega smo že omenili, svojo izložbo slik je imel na gledališču, ki je pozneje pogorelo. Ta izložba je vabila vse obiskovalce Zvezde, Kongresnega trga in gledališča. Krach je razstavljal svoje slike na Balzovi hiši v Gledališki ulici, to je na mestu, kjer stoji današnja Nama ob Wolfovi ulici. Leta 1865 je »Triglav« izrecno pohvali kvaliteto Krachovih razstavljenah fotografij, posebno sliko »Lepa Kranjica«.

Vse fotografije tistega časa pa le niso bile umetnine. Pisec feljtona v Laibacher Zeitung »Bolehna fotografija« se je 1864 ponorčeval



L. Krach — vdova, Portret deklice (Ana Zeschko). Okr. 1867. Fototeka ZALj. — Zgoden primer zavestne uporabe stranske osvetlitve, plastičnosti in mehkega modeliranja

iz nekaterih bledečih portretov z ugotovitvijo, da je zenit fotografije najbrž še daleč.

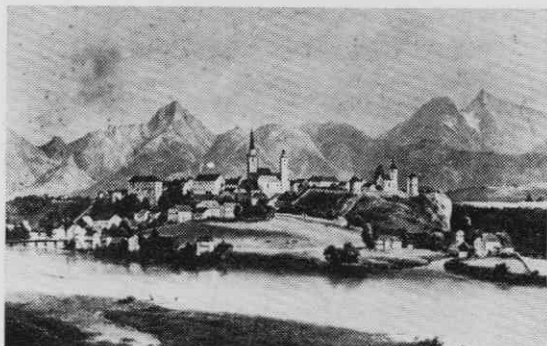
Ljubljansko fotografijo so v šestdesetih letih poživiljali tudi manjši dogodki, ki so našli javen odmev. Na razstavi umetnosti leta 1864 so bile na ogled fotografije gotskih oltarjev, svetlopisi, tako so poročale Novice. Leto pozneje je obiskal Ljubljano dunajski fotograf Wallner in je vsaj začasno postal konkurenca za svoje ljubljanske kolege. Uredil si je lokal za fotografiranje v Novakovi hiši zraven Kazine pri Šmalenvirtu. Leta 1867 je župnik Franc Horvat podaril Alojzijevišču fotografijske spodnjeegiptovskih pokrajin. Zanimanje Slovencev za Egipt in Sudan je bilo takrat precejšnje, že zaradi Knoblarjevega misijona ob zgornjem Nilu. Svojevrsten junak je bil Kristijan Pajer, ki je iz Ljubljane odpotoval v Trst, nato je kot slepi potnik v zaboju potoval z ladjo v Aleksandrijo, doživljal avanture kot popotni fotograf v Palestini in dobil končno za nagrado cesarski prstan. Te zgodbe slovenskega fotografa je zanimivo popisal mnogo pozneje dr. Lampe v Domu in svetu.

Ljubljanski poklicni fotografi niso bili deležni takšnih avantur, zato pa so doživljali v svoji Ljubljani skupno življenjsko veselje in tragiko, vsak po svoji usodi.

7. junija 1868 je bilo poročno slavlje v Hotelu Slon. Poročila sta se dva fotografa in si postala svaka. 25 letni Jožef Zalar si je izbral za nevesto prav tako 25 letno Ljubljanko Barbaro Logarjevo. Edvard Rupnik, 33 letni fotograf, po rodu iz Vipavske doline, pa se je poročil s komaj 19 letno Zalarjevo sestro Karolino. Ohcet je bila gotovo imenitna, le žal da poročne fotografije dveh fotografov vse do danes nismo našli.

Samo 14 dni pozneje se je poročil v Ljubljani fotograf Friderik Engel, ki je bival pri Zalarjevih le začasno. Za ženo je dobil 23 letno Filomeno, o kateri najdemo v matični knjigi zapis, da je bila iz Tivolija pri Ljubljani. Tivoli je spadal pod Šiško in je bil last cesarja. Mesto Ljubljana ga je pod Costovim županovanjem oktobra 1865 odkupilo in postal je javna last meščanov, kar so šteli Costi za veliko zaslugo. Fotografija se je tako slučajno vezala s slikovitimi zgodbami, ki so se pletle okrog tega parka in zgradb. Leta 1866 so odprli novo gostišče v Švicarski hiši nad Tivoljskim gradom in po časopisnem poročilu se je v jutranjih urah »razlila nepregrana reka ljudi proti novi kavini Meki.«

Fotografska družina v ateljeju Hotela Slon se je polagoma razkropila. Sodelavec Knezevič je 1874 umrl in Jožef Zalar je imel od tedaj na firmi izključno svoje ime. V ogla-



Marko Pernhart, Kranj. Fotografsko razmnoženo slikarsko delo, na prodaj v Ljubljani l. 1865. Format 13,5 × 24 cm. Zasebna last

sih je priporočal svoje fotografske storitve v ateljeju in zunaj pri strankah. Naštel je številne zvrsti svojega dela: fotografiral je skupine, pokrajino, živali, stroje, industrijske predmete v vsakem formatu, povečave do naravnih velikosti, reprodukcije in slike, kolorirane z akvarelnimi in anilinskimi barvami. Toda nadarjeni, likovno tenkočutni Zalar je vedno bolj hiral v pijači in na žalost svoje družine ter prijateljev ugasnil leta 1882, star 39 let. Mnogo obetajoči Zalarjev atelje je prešel v tuje roke.

Od vseh ljubljanskih fotografov šestdesetih let se je najbolje, naravnost odlično držal Ernest Pogorelec, ki je deloval v mestu okrog 30 let. Njegovo prvo obdobje je bilo polno elana in tudi uspehov. Najprej je imel atelje na dvorišču hiše v trikotju med tedanjo Kolodvorsko in Prečno ulico. Pozneje je imel delavnico v lastni hiši na tedanji Kolodvorski, nedaleč od Prečne. Sedanja mogočna zgradba RTV Ljubljane je potemtakem moderni in mogočni sosed kraja, kjer je stal skromni atelje prvega ljubljanskega poklicnega fotografa. Spomin na Pogorelca se je do danes ohranil v ustni tradiciji družine kiparke Lize Hribarjeve na Prečni ulici.

Fotografi iz zlate dobe ljubljanske fotografije so naredili številčno največ slik v obliki portretov malega formata (vizitka), ki so bili nalepljeni na karton. Na hrbtni strani je bila natisnjena firma — ime, naslov in kraj ateljeja. Zato nam je danes lahko sortirati te stare portrete po avtorjih. Med množico slik naletimo na majhne portretne umetnine, ki jih odlikuje skrbna tehnična obdelava in dober likovni čut. Ob zbledelih slikah najdemo sedaj že 120 let stare primerke v nasičeni, izvorni črnovijoličasti topli barvi. To so bili plemeniti toni, lepši od sedanje navadne črne fotografije.

Fotografije večjih formatov so bile nalepljene na kartonu, na hrbtni strani pa je bil



Fotografsko razmnožena upodobitev pesnika F. Prešerna. Takšne reprodukcije likovnih dej so bile v 60. letih zelo priljubljene

žig ali lično izdelana ovalna nalepka z imenom fotografa oz. ateljeja. Žal pa najdemo tudi slike brez podatkov, kot so originali iz leta leta 1865, na katerih so novomeški strelci, novomeška godba in garda. Kdo bi vedel, ali jih je slikal Pogorelec ali Diwischovsky ali kdo drug v času, ko so imeli Novomeščani veliko slavje in so dobili v goste Južnega Sokola iz Ljubljane.

Teh velikih fotografij je zelo malo ohranjenih, objavljene pa so bile že velikokrat, tudi v Kroniki, vendar ne vse. Omeniti kaže arhaično upodobljeno skupino deželnih poslancev iz leta 1861, ki jih je posnel Pogorelec na dvorišču starega liceja, če sklepamo po značilnosti arhitekture v ozadju. Tukaj je slikal Pogorelec leto za letom skupine študentov, maturantov, teologov in posamezna poročila pravijo da je uspešno ujel tudi nad 70 glav.

Ljubljansko strelsko društvo je praznovalo leta 1862 svojo 300-letnico. Na strelišču je bila velika proslava. Poročevalec je zapisal, da je bil ob streljih iz topov edinstven pogled na okrašeni prostor in zastave in da je g. Pogorelec »fiksiral s svojo mašino« precej uspele fotografije. Danes nam ni znana niti ena sama od teh slik, ki bi pomenile drago-

cen primer naše najzgodnejše reportažno dokumentarne fotografije.

Leta 1864 je Pogorelec fotografiral iz struge Grubarjevega kanala gradnjo novega kamnitega Karlovškega mostu. Kljub sivini je dobro vidno ne le okolje, temveč tudi množica delavcev, med njimi celo ženske.

Leta 1869 so poročali, da je izdelal Pogorelec doprsni portret neke takrat znane ljubljanske pevke (ime je časopisna novica zamolčala), in sicer v naravni velikosti. Zaključek poročila se glasi: »V ta namen si je Pogorelec nabavil drage aparate. Želimo mu uspeh. Takšne naprave so imele doslej le večja mesta: Trst, Gradec in Dunaj.«

Vse ohranjeno slikovno gradivo zlate dobe ljubljanske fotografije, primerno obdelano in urejeno, bi pomenilo zelo zanimivo fotografsko razstavo. Mestni muzej v Ljubljani je že sprejel ta predlog v svoj program in upamo, da ga bo lahko izvedel. Ob takšni razstavi ne bomo mogli mimo osebe dr. Janeza Bleiweisa, ki je napisal Slovencem v Letopisu Matice Slovenske za leto 1867 prvi strokovni članek o fotografiji z naslovom



Ernest Pogorelec, Portret dr. Janeza Bleiweisa. Narodni muzej v Ljubljani. — Blížinski portret z dobro izrisanimi defajli dokazuje, da je nastala slika potem, ko si je Pogorelec l. 1869 nabavil posebno portretno kamero. Dr. Bleiweis je Slovencem leta 1867 skrbno opisal fotografski postopek in veliko priljubljenost fotografije

»Kako fotografi delajo podobe«. Razen poljudnega, a podrobnega in strokovnega opisa optičnih in kemičnih zakonitosti postopka omenja dr. Bleiweis tudi likovne vrednote in socialni pomen fotografske slike. Posebno pozornost pa služi slovensko izrazoslovje: kamera obskura je temničica, stativ je trinožno stojalo, gorišnico povezuje z izrazom vnetilna pika, kaseta je tružica za ploščo, fiksirati sliko na steklo pomeni prikleniti sliko, itd.

V sedemdesetih in osemdesetih letih je začela zlata doba ljubljanske fotografije blede ti. V mesto je prišlo precej tujih fotografov, portret je doživljal v Evropi dekadenco, mladostna zagnanost prvih poklicnih fotografov je opešala. V Ljubljani so začeli čutiti posledice narodnostne napetosti med Slovenci in Nemci tudi fotografi, iz česar se je rodila diferenciacija, vidna v dvojezičnih naslovih

nekaterih ateljejev v napisih na slikah. Tako je bila ljubljanska fotografija od svojih začetkov do leta 1918 poseben barometer političnih, gospodarskih in kulturnih razmer skromne prestolnice Kranjske, ki pa je želela postati središče združene Slovenije. To so propagirali Fran Levstik, Miroslav Vilhar in vsi, ki so aktivno sodelovali v taborskem gibanju.

OPOMBA

Ta zapis je poljuden povzetek znanstvene raziskave, ki vsebuje zelo številne navedbe virov in literature. Vsega ne kaže citirati, omejiti se le na nekatere citate pa ne bi bilo dosledno. Verjetno se bo našla možnost za samostojno publikacijo o zgodnji slovenski fotografiji, ki bo vsebovala vse potrebne navedbe.

VOLITVE V LJUBLJANI 1848—1918

VASILIJ MELIK

V času pred marčno revolucijo večina ljubljanskih prebivalcev ni bila narodnostno opredeljena. Večina je gotovo znala samo slovensko, nekateri so zraven tega lomili nekakšno nemščino, toda vsa kulturna in izobražena družba je bolj obvladala nemščino kot slovenščino, se je večinoma med seboj pogovarjala in dopisovala v nemščini, ne glede na to, ali je bil materinski jezik nemški ali slovenski. Skromno časopisje, ki je izhajalo v Ljubljani, je bilo do začetka Novic (1843) samo nemško. Nemški so bili uradi, nemške so bile skoraj vse šole. V ljubljansko družbo je začela prodirati nacionalna zavest, ki je rasla na eni strani iz slovenskega narodnega gibanja, na drugi strani pa iz nemškega. Ti opredeljeni ljudje so bili v začetku zelo maloštevilni, toda bilo jih je vedno več. Opredelitev ni bila vezana na izvor ali materinski jezik. Marsikateri izobraženi Slovenec se je čutil bolj navezanega na nemško kulturo in na tradicionalno hierarhijo jezikov kot pa na svojo materinščino. Mnogi se tudi niso mogli prav odločiti. Skušali so združevati oba svetova, nemškega in slovenskega, kar pa je bilo vedno manj mogoče. Omahaovali so med obema in se bližali zdaj bolj temu zdaj bolj onemu. Velik del izobražencev, zlasti uradnikov, je odklanjal oba nacionalizma, slo-

venskega in nemškega, glede jezika pa je bil privrženec stare prevlade nemščine nad slovenščino. Lipič je imenoval Ljubljano leta 1834 »najjužnejše mesto, kjer govorijo nemško«,¹ ko pa je aprila 1848 prišla kranjska deputacija na Dunaj, je grof Colloredo v svojem nagovoru pozdravil Ljubljano kot slovensko mesto.² Kot glavno mesto Kranjske, edine dežele s povsem prevladujočim slovenskim prebivalstvom, je bila Ljubljana nekako vnaprej izbrana za središče slovenstva. Od začetka izhajanja Novic se je ta funkcija vedno bolj uveljavljala.

Marčna revolucija 1848 je prinesla konec absolutizma, svobodo tiska, govora, zborovanj in društev, prinesla je v duhu zmagovitih liberalnih idej tudi prve moderne volitve. Prve volitve v Ljubljani so bile volitve v »odbor, ki bo v imenu meščanstva razpravljal in dajal nasvete o potrebah in zadevah, ki so jih prinesle razmere sedanjega časa«. 20. marca je na prvi sestanek prišlo samo okrog sto ljudi, zato so izvedli volitve tako, da so vsakemu hišnemu posestniku (samo tem so dali volilno pravico) poslali na dom glasovnico, ki jo je bilo treba izpolniti s 24 imeni (toliko naj bi imel predlagani odbor članov). Prišlo je 720 glasovnic, ki so jih konec meseca slovesno prešteli. Največ glasov (502) je dobil graščak

Franc Galle; nadpolovično večino so dosegli poleg njega še advokat dr. Maks Wurzbach (466), lekarnar Jožef Mayer (414) in trgovec Janez Baumgartner (378). Za izvolitev je zadostovala relativna večina; zadnji izvoljeni je dobil 204 glasove. Med izvoljenimi je bil na dvajsetem mestu z 227 glasovi tudi dr. Janez Bleiweis. Meščanski odbor si je na prvem sestanku 3. aprila izvolil Galleta za predsednika.³ Sodeloval je s starim predrevolucijskim magistratom, ki ga je vodil podžupan Gutman. Za zastopnika Ljubljane na zasedanju deželnega zbora 6. aprila sta skupaj izvolila profesorja medicine na liceju dr. Janeza Zhubra in advokata dr. Matijo Kavčiča. Tudi cene kruha in mesa, ki so bile določene za vsak mesec naprej, so skupaj podpisovali zastopniki magistrata in meščanskega odbora.

Revolucija je prinesla prvi slovenski politični program, Zedinjeno Slovenijo, ki je gotovo na skrivaj že prej živel v glavah in mislih nekaterih zavednih Slovencev. Prvi njegov organizator je bil koroški duhovnik Matija Majar v Celovcu, najpomembnejšo vlogo je igral potem krog Slovencev na Dunaju, prvi slovenski politični časopis (Slovenija) pa je začel izhajati v Ljubljani, kjer je bilo, kakor na Dunaju, v Gradcu in drugod, ustanovljeno slovensko društvo. Pri volitvah v nemški parlament v Frankfurtu (maja), v kranjski deželni zbor in v ustavodajni avstrijski državni zbor na Dunaju (junija) si nemški in slovenski tabor še nista stala nasproti kot organizirani stranki. Morebiti je tudi revolucija kot prevrat dotedanjih vrednot obudila slovensko zavest, simpatije ali vsaj razumevanje slovenskega gibanja pri večjem številu ljudi, kot bi to pričakovali v mirnem času. V ljubljanskem slovenskem društvu je bil včlanjen marsikdo, ki se je pozneje opredelil za Nemca. Gotovo pa je bila večina Ljubljančanov še neopredeljena. Volilno pravico pri frankfurtskih in dunajskih volitvah je imelo v Ljubljani 10 % prebivalcev: to so bili polnoletni »samostojni« moški državljani. Volitve so bile indirektno; najprej so volili volilne može, volilni može pa potem poslanca. Frankfurtskih pravolitev se je udeležilo največ 48 % volilnih upravičencev, dunajskih pa 68 %. Pri frankfurtskih volitvah Slovenci niso nastopali enotno. Del je z abstinenco protestiral proti volitvam, kakor nam kaže primerjava volilne udeležbe. Del pa je na volitvah sodeloval, med njimi v Ljubljani Ambrož, ki je kot volilni mož glasoval za grofa Auersperga, Kavčič, ki je glasoval za trgovca Luckmanna, Bleiweis, ki je glasoval za zdravnika Rajmunda Melzerja in je bil tudi njegov edini volilec. Izvoljen je

bil grof Auersperg (pesnik Anastasius Grün). Pri frankfurtskih volitvah Ljubljana ni volila sama, temveč skupaj z okolico in vrhniško dekanijo. Pri volitvah v državni zbor na Dunaju pa je bila Ljubljana volilni okraj sama zase. Za ljubljanskega poslanca je bil izvoljen advokat dr. Matija Kavčič, ki je potem v parlamentu zaradi narodnosti in njihove enakopravnosti nastopal zoper historične dežele, v ustavnem odboru pa predlagal razdelitev države na narodnostne skupine s Slovenijo kot eno izmed enot.⁴

Ko je vlada zmagala nad revolucijo, se je najprej začelo prehodno obdobje, v katerem je veljala oktroirana ustava z datumom 4. marca 1849 in so bile izvedene številne reforme. Tako je izšel tudi začasni občinski zakon z dne 17. marca 1849, po njem pa naj bi deželna glavna mesta in okrožna mesta dobila posebne statute. Takega je dobila Ljubljana 9. junija 1850. Z njim je bilo določeno, da ima Ljubljana tridesetčlanski občinski svet. Volilno pravico so dali moškim, v Ljubljano pristojnim avstrijskim državljanom, ki so plačevali v občini vsaj 5 gld direktnega davka (ali 8 gld dohodnine), inteligenci in vsem, ki so imeli naslov »meščana«. Volilne upravičence so razdelili v tri volilne razrede, od katerih je vsak volil tretjino (torej deset) občinskih svetovalcev. V prvi razred so uvrstili častne meščane in tiste, ki so plačevali nad 80 gld davka, v drugi razred inteligenco in tiste z 20 do 80 gld davka, v tretji razred pa tiste, ki so plačevali manj kot 20 gld davka, in »meščane«.

Občinski svetovalci so bili voljeni na tri leta, vendar tako, da je bila vsako leto tretjina nadomeščena z novimi izvoljenci. Za prvo in drugo leto je bilo določeno, da je občinske svetovalce, ki naj jim preneha mandat, treba izžrebati, v naslednjih letih pa so avtomatično odpadali tisti, ki jim je pretekla triletna doba. Možnost ponovne izvolitve ni bila omejena; tako je bil Ivan Tavčar, advokat in pisatelj, izvoljen desetkrat zaporedoma in je bil občinski svetovalec s kratko prekinitvijo v letih 1910—1911, ko je bil občinski svet razpuščen, vse od leta 1884 do 1921, zadnjih deset let tudi župan. Občinske volitve so bile torej vsako leto, navadno meseca aprila. Volilnih upravičencev je bilo po določbah ljubljanskega statuta iz leta 1850 zelo malo: le 4 % prebivalstva. Tako tedaj kot tudi še pri Schmerlingovi volilni zakonodaji leta 1861 je veljalo načelo, naj bo volilna pravica čim ožja v »bogatih« predelih, tam, kjer se je plačevalo mnogo davkov, in širša v »revnih« predelih, tam, kjer je bila vsota davkov nizka. Cenz je bil najvišji v največjih mestih

države, v Ljubljani je bil nižji, vendar znatno višji kot v drugih občinah kranjske dežele. Po določbah iz leta 1850 je imel volilno pravico v »navadnih« občinah na Kranjskem vsakdo, ki je plačal 1 gld direktnih davkov, v Ljubljani pa je bilo treba plačati, kakor smo videli, 5 gld. Če upoštevamo še to, da je bilo v razvijajočih se mestih vedno tudi relativno precej večje število delavcev, brezposelnih, revežev in drugih, ki niso plačevali nikakršnih davkov, kakor pa drugod, nam postane razumljiv nizek delež prebivalstva, ki je imel volilno pravico v Ljubljani ob prvih modernih občinskih volitvah v petdesetih in šestdesetih letih. Razlika med ljubljansko in splošno občinsko volilno pravico na Kranjskem je ostala še dolgo: občinski zakon z dne 17. februarja 1866, ki je na Kranjskem nadomestil občinski zakon iz leta 1849, je razširil volilno pravico na vse, ki so že vsaj eno leto plačevali kakršenkoli direkten davek, volilno pravico pa je dal tudi ženskam davkoplačevalkam. Ljubljana je uvedla žensko volilno pravico dvajset let pozneje (1887), vsi ljubljanski davkoplačevalci pa so postali volilci šele trideset let pozneje (1898). Šele tedaj je bila ljubljanska volilna pravica izenačena s splošno občinsko.

Sistem iz leta 1850 je ohranil svoje bistvene poteze do leta 1910, čeprav je doživel spremembe z zakoni 15. oktobra 1868, 5. avgusta 1887, 16. maja 1898. Volilna pravica je bila razširjena 1868 z določbo, da ni omejena samo na tiste, ki so v Ljubljano pristojni, ampak velja za vse, ki tu bivajo in plačujejo predpisane davke. Istočasno je bila odpravljena prvotna stroga določba iz leta 1850, da mora biti davčni znesek v preteklem letu v celoti plačan in da tudi v tekočem letu ne sme biti nobenih zaostankov. 1887 je bila dana volilna pravica tudi ženskam, če so plačevale predpisane davke: volilno pravico so sicer imele, niso pa smele priti na volišče — za poročene je imel pravico glasovanja mož, za neporočene in vdove pa tisti, ki so ga za to pismeno pooblastile. Leta 1887 je bila volilna pravica razširjena tudi s tem, da je bil določen nov enoten cenz 5 gld. Novo, še pomembnejšo razširitev je prinesla naslednja reforma leta 1898: volilno pravico so dobili vsi, ki so plačevali kakršenkoli direkten davek. Meja med volilnimi razredi je bila spremenjena leta 1887: med prvim in drugim razredom je bila namesto dotedanjih 80 gld davka postavljena na 100 gld, meja med drugim in tretjim razredom pa je bila z 20 gld dvignjena na 25 gld, v obeh primerih je bila torej dvignjena za eno četrtino. Na prvi pogled se zdi to zoženje volilne pravice, vendar

pa je bila sprememba povezana z davčno reformo osemdesetih let, ki je ukinila tretjinsko in vojno doklado, ki je za uvrstitev v volilni imenik navadno niso upoštevali, zato pa zvišala dotedanji »čisti« davek, tako da se je število volilcev povečalo, ne pa zmanjšalo. Med inteligenco, ki je imela volilno pravico, so v začetku (1850) šteli: državne, deželne in občinske uradnike, ki so od svoje plače ali pokojnine plačevali dohodnino, upokojene oficirje, duhovnike, ki so v občini samostojno opravljali župnijsko jurisdikcijo, doktorje vseh domačih fakultet, redne učitelje, profesorje in predstojnike državnih, deželnih ali občinskih ljubljanskih šol. Te kategorije so so pozneje razširile in bolj natanko določile. Tako so med duhovščino dali volilno pravico članom knezoškofijskega stolnega kapitlja in v dušnem pastirstvu ali na javnih ljudskih šolah, nazadnje (1910) tudi še v službi cerkvenih oblasti nameščenim duhovnikom vseh konfesij. Doktorjem so se pridružili pooblašteni civilni tehniki in rudniški inženirji ter tehniki, ki so opravili rigorozne na avstrijskih tehniških visokih šolah ter nazadnje (1910) tudi magistri farmacije, ki so opravili izpite na avstrijskih visokih šolah. Volilno pravico so dobili tudi učitelji, profesorji in voditelji vseh javnih šol v Ljubljani (ne le državnih, deželnih in občinskih). Ob tem širjenju volilne pravice se je večalo tudi število volilnih upravičencev. Po reformi leta 1868 se je dvignilo na dobrih 5 %, po reformi leta 1887 na 9 %, po reformi leta 1898 na 12 % prebivalcev.

Prve občinske volitve v Ljubljani so bile v prvi polovici oktobra 1850. 13. novembra je novi občinski svet izvolil za župana s 16 od 29 glasov Mihaela Ambroža, za časa revolucije med kmeti najpriljubljenjšega moža na Kranjskem, ki je bil tedaj v treh volilnih okrajih izvoljen v dunajski parlament. Ambrož se je zavzemal za pravice slovenskega jezika, obenem pa je močno simpatiziral z dunajsko levico, vendar pa je (tako leta 1848 kot pozneje) v vseh konfliktnih med meščanstvom in delavstvom odločno nastopal proti delavstvu. Cesar Ambroževe izvolitve ni potrnil »zaradi njegovega političnega mišljenja in zadržanja ter delno zaradi njegovih družinskih razmer«. ⁵ Namesto njega so izbrali za župana dr. Matijo Burgerja. Stranke ob teh volitvah še niso bile organizirane. Kmalu nato je bil uveden pravi absolutizem. Izvoljeni občinski svetovalci so ostali na svojih mestih tudi, ko so jim mandati že potekli, vse do obnove ustavnega življenja. Na mesta umrlih svetovalcev je moral občinski svet sam predlagati primerne naslednike, izmed katerih jih

je ministrstvo za notranje zadeve 1859 imenovalo pet.⁶ Malo zatem je bilo absolutizma konec.

30. januarja 1861 je bil ljubljanski občinski svet razpuščen in razpisane nove volitve za drugo polovico februarja, torej mesec dni pred prvimi volitvami v novi deželni zbor,

kakor je bil uveden s februarским patentom. Volilna pravica za deželnozborovske volitve je v Ljubljani obsegla prvi in drugi občinski volilni razred ter tiste volilce tretjega razreda, ki so plačevali nad 10 gld direktnih davkov. Ljubljana je volila v deželni zbor dva poslance. Ko so leta 1873 uvedli direktne volitve in dunajski parlament, je Ljubljana dobila tudi v državnem zboru svojega posebnega poslanca. Volilna pravica je bila enaka deželnozborovski, leta 1882 pa je bila državnozborovska volilna pravica razširjena z znižanjem cenzu na 5 gld. V Ljubljani je torej zajela vse takratne občinske volilne upravičence (razen »meščanov«, ki so plačevali manj kot 5 gld davka). Dve leti potem je Kranjska sprejela isto določbo tudi za deželne volitve. Pozneje je bil cenz znižan na 4 gld (1896 za državne, 1898 za deželne volitve). V času do leta 1887 je bilo državnih in deželnih volilnih upravičencev v Ljubljani le nekaj manj kot občinskih (90—95 %), razlika pa se je precej povečala, ko je bila v Ljubljani uvedena ženska občinska volilna pravica; zdaj je bilo deželnih in državnih volilnih upravičencev le še 65—74 % občinskih, od razširitve občinske volilne pravice na vse davkoplachevalce (1898) pa še manj.

Tudi volitve v letu 1861 še niso bile strankarske. Slovenski tabor se na deželnih volitvah sploh ni pokazal z nobenim kandidatom in oba poslance sta se v deželnem zboru opredelila na nemško stran. Kandidatni listi za občinske volitve sta se deloma ločili po nazorskih in osebnih pogledih svojih članov, toda veliko število kandidatov je bilo skupno. Za župana je bil izvoljen Ambrož, ki je hotel delovati v duhu slovensko-nemškega bratstva in svobodoljubnih tradicij iz leta 1848. Poudarjal je, da je za »samostalnost na ustavni podlagi«, ki jo hočemo doseči, potrebno sodelovanje vseh narodov. »Podajmo naj si... roke v spomin bratovske edinosti, naj črna zemlja... pokrije tudi staro sovraštvo, staro jezo, stare razpertije narodov in postane naj vsa prelita kri seme za pomlajeno svobodo!«. ⁷ Mestni svet je bil za enakopravnost slovensčine in nemščine, vendar je izglasoval za jezik razpravljanja nemščino, ker vsi svetovalci znajo nemško, se v nemščini laže izražajo in bo tako poslovanje lažje. ⁸ Ambrož je hotel biti pravičen in blizu obema strankama, toda v času vedno večjih konfliktov med obema narodoma se je zameril slovenski stranki. Umrl pa je prej, preden se je spor tako ali drugače razrešil (25. 4. 1864).

Strankarske volitve so se začele v marcu 1862.⁹ Tedaj in v naslednjih letih sta si stali nasproti slovenska in nemška stranka, ven-

Am die Wähler Laibach's.

Vollicem ljubljanskim!

Einfadung.

Povabilo.

Das erste bürgerliche Wahlcomité.

Dr. Jakob Abadič.
Dr. Jakob Ambrož.
Dr. Jakob Bencini.
Dr. E. H. Coste.
Jozef Delevc.
Karl Dolmann.
Franz Brandler.
Dr. E. H. Coste.
Jozef Delevc.
Karl Dolmann.
Franz Brandler.
Dr. E. H. Coste.
Jozef Delevc.
Karl Dolmann.
Franz Brandler.
Dr. E. H. Coste.
Jozef Delevc.
Karl Dolmann.
Franz Brandler.

Das erste bürgerliche Wahlcomité.

Dr. Jakob Abadič.
Dr. Jakob Ambrož.
Dr. Jakob Bencini.
Dr. E. H. Coste.
Jozef Delevc.
Karl Dolmann.
Franz Brandler.
Dr. E. H. Coste.
Jozef Delevc.
Karl Dolmann.
Franz Brandler.

Letak za volitve leta 1861 v Ljubljani (zapuščina dr. E. H. Coste)

dar sta večinoma nastopali pod nevtralnimi imeni. Tako je leta 1865 kandidate postavljaj »mestjanski odbor« na slovenski in »das bürgerliche Comité« na nemški strani. Taki odbori so postavljali na svoje kandidatne liste, da bi bile privlačnejše, tudi nekatere nasprotne. Tako so postavili Slovenci 1864 na listo svojega »odbora mestjanov« med desetimi kandidati kar štiri take, ki niso spadali v njihov politični tabor in so bili tudi na nemški kandidatni listi. Tako je bil od slovenskih štirih kandidatov v prvem volilnem razredu en sam slovensko usmerjen, trije pa so bili iz nasprotnega tabora. Naslednje leto so imeli Nemci med enajstimi kandidati tri slovenske, med njimi tudi Bleiweisa. Leta 1866 so Slovenci postavili na svojo listo Kalteneggerja. Nekaterim volilcem je zelo prijalo glasovati »mešano«, za nekaj kandidatov z nemške, nekaj s slovenske strani. Število takih glasovalcev pa je vedno bolj upadalo, leta 1867 jih je bilo še 15 (3 %). O kakem vladnem pritisku pri volitvah v času Schmerlingove vlade ne moremo govoriti, v Belcredijevi dobi pa so Slovenci vlado podpirali. Že leta 1862 so Slovenci ob zelo majhni volilni udeležbi zmagali v tretjem volilnem razredu. Vse kaže, da se tu Nemci sploh niso trudili, da bi organizirali svoje volilce. V prvem volilnem razredu so bili Slovenci 1862 še poraženi, delni uspeh (z enim od treh kandidatov) so dosegli 1863, pravo zmago pa (z vsemi kandidati) leta 1865. Že leta 1864 so imeli večino v občinskem svetu in še ne 32 let stari dr. Etbin Henrik Costa je bil po Ambroževi smrti 8. junija 1864 izvoljen za prvega župana slovenske stranke. Drugi volilni razred je bil zaradi uradništva, ki je tudi volilo, za slovensko stranko najtrši oreh. V tem razredu je bilo namreč (v začetku leta 1867) 508 volilnih upravičencev, med njimi pa le dve petini (215) davkoplačevalcev, večino pa je imela »inteligenca«: 190 uradnikov, 52 profesorjev in učiteljev, 25 upokojenih oficirjev, 21 doktorjev in 5 duhovnikov. Vendar pa so Slovenci že na volitvah 1864 dosegli v drugem razredu delen uspeh. Naslednje leto so bili poraženi, leta 1866 pa so dokaj prepričljivo zmagali. Poleg skupnega nemško usmerjenega kandidata je zmagal slovenski politik dr. Lovro Toman, v ožji volitvi pa z razliko petih glasov (154 : 149) še drugi slovenski kandidat. To je bila prva slovenska zmaga v vseh volilnih razredih. Januarja 1867 ji je sledila na deželnih volitvah druga. V drugem volilnem razredu je bil rezultat podoben (179 : 155) kot prejšnje leto. Med uradniki in oficirji (udeležba 61 %) so imeli sicer Nemci veliko večino (100 : 26), med duhovniki, doktorji, profesorji in učitelji

(udeležba 77 %) sta bila oba tabora enako močna (29 : 28 za Slovence), med davkoplačevalci (udeležba 59 %) pa so povsem prevladovali Slovenci (110 : 16). Visoka volilna udeležba v tretjem volilnem razredu (1866 67 %, 1867 63 %), ki je prekašala ono v prvem (60 odstotkov, 59 %), priča o dobri organiziranosti slovenske stranke, saj je bila volilna udeležba navadno vedno večja med premožnejšimi volilci. Tudi celotna volilna udeležba (61 %, 62 %) je bila za tiste čase in razmere dokaj visoka. Med davkoplačevalci drugega in tretjega volilnega razreda je glasovala za slovensko stranko celo večina vseh volilnih upravičencev.

Kakor vidimo iz teh rezultatov, so Slovenci v Ljubljani hitro in uspešno organizirali svojo stranko. To nas pravzaprav preseneča, saj so bili na Kranjskem na podeželju zelo nedelavni in slabo organizirani. Ljubljana je bila torej izjema. V kratkih štirih letih si je priborila župana, večino v vseh treh volilnih razredih in imela zlasti v tretjem zelo navdušene volilce. Pridobila je zase tudi del neopredeljenega meščanstva, ki je živelo bolj v nemškem duhu, a ni bilo posebej sovražno slovensčini. Slovenska stranka tedaj nemščine ni podila iz uradov in govorice in ni bila napadalna. Treba je reči, da sta bila v tem času kljub preprirom oba tabora drug do drugega tolerantnejša in strpnejša kot pozneje. Nemška stranka ni bila posebej aktivna, zlasti v tretjem volilnem razredu ne, ni se kaj prida organizirala in njeni volilci so dostikrat ostajali doma.

Z zmago januarja 1867 je bilo prvih velikih uspehov slovenske stranke v Ljubljani konec. Zaradi protivladnega stališča je bil kranjski deželni zbor razpuščen, marca 1867 so bile nove volitve. Zdaj je vlada nastopila proti Slovencem. Naglo se je organizirala (kot stranka privržencev ustave) nemška stranka. Pridružili so se ji marsikateri neopredeljeni, preračunljivi, saj je glasovanje za vlado utegnilo biti koristno. Vlada je pritisnila na uradnike. Glede teh je v tem času veljalo, da so moralno vezani na vlado, ki jih plačuje, da morajo, če želi vlada zmago določene stranke, glasovati po vladnih željah ali se vsaj vzdržati glasovanja. Le kadar je bila vlada v boju med strankami nevtralna, je uradnik lahko glasoval, kakor je hotel. Marca 1867 se je dvignila volilna udeležba med uradniki in oficirji na 73 %, število nemških glasov se je dvignilo od 100 na 152, število slovenskih je padlo od 26 na 6. Prav to uradništvo je odločilo zmago. Druga velika sprememba se je kazala v prvem volilnem razredu: volilna udeležba se je dvignila na 71

Für die
am nächsten Donnerstag

den 21. d. M.

Vormittags von 9 bis 12 Uhr

durch die Wähler des 3. Wahlkörpers zu wählenden 10 Gemeinderäte werden in Gemäßheit der am 10. d. M. im Rathhause stattgefundenen Vorwahl nachstehende Herren mit der Bemerkung empfohlen, daß die weiteren 20 dort aufgestellten Candidaten zur Wahl im 2. und 1. Wahlkörper bestimmt sind.

1. Dr. Johann Ahačič, Hausbesitzer.
2. Josef Blasnik, Hausbesitzer. 72
3. Dr. Johann Bleiweis, Professor. 86
4. Josef Debeuz, Hausbesitzer. 77
5. Georg Freiberger, Hausbesitzer. 76
6. Johann N. Horak, Hausbesitzer. 60
7. Dr. Josef Orel, Hausbesitzer.
8. Wilhelm Rost, Hausbesitzer. 59
9. Jožef Schwentner, Hausbesitzer. 46
10. Blasius Verhovc, Hausbesitzer. 43

Ljubach 15. Februar 1861.

Das erste bürgerliche Wahlcomite.

Za volitev,
ktera bo
prihodnji četrtek

21. dan tega mesca

dopoldne od devetih do dvanajstih

se Vam sledečih 10 mož, ki so bili v nedeljo na rotovžu po naprejšni volitvi voljeni, s tem pristavkom priporoča, da od ostalih 20, kateri so bili tudi tistikrat izvoljeni, se jih bo 10 v drugi, 10 pa v prvi volilni razred vverstilo, kadar pride čas za nove volitve.

1. Doktor Janez Ahačič, hišni posestnik.
2. Jožef Blaznik, hišni posestnik.
3. Doktor Janez Bleiweis, profesor.
4. Jožef Debevc, hišni posestnik.
5. Juri Freiberger, hišni posestnik.
6. Janez Nep. Horak, hišni posestnik.
7. Doktor Jožef Orel, hišni posestnik.
8. Wilhelm Rost, hišni posestnik.
9. Jožef Šventner, hišni posestnik.
10. Blaž Verhovc, hišni posestnik.

V Ljubljani 15. svečana 1861.

P prvi mestjanski odbor.

Letak za volitve leta 1861 v Ljubljani (zapuščina dr. E. H. Coste)

odstotkov, nemški volilci so presegli slovenske (57 : 56), medtem ko je bilo pred dvema mesecema slovenskih 64, nemških pa le 36. V slovenskem tretjem volilnem razredu je udeležba padla na 53 %. Mnogi slovenski volilci so ostali doma. Precej ista slika se je ponovila pri občinskih volitvah maja 1867: Slovenci so zmagali (tako rekoč brez boja) v tretjem, Nemci v drugem in prvem volilnem razredu. V občinskem svetu so sicer imeli Slovenci še večino (17 : 13), kar je omogočilo ponovno Costovo izvolitev za župana. Toda zaradi sokolsko-turnarskega spopada je deželni predsednik Costovo županstvo sistiral 25. septembra 1867. S ponovno zmago na volitvah 1868 so dobili Nemci večino v celem občinskem svetu. Po ponovnem prevzemu županske dolžnosti (3. julija 1868) je prišel Costa v brezupen konflikt z nemško večino, ki se je nazadnje poslužila orožja abstinence, nakar je deželni predsednik 21. septembra 1868 občinski svet razpustil. Za naslednje volitve marca 1869 so Slovenci na Costov predlog sprejeli sklep, da se nasprotni stranki

»začasno prostovoljno in brez borbe prepusti gospodarstvo mestno«¹⁰ in so se držali abstinence kar šest let — v tem času so se udeleževali samo deželnih (1870, 1871) in državnih (1873) volitev, toda brez uspeha. Šele leta 1875 so spet začeli z bojem na občinskih volitvah. Prvi rezultat ni bil ravno dober, saj so v tretjem volilnem razredu zmagali z minimalno razliko, tako da so bili izvoljeni 4 slovenski in en nemški kandidat, v prvem volilnem razredu so podlegli (110 : 77), v drugem pa se niso upali v spopad, ki je bil zaradi uradniške premoči brezupen. V naslednjih letih je bil položaj enak, le da so Slovenci v tretjem razredu prepričljivo zmagovali. Popolno izjemo med vsemi temi volitvami predstavljajo deželne volitve julija 1877, ki so pomenile popoln poraz in polom za slovensko stranko. Medtem ko je še v marcu na občinskih volitvah zbrala 248 glasov v tretjem in prvem volilnem razredu, jih je julija dobila vsega 165 (proti 464 nemškim). V tretjem volilnem razredu se je razmerje spremenilo od 160 : 90 v marcu v 55 : 53. V nasled-

njem letu je bil rezultat spet »normalen« (137 : 79).

Novo spremembo je prinesel padec nemško-liberalne vlade in nastop Taaffejeve vlade (1879). Slovenci so se iz preganjane opozicije spremenili v del nove parlamentarne večine, kar je pomenilo zanje veliko pridobitev zlasti in predvsem na Kranjskem. Medtem ko je nemško-liberalna vlada skušala slovensko narodno gibanje zatreti in se ji je s pritiskom tudi res posrečilo doseči na Kranjskem nemško večino na državnih (1873) in deželnih (1877) volitvah, je Taaffejeva vlada priznala Kranjsko za slovensko deželo. Vladna podpora nemški stranki na Kranjskem je nehala. Slovenski delež med uradništvom se je začel večati; tisti, ki prej pod pritiskom niso smeli, so zdaj lahko glasovali za slovensko stranko. Vse te spremembe, če jih gledamo z vidika ljubljanskih volitev, se niso pokazale čez noč. Kandidat slovenske stranke, Nemeč vitez Schneid, je sicer zmagal na državnih volitvah 1879 (496 : 406), toda na občinskih volitvah so Nemci še kar naprej držali v svoji posesti prvi in drugi volilni razred, imeli večino v občinskem svetu in vodili mestno občino. Do spremembe je prišlo šele na občinskih volitvah aprila 1882. Zdaj so Slovenci (sicer nepopolno) zmagali v vseh treh volilnih razredih: v tretjem s 185 : 38, v drugem s 328 : 253, v prvem z minimalno razliko 127 : 123, tako da sta bila izvoljena dva slovenska in dva nemška kandidata. Občinski svet je dobil slovensko večino. Župan nemške stranke ni posnemal Coste v njegovem brezupnem odporu, temveč je odstopil, za župana je bil izvoljen Peter Grasselli (1882 do 1896), ki sta mu pred prvo svetovno vojno sledila še dva slovenska župana: Ivan Hribar (1896—1910) in Ivan Tavčar (1911—1921). S tem je bilo konec petnajstletne dobe nemške večine (1867—1882), ki jo je omogočal nedemokratski volilni red. Nastala je z vladno pomočjo in je padla, ko je ta pomoč usahnila. Boj proti nemški stranki je bil na koncu sedemdesetih let precej težji kakor v začetku šestdesetih. S padcem volilne moči nemške stranke v Ljubljani pa ni padla njena gospodarska moč.

Na zunaj je Ljubljana v sedemdesetih letih dajala še precej nemški videz. Hribar pi-

še v svojih spominih za leto 1876, »da so tudi napisi nad obratovalnicami in trgovinami bili samo nemški in da so slovenski napisi med njimi bili prave bele vrane. Na ulicah se je slišalo več nemške, kakor slovenske govore; zlasti iz ust izobražencev — posebno pa ženstva — je redko prišla kaka slovenska beseda. Od strani narodnega ženstva se je nemškutarilo celo na veselicah Narodne čitalnice ter so bile le redke one dame, ki so se posluževale slovenščine. Skratka: tujec, ki je prišel v Ljubljano in jo je površno opazoval, je moral dobiti vtis, da je zašel v mesto, ki je vsaj po treh četrtinah svojega prebivalstva nemško.«¹⁰

Aprila 1875 je pisal Slovenski narod, da se imajo mnogi stari ljudje za Kranjce, ne pa za Slovence,¹¹ in nekaj dni zatem je ob presojanju slovenskih možnosti v ljubljanskem narodnostnem boju ne preveč tankočutno pripomnil: »Mej zavezniki, ki za nas delajo, je celo smrt, ki kosi stari zarod, kateri se je narodu odtujil.«¹² Leta 1879 je zapisal isti častnik, da ima Ljubljana 30.000 prebivalcev, »mej temi jih govori 6000 mej seboj nemški, ali mej temi nemško govorečimi jih je precej politično slovensko mislečih.«¹³ Ob prvem popisu po občevalnem jeziku 1880 so našli v Ljubljani 5658 oseb z nemškim občevalnim jezikom ali 22 % prebivalcev. Med temi »Nemci« jih je bilo po rojstvu 38 % iz Ljubljane, 20 % iz drugih delov Kranjske (brez kočevskega ozemlja), 12 % iz Primorja in slovenskih delov Štajerske in Koroške, 2 % s Kočevskega, 17 % iz nemških avstrijskih dežel in Nemčije, 7 % iz čeških dežel, 4 % še od drugod.¹⁴ Vsekakor nam ti podatki kažejo, da je bilo med Nemci nemalo takih, ki niso bili nemškega rodu, temveč so se iz kakršnihkoli razlogov šteli za Nemce. Do naslednjega štetja 1890 se je število ljubljanskih Nemcev zmanjšalo, nato pa je v absolutnih številkah raslo, vendar manj kot prebivalstvo v celoti, tako da je odstotek nemškega prebivalstva neprestano padal. Z 22 % v letu 1880 je zdrknil na 14 % v letu 1910. Isto kot za ljubljansko občino velja tudi za občino Spodnja Šiška, kjer je bil delež ljudi z nemškim občevalnim jezikom v letih 1890—1910 celo višji kot v Ljubljani. Ves ta proces nam kaže naslednja preglednica:

Leto	Ljubljana		%	Sp. Šiška		%	Skupaj		%
	prebivalcev	Nemcev		prebivalcev	Nemcev		prebivalcev	Nemcev	
1880	26284	5658	22 %	1536	309	20 %	27820	5967	21 %
1890	30505	5127	17 %	1995	362	18 %	32500	5489	17 %
1900	36547	5423	15 %	2808	638	23 %	39355	6061	15 %
1910	41727	5950	14 %	4903	792	16 %	46630	6742	14 %

Slovenska večina v občinskem svetu v letih 1864—1868 ni pomenila nobene bistvene spremembe v nemškem uradovanju ljubljanske občine. Costa je julija 1865 začel vabiti na seje z dvojezičnimi vabili, kar je poznejša nemška uprava opustila. Nekateri svetovalci so začeli na sejah govoriti slovensko. Do velike spremembe je prišlo šele po slovenski zmagi 1882. 31. maja je bil sprejet sklep, da se »poleg varovanja popolne enakopravnosti... principijelno slovenski jezik kakor uradni jezik ljubljanskega magistrata proglasi«, zapisniki občinskega sveta so se začeli takoj pisati v slovenščini, glede načelnega sklepa pa je bil sprejet konkreten predlog sedemčlanske komisije: »S 1. januarjem 1883 ima biti slovenski jezik izključno uradni jezik ljubljanskega magistrata pri občevanju s strankami in uradi po vseh pokrajinah, kjer stanujejo Slovenci ter po kraljevinah Hrvatski, Slavoniji in Dalmaciji z dostavkom, da se vloge, ako so bile poslone v nemškem jeziku, imajo tudi reševati na istem jeziku«. Z istim 1. januarjem 1883 naj bo slovenščina »izključni uradni jezik v notranjem poslovanju magistratnih uradov«, izjemo so napravili le za dopise z vojaškimi oblastmi ter za nekatere magistratne svetnike, ki pismene slovenščine niso obvladali. Nemške tiskovine za občevanje s strankami so nadomestili s slovenskimi.¹⁵ Izjeme so bile dokončno odpravljene za časa Hribarjevega županstva.¹⁶ Glede uličnih tablic je bilo 1892 in 1894 sklenjeno, naj bodo samo slovenske, vendar pa je zaradi tega sklepa prišlo do dolgoletnih sporov z deželno vlado. Vsekakor pa je bil bistven korak k zunanjemu slovenskemu videzu Ljubljane napravljen po septembrskih dogodkih leta 1908, ko so pod pritiskom s slovenske strani izginjali nemški napisi s trgovin in drugih lokalov.

Po porazu v letu 1882 nemška stranka v Ljubljani na občinskih volitvah ni več kandidirala. V volilnem boju se je pojavila znova šele ob koncu stoletja. To seveda ni bil več noben poskus osvojitve Ljubljane, šlo je za to, da je nemška stranka tukaj, da jo je treba upoštevati. Kandidirala je na občinskih volitvah 1897, 1898 in 1899, na državnih volitvah 1901, 1907 in 1911 ter deželnih v letih 1911—1913. Pomembnejši od vseh teh je bil nastop na občinskih volitvah 1911 po novem volilnem redu, o katerem bomo še govorili. Ker je bil uveden proporcni volilni sistem, ni šlo samo za volilno manifestacijo, ampak tudi za mesta občinskih svetovalcev. Nemška stranka je dobila v tretjem volilnem razredu 13 % glasov (11 % vseh volilnih upravičencev). Odstotek je bil nižji od števila prebival-

stva z nemškim občevalnim jezikom (14 %). Ker je praviloma delež glasov nemške stranke presegal delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, nam kaže ta podatek, da v tem času nemška stranka v Ljubljani ni več razpolagala z močnim pritiskom na volilce.

Klerikalno-liberalni spor se je v Ljubljani pokazal prvič na občinskih volitvah aprila 1890. Vladajoči liberalci nanj niso bili pripravljeni. Klerikalcem se je posrečilo v tretjem razredu celo prodreti z dvema kandidatom. Kandidirali so tudi naslednje leto, vendar s slabšim uspehom. V tretjem volilnem razredu so dobili 47 % glasov, v drugem in tretjem približno tretjino. Naslednje klerikalne kandidature so se pojavile šele čez nekaj let, vendar večinoma niso nastopale kot uradne kandidature stranke, temveč kot »neodvisne« kandidature, ki jih je stranka le podpirala. Nastopale so na deželnih volitvah od leta 1895 naprej, na občinskih 1896, 1897, 1899, na državnih 1897 in pozneje. Liberalne prevlade niso mogle zlomiti.

Volilni sistem se je bistveno spremenil z reformami v začetku našega stoletja. Prva je bila državnozborna volilna reforma leta 1907, ki je ustvarila splošno in enako volilno pravico za polnoletne moške, ki so eno leto bivali v isti občini. S tem se je dvignilo število ljubljanskih volivcev na slabih 18 % prebivalcev, kar je nekoliko zaostajalo za splošnim kranjskim povprečjem (19 %). Druga je bila deželnozborna volilna reforma leta 1908, ki je ustvarila poleg dotedanjih kurij še novo splošno kurijo z enako volilno pravico kot za državni zbor. Tretja je bila ljubljanska občinska volilna reforma, ki jo je izglasoval v začetku leta 1910 kranjski deželni zbor in je bila uzakonjena 17. oktobra 1910 (obenem s splošno občinsko volilno reformo na Kranjskem). Uvedla je splošno moško volilno pravico tudi za ljubljanske občinske volitve, toda zahtevala je triletno redno bivanje v občini. Ta splošna volilna pravica je bila na svojevrsten način povezana s starim sistemom treh volilnih razredov, ki se mu avstrijska vlada ni hotela odpovedati. Vsak od teh razredov je tudi zdaj volil tretjino občinskih svetovalcev, vendar so število članov občinskega sveta dvignili na 45 in odpravili vsakoletno obnavljanje tretjine z volitvami. Volitve naj bi bile po novem vsako tretje leto v mesecu aprilu; med tem izpraznjena mesta občinskih svetovalcev pa bi zasedli namestniki, ki so bili izvoljeni obenem s svetovalci. Prve volitve po novem so bile 23. aprila 1911, drugih volitev čez tri leta pa ni bilo. Medtem je namreč deželni zbor 10. oktobra 1913 sklenil združi-

tev občine Spodnja Šiška z Ljubljano. Nove volitve naj bi bile na ozemlju celotne povečane Ljubljane, toda cesar je združitev potrdil šele sredi leta 1914, tedaj pa se je začela prva svetovna vojna in leta 1911 izvoljeni mestni svet je bil zamenjan šele po vojni. Tako je volilna reforma z dne 17. oktobra 1910 veljala za ene same volitve. V prvi volilni razred so vključili prvi dve petini po višini davka razvrščenih davkoplačevalcev, torej premožnejše občane. Med davki so upoštevali samo »občinskim dokladam podvržene davke«. Neupoštevana je ostala leta 1896 uvedena osebna dohodnina, davek na vse dohodke, ki so presegali 1200 kron letno. Obdavčene so bile tudi vse plače in mezde nad tem zneskom. Sto kron na mesec so zaslužili tudi že marsikateri kvalificirani delavci tega časa. Naše meščanske stranke so zato gledale na osebno dohodnino drugače kot na stare davke. Plačevalci osebne dohodnine jim niso zbuvali takega zaupanja kot plačevalci zemljiškega, hišnega ali obrtnega davka. V drugi volilni razred so v Ljubljani uvrstili ostale tri petine plačevalcev občinskim dokladam podvrženih davkov, tiste, ki so plačevali več kot 30 kron osebne dohodnine, in inteligenco. Tretji volilni razred je imel to posebnost, da so v njem še enkrat volili vsi iz prvega in drugega volilnega razreda — tem se je torej glas dvakrat štel. Razen njih so bili v tretjem volilnem razredu še preostali plačevalci osebne dohodnine (pod 30 kron) ter vsi moški, ki niso plačevali nobenih davkov, a so že tri leta redno bivali v Ljubljani — ti so imeli samo en glas. Velika novost novih volilnih predpisov je bila ženska volilna pravica. Ta je, kakor vemo, obstajala že od leta 1887, vendar pa ženske niso smele osebno glasovati. Zdaj so se jim odprla vrata volišč, zdaj so smele glasovati. Vendar je bilo rečeno v volilnem redu: »za ženske volilke je določiti posebno volišče«. ¹⁶ Med inteligenco je bila izrecno dana volilna pravica tudi učiteljicam. Na ta način je lahko volilo v Ljubljani 23 % prebivalcev, znatno več kot pri državnih in deželnih volitvah. Popoln odmik od načela absolutne večine in svobode glasovanja za kogarkoli (avstrijski sistem ni poznal uradnega prijavljanja kandidatur in vezanosti glasov nanje) je pomenil proporc, ki je bil zdaj uveden prvič na slovenskem ozemlju. Zato je bilo treba prijavljati kandidatne liste in jim dati »določno in jasno oznako stranke«, »politične, socialne ali druge skupine volilcev«. ¹⁷ Uvedena je bila tudi volilna dolžnost. Veliko volilnih novosti, med njimi tudi proporc, je uvedla klerikalna večina v kranjskem deželnem zboru zato, da bi zlomila liberalno oblast v občini.

Ljubljanske občinske volitve 23. aprila 1911 so bile zelo burne. Ali bodo liberalci ohranili svoje postojanke pred navalom nasprotnikov? V središču pozornosti je bilo žensko volišče v poslopju mestnega dekliškega liceja na takratni Bleiweisovi cesti (današnji Prešernovi). Liberalci so organizirali demonstracije proti uršulinkam, ki so se pripeljale na volišče. »Največje ogorčenje je med občinstvom vzbudilo to, da so se uršulinke udeležile volitve«, je pisal Slovenski narod in razlagal, da uršulinka nikdar ne sme zapustiti samostana, »starše mora pustiti umreti, ne da bi se smela od njih posloviti, a v blatu političnih bojev se zdaj sme valjati«. Liberalci so torej pisali, vpili, pljuvali na uršulinke. »Ve ne boste otrok poštenih staršev vzgajale!« in podobni stavki so bili med zmernimi in spodobnejšimi gesli tega kričanja. Žandarmerija je zaprla in zastražila Bleiweisovo cesto. ¹⁸

Absolutne večine liberalci aprila 1911 niso dosegli, posrečilo pa se jim je obdržati večino občinskih svetovalcev (23 od 45). Klerikalci so dobili 14 svetovalcev, Nemci 7, socialisti enega. V tretjem volilnem razredu, kjer so glasovali vsi volilci, je bil rezultat naslednji:

liberalci	3266	43 %
klerikalci	2471	33 %
Nemci	1018	13 %
socialisti	799	11 %

Ženskih glasov je bilo 1348 ali 15 % vseh volilcev. V primerjavi s splošnimi rezultati je bilo med njimi manj liberalnih (37 %) in socialističnih (9 %), pa več klerikalnih (41 %) in nemških (19 %) glasov. V prvem in drugem volilnem razredu, ki sta oba skupaj nekako predstavljala davkoplačevalce — volilce nekdanjih vseh treh razredov, so imeli liberalci 45 % glasov (1981), klerikalci 35 % (1528), Nemci 17 % (744), socialisti pa 3 % (123). Samo v prvem volilnem razredu, ki je zajemal najpremožnejše, so imeli liberalci 46 %, klerikalci 31 %, Nemci 22 %. Med tistimi, ki niso plačevali davkov (razen osebne dohodnine) in so volili samo v tretjem volilnem razredu, je bilo 40 % liberalcev, 30 % klerikalcev, 21 odstotkov socialistov in 9 % nemških volilcev. Vse to nam lepo kaže socialno strukturo privržencev posameznih strank v Ljubljani. Liberalci so bili sicer najmočnejši v vseh kategorijah, vendar pa jih je bilo največ med najpremožnejšimi volilci (46 %, na ženskem volišču 41 %), najmanj med neobdavčenimi (40 %). Največ klerikalnih volilcev je bilo med nižjimi davkoplačevalci (37 %, na ženskem volišču 48 %), manj jih je bilo med najpremožnejšimi (31 %), še nekoliko manj med neobdavčenimi (30 %). Nemška stranka je bi-

la med vsemi najbolj izrazito doma med najpremožnejšimi (22 %), med neobdavčenimi je imela le 9 % volilcev. Ravno narobe je bilo s socialnimi demokrati: ti so predstavljali 21 % neobdavčenih, pa le 9 % davkoplačevalcev.

Socialni demokrati so nastopili v Ljubljani prvič na državnozbornskih volitvah leta 1897, ko so bili izvoljeni 4 njihovi volilni možje v Spodnji Šiški v splošni kuriji in ko je dobil njihov kandidat v mestni kuriji 27 glasov. Odtlej so nastopali na večini deželnih in državnih volitvah ter pri občinskih 1901, 1902, 1907, 1908, 1909 in seveda 1911. Največje število glasov so dosegli na deželnih volitvah 14. decembra 1908 v splošni kuriji, ko je dosegel Etbin Kristan 1071 glasov in prišel v ožjo volitev z liberalnim kandidatom; liberalna stranka je bila tedaj razcepljena in v krizi in volitev ne moremo šteti za normalne; za socialističnega kandidata je gotovo glasoval tudi del meščanskih volilcev. Realen največji uspeh je bil dosežen na deželnih volitvah 1. decembra 1913 v splošni kuriji z 842 glasovi, kar je pomenilo 15 % glasov volilnih udeležencev ter 12 % vseh volilnih upravičencev. To pa kaže, da se je v Ljubljani, ki ni imela močno razvite industrije in ki so jo občinske meje dokaj nenaravno delile v mestno in okoliške občine, delavsko gibanje že solidno uveljavilo.

OPOMBE

1. W. Lippich: Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, Laibach 1834, str. 7. — 2. Laibacher Zeitung 1848, str. 311. — 3. Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJ, Mesto Ljubljana, Reg. I/504_x. — 4. Za volitve 1848 glej predvsem v op. 3 citirano arhivsko gradivo ter razpravo V. Melik: Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, Zgodovinski časopis 2/3, 1948/49, str. 69—134. — 5. F. Skerl: Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860—1869, Ljubljana 1938, str. 129. — 6. Prav tam str. 3. — 7. Prav tam str. 10. — 8. Prav tam str. 12. — 9. Za volitve 1861—1913 glej predvsem časopisna poročila, v op. 5 citirano knjigo, razpravo E. Lah: Statistične črtice o ljubljanskih občinskih volitvah v dobi od l. 1866 do 1903, Zbornik znanstvenih in poučnih spisov 5, 1903 in knjigo V. Melik: Volitve na Slovenskem 1861—1918, Ljubljana 1965. — 10. I. Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 3, 1958, str. 121. — 10a. I. Hribar: Moji spomini 1, Ljubljana 1928, str. 93, 94. — 11. Slovenski narod 4. 4. 1875. — 12. Slovenski narod 7. 4. 1875. — 13. Slovenski narod 13. 4. 1979. — 14. V. Valenčič: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880, Zgodovinski časopis 28, 1974, str. 299 in naslednje. — 15. M. Lah: Borba ljubljanske občine za slovensko uradovanje, Kronika 5, 1957, str. 140. — 16. v op. 10a citirani spomini, str 275 in naslednje. — 16a. člen 36. — 17. člen 25, 28. — 18. Slovenski narod 24. 4. 1911.

LJUBLJANA V LUČI SLOVENSKE NARODNE MISLI

ANTON SLODNJAK

...naše slavne Atene, bela Ljubljana ...
Fran Levstik, 1863

Ljubljana, ti si nam Sion.
Izidor Cankar, 1913

Oba mota k našemu članku, s katerim bi rad ustregel, četudi strokovno nepoklican, povabilu urednika Kronike, nakazujeta duhovno in politično razsežnost, v kateri je hotel videti slovenski izobraženec 19. in prvih desetletij 20. stoletja položaj naše narodne prestolnice Ljubljane: Atene ali Sion, tj. Jeruzalem? Oba ideala odzrcaljata našo kulturno preteklost in soglašata z zgledi in prizadevanji drugih evropskih narodov. Levstik, glasnik narodnega združevanja in kulturnega zorenja, je hotel, da bi Ljubljana združevala

Slovence vseh pokrajin ne glede na avstrijske kronovinske meje v demokratskem in svobodomiselnem narodnem in kulturnem hotenju in tekmovanju; Izidor Cankar, morebiti najbolj svetovljansko izobraženi slovenski duhovnik, pa je še pred prvo svetovno vojno mislil, da bi Ljubljana mogla biti prestolnica modernizirane, teokratično vódene narodne skupnosti.

Oba izreka pa izražata, kljub temu da danes zvenita nekoliko patetično, trdo resničnost naporov in prizadevanj posvetnega in

duhovskega izobraženstva, ki so se sicer v medsebojnih prepirih in bojih izmaličili v pogosto grajane politikante slovenskega liberalizma in klerikalizma, a ne da bi pri tem dočela izgubili prvotno živo naperjenost, ustvariti razkosanemu, vendar po zedinjenju stremečemu slovenstvu središče narodnega življenja, ki bi naj bilo ali demokratsko ali teokratsko vódeno. Za zunanjim besnenjem spopadov med obema strujama so nadarjeni in misleči privrženci obeh struj ustvarjali umetniška dela in znanstvene vrednote ter pripravljali čas, da bi Ljubljana zares mogla postati duhovno in politično središče Slovencev.

Med tem pa se je izoblikovala celo tretja možnost pogleda na slovensko prestolnico — pogled prebujajočega se proletariata, ki se sicer ni izrazil v podobnem učinkovitem izreku kakor zgoraj navedena, vendar je pričal z grozečim molkom, da dorašča nova slovenska družbena enota, ki se bo oglasila vsak hip s klicem: Živela rdeča Ljubljana!

Čprav je bilo v pogledih na Ljubljano kot na cilj in središče slovenskih političnih in kulturnih prizadevanj nekaj izrazito idealističnega (Atene, Jeruzalem, rdeča Ljubljana), je naše zgodovinarje to premalo upoštevalo in iskalo smisel dogajanja preveč v osebnih spletkah in zmotah in premalo v bolečem prizadevanju numerično slabotne, a kljub temu po človeka vrednem življenju stremeče jezikovne skupine. Za na videz malenkostnim kulturnim bojem in tragikomično farško gonjo je namreč delovala na vseh plateh resnična skrb za narodni obstoj, ki je privedla 1918 vsaj za hip do zedinjene Slovenije in do tega, da je Ljubljana bila ali da bi vsaj mogla biti: Atene, Jeruzalem in rdeča Ljubljana.

Glede na te misli bi bilo morebiti potrebno in tudi zanimivo raziskati, zakaj bi prav Ljubljana postala »stolno mesto ne le samo kranjske dežele, ampak vsega slovenskega prizadevanja« (Levstik, 1863). Ker pa moramo to delo prepustiti drugim, se pravi poklicanim, hočemo na tem mestu, a samo zaradi ljubeznivega povabila urednika, opozoriti na nekaj domnev, ki jih je dala o tem slovstvena zgodovina.

Kdaj bi Ljubljana, naslednica razrušene Emone, začela dobivati pomen slovenske prestolnice, bi bilo težko ugibati. Ali bi moglo biti to že okoli leta 1000, v dobi »velike« Kranjske, ali v drugi polovici 15. stoletja, po ustanovitvi ljubljanske škofije 1461, ko je »nastala prva samostojna cerkvena upravna enota v sredini slovenskega ozemlja«¹ Tudi o delovanju humanizma in protestantizma v našem smislu ne vemo nič trdnega, dasi je mogoč prav slovenski protestantizem, izhaja-

joč iz Ljubljane, z zamisljivo »Cerkve slovenskega jezika« in s poudarjanjem njene vse-slovenske skupnosti v knjigah in pridigah delovati na to.

Zaradi dinamične osebnosti ljubljanskega škofa Tomaža Hrena bi moglo biti celo v protireformaciji na Slovenskem nekaj spodbud za tako gledanje na Ljubljano.

Nedvomno pa je bilo že v imenu Academia operosorum Labacensium (Akademija delovnih Ljubljančanov) 1693—1725 močan klic, da bi postala Ljubljana kulturno središče širših, ne le kranjskih območij. Kljub temu lahko ugotovimo šele v pesnitvi Veselje kranjskih modric na prihod njih Belina² trdno zavest, da bo začetek objavljavanja slovenskega posvetnega pesništva v Ljubljani povzročil po vseh slovenskih deželah zanimanje za domačo poezijo in da bo Ljubljana doživela zlato dobo slovenskega slovstva, češ:

*Ves Kranjec bude vesel
cel' v kratkem, o Belin, tvojo ljubezen pejl,
z njim vsa Ljubljana bo čast hvalo pejla,
da zlate čase je skuz' te ona prejela...*

In zlepa se ni kdo pokazal uspešnejšega napovedovalca prihodnjih časov kakor oče Damascen Dev, avtor Veselja kranjskih modric, saj je bila Ljubljana nekaj desetletij po izidu njegove pesnitve in Linhartovega Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (1788, 1791), v katerem je avtor »znanstveno ugotovil obseg in enotnost slovenskega naroda«,³ in Vodnikove Ilirije oživljene (1811), himne francoskih Ilirskih provinc (1809—1813), katerih prestolnica je bila Ljubljana, in po njihovem avstrijskem posnetku Kraljestvu Ilirije (1816) domovanje največjega slovenskega pesnika Franceta Prešerna in eden pogostih elementov njegove poezije.

Prešeren omenja Ljubljano v vseh kategorijah svojega pesništva, včasih kot kraj dogajanja, včasih kot prisposodbo ali celo kot pesniški objekt.

V tem smislu je najzanimivejša njegova prigodnica Janezu N. Hradeckemu, v kateri je ne glede na poudarjeni prigodniški značaj in namen upodobil poleg slovenske pokrajinske značilnosti tudi vseslovensko narodno zavest. To pa že v smislu programa Zedinjene Slovenije, ki je kratka tri leta pozneje v vrtincu marčne revolucije 1848 določil prav Ljubljano za »sedež skupne vlade« v enotno politično telo združenih slovenskih dežel.

Ta program in Prešernova pesem pa sta izražala hotenja vseh naprednih političnih in kulturnih delavcev slovenstva od 1848 do 1918, bodisi da so izhajali iz liberalnega, kle-

rikalnega ali socialističnega tabora. Z njimi je prehajala tudi zavest o Ljubljani kot slovenski politični in kulturni prestolnici med vse slovenske rodove, posebno odkar je razglasil vzhodni Štajerec Anton Murko v slovnici že 1830 (glede na datum predgovora,⁴ glede na letnico izida pa 1832) tudi koroška in štajerska slovenska narečja s prekmurščino vred za sestavni del slovenskega jezika⁵ in navedel kot zgled »izvirnosti, pravega slovenskega čuta, pesniške vrednosti in splošne razumljivosti«. Prešernovi pesnitvi *Slovo od mladosti* in *Povodni mož*.

Lepota Prešernovih pesmi pa je bila tudi glavni vzrok, da je vzhodni Štajerec Stanko Vraz omahoval med Ljubljano in Zagrebom skoraj celo desetletje in da se je odločil za

ilirizem predvsem iz revolucionarne gorečnosti in nestrpnosti.

Po njegovem zgledu, a tudi iz drugih razlogov so se še pojavljali predlogi, da bi si Slovenci izbrali kak drug politični program in kako drugo prestolnico, vendar je med 1848 in 1918 dozorelo iskanje alpskih, kraških in panonskih Slovenov, da najdejo svoje ime in svoje središče: v Sloveniji in v Ljubljani.

OPOMBE

1. Prim. Zgodovina Slovencev, 1979, str. 220. —
2. Pisanice II, 1780. — 3. Prim. Zgodovina Slovencev 1979, str. 387. — 4. Predgovor je datiran: Wien in November 1830. — 5. V drugi izdaji slovnice je Murko v naslovu posebej omenil tudi primorska narečja.

LJUBLJANSKI MESTNI STATUTI 1850—1934

MARJAN DRNOVSEK

Z uvedbo občinskega reda za mesto Ljubljano leta 1850 so bili postavljeni temelji moderne mestne uprave, ki je v okviru mestnega teritorija opravljala naloge krajevne uprave skozi sto let. Zato lahko potrdimo misli Janka Polca, da je občina: »... v svojih različnih razvojnih stopnjah kot osnovna upravna edinica zelo močno vpliva(la) na upravno in politično življenje tudi slovenskega naroda. Občina je (bila!) ena maloštevilnih javno-pravnih ustanov, ki je, globoko zakoreninjena, kljubovala v svojih osnovah vsem viharjem svetovnega dogajanja, vsem spremembam državnih oblik zadnjih sto let. Postala je ustanova, če ne svetovnega, pa vsaj evropskega značaja.«¹

LJUBLJANSKI OBČINSKI RED IN ZAKON O MESTNIH OBČINAH²

Začasni občinski zakon z dne 17. marca 1849 je v 6. členu prvega poglavja dopuščal možnost, da so deželna glavna mesta, okrožna mesta in druga pomembnejša mesta dobila lastne statute. Tako so v začetku petdesetih let postala statutarna mesta v glavnem deželna glavna mesta — 17 po številu — med njimi 5 iz naših dežel: Gradec, Celovec, Ljubljana, Gorica in Trst. Ljubljana je dobila začasni občinski red 16. junija 1850.³ Splošni občinski red iz leta 1862 je razširil pravico do

pridobitve statuta tudi za zdraviliške kraje.⁴ Obenem je ta red omogočal deželnim zborom, da so lahko izvzeli določena mesta iz vseobčnega deželnega občinskega zakona in jim podelili statutarne pravice. Do propada habsburške monarhije so na našem ozemlju pridobila statutarne pravice samo še mesta Maribor (1866), Celje (1867), Rovinj (1869) in Ptuj (1887).⁵

Začasni ljubljanski občinski red (statut) 1850 ni bil ukinjen z uvedbo Bachovega absolutizma in je ostal v veljavi do leta 1887. Doživel je le dve spremembi, in sicer leta 1868, ko je bila vnesena kategorija soobčani in so bile opredeljene njihove pravice pri volitvah, in leta 1876, ko so bile predpisane nove vrednosti doklad k direktnim davkom.⁶ Posebnost tega reda je bila v tem, da so bile določbe, ki so se nanašale na volitve, njegov sestavni del. Sestava statuta je naslednja:

1. poglavje:

občinski obseg, delitev na okraje, odnos občine do države; občani, soobčani, njihove pravice in dolžnosti (členi 1—25).

2. poglavje:

občinska uprava (člen 26)

I. oddelek: volitve občinskega odbora (členi 27—47);

II. oddelek: magistrat (členi 48—53);



Ljubljanski magistrat okoli
leta 1900

III. oddelek: okrajni načelniki (členi 54—57);

3. poglavje:

občinska uprava (člen 58)

I. oddelek: občinski odbor:

A. obseg opravil (členi 59—86);

B. oblike dela (členi 87—95);

II. oddelek: naloge župana in magistrata:

A. iz lastnega delovnega področja (členi 96—111);

B. iz prenesenega delovnega področja (členi 112—122);

III. oddelek: naloge okrajnih načelnikov (členi 123—124);

»Memo gredoče določbe« (členi 125—127).

Leta 1887 sta bila sprejeta novi občinski red in občinski volilni red. Občinski red je ostal v veljavi — z nekaterimi spremembami

leta 1898 in 1910 — do propada monarhije ter jo je celo preživel, saj je kljub spremembam, ki jih je na področju državne ureditve prineslo obdobje stare Jugoslavije, ostal v praktični veljavi do sprejetja zakona o mestnih občinah leta 1934.⁷ Sestava in obseg tega reda sta naslednji:

1. poglavje:

občinsko ozemlje, občani in neobčani (členi 1—12).

2. poglavje:

občinska ustava (člen 13).

I. oddelek: občinski svet (členi 14—23);

II. oddelek: magistrat in okrajni načelniki (člen 24).

3. poglavje:

občinska uprava.

I. oddelek: občinsko delovno področje (členi 25—27);

II. oddelek: naloge občinskega sveta (členi 28—62);

III. oddelek: naloge župana, magistrata in okrajnih načelnikov (členi 63—78).

4. poglavje:

nadzor nad občino in možnosti pritožb (členi 79—87).

Z nekaterimi dopolnitvami je obdržal enako sestavo tudi občinski red iz leta 1910.

Ves ta čas so se v občinskem svetu pojavljali predlogi za večje ali manjše spremembe in dopolnitve občinskega reda in predvsem občinskega volilnega reda. Zelo plodovit je bil občinski svetnik in župan Ivan Hribar, ki je predlagal manjše dopolnitve že leta 1895, ter obširnejše 10 let kasneje.⁸ Svoje predloge je utemeljeval predvsem s spremembami mestnih statuten Celovca, Brna in Dunaja. Toda personalno-pravni odsek občinskega sveta je odklonil Hribarjev predlog iz leta 1905 z utemeljitvijo, da je preobširen ter povečuje občinska bremena in da: »... občinski svet zadostil je duhu časa s sprejemom novega občinskega volilnega reda...« in zato ne vidi potrebe še za spreminjanje občinskega reda.⁹ Vrhunec pa predstavljajo debate o občinskem redu in občinskem volilnem redu leta 1910, ko je moral ljubljanski občinski svet obravnavati deželno-zborski predlog za spremembe obeh redov in so se politična nasprotja med liberalnim ljubljanskim občinskim svetom in klerikalnim deželnim zborom najbolj zaostriala v avstrijski dobi.

Zelo piker je bil v svojem govoru pred občinskim svetom podžupan dr. Ivan Tavčar, ki je v zvezi z deželnozbornsko pravico o spreminjanju upravo-političnih meja ljubljanske mestne občine izjavil: »Gospodje, stvar je čisto jasna. Slovenska ljudska stranka hoče Ljubljano v svojo moč dobiti in ker ve, da v Ljubljani nima večine, skovala je zakon, s katerim hoče na umeten način pridobiti si večino v mestnem zastopu...« Opozarjal je pred nevarnostjo, »... da bi se Ljubljana pokmetila...« s tem, da bi prišli v mestni okvir »... elementi, ki z mestnim gospodarstvom nimajo druge zveze, kakor da nam mleko drago prodajajo...«¹⁰ Ne glede na to, je stopil v veljavo deželnozbornski predlog občinskega reda leta 1910.

Zakon o mestnih občinah z dne 22. julija 1934 je stopil v veljavo 23. septembra istega leta. V bistvu je priznaval še nadaljnji obstoj nekdanjih statutarnih občin, vendar so se smele imenovati »mestne občine« in ne več »avtonomne občine« ali »občine z lastnim statutom«.¹¹ V drugem členu našteva 74 mest,

med njimi tudi Celje, Ljubljano, Maribor in Ptuj, to je vsa tista mesta, ki so imela statutarni značaj že v avstrijski dobi. Že pred tem zakonom so se številni zakonski predpisi dotikali tudi problematike občinske samouprave. Vidovdanska ustava je v členih 96 do 101 obravnavala oblastno samoupravo in v njenem okviru tudi krajevno občinsko samoupravo. Vendar o občinskih kompetencah nima drugih določil, kot da njihovi organi oskrbujejo lokalne samoupravne posle in da se bodo predpisala natančnejša določila o njihovi ureditvi in pristojnostih s posebnim zakonom. Tudi zakon o občni upravi iz leta 1922 je v 27. členu določal, da: »Mesta, ki imajo upravno oblast prve stopnje (kraljevska svobodna mesta, odnosno mesta z lastnim statutom), opravljajo to funkcijo še nadalje, dokler se ne sklene zakon o samoupravi mest.

V dvajsetih letih, ko so se oblikovali različni načrti za spremembo obstoječe občinske zakonodaje, so se predvsem mesta z lastnimi statuti bala ukinitve avtonomnih pravic, ki so jih imela po občinskih redih avstrijske dobe. Bala so se unifikacije občinskih redov in predvsem tega, da bi se morali nasloniti na srbski zakon o občinah 1903: »... torej na zakon, ki je silno reakcionaren in napravlja iz občin brezvoljne hlapce vsakega nadrejenega funkcijonarja...«.¹³ Mesta so se začela povezovati med seboj za obrambo avtonomnega statusa. Tako je prišlo do ustanovitve Zveze slovenskih avtonomnih mest leta 1925 in do ustanovitve Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije. Iz resolucije Zveze mest kraljevine Jugoslavije z dne 1. junija 1934, ki so jo poslali predsedniku ministrskega sveta Nikoli T. Uzunoviću ter ministrstvom notranjih zadev, za trgovino in industrijo in za finance, je razvidno, da predlog novega zakona o mestnih občinah ni bil dostopen niti tej zvezi, kaj šele npr. posameznim mestnim občinam, katerih interes je bil, da sodelujejo pri pripravljanju tega zakona.¹⁴ Projekt novega zakona je Zveza mest dobila šele 8. junija 1934 in ni mogla bistveno vplivati na njegovo vsebino. Sam zakon pa je bil sprejet konec meseca julija in je ostal v veljavi do razpada stare Jugoslavije. Sestavljajo ga poglavja:

- I. Občna določila (členi 1—10).
- II. Člani in prebivalci občine (členi 11—20).
- III. Organizacija (členi 21—87).
- IV. Mestno področje (členi 88—93).
- V. Pristojnosti mestnih organov (členi 94—98).
- VI. Mestni uslužbenci (členi 99—112).
- VII. Mestne finance (členi 113—129).
- VIII. Nadzor državne uprave (členi 130—142).

IX. Pravna sredstva (člen 143).

X. Prehodne in zaključne določbe (členi 144—162).

NADZOR NAD OBČINSKIM POSLOVANJEM

V vsem obravnavanem obdobju je odnose med državno oblastjo in občino opredeljevala tudi tendenca državnih oblasti po omejevanju občinske avtonomije oziroma samostojnosti, ki se je kazala tudi v tem, koliko so bili sicer samostojni občinski sklepi vezani na potrditev višjih oblastnih organov.

Avstrijska doba je poznala dvojno podrejenost ljubljanske občine; za zadeve iz lastnega delovnega področja je bila podrejena deželnemu zboru in odboru, za zadeve iz prenešenega delovnega področja pa deželni vladi. Z odpravo historičnih dežel leta 1918 je odpadla tudi deželna nadrejenost in ostala je samo podrejenost državi. Do leta 1918 je bila Ljubljana samo deželno glavno mesto Kranjske, če govorimo o upravnem položaju, po tem letu pa postane glavno mesto okrnjene Slovenije.

Začasni občinski red 1850 je določal položaj ljubljanske občine do višjih oblasti že v prvih vrsticah z določbo: »Ljubljansko mesto je neposredno deželnemu poglavarju podložno.«¹⁵ Šele občinski red 1887 je natančno opredelil dvojno podrejenost in hkrati dopuščal deželni vladi, da ji je bilo: »... tudi v stvareh samosvojega področja občinskega pridržano vplivanje po določenih tega občinskega reda.«¹⁶ Deželna vlada je uporabljala to pravico v primerih, ko je mestna uprava kršila veljavne zakone in to predvsem s področja krajevnih policije.

Posebna pozornost je bila posvečena vzajemnemu sodelovanju občine in višjih oblasti. Župan je bil dolžan poročati političnemu deželnemu načelniku v primerih, če niso zadoštvale obstoječe naredbe s področja krajevnih policije in ga zaprositi za pomoč. Hkrati pa je bila občina dolžna: »... podpirati od države ali dežele postavljena oblastva v izvrševanju njih dolžnosti, v kolikor ji je to možno s svojimi organi...«¹⁷ Magistrat pa mu je moral pošiljati poročila o: »... vseh dogodkih v občinskem ozemlju, kateri zanimajo državno upravo, in izvrševati opravila izročnega področja občinskega tako, kakor mu je ukazano po obstoječih zakonih...«¹⁸ Že po občinskem redu 1850 je lahko prisostvoval občinskemu sejam sam deželni poglavar ali njegov namestnik. Na njih sta le diskutirala, ker nista imela pravice do odločanja oziroma sklepanja. Glasovala sta lahko samo v primerih, če sta bila člana občinskega sveta. Ne glede na njuno prisotnost je moral občinski svet pravočasno seznanjati višjo oblast z da-

tumi sej in sklepi, ki so bili sprejeti na sejah.¹⁹ V primerih, če je župan zapazil, da je bil kak sklep občinskega odbora nasproten občinskemu redu ali proti zakonom ali občini v škodo, je bil dolžan preprečiti uresničitev takega sklepa in o tem poročati deželnemu poglavarju, ki je moral zadevo izročiti deželnemu zboru v primerih, če je šlo za zadeve iz lastnega delovnega področja občine. V primeru, ko se zadeva ni dala odložiti in ko deželni zbor ni zasedal, je imel pravico izdati naredbo — »die provisorische Verfügung« —. Kadar so se kršili državni zakoni, pa je moral sam razsoditi oziroma posredovati zadevo ustreznemu ministrstvu. V postopku je po občinskem redu 1887 prišlo do manjše spremembe v tem, da je moral župan neveljavni sklep še enkrat predložiti občinskemu svetu in če ga ta ni hotel spremeniti, je bil šele dolžan poročati višjim organom.²⁰

Občinski red 1850 je določal pravico deželnega zbora do sprememb določil občinskega reda.²¹

Deželni zbor je imel nadzor nad finančnim poslovanjem in upravljanjem z občinskim premoženjem. Po občinskem redu 1850 je smela občina odtujiti del premičnega ali nepremičnega premoženja nad vrednostjo 10.000 gld le z dovoljenjem deželnega zbora. Preden se je taka zadeva predložila deželnemu zboru, je moral o tem sklepati občinski odbor. Družbenemu zboru je moral občinski odbor predložiti tudi uvedbo novih davkov, povišanje le-teh, ali povišanje doklad k »cesarskim davkom«. Konkretno je bil do leta 1887 spremenjen ravno ta člen občinskega reda. Dežela je morala dati pristanek tudi v primerih občinskih posojil, dajanju poroštev in kreditov, če so presegle vsoto 1/4 letnih občinskih dohodkov.²² Tudi po občinskem redu 1887 in 1910 je deželni zbor po svojem odboru izvajal nadzorstvo nad občinskim finančnim poslovanjem in gospodarjenjem. Moral je biti seznanjen s sklepi občinskega sveta, predloženi so mu morali biti računski zaključki, in imel je pravico, da je poslal komisijo na sam kraj zaradi ugotovljenih nepravilnosti. Občina pa je bila tudi dolžna pošiljati letni popis vsega premoženja.²³

Pravica višjih oblasti do razpustitve občinskega sveta je bila zapisana v vseh občinskih redih avstrijske dobe. Leta 1850 je bilo določeno, da lahko deželni poglavar razpusti občinski odbor; v roku 4 tednov pa je bil dolžan razpisati nove volitve. Red 1887 našteva, v katerih primerih je lahko razpustil občinski svet; to se je zgodilo, če občina ni opravljala zadanih nalog ali se branila izvajati naloge iz prenesenega delovnega področja. Po

razpustitvi se je občinski svet lahko sestel samo še enkrat, ko je obravnaval možnosti pritožbe. Pritožba je bila možna na ministrstvo za notranje zadeve, vendar brez odložitvene moči. Enaka določila o razpustu občinskega sveta je imel tudi občinski red 1910. Skliceval pa se je na nova določila občinskega volilnega reda.²⁴

Zakon o mestnih občinah 1934 je uvedel posebno poglavje z naslovom »Nadzor državne uprave«. Po tem zakonu je državna uprava opravljala nadzor nad posli mestne samouprave po banu. Podobnosti z avstrijsko dobo lahko najdemo pri pravicah nadzorne oblasti nad občino; npr. njegova pravica prisostvovanja sejam mestnega sveta, pregledovanja poslovanja mestnih organov in uslužbencev, preprečitve uresničitve sklepa, ki je prekoračeval pristojnost mestnega sveta. Če je nadzorno oblastvo opazilo, da mesto ne opravlja samoupravnih nalog, jih je lahko v končni fazi opravila (prevzela) sama na mestni račun. Minister za notranje zadeve je razreševal predsednika mestne občine. Zoper to odločbo je bila dopustna pritožba na državni svet. Možna pa je bila tudi razrešitev mestnega sveta.²⁵

OBČINSKI ORGANI

Nosilec mestne samouprave in hkrati sklepačoči in nadzorovalni organ je bil do leta 1934 občinski odbor (svet), ki je skupaj z odbori občinskega sveta, upravnimi odbori in komisija predstavljal mestno upravo v širšem pomenu besede. Poverjena mu je bila skrb za občinske zadeve in prezentiral je občino v njenih pravicah in dolžnostih.²⁶ Stalni odbori občinskega sveta so bili postavljeni za posamezne panoge občinskega delovanja in so bili posvetovalni organi županu in občinskemu svetu. Upravni odbori pa so bili na čelu mestnih podjetij in zavodov; imeli so funkcijo posvetovalnega organa — podobno kot stalni odbori občinskega sveta — vendar so imeli tudi širše in samostojnejše delovno področje. Za posebne zadeve je občinski svet oblikoval izredne odbore in komisije, ki so delovali toliko časa, dokler ni bila določena zadeva zaključena. Podobna struktura občinskega sveta, ki se je po zakonu o mestnih občinah 1934 imenoval mestni svet, je bila v veljavi tudi v času med obema vojnama.²⁷

Upravo v ožjem pomenu besede je predstavljal župan z vsemi občinskimi uradi, ki so delovali pod nazivom magistrat.²⁸ Ta naziv je imela v avstrijski dobi mestna uprava deželnih glavnih mest. Opravljal je naloge iz delovnega področja občinske samouprave in tekoče naloge, ki so mu bile določene z občin-

skim redom in drugimi internimi občinskimi uredbami, ter naloge iz prenesenega delovnega področja. Z zakonom o mestnih občinah je bil odpravljen magistrat in naloge magistratnega gremija so bile razdeljene med mestni svet in predsednika mestne občine.²⁹

Avstrijska doba je poznala tudi izvršilne organe — okrajne načelnike — na nižji stopnji od občine, ki so opravljali občinske zadeve s področja krajevnopolicijskih zadev.³⁰ Okrajne načelnike je volil občinski svet iz vrst prebivalcev okraja na predlog ljubljanskega magistrata.

OBČINSKO DELOVNO PODROČJE

Ljubljanska občina je opravljala naloge iz lastnega delovnega področja, v okviru katerega je ob spoštovanju državnih in v avstrijski dobi tudi deželnih zakonov in drugih predpisov skrbela za občinske koristi z gospodarskega, socialnega in kulturnega področja.

Na občinskih ramenih so bile tudi naloge iz prenesenega delovnega področja; to so bile predvsem obveznosti, ki jih je opravljala v državnem oziroma deželnem imenu in so predstavljale predmet sporov med mestom in višjimi oblastnimi organi, ker so bile povezane s finančnimi obremenitvami.³¹

Opravila lastnega delovnega področja so bila:³²

— skrb za mestno imovino, to je za nepremično in premično premoženje, kar je vključevalo sklepanje proračunov, ustanavljanje in razpolaganje z mestnimi davščinami, najemanje posojil, nakupe, prodaje, dajanje mestne imovine v zakup, sklepanje pogodb, ustanavljanje mestnih podjetij in podobno;

— skrb za uboge s podpiranjem bednih in siromašnih oseb z denarjem za hrano (1850), z ustanavljanjem in vzdrževanjem socialnih zavodov in ustanov ter z opravljanjem drugih socialnih nalog (1934);

— vodenje mestnega zdravstva, ki je bilo po občinskem redu 1850 še prepuščeno poznejšemu urejanju, češ: »Razmere srenje do bolnišnice se bodo po posebnem razgovoru z državno vlado uravnale.«³³ V občinskih redih 1887 in 1910 so bile zdravstvene zadeve obravnavane v okviru krajevne policije. Zakon o mestnih občinah 1934 je bil bolj konkreten in je v okvir skrbi za dobro zdravstveno stanje prebivalstva uvrščal vzdrževanje zdravniške in babiške službe, ureditev ambulant, pobijanje nalezljivih bolezni, oskrbo z življenjskimi potrebščinami, skrb za zdrava in cenena stanovanja, za zdravo pitno vodo, za kopališča, igrišča, pokopališča ter druge higienske in zdravstvene naprave. Posebej pa

je bila poudarjena skrb za telesno vzgojo naroda in za gasilstvo;

— skrb za prosvetne zadeve vključuje že občinski red 1850. Tudi poznejši ljubljanski občinski redi vsebujejo postavko o skrbi za nekatere srednje in ljudske šole, to je pravico za njihovo ustanavljanje in dolžnost njihovega vzdrževanja. Zakon o mestnih občinah je bil še bolj konkreten in je postavil pred mestne občine naloge s področja širjenja prosvete, kot so zidanje šol, ustanavljanje knjižnic, čitalnic, strokovnih, gospodinjstkih in analfabetskih tečajev, podpiranje prosvetnih društev, prirejanje prosvetnih predavanj, gradnjo prosvetnih domov.

Mestna oziroma krajevna policija je bila med važnejšimi občinskimi nalogami. Obsegala je:

— skrb za varnost ljudi in premoženja; občinski red 1850 je to opredelil kot skrb za mejaštvo: »... po nevarnostih, ktere po povodnjih in družih elementarnih nezgodah prete«,³⁴

— skrb za red in snago oziroma za mestne prometne naprave in javne zgradbe, to je za gradnjo in vzdrževanje cest, mostov, jarkov, kanalov, vodnjakov, tlakovanje trgov in ulic, za javna kopališča, vodovod (po redu 1887 dalje), skrb za razsvetljavo (1887, 1910); vzdrževanje električne cestne železnice (v zakonu o mestnih občinah 1934);

— poljsko policijo (1887 in 1910);
— nadzorovanje živil in tržnega prometa;
— zdravstveno policijo (1850, 1887 in 1910);
— npravstveno policijo (1887, 1910);
— stavbinsko policijo, to je izvajanje stavbinskega reda in izdajanje stavbnih dovolil (1850, 1887, 1910);

— požarno policijo (1887, 1910);
— v občinskih redih 1887 in 1910 je bila poudarjena: »... policijska pažnja na posle in delavce, v kolikor se ta pažnja ne tiče obrtnih delavcev, kakor tudi skrb, da se izvršuje poselski red.«³⁵

Do leta 1913 je imela Ljubljana pravico do mestne policije, zato so bile mnoge policijske zadeve našteje v okviru opravil iz lastnega delovnega področja. S 1. aprilom 1913 je bilo ustanovljeno policijsko ravnateljstvo v Ljubljani, ki je prevzelo vse posle v zvezi s policijskimi zadevami. Kriminalne in varnostne zadeve so bile izločene iz prenesenega delovnega področja mestnega magistrata.

Mesto pa je še vedno opravljalo tudi določena opravila krajevne policije. Podržavljajanje mestne policije sta omogočala tudi občinska reda 1887 in 1910, v katerih je zapisano, da: »... Iz višjih državnih ozirrov se smejo do-



»Spričevalo o lepem vedenju«

ločena opravila krajne policije potom zakona odkazati posebnim cesarskim organom.«³⁶

Zakon o mestnih občinah je imel v okviru opravil mestnega področja v posebni alineji skrb za narodno gospodarstvo sploh (pospeševanje trgovine, obrti, rokodelstva in industrije, poljedelstva, živinoreje, ribarstva, sadjarstva, zadružništva, ustanov za štednjo in kredit, skrb za dobro zdravstveno stanje ži- vine in pobiranje živinskih kužnih bolezni).

Opravila prenesenega delovnega področja pa so bile:³⁷

Občinska reda 1887 in 1910 sta imela paragraf: »... Občini je v svojem ozemlju oskrbovati zlasti po zakonu spadajoča k področju političnih okrajnih oblastev.«³⁸ Začasni občinski red iz leta 1850 je bil mnogo bolj konkreten in našteva naslednja opravila iz prenesenega delovnega področja:

— skrb za razglaševanje oblastnih uredb,
— pobiranje davkov,
— izdajanje dovoljenj za poroke,
— pregone,
— obrtno oblast,
— obveznost, da je seznanjala »deželnega poglavarja« z dogajanjem v občini,
— izdajanje domovnic.

Med obema vojnoma so občine z mestno pravico opravljale posle splošne uprave iz pristojnosti oblastev I. stopnje, razen tistih

državnega in varnostnopolicijskega značaja, ki so jih opravljala posebna državna policijska oblastva. Z ministrsko uredbo iz leta 1935 so mestne občine še nadalje opravljale te posle razen tistih, ki so jih po zakonu o društvih, zborih in posvetih opravljali okrajni načelniki.³⁹

Zakon o mestnih občinah je naštel naslednja opravila iz pristojnosti oblastev prve stopnje:⁴⁰

- sanitetna in veterinarska;
- tržna ter opravila po predpisih o življenjskih potrebščinah in o pobijanju draginje in o merjenju;
- gradbena in požarna;
- opravila po predpisih o čistoči in vzdrževanju cest, mostov, obal, rek, jarkov, vodnjakov, napajališč in sploh cestnih in vodnih naprav;
- ter opravila po predpisih o pospeševanju poljedelstva in živinoreje; gozdarska, lovška in ribolovska opravila in poljsko policijo. Minister za notranje zadeve je imel pravico prenesti na občino tudi druge posle splošne uprave, kakor določene posle mestu odvzeti in jih prenesti na prvostopenjska občnouppravna ali državna krajevna policijska oblastva.

PRAVICE IN DOLŽNOSTI LJUBLJANSKIH PREBIVALCEV

Po ljubljanskih občinskih redih avstrijske dobe so se prebivalci Ljubljane delili na občane in neobčane, kar je bilo pomembno v zvezi z opravljanjem njihovih obveznosti do občine in uživanjem pravic z njene strani. Občani so se delili na občane z domovinsko pravico in soobčane, ki te pravice niso imeli. Iz vrst občanov so lahko Ljubljančani pridobili naziv meščan; pridobitev častnega meščanstva je bila neodvisna od kandidatovega položaja v Ljubljani ali zunaj nje. Zakon o mestnih občinah 1934 je ločeval člane, to je, nekdanje občane, in ostale prebivalce občine. Ne pozna pa naziva meščan. Mesto je lahko še vedno podeljevalo naziv častni meščan tudi po tem zakonu.

Občani Ljubljane v avstrijski dobi so bili mestni prebivalci, ki so si pridobili domovinsko pravico po veljavnih domovinskih zakonih. Začasni občinski red 1850 je obširneje razlagal poti za pridobitev občanstva. Po eni strani je moral upoštevati zatečeno stanje: »Kot srenjičani se imajo zdaj vse osebe misliti, kateri so si po doslejnjih domovinskih postavah lastnost Ljubljančana pridobili.«⁴¹ Za bodoče je predvideval naslednje možnosti za pridobitev občanstva:

— po rojstvu: zakonski otroci, katerih oče je bil občan; nezakonski otroci, katerih mati je bila v času poroda občanka; najdenčki so postali občani, to je »srenji pristojni«, avtomatično, za »špitalske otroke« je občinski red predvideval poseben odlok;

— po sklepu občinskega sveta: žene občanov; avstrijski državljani, ki niso imeli domovinskega lista, vendar so 4 leta nepretrgoma živeli v Ljubljani in proti katerim ni bilo nobenega zadržka: »... de bi ga bila nagnala, si nov domovinsk list priskrbeti, ali de bi ga bila v njegov rojsten kraj iztirala«;⁴²

— avtomatično so postali občani vsi državni, deželni in občinski uradniki, oficirji in vojaški uslužbenci z oficirskim rangom, duhovniki, »javni učenci« s svojimi: »... ženami in z njih očetovski oblasti stoječimi otroci...«⁴³

Občinska reda 1887 in 1910 sta bila redkobesedna pri določanju pogojev za občanstvo in opozarjata le na domovinske zakone glede pridobitve tega naslova. Drugi paragraf domovinske novele iz leta 1896 je dajal pravico za sprejem v občinsko zvezo vsakemu prebivalcu, ki je nepretrgoma bival v mestu najmanj 10 let na lastne stroške. Na ta način so se občine rešile vseh tistih, ki so dlje časa živeli zunaj občine in bi se lahko na stara leta vrnili in živeli na občinske stroške. Sprejem v občinsko zvezo je bil povezan s plačilom takse, ki leta 1850 ni bila določena, leta 1887 je bila v višini 100 gld ter leta 1910 v višini 200 K. Prošnje za sprejem so obravnavali občinski sveti in proti njihovi odločitvi ni bila dopustna pritožba.

Začasni občinski red 1850 ne pozna kategorije soobčani. Šele leta 1868 je bila izvedena sprememba občinskega reda, ki je uvedla to kategorijo prebivalstva; soobčani so bili: »Vsi avstrijski državljani, ki stanujejo v občini mesta Ljubljanskega in tam od svojega realnega posestva, obrta ali dohodka davek plačujejo, so z domačinci in občinskimi meščani (purgerji) med občinci mesta.«⁴⁴ Enako sta soobčane obravnavala tudi občinska reda iz let 1887 in 1910.

Neobčani so bili ostali prebivalci, ki niso bili občani, vendar so živeli na območju mesta. Začasni občinski red iz leta 1850 jih precizira, da so to bile: »... osebe, katerih pristojnost se ne da dokazati, (in!) pridejo, ko si ne zmorejo več živeža zaslužiti, srenji v nadlego, če so poslednji čas v nji prebivali.«⁴⁵

Meščani so postali le občani mesta Ljubljane. Meščansko pravico je podeljeval občinski svet ob plačilu določene sprejemnine. Med pogoji so bili navedeni predvsem ugled družine in možnost preživljanja (premoženjski cenzus). Ženske so si pridobile ta naziv preko

Vortrag

zum Entwerfen eines neuen Bürgerstatutes,
zusammen mit dem jetzigen vom Bürgermeister Viktor Ambrož
in der Versammlung vom 27. November 1862.

Wenn es sich um den Entwurf eines neuen Bürgerstatutes
handelt, so dürfte am Platze sein, auf einige Momente der Organ-
isation rücksichtlich der Verhältnisse der Bürger dieser Stadt hinzu-
weisen.

Es ist ersten Platz bei den man unter den Wählern dieser
Stadt drei Klassen unterscheidet, nämlich: Adel, Bürger und ge-
meine Arbeiter.

Unter die Bürger rechnet man diejenigen Arbeiter, welche
sich um Hilfe der bürgerlichen Pfänder befinden und bürgerliche Be-
rechte besitzen. Dieselben genießen eigene Rechte und hatten eigene
Verpflichtungen. Unter die ersten waren getreten, das Meist, das
sonstige Meisterei zu erwerben, bürgerliche Ehrenrechte zu besitzen,
in der Bürgerliste eingetragen, das Recht auf gewisse Befreiung
von Steuern, vom Militärdienst, das Recht zur Wahl der Mitglieder
des Innern und Äußern Rathes, zum Urtische der bürgerlichen Ent-
scheidungen und zur Leitung bürgerlicher Meistereien, §. 2. des Statuts
melbst, bei Weite u. dgl.

Die Verpflichtungen des Adels in der Entscheidung der Bürger-
rathes, in der Entscheidung der Richter in der Entscheidung, zur Aus-
übung der Rechte, in der Entscheidung der Meisterei, zur Befreiung der
Meisterei u. dgl.

Denn die Bürger stehen rücksichtlich der Rechte, als auch
rücksichtlich der Verpflichtungen nach einem bestimmten Maß verbunden
werden, welches für kein Privileg in der Bürgerliste vorhanden
sein soll, von Bürgerrecht genannt war.

Es ist zweitens ersichtlich, dass unter 1869 unter Erklärung der
Staat, diesen eigentümlich unterzeichneten Klassen sich auch im me-
gistratischen Bedenke befindet.

Osnova

meščanskih pravil,

ostanila in predlogi mestni upni Milivo Ambrož v sili
mestnega sveta 27. novembra 1862.

Ka so nova meščanska pravila nastajajo, utegnili bi pri-
krito biti, omeniti razmer ali okolice, v katerih so bili v pre-
teklih časih meščani ljubljanskega mesta.

Od starodavnih časa so bili prebivalci tega mesta na tri
vrste razdeljeni, namreč na plemensko, meščansko in prostorsko
prebivalstvo.

Meščani so bili tisti, ki so v lasti imeli meščanske hiše,
in meščanske obvezniške pravice. Vredni so posebne pred-
nosti, imeli so pa tudi posebne dolžnosti. Prvi so prebivalci
pravice, meščanske posesti pridobivali si, z meščanskimi ob-
vezniškimi postali so, meščanski upnikski pristojnosti, upnikoveje
obvezniški davki in vsiljivosti, posebno obvezniške meščanske
vzajemne pravice vlad, pravico do meščanskih zasodov (državnih
in do meščanskih posestev, n. pr. mestnega loga, pata i. t. d.

Dolžnosti pa so bile:

Plačevati meščanske davke, v strojnini donarstvo, za
gasilno društvo in za mesto kavarje, ali kooptanje, da so v
dohodu stali, obdržati ali popraviti mestno ozidje, graditi ali
popraviti, in da so prebivalci strah i. t. d.

V potrjevanje sprejetih meščanskih pravic in dolžnosti je
vsek meščani s svojim pristopi v meščansko slovensko pravico,
in ta njegova pravica so je imenovale meščanska pravica.

Te pravice je leta dno 1500, leta in dolžni pisan, z
historetično poljudno andvojeno Ferdinanda so v magi-
stratskem arhivu so hranili.

«Osnova meščanskih pravil»
iz leta 1862

moža, vendar so ga obdržale le v primerih, če so postale vdove. Če je bil zakon razveljavljen ali razvezan, je ženska izgubila to pravico.

Častni meščani so lahko postali vsi tisti avstrijski državljani, ki so imeli posebne zasluge za državo, deželo ali mesto Ljubljano.

Zakon o mestnih občinah 1934 je poznal samo še tri kategorije prebivalstva: člane občine (enaki nekdanjim občanom z domovinsko pravico), prebivalce mesta (vsi ostali prebivalci) in častne člane. Ne pozna več kategorije meščan, ki je od srednjega veka dalje predstavljala enega od pomembnih slojev mestnega prebivalstva.

Občani in neobčani so morali izpolnjevati občinske predpise. Občani z domovinsko pravico in soobčani v avstrijski dobi so imeli obveznost plačevanja in izpolnjevanja občinskih bremen. Zakon o mestnih občinah je občinska bremena naložil na ramena vsemu mestnemu prebivalstvu.

Vsakdo je imel pravico do varstva lastne fizične osebe in lastnine na območju mestne občine (zakon o mestnih občinah tega ne omejuje, ker je bilo to varstvo v državnih rokah), in do uživanja občinske imovine in občinskih naprav (ustanov), ki so bile v javni rabi.

Občani z domovinsko pravico so imeli možnost, da jih je občina vzdrževala, kadar so obubožali. To pravico je poznal tudi zakon o mestnih občinah, ki je predvideval za take primere občinsko podporo v mejah razpoložljivih sredstev; za otroke do 14. leta starosti je morala ta podpora obsegati tudi skrb za njihov telesni in duševni razvoj.

Meščani so tudi imeli posebne pravice do podpor iz zakladov in ustanov, ki so bili njim

namenjeni. Častni meščani pa so imeli enake pravice kot meščani, vendar brez obveznosti do ljubljanske občine.

Neobčani so imeli najmanj pravic. Mesto jim ni moglo braniti, da bi ne živeli v Ljubljani, če so dokazali, da so uživali domovinsko pravico v katerikoli drugi občini, vsaj dokler so se »vgodno obnašali« (1950) oziroma so živeli »neomadeževano« (1887) in niso uživali »javne milodarnosti« (1887, 1910) oziroma so imeli možnost »se preživeti« (1850). Zakon o mestnih občinah je določal, da imajo pravico bivanja v mestu vsi, kolikor ni bilo to v nasprotju z obstoječimi predpisi.

Med najvažnejšimi pravicami občanov, soobčanov, meščanov in častnih meščanov je bila volilna pravica. Začasni občinski zakon 1850 je dajal aktivno volilno pravico vsem moškim meščanom in med občani vsem moškim avstrijskim državljanom, ki so od svojega realnega premoženja (zemljišča ali hiše) ali obrti plačevali najmanj 5 gld direktnega davka; če so ustvarjali dohodek, pa so morali od njega plačevati najmanj 8 gld dohodnine. Davek je moral biti v preteklem letu docela plačan. O ženski volilni pravici v tem občinskem redu ni bilo določil. Po tem časnem občinskem redu so imeli aktivno volilno pravico državni, deželni in občinski uradniki, če je bila njihova plača ali penzija podvržena plačevanju dohodnine, potem oficirji, duhovniki, osebe z akademsko stopnjo: »... če so svojo dohtarstvo na kakim avstrijskim vseučilišju zadobili...«, učitelji, profesorji in »... predstojniki javnih, od države, dežele ali srenje držanih učiliš v Ljubljani...«.46 Pasivno volilno pravico so imeli vsi moški občani, ki so dosegli 30 let starosti.

Voliti pa niso smeli kazensko preganjene osebe, mladoletniki ter vsi tisti: »... kateri so na kant prišli...«, vsi, ki niso plačevali davka in tudi tisti prebivalci »... kateri siromašno preskrbljenje uživajo, v kaki poselski bratovšini stoje ali se s tem prežive, kar na dan ali teden zaslužijo...«⁴⁷

Občinski volilni red iz leta 1887 pri aktivni volilni pravici ne poudarja več moškega spola; pogoji pa so bili enaki, kot so bili določeni že leta 1850 oziroma za soobčane leta 1868. Pasivna volilna pravica pa je bila še vedno omejena le na moške občane, ki so dopolnili 30 let starosti, uživali vse državljske pravice in so živeli v Ljubljani.

Novi občinski volilni red iz leta 1910 je uvedel splošno volilno pravico. Aktivno volilno pravico so imeli avstrijski državljani, ki so dovršili 24. leto starosti ne glede na spol.

Zakon o mestnih občinah pa je določal, da so imeli volilno pravico vsi prebivalci, ki so bili vpisani v volilni imenik mestne občine po zakonu o volilnih imenikih.

OZEMLJE MESTNE OBČINE LJUBLJANSKE

Postopek za spremembo mestnih meja (mestnega pomerija) je bil vnesen šele v občinski red 1910, ki je dovoljeval deželni zboru, da v soglasju z deželno vlado priključi dele sosednjih občin mestu Ljubljani ali odkáže posamezne dele mestnega pomerija sosednjim občinam: »... brez razločka, če je bilo doseženo soglasje pri taki izpremembi med prizadetimi občinami ali ne.«⁴⁸ Deželni zbor je bil samo dolžan: »... pozvati mestno občino in druge prizadete občine, da podajo svojo izjavo o nameravani izpremembi ozemlja tekom določenega neprestopnega roka...«⁴⁹ Dodan je bil še člen o priključitvi vsega občinskega ozemlja: »Združitev doslej samostojnih občin z mestno občino ljubljansko se more, ako ne ugovarja iz javnih ozirov politično deželno oblastvo, izvršiti po sklepu deželnega zbora, ki potrebuje Najvišjega odobrenja.«⁵⁰ Ta dva člena sta v postopku spremenjanja ljubljanskega občinskega reda povzročila na debatah v deželnem zboru hude polemike med klerikalnimi in liberalnimi poslanci, ker so slednji očitali, da samovoljno priključevanje delov sosednjih občin k mestu pomeni kršenje mestne avtonomije in celo žalitev Ljubljane kot mesta z lastnim statutom.⁵¹

Oba prejšnja občinska reda (1850, 1887) sta govorila samo o obsegu mestnega ozemlja. V avstrijski dobi so bili k mestu priključeni naslednji večji deli ozemlja: Kolizej 1866, Pod-

turn z delom Tivolija 1865 (1892), Vodmat 1896, Grad 1905 (postane mestna last), Spodnja Šiška 1914.

Glede inkorporacije Tivolskega posestva (posestvo Podturnske graščine) se je vlekel spor med mestom in občino Šiško zaradi plačila denarne odškodnine 6000 gld že od leta 1886. Končno je bil ta del priključen 30. 9. 1896 z deželnim zakonom in »najvišjo sankcijo.«⁵² Tudi priključitev Vodmata je imela svojo predzgodovino od leta 1893 dalje v obliki spora med mestom in občino Moste. Mesto je bilo zainteresirano za ozemlje med Šmartinsko cesto, Ljubljano in dolensko železnico zaradi gradnje deželne bolnišnice, čeprav je svojo zahtevo utemeljevalo s tem, da je Vodmat dobival mestni značaj zaradi naseljevanja železniških delavcev in rokodelcev, intenzivne stavbne dejavnosti in lažje policijske kontrole.⁵³ Izražena je bila tudi misel: »Uspešen razvoj mesta vsekakor zahteva, da se bližnji predmestni kraji čim preje združijo z njim...«⁵⁴ Z zakonom z dne 17. 9. 1896 je bila vas Vodmat do dolenske proge priključena k mestu Ljubljani. Prepis te posesti pa je bil opravljen šele leta 1914.⁵⁵

Leta 1850 je ljubljanska občina obsegala:⁵⁶

- notranje mesto (razdeljeno na 4 okraje),
- Poljane (1 okraj),
- Šentpetersko predmestje (2 okraja),
- Kapucinsko predmestje (1 okraj),
- Gradišče (1 okraj),
- Karlovsko predmestje s Kurjo vasjo (1 okraj),
- Trnovsko predmestje s Karolinsko zeljo (1 okraj),
- Krakovsko predmestje (1 okraj).

Po občinskih redih iz let 1887 in 1910 je obsegala:⁵⁷

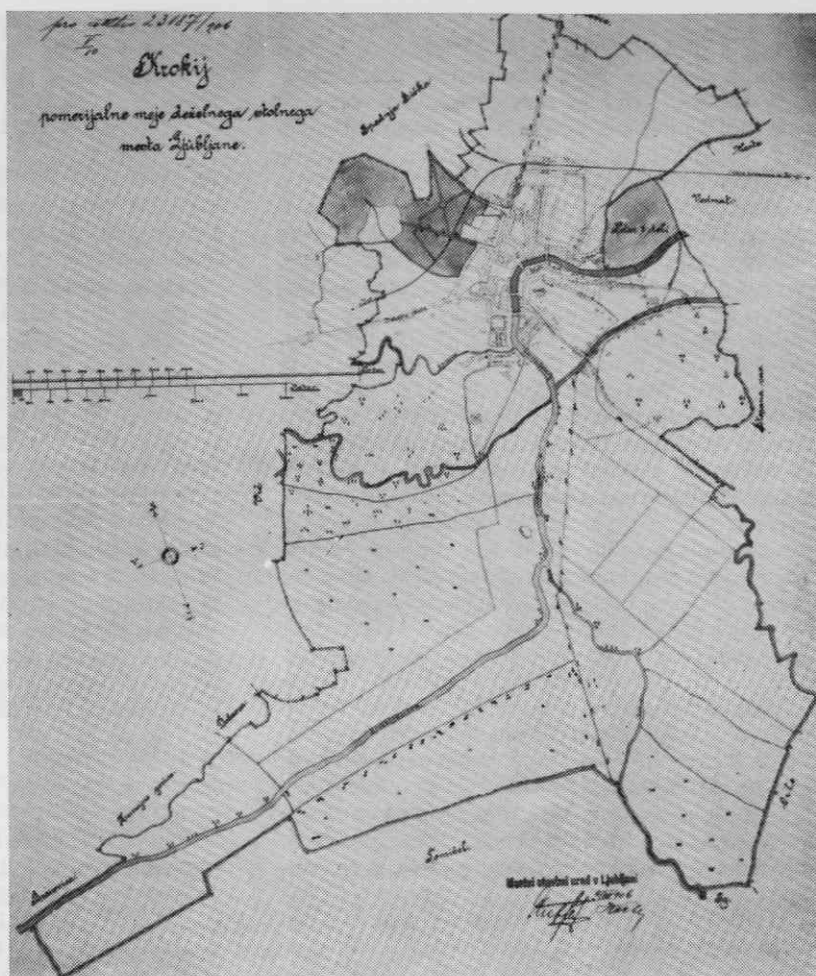
- I. Šolski okraj.
- II. Šentjakovski okraj.
- III. Dvorski okraj.
- IV. Kolodvorski okraj.

V. okraj, h kateremu so spadali predmestni kraji: Črna vas, Ilovica, Hauptmanca, Karolinska zemlja, Hradeckega vas, Kurja vas.

VI. Vodmat (po letu 1896).

Zakon o mestnih občinah 1934 ima določila o označitvi mestnih meja v naravi in o popravkih mestnih meja na račun sosednjih občin ali o spojitvi cele sosednje občine k mestu, kar je bilo v pristojnosti bana, oziroma so te operacije potekale po zakonodajni poti. Dopusčal pa je razdelitev mesta na okraje.⁵⁸

Še pred tem zakonom je bil priključen k mestu Sv. Krištof. Do največjega povečanja



Skica mestnih meja Ljubljane leta 1906

mesta v obravnavanem obdobju je prišlo leta 1935, ko je nastala tako imenovana Velika Ljubljana, ko se je mesto povečalo kar za petkratni obseg.⁵⁹ K mestnemu ozemlju so bile priključene cela občina Šiška, cela občina Moste, cela občina Vič; od občine Ježica njen južni del, od Polja JZ del k. o. Šmartno in od občine Dobrunje Štepanja vas. Po velikosti je na ta način prišla Ljubljana s 7. na 4. mesto v državi.⁶⁰

ZAKLJUČEK

Poleg organizacije in delovanja občinske uprave nas zanima predvsem razmerje te uprave do najrazličnejših področij mestnega življenja, kot tudi razmerje občanov in vseh struktur v mestu do občinske uprave. Poznavanje občinskega delovnega področja je pogoj za razumevanje teh razmerij. Bistveno je seveda vprašanje, kako so se zapisane in uzakonjene dolžnosti občinskih organov ter njihovih zavodov in institucij kazale v vsakdanjem življenju mesta in kakšen je bil njihov

vpliv na spremembe in razvoj Ljubljane. Pri tem moramo upoštevati številne momente, kot so splošni gospodarski in družbeni razvoj v širšem prostoru, sposobnost ali nesposobnost občinskih uprav oziroma njihovih vodstev, vrsto elementarnih dejavnikov (npr. potres 1895 po katerem se je začelo mesto gradbeno naglo širiti), vojne, vključevanje okoliških polagrarnih in industrijskih predelov itd. Dejstvo, ki velja še danes, je, da samo zapisana obveznost ali pravica ostane le gola črka na papirju, če se ne izvaja v vsakdanji praksi. Enako je veljalo tudi za določila ljubljanskih mestnih statutov.

OPOMBE

1. Janko Polec, Uvedba občin na Kranjskem 1. 1849/1850, Zgodovinski časopis, 6—7, 1952/53, str. 686. — 2. Razprava je povzetek iz materiala, ki je bil zbran za referat Problemski prikaz zgodovine Ljubljane od srede 19. stoletja do leta 1941, ki je bil prebran na 20. zborovanju slovenskih

zgodovinarjev oktobra 1980 v Ljubljani. Po dogovoru s prof. dr. Vasilijem Melikom je v tem tekstu v glavnem izpuščena volilna problematika. V splošnih črtah se razvoja mestnih občin, in tako tudi Ljubljane, dotikajo vsi pravni pregledi (npr. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961; Metod Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935), kot tudi pravne študije, obdelave zakonov in upravnega postopka (npr. Ivan Škarja, Naša samouprava, Slovenski pravnik, XXXVI, 1922, str. 8—134; Franjo Ogrin, Koliko upravnih instanc imamo in kakšne, Slovenski pravnik, XXXVIII, 1924, str. 254—259; Igor Rutar, O vsebini avtonomije in samouprave, Slovenski pravnik, XLI, 1927, str. 24—36; Henrik Steska, Organizacija državne uprave, Akademsko založba, Ljubljana 1937 itd.). Za občinske volitve je temeljno delo Vasilija Melika, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, kjer dobimo vrsto koristnih podatkov o upravnem razvoju mestnih občin. Kot osnovni vir navajamo objave zakonov v uradnih listih ali v posebnih zbirkah. Pregled občinske zakonodaje za avstrijsko dobo dobimo v delu Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst... II, Dunaj 1896. Same občinske uprave so izdajale poročila o delu, ki jih moramo kritično obravnavati zaradi očitnih namenov, da prikazujejo lastno delo kot najpomembnejše v vsem razvoju ljubljanske občine (npr. Ljubljana 1895—1910, Ljubljana, 1910; Pet let dela za Ljubljano, Ljubljana 1940 in druga). Zelo pester je tudi krog dokumentacijskega gradiva (npr. občinski šematizmi, pregledi o delovanju občinskega sveta, pregledi mestne uprave v raznih adresarjih in podobno). — 3. LGB 1850, št. 276. — 4. RGB 1862, št. 18. — 5. Vasilij Melik, Ptujski statut iz leta 1887, Katalog k razstavi 600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptuja, Ptuj 1979, str. 20—21. — 6. LGB 1868, št. 14 in LGB 1876, št. 10. — 7. LGB 1887, št. 22; LGB 1898, št. 24; LGB 1910, št. 31; Službeni list 1934, št. 530. — 8. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Ljubljana (LJU), Mesto Ljubljana, Reg. I/1192, fol. 464 in nasl. (Hribarjev predlog za spremembo občinskega reda 1887 z dne 21. 12. 1895) in fol. 470 in nasl. (Razlogi za važnejše spremembe občinskega reda in občinskega volilnega reda za deželno stolno mesto Ljubljano 1. 10. 1905). — 9. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Reg. I/1192, fol. 562. — 10. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Reg. I/1192, fol. 675. — 11. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Reg. I/2123, fol. 836. — 12. Zakon o občni upravi, 26. 4. 1922 Sl. l. 1922, št. 135). — 13. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Reg. I/1828, fol. 258 in nasl. — 14. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Reg. I/2125, fol. 152—159

(Resolucija poslovnega odbora Zveze mest krajevine Jugoslavije 1. 6. 1934). — 15. LGB 1850, št. 276, paragraf (p.) 3. — 16. LGB 1887, št. 22, p. 79. — 17. LGB 1887, št. 22, p. 77. — 18. LGB 1887, št. 22, p. 68. — 19. LGB 1850, št. 276, p. 91 in 93; LGB 1887, št. 22, p. 82; LGB 1910, št. 31, p. 82. — 20. LGB 1850, št. 276, p. 100; LGB 1887, št. 22, p. 67; LGB 1910, št. 31, p. 67. — 21. LGB 1850, št. 276, p. 127. — 22. LGB 1850, št. 276, p. 64, 68, 69; Postava z dne 13. 5. 1876, s katero se je spremenil 68. paragraf občinskega reda 1850; LGB 1876, št. 10. — 23. LGB 1887, št. 22, p. 80 in 81; LGB 1910, št. 31, p. 80. — 24. LGB 1850, št. 276, p. 58; LGB 1887, št. 22, p. 83, 87. — 25. Zakon o mestnih občinah 1934, člani 130—142. — 26. LGB 1850, št. 276, p. 26; LGB 1887, št. 22, p. 13; LGB 1910, št. 31, p. 13. — 27. Sl. l. 1934, št. 530, člen 21. — 28. LGB 1850, št. 276, p. 48; LGB 1887, št. 22, p. 24; LGB 1910, št. 31, p. 24. — 29. Sl. l. 1934, št. 530, člen 96. — 30. LGB 1850, št. 276, p. 54; LGB 1887, št. 22, p. 24; LGB 1910, št. 31, p. 24. — 31. LGB 1850, št. 276, p. 59, 112; LGB 1887, št. 22, p. 26, 27; LGB 1910, št. 31, p. 26, 27; Zakon o mestnih občinah 1934, člen 89. — 32. LGB 1850, št. 276, p. 62, 70—75; LGB 1887, št. 22, p. 26; LGB 1910, št. 31, p. 26; Zakon o mestnih občinah 1934, člen 88. — 33. Isto za leto 1850. — 34. Isto za leto 1850. — 35. Isto za leti 1887 in 1910. — 36. LGB 1887, št. 22, p. 26; LGB 1910, št. 31, p. 26. — 37. LGB 1850, št. 276, p. 113—120, 122; LGB 1887, št. 22, p. 27; LGB 1910, št. 31, p. 27. — 38. Isto za leti 1887 in 1910. — 39. Henrik Steska, Organizacija državne uprave, Ljubljana 1937, str. 73. — 40. Zakon o mestnih občinah 1934, člen 89. — 41. LGB 1850, št. 276, p. 5. — 42. Isto, p. 7. — 43. Isto, p. 9. — 44. LGB 1868, št. 14 (z dne 15. 10. 1868). — 45. LGB 1850, št. 276, p. 25. — 46. LGB 1850, št. 276, p. 28. — 47. LGB 1850, št. 276, p. 29. — 48. LGB 1910, št. 31, p. 1 a. — 49. Isto, p. 1 a. — 50. Isto p. 1 b. — 51. Obravnave deželnega zbora, XX. seja, 25. 1. 1910, str. 785—808. — 52. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Cod. III/46, fol. 394 in nasl., Cod. III/47, fol. 107 in nasl., Cod. III/48, fol. 38 in nasl., Reg. I/1035, fol. 578 in nasl. — 53. Obravnave deželnega zbora, XV. seja, 10. 2. 1896, priloga 46. — 54. Isto. — 55. ZAL, LJU, Mesto Ljubljana, Cod. III/47, fol. 145 in nasl., Varia Mag. III, fasc. 10, fol. 382. — 56. LGB 1850, št. 276, p. 1, 2. — 57. LGB 1910, št. 31, p. 1; LGB 1887, št. 22, p. 1. — 58. Zakon o mestnih občinah 1934, člani 3, 5, 6, 85. — 59. Rojstvo velike Ljubljane, Kronika II, št. 3, 1935, str. 244—245. — 60. Statistični letopis mesta Ljubljane za leto 1938, Ljubljana 1939, str. 13—15; Statistični letopis mesta Ljubljane za leto 1939, Ljubljana 1940, str. 4—5.

ORIS RAZVOJA PREBIVALSTVA V LJUBLJANI IN NJEGOVE DRUŽBENE SESTAVE OD SREDINE 19. STOLETJA DO 1918

JASNA FISCHER

Naslov tega prispevka ni povsem ustrezen, ker bo v sestavku poudarek bolj na problemem prikazu vprašanj, ki so jih raziskovalci že obravnavali, nakazani pa tisti, ki še vedno čakajo na ustrezno študijsko obdelavo. Raziskovalec, ki se želi ukvarjati s celotno problematiko o razvoju prebivalstva v Ljubljani, je v zelo ugodnem položaju, ker mu je na razpolago izjemno veliko ohranjenega statističnega gradiva. Žal pa to gradivo uporabljajo le redki zgodovinarji v analizah posameznih časovnih obdobij, delov ljubljanskega mestnega ozemlja ali določenih problemov historične, demografske in poklicne statistike. Nekoliko bolj so se vprašanjem o razvoju ljubljanskega prebivalstva posvečali geografi, ki pa sta jih seveda zanimala predvsem proces urbanizacije in mesto kot geografski pojav. Tako so že pred drugo svetovno vojno geografi obravnavali tudi razvoj in rast prebivalstva Ljubljane od začetka 19. stoletja dalje. V Geografskem vestniku so objavljeni članki Valterja Bohinca, Antona Melika, Jožeta Rusa in Svezotarja Ilešiča.¹ Izsledki njihovih raziskav so še danes zelo aktualni in uporabni. Po drugi svetovni vojni sta to delo nadaljevala geografa Igor Vrišer in Vladimir Leban.² Poleg geografov se je z zgodovinsko demografsko statistiko ukvarjal tudi ekonomist Lojze Pipp. V treh krajših člankih, objavljenih v predvojni Kroniki slovenskih mest, je obdelal starostno razdelitev prebivalcev Ljubljane v letih 1869, 1880 in 1890.³ Živko Šifrer je v gradivu z naslovom Prebivalstvo naselij 1869 do 1969 objavil zbrane podatke iz ljudskih štetij v zadnjih stotih letih na slovenskem ozemlju po posameznih občinah.⁴

Med zgodovinarji so se študija o razvoju ljubljanskega prebivalstva in njegove socialne strukture lotevali le redki. Fran Zwitter se v razpravi Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni ne ukvarja podrobneje z razvojem prebivalstva v Ljubljani.⁵ Vlado Valenčič je v dveh krajših razpravah analiziral gospodarsko in poklicno strukturo v ljubljanski mestni četrti Krakovo ter etnično strukturo ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju leta 1880.⁶ Jasna Fischer pa je analizirala socialne osnove delavskega gibanja v Ljubljani v letih 1870 do 1890, in sicer socialno sestavo tistih družbeno-poklicnih skupin, iz katerih je prihajalo največ članov ljubljanskih delavskih društev.⁷

Kot je razvidno iz tega kratkega pregleda literature, ki jo imamo na razpolago, celovite izčrpne študije o razvoju ljubljanskega prebivalstva in njegovi družbeni sestavi v obdobju, ki ga obravnavam, še nimamo. Temu, kot že rečeno, ni krivo pomanjkanje gradiva in podatkov. Obravnavano obdobje je že čas moderno organizirane državne statistične službe in uvedbe rednih popisov prebivalstva. Ljubljana pa je še posebej v izjemnem položaju. Ohranjene ima namreč skoraj v celoti popisne pole ljudskih štetij v Ljubljani v letih 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.⁸ Hkrati pa so v avstrijskih uradnih statističnih publikacijah objavljeni rezultati obdelave teh popisov in so navedeni podatki vedno posebej tudi za Ljubljano.⁹ Drug tovrsten vir, čeprav nekoliko drugačne narave, so tiskana statistična poročila kranjske trgovinske in obrtne zbornice, ki prikazujejo narodnospodarske razmere na Kranjskem v letih 1851 do 1856, 1857—1860, 1870, 1875 ter 1880 in imajo v tabelah objavljenega veliko raznovrstnega statističnega gradiva. Koristne so predvsem za študije poklicne strukture ljubljanskega prebivalstva, zaposlenega v obrti in industriji.¹⁰

Stalne popise prebivalstva je poznala habsburška monarhija že v 18. stoletju, ko so hkrati z vojaškimi konskripcijami ocenjevali tudi število prebivalcev. Takšne popise so izvajali vse do leta 1850, ko je bilo izvedeno zadnje takšno štetje.¹¹ Popis prebivalstva, ki je bil izveden 31. oktobra 1857, pa je bil že prvi korak k modernemu popisovanju prebivalstva, vendar rezultati tega štetja še niso primerljivi s podatki naslednjih popisov, ker so popisovali stalno prebivalstvo ne pa prisotno prebivalstvo.¹² Zato kot prvi sodobno izveden popis prebivalstva velja danes ljudsko štetje z dne 31. decembra 1869. Zakon, ki je urejal ta popis, je uvedel popisovanje prisotnega prebivalstva. Naslednji popisi v letih 1880, 1890, 1900 in 1910 se ne razlikujejo bistveno od popisa v letu 1869. Postopoma so uvajali le nekatere nove popisne rubrike (npr. rubriko o občevalnem jeziku, telesnih hibah, pismenosti, postranskem zaslužku, hišnih lastnikih). Iz teh razlogov so primerljivi med seboj le rezultati teh zadnjih petih ljudskih štetij pred prvo svetovno vojno.

Če hočemo bolj natančno slediti razvoju prebivalstva v Ljubljani, moramo upoštevati tudi upravne spremembe na mestnem ob-

močju, ki so delno tudi bile posledica ekspanzije ljubljanske mestne aglomeracije. Popisa leta 1857 in 1869 sta bila izvedena na mestnem teritoriju, ki je bil razdeljen na katarske občine Ljubljana mesto, Gradišče, Kapucinsko, Krakovsko, Karlovško, Poljansko, Šempetrsko in Trnovsko predmestje ter naselja Karolinsko zemljo, Kurjo vas in Črno vas. Popisi od leta 1880 dalje so bili izvedeni po ulicah znotraj petih okrajev, in sicer šolskega, šentjakobskega, dvorskega in kolodvorskega ter t. i. predkrajih Hauptmanci, Hradeckega vasi, Kurji vasi, Ilovici, Karolinski zemlji in Črni vasi. V letu 1896 je bil mestnemu ozemlju priključen del katastrske občine Vodmat, leta 1914 pa katastrska občina Spodnja Šiška. To so bile v primerjavi s kasnejšimi korekturami ljubljanskih mestnih mej med obema vojnama le manjše prilagoditve dejanskemu širjenju mestnega področja in zato rezultati popisov vendarle niso bistveno spremenjeni.

V tem kratkem prikazu razvoja prebivalstva sem upoštevala rezultate petih ljudskih štetij od leta 1869 dalje, ker so pač med seboj primerljivi, ter prvega popisa prebivalstva v stari Jugoslaviji, ki je bil izveden 31. januarja 1921.¹³ Podatek, da je Ljubljana imela leta 1846 preko 18.000 prebivalcev, leta 1857 pa preko 21.000, navajam le informativno, ker mi namreč natančen podatek, koliko jih je imela Ljubljana ob štetju leta 1857, žal ni bil dostopen.¹⁴ Spodnja tabela prikazuje število prebivalcev Ljubljane od leta 1869 do leta 1921. V te številke so všteti tudi vojaki. Za nekatera leta namreč nimamo podatka, koliko je bilo vojaštva v Ljubljani.

Leto	Število prebivalcev	Indeks	Porast med popisi v %
1869	22.593	100	—
1880	26.284	116,3	16,7
1890	30.505	135	16
1900	36.547	161,7	19,8
1910	46.630	206,4	27,6
1921	53.294	235,9	14,3

V dobrih 50 letih se je število prebivalcev Ljubljane povečalo za nekaj manj kot dva in polkrat. Če primerjamo — spet samo informativno pač zaradi že prej omenjenih zadržkov — podatek o številu prebivalcev leta 1921 s podatkom iz leta 1846 in 1857, vidimo, da se je povečalo za skoraj trikrat oziroma za nekaj več kot dva in polkrat, to je za 196 % oziroma 153 %. Še bolj pregledno in natančno podoba nam dajo podatki o rasti prebivalcev med posameznimi ljudskimi štetji. Med popi-

soma leta 1869 in 1880 se je število povečalo za 16,3 %, med letom 1880 in 1890 za 16 %, v naslednjem desetletju za 19,8 %, med letoma 1900 in 1910 kar za 27,6 % ter med letoma 1910 in 1921 samo za 14,3 %. Med leti 1869 in 1890 je rast umirjena in enakomerna, medtem ko je doba od 1890 do 1910 doba največjega porasta, ki se pa leta 1910 spet umiri, pač kot posledica prve svetovne vojne. Ta porast prebivalstva pa ni enakomeren v vseh mestnih četrtih in se — če smemo uporabiti ta izraz — seli. V obdobju 1869—1890 zaznamujejo večji porast (nad 30,0%) le nekatera predmestja, npr. Stari Vodmat, Spodnja Šiška, Trnovo, Vič, Dolenjsko predmestje ter Bežigrad, ki v tem obdobju šele nastaja.¹⁵ Obdobje 1890 do 1910, zlasti še čas po potresu leta 1895, je čas največjega povečanja števila prebivalstva ne samo v predmestjih, ampak tudi v samem mestnem središču. Po letu 1910 se ta rast umirja. Mestno središče že stagnira, predmestja pa občutno počasneje rastejo. Tako se v času med 1895 pa do 1910 oziroma do prve svetovne vojne za kratek čas zaustavi relativna depopulacija mestnega jedra. To gre predvsem na račun selitve starega mestnega jedra z Mestnega trga in Starega trga na območje današnjega mestnega središča okoli Pošte ob Titovi cesti.¹⁶ Pri predmestjih je treba ločiti dve skupini. V prvi so tista, v katerih je prebivalstvo hitro naraščalo že po letu 1900. To so spodnja Šiška, Vodmat, Vič, Trnovo, Moste in Dolenjsko predmestje. V zgornji Šiški, Dravljah, Bežigradu in Štepanji vasi začenja prebivalstvo hitreje naraščati desetletje kasneje, po letu 1910.¹⁷ Ta proces se resda intenzivneje že začenja v obdobju, ki ga obravnavam, vendar se zaradi že prej omenjene upravne razdelitve tedanje Ljubljane ne kaže ustrezno v podatkih, ki jih navajam. Velik del teh predmestij ni uradno vključen v mestno ozemlje. Če bi upoštevali še te podatke, bi nam pokazali seveda še nekoliko večji porast prebivalstva.

Jasno je, da je tako hitro naraščanje prebivalstva v Ljubljani rezultat priseljevanja v mesto. Mesto priteguje predvsem ljudi iz svoje ožje okolice. Posledica je začasno nazadovanje okoliških krajev.¹⁸ Študije o doseljevanju v Ljubljano v obravnavanem času nimamo. Izsledki zelo zanimive razprave Vladimira Lebana Doseljevanje v Ljubljano, v kateri je avtor analiziral doselitvene tokove glavnih poklicnih skupin v Ljubljano po ljudskem štetju iz leta 1928, so žal uporabni le za obdobje med obema vojnama.¹⁹ Parcialno študijo tega problema je opravila Jasna Fischer v analizi družbenih osnov delavskega gibanja v Ljubljani v letih 1870—1890, ko je na pod-

lagi gradiva ljudskih štetij v mestu Ljubljani v letih 1869, 1880 in 1890 poskušala ponovno ugotoviti število in družbeno sestavo slojev ljubljanskega prebivalstva, iz katerih so prihajali člani ljubljanskih delavskih društev. Pri obdelavi t. i. pramateriala teh popisov je upoštevala podatke o rojstnem letu, rojstnem kraju, poklicu, za leti 1880 in 1890 tudi podatke o občevalnem jeziku. Od celotnega prebivalstva Ljubljane je ta nova analiza statističnega gradiva zajela pet skupin: samostojne obrtnike, pomočnike in vajence (v obrti in trgovini), delavce in dninarje. Skupno število v to analizo vključenih prebivalcev je bilo 14.159, kar predstavlja v poprečju 18,7 % ljubljanskega prebivalstva.²⁰

Analiza doseljevanja v Ljubljano je pokazala sicer zanimive, vendar ne kakšnih nepričakovanih in presenetljivih rezultatov. Narejena je bila s pomočjo podatkov o rojstnem kraju. Kraji so za slovensko narodnostno ozemlje urejeni po sodnih okrajih. Skupaj jih je bilo 74, in sicer na Kranjskem 32, na slovenskem Koroškem 10, na slovenskem Štajerskem 20 in na Primorskem 12. Prekmurje in Beneška Slovenija sta bila upoštevana kot dela slovenskega etničnega ozemlja, vendar od tam ni bilo doseljencev. Drugi rojstni kraji z ozemlja Avstro-Ogrske so urejeni po deželah. Posebej so šteti rojeni v Nemčiji in Italiji, skupaj pa vsi rojeni v drugih državah.

Ljubljano bi lahko glede na število oseb, rojenih v samem mestu, uvrstili v tip mešanih mest, saj je v vsem dvajsetletnem obdobju bila v njej rojena več kot ena tretjina oseb.²¹ Številke za posamezna leta nihajo, tako je bilo leta 1869 v Ljubljani rojenih 1613 oseb, leta 1880 1921 in leta 1890 1808. Število rojenih Ljubljančanov izračunano v odstotkih glede na vse osebe, zajete v to obdelavo, pa pada. Leta 1869 je bilo rojenih v Ljubljani 41,8 % oseb, leta 1880 38,5 % in leta 1890 le še 33,6 %.

Če vse podatke strnemo, lahko ugotovimo, da je bila večina oseb rojena v mestu Ljubljani, sodnem okraju Ljubljani ter v sodnih okrajih Kamnik, Kranj, Vrhnika, Brdo, Litiya in Škofja Loka, torej iz ožjega doselitvenega pasu okoli mesta. Nekoliko večji je še dotok rojenih v sodnih okrajih Radovljica, Novo mesto, Logatec, Krško in Kočevje. To pomeni, da je večina oseb bila rojena na Kranjskem, in sicer leta 1869 80,7 %, leta 1880 86,8 odstotkov in leta 1890 87,5 % vseh oseb, zajetih v ponovno obdelavo pramateriala. V mestu Ljubljani in sodnem okraju Ljubljani je bila rojena več kot polovica vseh oseb, rojenih na Kranjskem (65,9 %). Opozoriti pa je

treba, da vzporedno s padanjem števila oseb, rojenih v samem mestu, raste število oseb, rojenih v najbližji mestni okolici. Kljub temu porastu pa šele v letu 1890 preseže število oseb, rojenih na Gorenjskem. Na Dolenjskem rojenih oseb je sorazmerno malo v Ljubljani. Najmanj jih je z Notranjske. Na slovenskem Koroškem je bilo rojenih le nekaj deset oseb, največ od njih v sodnem okraju Celovec. Velika večina oseb, rojenih na slovenskem Štajerskem in Primorskem, je bila iz mestnih središč, torej iz sodnih okrajev Celje, Maribor, Trst in Gorica, le posamezniki iz ostalih sodnih okrajev.

Zanimive rezultate je dala analiza doseljevanja v Ljubljano po poklicnih skupinah. Leta 1869 je bilo v vseh skupinah razen v skupini kvalificiranih delavcev daleč največ rojenih na Kranjskem, in sicer se giblje to sorazmerje med 71,3 % pri vajencih v trgovini, ki jih je najmanj, in 90,1 % dninarjev, ki jih je največ. Zelo veliko je tudi nekvalificiranih delavcev — 81,1 %, nekvalificiranih delavk 86,6 % in dninark — 87,7 %. Doseljevanje iz slovenske Koroške, slovenske Štajerske in Primorske je v primerjavi s Kranjsko neznatno. Nekoliko več je le vajencev v obrti s Primorskega in vajencev v trgovini iz slovenske Štajerske. Relativno močen je dotok obrtnikov, pomočnikov v obrti in trgovini in vajencev v trgovini, rojenih zunaj slovenskega etničnega ozemlja. Zelo malo pa je od tam nekvalificiranih delavk, le 0,9 % in 3,1 % dninarjev (moških in žensk). Precej drugačna pa je struktura znotraj skupine kvalificiranih delavcev. Teh je rojenih v Ljubljani in na Kranjskem 51,8 %. Iz slovenske Koroške in slovenske Štajerske jih sploh ni, le eden je iz Trsta. Kar 38,2 % pa jih je bilo rojenih zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja, in sicer 13,6 % na Češkem, 7,3 % na nemškem Štajerskem in 5,5 % v Nemčiji. Največ doseljenih iz Češke je bilo kvalificiranih delavcev na železnici, medtem ko so vsi prišleki iz Nemčije bili zaposleni v bombažni predilnici in tkalnici kot delovodje.

Leta 1880 je bilo na Kranjskem rojenih največ dninarjev in dninark (93,1 % oziroma 93,8 %), nekvalificiranih delavk (93,1 %) in obrtnic (92,4 %). Tu so bile rojene tudi vse pomočnice v obrti ter edina kvalificirana delavka. Rojeni na slovenskem Koroškem in slovenskem Štajerskem ne dosegajo dva odstotka. Izjemo predstavljajo le pomočniki v trgovini, ki jih je iz slovenske Štajerske 4,3 odstotka, ni pa od tam nobenega vajenca v trgovini in nobene dninarke. Iz slovenske Koroške se ni doselil v Ljubljano noben nekvalificiran delavec. Razmerja se gibljejo v glav-

nem med dvema in štirimi odstotki. Manj je le nekvalificiranih delavk (1,6%), več pa pomočnikov v trgovini (5,1%) in vajencev v trgovini (9,2%). V drugih deželah in državah je rojenih zelo malo dninarjev (1,4% moških in 0,7% žensk), nekvalificiranih delavk (2,6 odstotkov) in obrtnic (4,1%). Glede na celotno strukturo rojenih zunaj slovenskega etničnega ozemlja po poklicu je od tam (brez upoštevanja tiskarjev in kvalificiranih delavcev) zelo veliko pomočnikov in vajencev v trgovini. Prvih je 18,8% drugih pa celo 32,1%. Visok odstotek tiskarjev, rojenih na Primorskem, je rezultat doselitve 10 tiskarjev iz Trsta. V letu 1880 je že opazen premik v korist kvalificiranih delavcev, rojenih na slovenskem etničnem ozemlju, skupno jih je bilo 56,9%, čeprav je tudi odstotek rojenih na preostalem ozemlju Avstro-Ogrske in drugih držav še vedno zelo visok, 32,5%. Največ kvalificiranih je bilo iz nemške Štajerske, Češke, Moravske in Šlezije.

Leta 1890 je bilo na Kranjskem rojenih nad 90% dninarjev (91,5% moških in 95,2% žensk), nekvalificiranih delavcev (91,6% moških in 91,6% žensk) in obrtnic (91,1%), nad 80% pa vajencev v obrti (87,4% moških in 88,2% žensk), pomočnikov v obrti (87,4% moških in 88,2% žensk), pomočnikov v obrti (82,5%), vajencev v trgovini (82%) in obrtnikov (80,9%). Pomočnikov v trgovini je bilo s Kranjskega le 76,1%. Na slovenskem Koroškem ni bilo v posameznih poklicnih skupinah rojenih niti za cel odstotek oseb. Edina izjema je skupina vajencev v trgovini, ki jih je bilo 2%. Pač pa ni bila na slovenskem Koroškem rojena nobena dninarica. V tem letu je opazno močnejše doseljevanje oseb, rojenih na slovenskem Štajerskem in Primorskem. Iz slovenske Štajerske je pomočnikov v trgovini kar 9,4%. Relativno veliko je še obrtnikov (3,6%), pomočnikov v obrti (2,3%) in dninarjev (12,4%). Le 0,8% pa je bilo dninaric. Rojeni na Primorskem so enakomerno porazdeljeni po posameznih poklicnih skupinah, razmerja se gibljejo med 1,8% v skupini nekvalificiranih delavk do 3,5% v skupini vajencev v obrti. Zunaj slovenskega etničnega ozemlja je bilo rojenih nad 10% obrtnikov (12,02%), vajencev v trgovini (11,7%) in vajenk v obrti (11,1%). Še bolj kot v letu 1880 je v letu 1890 opazna sprememba v skupini kvalificiranih delavcev. Kar 92,4% teh delavcev je bilo rojenih na slovenskem etničnem ozemlju, in sicer na Kranjskem 80,2%, na slovenskem Štajerskem 6,6% in na Primorskem 5,6% in le še 7,5% v preostali Avstro-Ogrski in drugih državah.

Iz povedanega lahko zaključimo, da je skoraj iz vseh poklicnih skupin najmanj tri četrtine oseb vključenih v novo obdelavo rojenih na Kranjskem. Izjema so le skupine pomočnikov in vajencev v trgovini ter kvalificirani delavci (vključno s tiskarji). Pripadniki teh skupin se v primerjavi z drugimi v večji meri doseljujejo tudi iz drugih slovenskih dežel in neslovenskega ozemlja. Obratno pa v skupini obrtnic, nekvalificiranih delavcev in delavk ter dninarjev (moških in žensk) ugotavljamo zelo malo geografsko mobilnost, saj jih je celo do 95% iz Kranjske.

Glede literature, ki bi obravnavala družbeno sestavo ljubljanskega prebivalstva v drugi polovici 19. stoletja in prvih dveh desetletjih 20. stoletja, lahko ugotovimo enako stanje, kot smo ga opisali pri vprašanju doseljevanja v Ljubljano. Razen Valenčičeve študije o gospodarski in poklicni strukturi prebivalcev četrti Krakovo je narejena podrobnejša analiza socialne strukture le za del prebivalstva v letih 1870—1890, to je za zaposlene v obrti, industriji, prometu in del zaposlenih v trgovini (pomočniki in vajenci). Pri zgoraj omenjeni novi obdelavi pramateriala popisov prebivalstva v Ljubljani v letih 1869, 1880 in 1890 je bilo ugotovljeno naslednje število zaposlenih v obrti, industriji in prometu:

Obrt	1869	1880	1890
moški	1733	1622	1875
ženske	378	572	396
skupaj	2111	2194	2271

industrija, promet	1869	1880	1890
moški	532	874	1042
ženske	329	1069	1566
skupaj	861	1943	2608

Skupen seštevek moških in žensk, zaposlenih v obrti, je leta 1869 in 1880 večji od seštevka zaposlenih v industriji in prometu, leta 1890 pa manjši kljub temu, da njihovo število ves čas narašča. To gre na račun zelo hitrega naraščanja števila nekvalificiranih delavk, saj je že leta 1880 več žensk zaposlenih v industriji kot pa v obrti, medtem ko je v vsem obdobju število moških, zaposlenih v obrti, precej večje kot pa v industriji.

Podrobnejši številčni prikaz s primerjavo po posameznih poklicnih skupinah za vse tri popise z izračunanimi indeksi je razviden in naslednjih dveh tabel. V tabeli, kjer so prikazani podatki posebej za ženske, niso upoštete pomočnice v obrti (leta 1869 so bile 4, leta 1880 6), pomočnice v trgovini (ena leta 1869), kvalificirane delavke (ena leta 1880 in ena leta 1890) ter vajenke v obrti (34 v 1890).

Moški	1869	1880	indeks 1869 = 100	1890	indeks 1869 = 100
obrtniki	415	519	125,1	411	99
pomočniki v obrti	803	695	86,5	980	122
pomočniki v trgovini	174	138	79,3	138	79,3
vajenci v obrti	515	408	79,2	484	93,9
vajenci v trgovini	108	65	60,1	50	46,3
nekvalificirani delavci	397	609	153,4	866	218,1
kvalificirani delavci	135	265	196,3	176	130,3
dninarji	303	349	115,2	127	41,9

Ženske	1869	1880	indeks 1869 = 100	1890	indeks 1869 = 100
obrtnice	374	566	151,3	396	105,8
nekvalificirane delavke	329	1068	324,6	1565	475,7
dninarke	285	275	96,5	125	43,5

Izračunana indekсна razmerja za posamezne poklicne skupine so tako zelo razgibana, da razen za poklicne skupine vajencev in trgovini, dninark, nekvalificiranih delavk in delavcev ne moremo postaviti nobenih pravil. Le za omenjene štiri skupine lahko ugotovimo, da indeksi v prvih dveh padajo, v drugih dveh pa skokovito naraščajo. To velja posebno za skupino nekvalificiranih delavk, saj se je njihovo število v 20 letih povečalo za nekaj manj kot petkrat. Ta silovit porast je bil posledica zgraditve tobačne tovarne v Ljubljani leta 1871, v kateri je bila zaposlena več kot polovica vseh ljubljanskih delavk. Število nekvalificiranih delavcev se je v istem obdobju podvojilo. Presenetljiv je tudi porast obrtnikov v letu 1880 in hkraten padec števila pomočnikov v obrti. V letu 1890 je obrtnikov za 1 % manj kot v letu 1869, močno pa ponovno naraste število pomočnikov v obrti, v primerjavi z letom 1880 kar za 46,8 %. Število vajencev v obrti pada. V letu 1890 jih je sicer spet nekoliko več, vendar ne dosežejo števila iz leta 1869. Število pomočnikov v trgovini je v letu 1880 in 1890 enako, vendar nižje kot v letu 1869. Število kvalificiranih delavcev raste, vendar jih je v letu 1890 manj ugotovljenih kot pa pri popisu leta 1880.

Glede na vse povedano lahko zaključimo, da so v Ljubljani zelo opazne nekatere posebnosti. Kljub upadanju obrtne dejavnosti v mestu in hkratnemu dokaj živahnemu razvoju industrije — posebej velja to za šestdeseta leta in prvo polovico sedemdesetih let — se to v številu zaposlenih ne kaže. Število zaposlenih v obrti je še vedno naraščalo, čeprav zelo počasi — v dvajsetih letih le za 8,2 % v primerjavi z 202,3 %, za kolikor se je povečalo število zaposlenih delavcev v industriji in prometu. V teh presenetljivih podatkih pa se skriva še ena specifičnost v Ljubljani,

namreč zelo visoko število zaposlenih žensk v industriji. Število žensk, ki so delale v obrtni dejavnosti, precej niha in jih je bilo leta 1880 51 % več, leta 1890 pa le 4 % več kot leta 1869. Povsem drugačna slika je v skupini nekvalificiranih delavk, kjer je krivulja rasti izredno strma. V primerjavi z letom 1869 jih je bilo leta 1880 224 % več. V naslednjem desetletju se je njihovo število še povečalo za 46 %. V dvajsetletnem obdobju se je število nekvalificiranih delavk skoraj popeterilo. V istem obdobju se je število vseh delavcev, zaposlenih v industriji in prometu, podvojilo. Zaradi neenakomernega povečevanja se je spreminjalo tudi razmerje med številom zaposlenih moških in žensk. Leta 1869 je bilo v industriji in prometu zaposlenih še 61,8 odstotkov moških in 38,2 % žensk, leta 1880 je bilo moških le še 45 % in žensk 55 %, leta 1890 pa moških samo še 40 % in žensk že 60 odstotkov.

Iz tega kratkega pregleda je razvidno, da je v obravnavi razvoja ljubljanskega prebivalstva ter njegove družbene sestave ostalo neraziskanih nekaj vprašanj. Naj podčrtam samo najpomembnejša. Preučiti bo treba socialno sestavo Ljubljančanov v celoti. Na podlagi študija dela prebivalstva, ki je bilo zaposleno v obrti, industriji in prometu, ne moremo dati nobenih sodb. Zajetih je bilo premalo število oseb iz samo nekaterih družbenih slojev, da bi vzorec lahko bil reprezentativen. Isto velja tudi za celoten problem doseljavanja v Ljubljano. Tretji kompleks, ki ga bo treba preučiti, pa je narodnostna sestava prebivalstva Ljubljane, ker je seveda tudi socialno pogojena. Analiza etnične strukture v novo obdelavo zajetih oseb je namreč pokazala zanimive rezultate. Velika večina oseb po vpisanem občevalnem jeziku je resda slovenske narodnosti. Velja pa ugotovitev, da so

statusno nižje poklicne skupine — nekvalificirani delavci in delavke ter ddnarji in ddnarke — skoraj popolnoma slovenske. V teh skupinah zaznamujemo celo precej primerov, da so osebe, rojene na nemškem etničnem ozemlju, vpisale slovenščino kot svoj občevalni jezik. In obratno, najvišji odstotek oseb z nemškim občevalnim jezikom najdemo v skupini nekvalificiranih delavcev, čeprav je v letu 1890 že precej nižji kot pa desetletje prej.

Ko se bomo lotili študija teh vprašanj pa ponovno opozarjam na neprecenljivo dragoceno izvorno statistično gradivo, ki ga hrani ljubljanski Zgodovinski arhiv. Nova obdelava tega gradiva s sodobnimi metodami bo lahko dala zares najbolj natančen odgovor na ta zastavljena vprašanja.

OPOMBE

1. Valter Bohinec, Ljubljanska mestna aglomeracija in njena antropogeografska meja, *Geografski vestnik* II, Ljubljana 1926, str. 22—35; Anton Melik, O poklicni sestavi prebivalstva v mestih Jugoslavije, *Geografski vestnik* XII do XIII, Ljubljana 1936—1937, str. 184—206; isti *Razvoj Ljubljane*, *Geografski vestnik* V—VI, Ljubljana 1929—1930; Jože Rus, *Prebivalstvo in obseg francoske Ljubljane v primerjavi z današnjo*, *Geografski vestnik* III, Ljubljana 1927, str. 103—112; Svetozar Ilešič, *Prvotna kmetijska naselja v območju velike Ljubljane*, *Geografski vestnik* V—VI, Ljubljana 1929—1930, str. 134 do 160. — 2. Igor Vrišer, *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*, Knjižnica *Kronike*, Ljubljana 1956; isti, *Populacijski razvoj slovenskih mest, I. slovenski demografski simpozij*, Ljubljana 1974, *Komunikacije* 33; Vladimir Leban, *Doseljevanje v Ljubljano*, *Geografski vestnik* XVIII, Ljubljana 1946, str. 60—93. — 3. Starostna razdelitev prebivalstva po popisu z dne 31. decembra 1869, *Kronika slovenskih mest* II, Ljubljana 1935, str. 126—129; Starostna razdelitev prebivalstva po ljudskem štetju z dne 31. decembra 1880, *Kronika slovenskih mest* II, Ljubljana 1935, str. 300—304; Starostna razdelitev prebivalstva po ljudskem štetju z dne 31. decembra 1890, *Kronika slovenskih mest* IV, Ljubljana 1937, str. 173—176. — 4. Zivko Sifrer, *Prebivalstvo naselij 1869—1969*, Ljubljana 1969 (razmnožen rokopis). — 5. Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, *Razprave znanstvenega društva v Ljubljani* 14, Ljubljana 1936, str. 75. — 6. Vlado Valenčič, *Gospodarska in poklicna struktura krakovskega prebivalstva*, *Kronika* XIX, Ljubljana 1971, št. 3, str. 152—157 in *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880*, *Zgodovinski časopis* XXVIII, Ljubljana, zv. 3—4, str. 287—319. — 7. Jasna Fischer, *Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*, doktorska disertacija, rokopis. — 8. *Zgodovinski ar-*

hiv Ljubljana, enota *Mestni arhiv Ljubljana*, *Varia lab. XII*, *Statistični popisi za mesto Ljubljana*. — 9. *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, nova serija, III. knjiga, Dunaj 1861; *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern dann der Militärgrenze nach Zählung vom 31. Dezember 1869*, Dunaj 1871; *Österreichische Statistik*, knjiga I—XCIII in nova serija, I. knjiga. — 10. *Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Kronland Krain zu Laibach an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand des Handels und der Industrie in Jahre 1851 (1852, 1853, 1854—1856)*, Ljubljana 1852 (1853, 1854 in 1857), *Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Kronland Krain zu Laibach an das hohe k. k. Ministerium für Handel und Volkswirtschaft über den landwirtschaftlichen, industriellen und commerziellen Zustand ihres Kammerbezirkes in den Jahren 1857 bis inclusiv 1860*, Ljubljana 1861, *Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über den Handel, die Industrie und Verkehrhältnisse in Krain während des Jahres 1870*, Ljubljana 1872, in *Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach für volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1875 in 1880*, Ljubljana 1878 in 1885. — 11. Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, str. 54. — 12. *Prav tam*, str. 55. — 13. *Uporabljam podatke*, ki ga navaja Valter Bohinec v že omenjeni študiji v *Geografskem vestniku* II, Ljubljana 1926, str. 23. Glej tudi Igor Vrišer, *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*, Ljubljana 1956, str. 24 (dalje navajam Vrišer, *Razvoj*). — 14. *Ljubljanske knjižnice hranijo večino serij uradnih statističnih publikacij*. Rezultati popisa prebivalstva 31. oktobra 1857 so objavljeni v *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, nova serija, III. knjiga, Dunaj 1861. *Prav te publikacije pa v Ljubljani ni*. — 15. *Podatke o porastu v posameznih mestnih četrtih citiram po Vrišerju*, *Razvoj*, str. 32—34. — 16. *Prav tam*, str. 36—38. — 17. *Prav tam*, str. 36 in 40. — 18. *Prav tam*, str. 35 in Valter Bohinec, *Ljubljanska mestna aglomeracija in njena antropogeografska meja*, *Geografski vestnik* XVIII, Ljubljana 1946, str. 19. Vladimir Leban, *Doseljevanje v Ljubljano*, *Geografski vestnik* XVIII, Ljubljana 1964, str. 60—93. — 20. *Za leto 1869 je bilo zajetih skupaj 3.858 prebivalcev*, kar predstavlja 17,08 % od celotnega prebivalstva, leta 1880 4968 oseb ali 20,26 % vsega prebivalstva in leta 1890 5.382, kar predstavlja 18,99 % vsega takratnega ljubljanskega prebivalstva. — 21. *Ivanka Ginić deli mesta glede na odstotek v njem rojenega prebivalstva v tri tipe — tip avtohtonega mesta, v katerem prebiva več kot dve tretjini v mestu rojenih oseb, mešana mesta z eno do dvema tretjinama in migracijska mesta z manj kot eno tretjino v mestu rojenih oseb*. Dr. Ivanka Ginić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije — Demografski aspekt urbanizacije*, Institut društvenih nauka, Beograd 1967, str. 26.

DELAJSKO GIBANJE V LJUBLJANI OD ZAČETKOV DO LETA 1896

JASNA FISCHER

Ko govorimo o razvoju delavskega gibanja v Ljubljani, moramo imeti pred očmi, specifični položaj Ljubljane v slovenskem narodnostnem prostoru. O ljubljanskem delavskem gibanju namreč lahko govorimo le do približno začetka devetdesetih let devetnajstega stoletja. Že z ustanovitvijo občega delavskega, pravovarstvenega in podpornega društva za Kranjsko marca 1892 v Ljubljani dobi gibanje precej širši značaj. Ob ustanovitvi Jugoslovanske socialnodemokratske stranke leta 1896 pa postane Ljubljana ob Trstu najpomembnejše politično delavsko središče na Slovenskem in ni več mogoče potegniti ločnice med ljubljanskim in slovenskim delavskim gibanjem. Zaradi tega bo v tem prispevku poudarek predvsem na orisu razvoja delavskega gibanja v Ljubljani do približno sredine devetdesetih let 19. stoletja

Začetek organiziranega delavskega gibanja v Ljubljani zaznamujemo konec šestdesetih let prejšnjega stoletja. Po sprejetju zakona o društvih v novembru 1867 se namreč začno hitro ustanavljati v večjih mestnih središčih Avstrije delavska izobraževalna društva, splošna in strokovna. Ustanovitevno gibanje se je širilo z Dunaja, kjer je bilo tako društvo ustanovljeno že novembra 1867.

Pred ustanovitvijo ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva leta 1870 in po njej je v Ljubljani delovalo nekaj obrtniških in delavskih društev, izmed katerih sta najpomembnejša katoliško rokodelsko društvo, ustanovljeno leta 1855 in izobraževalno društvo tiskarjev, ustanovljeno leta 1868. Škoda pa je, da se je treba zaradi pomanjkanja podatkov o ostalih društvih zadovoljiti več ali manj samo s tem, da jih naštejemo, čeprav so imela svoje pomembno mesto. Ta društva lahko delimo v dve skupini — v prvo štejem delavske podporne in bolniške blagajne, ki so delovale pri posameznih večjih ljubljanskih industrijskih podjetjih, v drugo pa obrtniška društva, ki so predstavljala zadnje ostanke cehov in so bila v prvi polovici sedemdesetih let vsa razpuščena. Tako je sladkorna rafinerija že leta 1853 ustanovila podporno blagajno ki pa je bila že leta 1860 razpuščena, njena glavica pa razdeljena med delavce. Leta 1860 je nato tako blagajno ustanovila ljubljanska predilnica in tkalnica.¹ Konec šestdesetih in v sedemdesetih letih so bile v Ljubljani ustanovljene še nekatere bolniške in podporne blagajne, tako leta 1868 v tovarni kav-

nega nadomestka Avgusta Tschinkla, leta 1872 v tovarni Gustava Töniessa in leta 1876 v tovarni Alberta Samasse.² Namen teh blagajn je bil, da podpirajo svoje člane v primeru bolezni, v primeru smrti pa svojcem izplačajo določen delež. Po društvenih pravilih so morali v blagajni vplačevati prispevek vsi zaposleni delavci in ti so poleg kazni članov — te so znašale tudi do polovice tedenskega zaslužka, prostovoljnih prispevkov in daril bili glavni vir dohodkov blagajne. Blagajno je upravljal uslužbenec tovarne, ki je moral vsako leto do 31. decembra podati obračun. Člani so bili upravičeni do podpore v primeru bolezni, če so plačevali svoj prispevek najmanj osem tednov. O bolezni je moral dati svoje mnenje tovarniški zdravnik. Pomoč se je lahko izplačevala devet mesecev, nato pa je o nadaljnji pomoči sklepala posebna komisija. Spore med delavci in blagajniško upravo je poravnala skupnost tovarniških delavcev, ki v spor niso bili vmešani. Pravico predlagati spremembo statuta je imela samo tovarniška uprava. V primeru, da bi blagajno razpustili, bi glavnico razdelili med njene člane.³ Glede na to, da je bilo včlanjenje v te blagajne obvezno za vse zaposlene delavce, vemo po podatkih trgovinske in obrtne zbornice za Kranjsko za leto 1875, ki navajajo število zaposlenih v teh podjetjih, da so vse tri blagajne šteje približno sto članov. Ni pa nobenih podatkov, s kolikšnimi sredstvi so razpolagale, koliko njihovih članov je dobivalo pomoč, niti ne tega kdaj so prenehale delovati.

Pobudo za ustanovitev izobraževalnega društva tiskarjev v Ljubljani je že konec novembra 1867 dalo 20 ljubljanskih tiskarjev. Na prvem posvetovalnem sestanku so izvolili začasno vodstvo, ki je bil zadolženo, da izdelava osnutek društvenih pravil in da obvesti tiskarje o ustanovitvi društva.⁴ Ustanovni občni zbor je novo društvo imelo februarja 1868.⁵ Sprejeta društvena pravila so določala, da je glavna naloga novega društva predvsem vzgoja tiskarjev. Še istega leta je društveni odbor izdelal načrt za pouk tiskarjev. Organizirali so tečaj nemškega in slovenskega jezika, ki ga je vodil Fran Levstik. Prirejali so različna poljudnoznanstvena predavanja. Pridobili so tudi predavatelje za tečaje stenografije, aritmetike, knjigovodstva, zgodovine in etnografije ter o ljudskem zdravju in prehrani. Obenem so ustanovili društveno knjižnico s čitalnico.⁶ V juniju

1868 so ustanovili samostojno splošno bolniško, podporno, potovalno, invalidsko in vdovsko blagajno, ki pa se je že leta 1871 združila z izobraževalnim društvom tiskarjev.⁷ Društvo je sodelovalo tudi pri reševanju tarifnega vprašanja v letih 1868, 1871 in 1874, vendar je bilo pri tem precej neučinkovito.⁸

Razmerje med slovenskimi in nemškimi člani društva je bilo vse do leta 1884 zelo občutljiva točka. Podatkov o številu slovenskih in nemških članov društva je zelo malo. Iz poročil, ki navajajo podatke o članstvu, pa lahko sklepamo, da se je to razmerje stalno spreminjalo, pač odvisno od stalnega menjavanja članstva, ki je bilo v tem društvu dosti bolj gibljivo kot na primer v delavskem izobraževalnem društvu. Problem odnosov med člani obeh narodnosti se je pojavil prvič že v letu 1871. Prvi resnejši konflikt je izbruhnil poleti 1875 in je omrtvičil društveno življenje vse do aprila naslednjega leta. Grozilo je, da bo društvo celo razpadlo. Po ureditvi spora so volili posebej nemškega in posebej slovenskega zapisnikarja društva.⁹ Ponovno je izbruhnilo sovraštvo med slovenskimi in nemškimi člani poleti 1883. Spor je povzročil nekajmesečno razbitje društva in je odmeval po vsej monarhiji. Vrhunec spora predstavlja ustanovitev novega društva z imenom Podporno društvo tiskarjev na Kranjskem, ki so ga ustanovili nemški člani.¹⁰ Obe strani sta se pobotali na skupnem shodu delegatov vseh tiskarskih društev v Avstriji, ki je bilo septembra 1884 v Pragi. Nemško društvo je bilo razpuščeno, njegovi člani pa so se spet pridružili staremu društvu.¹¹

Z ustanavljanjem tiskarskih delavnic zunaj Ljubljane se je razširjalo tudi društveno delovanje. Sprva so bili v njem včlanjeni tiskarji iz Ljubljane in Novega mesta, kasneje tudi iz drugih krajev. Zaradi širitve delovanja je društvo večkrat spreminjalo in dopolnjevalo svoja pravila. Leta 1879 se je preimenovalo v Društvo tiskarjev, kamnopicsev in kamnotiskarjev na Kranjskem. Leta 1895 se je ponovno preimenovalo, in sicer v Društvo tiskarjev na Kranjskem.¹² Precej podatkov nam kaže, da je imelo društvo živahne stike tudi z drugimi tiskarskimi društvi v monarhiji in drugod v Evropi. Z vrsto teh društev je bilo v podporni zvezi.¹³

Ko ocenjujemo razvoj in delovanje izobraževalnega društva tiskarjev, lahko ugotovimo, da je bilo res samo izobraževalno in strokovno brez političnih ambicij. V prvih dveh desetletjih obstoja so se njegove sile preveč drobile in izčrpavale v dolgotrajnih narodnostnih sporih, da bi društvo lahko postalo resnejša politična sila. Le v prvih

letih je poskušalo reševati tudi gmotni položaj tiskarjev z bojem za boljše tarifne postavke, vendar je prekmalu omagalo. Verjetno je v tej politični pasivnosti vzrok, da ne najdemo nobenih podatkov o stikih ali celo sodelovanju z ljubljanskim delavskim izobraževalnim društvom.

Priprave za ustanovitev delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani datirajo v oktober 1869, ko so se na delavskem zborovanju, ki se ga je udeležilo približno 80 delavcev, dogovorili o ustanovitvi delavskega društva.¹⁴ Decembra so že poslali deželni vladi prošnjo, da dovoli ustanovitev Ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva in priložili društvena pravila. Pravila, ki jih je deželna vlada potrdila, so zavezovala članke društva, da skrbijo le za izboljšanje položaja delavcev, ne sme pa se društvo ukvarjati s politikom. Ustanovitveni zbor društva je bil 20. februarja 1870. Udeležilo se ga je približno 400 ljudi.¹⁵

V letu 1871 so po sklepu občnega zbora delavskega društva ustanovili delavsko bolniško in invalidsko blagajno kot sestavni del delavskega izobraževalnega društva.¹⁶ Ko so se v letu 1871 in 1872 začeli spopadi med pristaši Lassalla in Schultze-Delitscha v društvu, pa je postala zatočišče in oporišče — pač v skladu s svojo samopomočno vlogo — privržencev Schultze-Delitscha.

Konec marca 1871 so začeli v Ljubljani stavkati krojaški pomočniki.¹⁷ Zaradi te stavke že napeto ozračje je še zaostрил prihod Johanna Mosta v Ljubljano, enega znanih voditeljev avstrijskega delavskega gibanja. Most je želel med svojim načrtovanim tri-dnevним bivanjem v Ljubljani predavati o društvu in še posebej na delavskem shodu, da bi ljubljanske delavce, kot je bil sam prepričan, pripeljal, podobno kot mu je to uspelo že na Koroškem in Štajerskem, na pot »pravilnega spoznanja«. Oblasti pa Mostu niso dovolile predavati niti v društvu, še manj na shodu.¹⁸ Skupna vsem poročilom o Mostovem obisku v Ljubljani — policijskim in časnikarskim — je ugotovitev, da Most v Ljubljani ni našel primerne terena za svojo agitacijo in da so delavci z redkimi izjemami zavrnili njegove ideje. Vendar pa je kasnejši razvoj ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva pokazal, da sta bila ta ugotovitev in z njo povezan optimizem neupravičena. Že v naslednjih mesecih leta 1871 so se začeli prvi obračuni med privrženci Lassalla in Schultze-Delitscha, ki so v letu 1872 privedli do dokončnega razčiščenja in zmage lassallovcev v društvu. Prav gotovo bi bilo pretirano trditi, da je tak razvoj po-

vzročilo samo kratkotrajno bivanje Mosta v Ljubljani, res pa je, da ga je pospešilo, seveda ob realnih pogojih, ki so za tak razvoj potrebni. Pri tem mislim predvsem na vrnitev Matije Kunca v Ljubljano, v katerem so Lassalovi pristaši v društvu našli sposobnega organizatorja in voditelja.

S Kunčevim nastopom se začenja doba prvega velikega razmaha v delovanju ljubljanskega društva, ki se konča z njegovim odhodom v vojsko oktobra 1874. Matija Kunc je v naslednjih mesecih razvil živahno dejavnost. Minil ni noben zbor delavskega društva, na katerem ne bi govoril. Opozarjal je na pomen izobrazbe delavskega stanu kot pomembnega elementa v njegovi socialni osvoboditvi. Zavračal je princip samopomoči kot edinega sredstva, s katerim je mogoče trajneje izboljšati položaj delavcev, čeprav je menil, da ga ni treba povsem zavreči. Kunc je v letu 1872 najprej uspel zagotoviti zmago lassallovcev v društvu, čeprav na račun odcepitve bolniške in invalidske blagajne, ki je v letu 1873 postala samostojno in neodvisno društvo.¹⁹

Kunčeva agitacija je bila širokopotezna in uspelo mu je obiti ozka društvena pravila, ki so mu prepovedala ukvarjati se s politiko ter ljubljansko delavsko izobraževalno društvo razviti v pravo politično organizacijo ljubljanskega delavstva. V kratkem času enega leta po začetku njegovega delovanja se je društvo številčno tako okrepilo kot nikoli pozneje vse do svojega razpusta, saj je (resda kratek čas) štelo celo preko 400 članov.²⁰

Kunc je skrbno gojil stike z drugimi izobraževalnimi društvi v monarhiji in hkrati skrbel za obojestransko obveščeno dogajanje v Ljubljani in drugih delavskih središčih Avstrije. Po njegovi zaslugi se je društvo približalo in vključilo v avstrijsko delavsko gibanje, saj je vztrajno vcepljal v zavest ljubljanskih delavcev, da bodo dosegli uspehe le združeni in enotni. S svojim sodelovanjem v širšem okviru avstrijskega delavskega gibanja in z dopisovanjem v osrednji avstrijski delavski časnik Volkswille je zblíževal in pojasnjeval dogajanja v centru, na Dunaju in doma v Ljubljani.²¹

Matija Kunc je bil delavski voditelj, ki se je zavedal pomena strokovnih društev v vsakodnevem boju za izboljšanje socialnega položaja industrijskih in obrtniških delavcev in je bil glavni pobudnik njihovega ustanavljanja v Ljubljani. Uvidel je, da se položaj delavcev, zlasti problem o skrajšanju delovnega časa, s stavkami ne da trajneje reševati, čeprav so se stavke tesarjev in mizarjev v letu 1872 uspešno končale.²² Zato je v letu

1872 začel z akcijo za ustanavljanje strokovnih društev kljub odporu nekaterih članov delavskega izobraževalnega društva, ki so se bali, da se bodo moči razcepile.²³ Tako so na njegovo pobudo v letu 1872 in 1873 ustanovili svoja strokovna društva krojaški in čevljarški pomočniki ter lesni delavci.²⁴ Društva so sicer razvila živahno dejavnost, ki pa ni dala nobenih rezultatov. Vprašanje je, kje so bili vzroki, da niso mogla zaživeti, čeprav je ob ustanavljanju kazalo, da bodo zlasti po stavnkah razgibanem letu 1872 uspešna. Verjetno je bila točna Kunčeva ugotovitev, da delavci niso dovolj osveščeni in da sami ne vedo, kaj sploh hočejo.²⁵ Kunc je poskusil vnesti več življenja vanje, z vrsto predavanj je opozarjal na velik pomen strokovnih društev, vendar njihovega dela ni uspel razgibati. Po njegovem odhodu iz Ljubljane je njihova dejavnost v letu 1875 povsem zamrla.²⁶

Ne glede na Kunčev poznejši odnos do delavskega izobraževalnega društva in delavskega gibanja nasploh — po vrnitvi iz vojske leta 1877 je bil Kunc v društvu nedelaven in so ga zato decembra 1880 izključili iz društva — ne moremo zanikati, da je bil Matija Kunc prvi slovenski socialist in da je položil temelje za uspešen nadaljnji razvoj delavskega gibanja v Ljubljani.

V drugem petletju — vse do konca leta 1880 — je delovanje delavskega izobraževalnega društva navzven mnogo manj opazno, pretirano in netočno pa bi bilo trditi, da je društvo zgolj životarilo. Policija mu ne posveča več toliko pozornosti. Zadovoljila se je s tem, da je beležila delavske shode in članske sestanke. To velja zlasti za poslednji dve leti sedemdesetih let, ko niti v arhivih, niti v spisih celovškega procesa ni najti nobene policijske poročila, ki bi nam podrobneje osvetlilo dogajanje v društvu. Prav tako molčijo v glavnem tudi časniki. Najbolj je društvo pogrešalo močne osebnosti, ki bi ga načrtno vodila. Niso uspeli najti voditelja, ki bi izpolnil praznino, ki jo je pustil za seboj Matija Kunc. Značilno je, da se zelo hitro menjavajo društveni predsedniki in člani odborov. Tudi ustanovitev verske sekte Poslanstvo resnice, svobode in ljubezni po vzoru sekte dr. Hipolita Tauschinskega marca leta 1875 je ostala le kratka epizoda, saj se je že konec aprila istega leta sama razpuščila.²⁷

Z začetkom delovanja Franceta Železnika²⁸ in povezovanjem obrtniško-demokratske skupine z delavskim izobraževalnim društvom se od konca leta 1880 v razvoju ljubljanskega delavskega gibanja pojavi no-

va kvaliteta. Pri številčno šibkem industrijskem delavstvu je delavsko društvo moralo iskati oblike sodelovanja z ljubljanskimi obrtniki, mojstri in pomočniki, če ni hotelo ostati preveč izolirano in zunaj tokov družbenega dogajanja v tedanji Ljubljani. Priložnost za tesnejše sodelovanje se je pokazala ob ustanavljanju kranjskega obrtnega društva, ko se je do takrat idejno enotno ljubljansko obrtniško gibanje leta 1881 razcepilo v dve skupini. Ena skupina je pod vodstvom Janeza N. Horaka in Matije Kunca imela oporišče v novo ustanovljenem obrtnem društvu, povezanim z meščanskim gibanjem. Druga je bila obrtniško-demokratska skupina pod vodstvom Franceta Železnikarja. Ko je obrtniškim demokratom spodletel leta 1882 še zadnji poskus, da ustanovijo lastno društvo, so sledili Železnikarjevemu zgledu in iskali oporo v delavskem izobraževalnem društvu, ki jim jo je rado dajalo. Znotraj te skupine pa se je v naslednjih dveh letih izločil poseben krog pod Železnikarjevim vodstvom, ki je bil najbolj aktiven, radikalen in glasen in prav ta krog najtesneje sodeluje z delavskim izobraževalnim društvom.²⁹

Povezovanje delavskega in obrtniškega gibanja se začel že decembra leta 1880 na prvem iz vrste ljudskih shodov v Ljubljani, ki so se ga udeležili tudi člani delavskega izobraževalnega društva, uradno še ne kot sosklicatelji, sodelujejo pa že trije socialno-demokratski govorniki, domačina Franc Šturm in Ferdinand Tuma ter Emil Kaller-Reinthal iz Gradca.³⁰ Že naslednji ljudski shod februarja 1881 pa so tudi uradno sklicali skupaj.³¹ V določenem smislu povezovalno vlogo igra tudi časnik *Ljudski glas*, ki je izhajal v letih 1882—1885 in mu daje pečat zanimanje za družbena vprašanja, posebej za delavsko. S sodelovanjem obrtniških demokratov, zlasti Železnikarjevim, je posredno povezan tudi z ljubljanskim delavskim izobraževalnim društvom.³²

Razkolu v avstrijskem delavskem gibanju na dve struji, zmerno in radikalno, močno anarhistično obarvano, se tudi ljubljansko delavsko izobraževalno društvo ni izognilo. Že od začetka leta 1882 so se občasno v Ljubljani pojavili ilegalni letaki pa tudi posamezne številke prepovedanih časnikov z radikalno vsebino, poleg *Mostove Freiheit* še *Volkszeitung—Socialdemokratisches Wochenblatt*, *Der Sozialist* in *Radikale*.³³ Novembra 1882 se je s skupino ljubljanskih delavcev sestal Jakob Waitz iz Gradca, somišljenik Josepha Peukerta.³⁴ V letu 1883 se je društvo naročilo na liste radikalne smeri *Zukunft*, *Radikale* ter *Strokovni list krojačev* in *Strokovni*

list čevljarjev.³⁵ Zaradi te jasno nakazane tendence po radikalizaciji društva so se zaostrovala nasprotja med radikalno in zmerno strujo v društvu. Vrhunec predstavlja izključitev Ludvika Zadnika, najuglednejšega predstavnika zmernih v društvu, konec februarja 1884. V preiskavi po aretaciji Železnikarja in Tume so priče trdile, da je vzrok za izključitev bilo Zadnikovo prinašanje zmernih listov *Wahrheit* in *Wolksfreund* v društvene prostore ter njegova zahteva, da se društvo naroči tudi na ta dva lista. Poskus Zadnikovih somišljenikov, da ga ponovno sprejmejo v društvo, ni uspel.³⁶

Ta proces radikalizacije je bil ustavljen aprila 1884 z aretacijo Franceta Železnikarja in Ferdinanda Tume zaradi suma veleizdaje. Aretacijo so sprožili anonimno obvestilo, da je Tuma poizvedoval po pošiljki iz Benetk, zaplenjeni že v oktobru 1883, v kateri je policija našla 300 izvodov v slovenščini tiskane letaka *Na naše brate* in preko 300 izvodov *Mostove Freiheit*, izjava Tumovega vajenca Franca Potiska, da je Železnikar Tumi sredi marca izročil zavitek letakov z naslovom *Svarilo ljudstvu* ter dopis dunajske policijske direkcije konec marca, da ima Tuma zveze s socialistično stranko na Dunaju. V hišni preiskavi pri Železnikarju in Tumi so našli ilegalne letake in prepovedane časnike.³⁷

Po aretaciji obeh delavskih voditeljev je začela policija sistematično preiskavo. Od maja do septembra 1884 so zaslišali preko 180 ljudi, nekatere dvakrat in večkrat, med njimi vse člane delavskega izobraževalnega društva, tudi tiste, ki so iz društva izstopili pred aprilom 1884, pa sorodnike in prijatelje osumljenih. Njihove izjave so bile skoraj vse enake: da so v društvu imeli glavno besedo Železnikar, Tuma, Šturm in Kriegel, da sicer niso slišali, da bi govorili kaj veleizdajalskega ali protidržavnega, govorilo pa se je, da so privrženci radikalne stranke, nihče pa ni znal pojasniti razlike med radikalcami in zmernimi, še manj pa kaj pomenita gesla »propaganda dejanj« in »ekonomska osvoboditev«. Med samo preiskavo so zaprli še osem članov društva. Med tem časom je policija skušala ugotoviti Železnikarjeve in Tumove zveze s Karlom Hubmajerjem, ki je bil v procesu proti Mihaelu Kappaufu in tovarišem v Gradcu oproščen, in morebitne zveze z Wolfgangom Hišo in Francem Serncem, ki sta bila zaprta v začetku marca 1884 v Zagrebu in v procesu maja 1884 obsojena na krajše zaporne kazni. Te poizvedbe pa niso dale dokazov, ki jih je želel dobiti preiskovalni sodnik.³⁸ Septembra so iz preiskovalnega zapora izpu-

stili vse razen Franceta Železnikarja, Ferdinanda Tume, Franca Šturma, Edvarda Kriegla in Franca Dhüja.

Obtožnica je bremenila zaprte delavske voditelje, da so od septembra 1883 do aprila 1884 govorili na delavskih shodih, da delavci po zakoniti poti ne morejo doseči ničesar in da jim lahko pomaga le sprememba družbenih razmer ter da morajo zato podpirati anarhistično stranko.⁴⁰ Proces proti t. i. »krvavcem« (= anarhistom) se je začel decembra meseca 1884 v Celovcu. Priče, ki sta jih poklicala obtožba in del prič obrambe, so potrdile, da so obtoženi člani anarhistične stranke, ni pa tožilcu uspelo dokazati, da so v Ljubljani v soglasju z anarhisti na Dunaju pripravljali upor ali državljansko vojno. Temu ustrezno je bilo tudi glasovanje porote. Tumo, Kriegla, Šturma in Dhüja je oprostila vseh obtožb, Železnikar pa je bil zaradi dokazanega odobravanja atentata na ruskega carja Aleksandra II. leta 1881 in širjenja prepovedanih letakov obsojen sprva na osem, nato pa na desetletno težko ječo.⁴¹ V kaznilnici Suben v Zgornji Avstriji je prestajal kazen do leta 1892, ko je bil pomiloščen, se vrnil v Ljubljano in se takoj spet vključil v socialnodemokratsko gibanje.

Že takoj po aretaciji Železnikarja in Tume, še bolj pa po nadaljnjih zapiranjih drugih članov ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva in ob širokem policijskem »česanju« po Ljubljani je opazen viden upad v društveni aktivnosti. Društvo je sicer še redno sklicevalo mesečne sestanke, vendar so imeli na dnevnem redu le tekoče društvene zadeve, kot so branje poročil sekcij in vplačevanje članarine. Poseg oblasti v delovanje ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva je bil pač preveč korenit in dosleden. V letu 1886 so njegovi člani nekajkrat celo razpravljali o prostovoljnem razpustu društva.⁴²

Društvo je tako životarilo vse do aprila 1887, ko se je v Ljubljano vrnil čevljarji pomočnik Karel Kordelič. S Kordeličevim prihodom je ljubljansko delavsko izobraževalno društvo dobilo osebnost, ki jo je pol leta poprej »pogrešal« policijski uradnik Vončina, ko je zapisal, da društvo nima nikogar, ki bi imel »govorniški in agitacijski duh«.⁴³ Njegovo delovanje ni vzbujalo tolikšne pozornosti kot nastopi Matije Kunca in Franceta Železnikarja, čeprav je ljubljanska policija ves čas vztrajno iskala dokaze, da je tudi Kordelič anarhist pač v smislu delitve na radikalne in smerne socialiste iz leta 1884, ki je še vedno živela v zavesti ljubljanskih policijskih uradnikov. Ko ocenjujemo vlogo

Karla Kordeliča ne smemo pozabiti dejstva, da je društvo pred njegovo vrnitvijo v Ljubljano samo še životarilo in samo zaradi najbolj vztrajnih članov se ni razpustilo. Prav tako pa ne zmanjšujejo pomena njegovega delovanja ugodne razmere, ki so bile ustvarjene v avstrijskem delavskem gibanju z nastopom Viktorja Adlerja in njegovo politiko združevanja radikalne in zmerne struje. Kordeliču je pač uspelo v pravem trenutku povezati razbite sile in jih ustvarjalno vključiti v novo avstrijsko socialnodemokratsko gibanje.

V letu 1888, v letu združevalnega kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu, je ljubljansko izobraževalno društvo doživelo razmah. Obenem je to leto, ko se je začelo oblikovati še eno središče slovenskega socialnodemokratskega gibanja v Trstu, kar je gotovo tudi vplivalo na razvoj v Ljubljani. Ta razmah je toliko bolj opazen ob dejstvu, da je dobro leto poprej bil obstoj društva vprašljiv. Čeprav sta se še v letu 1887 društvenih sestankov udeleževali le dobri dve desetini njegovih članov, je uspel Karel Kordelič s svojim delovanjem postaviti tiste temelje, na katerih je društvo gradilo svoje akcije v letu 1888. Tako je v marcu in aprilu po vzoru javnega shoda v Trstu priredilo dva javna delavska shoda, s katerima so se ljubljanski socialni demokrati po dobrih treh letih spet pojavili v javnosti. Razpravljali so o položaju delavcev in malih obrtnikov, delavskih zbornicah, tisku in šolstvu.⁴⁴

Na zadnjih dveh rednih mesečnih sestankih v letu 1888 so člani društva razpravljali o delavskem tisku.⁴⁵ Če s tem povežemo nastop Karla Kordeliča na hainfeldskem kongresu, ko je govoril v imenu slovenskih socialnih demokratov, da jim je potreben slovenski delavski list, lahko pač ugotovimo, da je stopila misel na slovenski delavski list v središče pozornosti ljubljanskih socialnih demokratov in so si želeli na kongresu v Hainfeldu pridobiti materialno in moralno podporo za njegovo izdajanje.⁴⁶

To podporo so ljubljanski socialni demokrati dobili in se tudi takoj lotili priprav za izdajanje slovenskega socialističnega lista. Marca 1889 so na socialnodemokratskem shodu že izvolili petčlanski izdajateljski odbor, ki je zaprosil deželno vlado v Ljubljani za dovoljenje, da izdajajo delavski list z naslovom *Novi čas*. Novi časnik naj bi izhajal kot štirinajstdnevnik. Ta prva in tudi druga vloga za dovoljenje pa je bila zavržena, odobreno je bilo izdajanje šele po tretji, avgusta 1889. Novembra 1889 je bila natisnjena prva in edina številka Novega časa, ki jo je državno

pravdnništvo še v tiskarni takoj zaplenilo in ustavilo izdajanje časnika. S tem je bila za nekaj mesecev ustavljena akcija ljubljanskih socialnih demokratov za slovenski socialističen list.⁴⁷ Zatrt je bil tudi poskus Ludvika Zadnika, da začne avgusta 1890 v Ljubljani izdajati nov časnik Delavski list, ki je potem začel izhajati v Trstu.⁴⁸

V letu 1890 se je tudi ljubljansko delavstvo vključilo v prvomajske manifestacije. Pomembno je bilo, da so se v pripravah nanjo — agitacija je trajala ves mesec april — ljubljanski socialni demokrati začeli povezovati z delavci zunaj Ljubljane, v njeni bližnji okolici. Prvomajski shod so sklicali v kavarni Evropa in udeležilo se ga je skoraj 500 delavcev. Poleg tega shoda so se delavci zbirali ta dan še na Rožniku in zvečer na plesu spet v kavarni Evropa.⁴⁹

Akcija ljubljanskih socialistov, da prenesejo svoje delovanje iz ozkega kroga ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva, se je nadaljevala v letu 1891, ko so na socialnodemokratski konferenci v Ljubljani julija meseca udeleženci iz Ljubljane in drugih krajev na Kranjskem sklenili ustanoviti po zgledu enakega društva v Gradcu za deželo Štajersko novo splošno delavsko izobraževalno, pravovarstveno in podporno društvo za Kranjsko z izobraževalnim in sindikalnim značajem. Deželno predsedstvo je ustanovitev sprva prepovedalo, po pritožbi delavcev na notranje ministrstvo na Dunaju pa je v začetku februarja moralo prepoved umakniti. Ustanovni občni zbor je novo društvo imele marca 1892.⁵⁰ Julija 1892 so člani ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva na izrednem občnem zboru razpustili društvo. Društvo ni bilo več potrebno, ker so njegovi člani našli boljše možnosti za delovanje v pravovarstvenem društvu za Kranjsko, ki je delovalo tudi v drugih industrijskih središčih Kranjske.⁵¹

Novembra 1893 je začel v Ljubljani izhajati slovenski socialistični štirinajstdnevni časnik Delavec. Sklep o izdajanju lista so podprli že na III. zboru avstrijske socialnodemokratske stranke dobro leto poprej. V Ljubljani je bilo tiskanih le 19 števil, ker ga Narodna tiskarna ni hotela več tiskati. Zaradi pritiskov se je list najprej preselil v Zagreb, decembra 1894 na Dunaj, leta 1897 pa v Trst, kjer je leta 1898 prenehal izhajati.⁵²

Že po ustanovitvi pravovarstvenega društva za Kranjsko, še bolj pa po letu 1896 ko je bila v avgustu v Ljubljani na ustanovitvenem I. zboru ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), ni več

mogoče, kot že rečeno, obravnavati razvoja delavskega gibanja v Ljubljani ločeno od razvoja na Slovenskem. Pisati o zgodovini ljubljanskega delavskega gibanja za čas od sredine 90-tih let pa do konca prve svetovne vojne pomeni hkrati pisati tudi o zgodovini delavskega gibanja na Slovenskem. Dogodki v Ljubljani niso bili več zgolj lokalnega značaja. Naj dopolnim samo z dvema znanima podatkom: od ustanovitve pa do konca prve svetovne vojne je JSDS imela deset rednih strankinih zborov, od teh je bilo sedem v Ljubljani, dva v Trstu in eden v Celju. Z izjemo nekaj let je bila Ljubljana v vsem tem obdobju tudi sedež strankinega vodstva, njenega izvršnega odbora. Hkrati pa ob Ljubljani rastejo in se razvijajo tudi druga močna središča delavskega gibanja na Slovenskem, poleg Trsta in Maribora še Idrija, Jesenice, zasavski revirji, Celje. Celoten ta razvoj pa v slovenski zgodovinsko literaturi še ni ustrezno obdelan, saj imamo le nekaj študij in razprav, ki obdelujejo posamezne zaokrožene probleme. Slovenske zgodovinarje delavskega gibanja čaka neodložljivo nujno delo, da pripravijo prvi sintetični pregled zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem od začetkov do konca prve svetovne vojne.

OPOMBE

1. France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X, Ljubljana 1970, str. 214—215. — 2. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani (dalje citiram AS), spisi deželne vlade, fasc. 11-7, dok. št. 3567 z dne 19. maja 1868, dok. št. 2649 z dne 15. aprila 1872 in Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Mestni arhiv Ljubljana (dalje citiram MALj), reg. I, fasc. 708, X/9, dok. št. 687, januarja 1876. — 3. AS, spisi deželne vlade, fasc. 16-7, dok. št. 4129 z dne 14. junija 1868. — 4. Vorwärts! z dne 28. novembra 1867. — 5. MALj, reg. I, fasc. 708, X/9, dok. št. 1326 z dne 12. februarja 1868. — 6. Vorwärts! z dne 12. marca in 2. aprila 1868. — 7. Vorwärts! z dne 27. aprila 1871. — 8. Vorwärts! z dne 15. in 22. oktobra 1868, z dne 25. februarja in 8. aprila 1869, z dne 8. februarja in 12. septembra 1872, 15. maja, 29. maja in 25. decembra 1874. — 9. Vorwärts! z dne 14. aprila 1876. — 10. Vorwärts! z dne 8. februarja 1884. — 11. Vorwärts! z dne 29. avgusta in 10. oktobra 1884, Rdeči prapor z dne 30. septembra 1908. — 12. Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Partizanska knjiga in Delavska enotnost, Ljubljana 1979, str. 24 in Branko Berčič, Tiskarstvo na Slovenskem, Zgodovinski oris, Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 116—117. — 13. Podrobneje te stike opisuje Jasna Fischer v dok-

torski disertaciji Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, tipkopis. — 14. Laibacher Tagblatt z dne 11. oktobra 1869. — 15. Laibacher Tagblatt z dne 15. in 21. februarja 1870 in Slovenski narod z dne 1. marca 1870. Glej tudi Ludwig Brūgel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, I, Dunaj 1922, str. 333, poročili kranjskega deželnega predsednika z dne 22. februarja 1870. — 16. Laibacher Zeitung z dne 16. januarja 1871. — 17. Podrobneje o tej stavki glej Rudolf Golouh, Iz zgodovine delavskega gibanja v Ljubljani, Kronika I, Ljubljana 1853, št. 1, str. 48. — 18. Gradivo celovškega procesa, Arhiv IZDG (dalje navajam Gradivo), ljubljanski magistrat z dne 4. aprila 1871. — 19. AS, spisi deželne vlade, fasc. 16-7, dok. št. 2806 z dne 12. aprila 1873. — 20. Volkswille z dne 20. aprila 1872 in LZ z dne 31. julija 1872. — 21. Matija Kunc je bil med drugim delegat ljubljanskega izobraževalnega društva na prvem sestanku zastopnikov avstrijskih izobraževalnih društev na Dunaju leta 1872, leta 1873 pa delegat na zborovanju avstrijske socialne demokracije v Wiener Neustadtu. Glej tudi Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918, str. 184 in Slovenski biografski leksikon I, geslo Matija Kunc, str. 588. — 22. Kunčevo poročilo na zboru delavskega izobraževalnega društva 22. junija 1872, Laibacher Tagblatt z dne 25. junija 1873. — 23. Gradivo, ljubljanski magistrat, poročilo Ludvika Perone o obnem zboru delavskega izobraževalnega društva, 8. decembra 1872 in z dne 9. decembra 1872. — 24. Krojaški pomočniki so pravila društva predložili deželni vladi že oktobra 1872, vendar je reševanje te vloge predala notranjemu ministrstvu, ki pa je aprila 1873 prepovedalo ustanovitev društva. 8. avgusta 1873 je deželna vlada v Ljubljani potrdila nova pravila in dovolila ustanovitev strokovnih društev krojaških in čevljarjskih pomočnikov. Zadnji so ustanovili svoje strokovno društvo lesni delavci, oktobra 1873. Glej Jasna Fischer, Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889. Doktorska disertacija (tipkopis). — 25. MALj, reg. I, fasc. 589, X/11, dok. št. 3711 z dne 17. marca 1874. — 26. O strokovnem društvu lesnih delavcev od aprila 1874 ni več podatkov. Strokovni društvi krojaških in čevljarjskih pomočnikov sta se prostovoljno razpuščili julija 1875. AS, predsedstveni spisi — vrnjeni od Paula Molischa leta 1927, dok. št. 1034 z dne 20. aprila 1874 in spisi deželne vlade, fasc. 16-7, dok. št. 5971 z dne 31. julija 1875. — 27. MALj, reg. II, fasc. 19, III/2, dok. št. 26 z dne 14. junija 1875 in AS, predsedstveni spisi, fasc. 1, dok. št. 26 z dne 14. junija 1875. — 28. Železnikar je prvič javno nastopil na ljudskem shodu 28. novembra 1880. Poleg ljubljanskih obrtniških mojstrov Josipa Regalija, Jakoba Skrbinca in Janeza Dolharja je bil tudi sklicatelj tega

shoda. Slovenec, z dne 27. novembra 1880. — 29. Primerjaj Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879—1895 — Politično zgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848 do 1895, Dodatek — Socialistično gibanje med Slovenci (od začetkov do leta 1895), str. 662. France Železnikar začne v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu delovati, kot kažejo spisi o društvu, sredi leta 1881. V zapisniku društvenih sej zasledimo, da je govoril na društveni mesečni seji 7. avgusta 1881. — 30. Slovenec, z dne 30. novembra 1880 in Zukunft z dne 10. decembra 1880. 31. Slovenec in Slovenski narod z dne 22. februarja 1881 in Laibacher Wochenblatt z dne 26. februarja 1881. — 32. Podrobneje o Ljudskem glasu glej Jasna Fischer, Ljudski glas 1882—1885, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XI/XII, Ljubljana 1971/1972, str. 177—185. — 33. Jasna Fischer, Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani v letih 1882 do 1884 in proces v Celovcu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XVIII/XIX, Ljubljana 1978/1979, str. 3—15, dalje navajam Fischer, Delavsko izobraževalno društvo. — 34. Prav tam in tudi Rudy Kyovsky, Delavsko gibanje in ilegálni sestanek ljubljanskih delavcev »Pri slepem Janezu« v Šiški 18. novembra 1882, Socialistična misel II, Ljubljana 1954, str. 266—274. — 35. Uradno je predlagal, da se društvo naroči na te liste društveni zapisnikar Adolf Richter na seji odbora 2. novembra 1883. Gradivo, sejni zapisnik društvenega odbora z dne 2. novembra 1883. — 36. Gradivo, sejni zapisnik z dne 10. februarja 1884 in MALj, reg. I, fasc. 960, X/9, dok. št. 2636 z dne 12. februarja 1884. — 37. Fischer, Delavsko izobraževalno društvo, str. 10. — 38. Prav tam. — 39. Prav tam, str. 11. — 40. Prav tam, str. 12. — 41. Prav tam, str. 13—14. — 42. MALj, reg. I, fasc. 960, X/9, dok. št. 7772 z dne 3. maja 1886, AS, predsedstveni spisi, fasc. 5, dok. št. 2103 z dne 20. julija 1886 in dok. št. 2272 z dne 3. avgusta 1886, fasc. 7, dok. št. 3633 z dne 25. oktobra 1886. — 43. AS, predsedstveni spisi, fasc. 7, dok. št. 3011 z dne 24. oktobra 1886. — 44. AS, predsedstveni spisi, fasc. 1, dok. št. 612 z dne 12. marca 1888 in dok. št. 662 z dne 19. marca 1888 ter fasc. 2, dok. št. 699 z dne 23. marca 1888. — 45. AS, predsedstveni spisi, fasc. 6, dok. št. 3026 z dne 13. novembra 1888 in dok. št. 3201 z dne 5. decembra 1888. — 46. Verhandlungen des Parteitages der österreichischen Sozialdemokratie in Hainfeld. (30.—31. Dezember und 1. Januar 1889.) Dunaj 1889, str. 73—74. — 47. Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1963, str. 112—113, 115—118, 121—127 in 146—160. — 48. Prav tam, str. 227—230 in 234 do 251. — 49. Prav tam, str. 182—183. — 50. Prav tam, str. 351—353 in 356. — 51. Prav tam, str. 388. — 52. Prav tam, str. 411—433.

O OSNOVNEM IN SREDNJEM ŠOLSTVU V LJUBLJANI V OBDOBJU 1848—1941

ANDREJ VOVKO

Šolstvo je nedvomno eden izmed odločilnih dejavnikov narodnega razvoja. To velja toliko bolj za manjše narode, torej tudi za slovenskega. Obdobja šolske zgodovine lepo odsevajo tudi v razvoju večjih ali manjših slovenskih krajev. Tokrat bo predmet naše pozornosti razvoj šolstva v Ljubljani od revolucionarnega leta 1848 do propada stare Jugoslavije. Prikazali bomo le glavne črte razvoja posameznih vrst šol in v opombah navedli nekatera pomembnejša dela o njih. Opozorili bomo tudi, v kolikšni meri so bila določena področja in določene šole deležne pozornosti slovenskega zgodovinopisja in kje so še »bele lise«, ki jih bo treba zapolniti.

Revolucionarno leto 1848 je ljubljansko šolstvo dočakalo z zasebnim otroškim vrtcem pri Sv. Jakobu, ki so ga odprli leta 1834, z ljubljansko normalko, ustanovljeno leta 1773, in na kateri se je začel pouk dve leti kasneje, ter s trivialkama v Trnovem (ustanovljena 1778, začetek pouka 1787) in pri Šentpetru (ustanovljena 1778). Na Ježici je bila zasilna osnovna šola, v Ljubljani pa od leta 1703 zunanja in notranja dekliška osnovna šola ter več zasebnih dekliških osnovnih šol, ki so jih začeli ustanavljati po ukinitvi protestantskih osnovnih šol in so delovale do leta 1860. Verjetno sta obstajali tudi osnovna šola v Ljubljanski sirotišnici ter predilska šola, saj imamo podatke o niju tako v času pred letom 1848 kot tudi po njem.¹

Bodoči učitelji so se šolali na normalki, zanje pa so leta 1815 odprli tudi glasbeno šolo, na kateri so imeli trikrat tedensko vaje v orglanju. Leta 1834 so odprli zasebno trgovsko šolo, ki jo je ustanovil in vodil Franc Mahr. Kot naslednica jezuitske je v Ljubljani delovala državna gimnazija, ki je imela sredi 19. stoletja naslov akademska gimnazija. »Dedič« ljubljanskih jezuitskih višjih študij je bil licej s stolicami za teologijo, filozofijo in medicino s kirurgijo. Z reformo gimnazij so leta 1848 le-te iz šest- spremenili v osemrazredne ter ukinili liceje. Ljubljana je tako izgubila svoje višje šolstvo, ostal ji je le študij bogoslovja v škofijskem zavodu. Ukinili so tudi mediko-kirurški študij, še naprej pa je delovala leta 1753 ustanovljena babiška šola.

Za čas do propada Avstro-Ogrske je za razvoj ljubljanskega šolstva značilno precejšnje povečanje števila šol ter zaostreno vprašanje učnega jezika v njih. To slednje se je po eni strani izražalo v postopno vedno večjem de-

ležu slovenščine kot učnega jezika, še zlasti v osnovnih šolah, po drugi strani pa v krepitvi tako javnih kot zasebnih šol z nemškim učnim jezikom. Število teh zadnjih je občutno presehalo stanje, ki bi dejansko ustrezalo številu nemško govorečih učencev.²

Neposredno po letu 1848 je vladala v ljubljanski normalki izredna prostorska stiska, saj je bilo v njenih razredih od 77 do 135 učencev. Kranjski deželni šolski svet je začel pritiskati na ljubljanski mestni magistrat, naj ustanovi novo deško osnovno šolo. Magistrat je leta 1852 res ustanovil vzporednico k 1. oddelku normalke. Leta 1855 so to vzporednico ločili od normalke in ustanovili enorazredno mestno deško osnovno šolo. Mestni magistrat ji je preskrbel učilnico v 2. nadstropju magistratnega poslopja.³

Ker je število šoloobveznih otrok še naprej naraščalo, je ljubljanski občinski svet razširil šolo v dvorazrednico. Leta 1856 je zanj najel prostore za dva razreda v deželnem redutnem poslopju pri Sv. Jakobu. Šola je začela delovati v novih prostorih leta 1857. Iz prenapolnjenega 2. razreda normalke so preselili 66 učencev na novo dvorazrednico. V začetku šolskega leta 1858/59 je normalka novi šoli odstopila še 60 dečkov in ta se je razširila v trirazrednico. Na njej so poučevali po istem učnem načrtu kot na normalki. Tudi to še ni zadostovalo, zato si je zlasti ljubljanski župan Mihael Ambrož zelo prizadeval za samostojno mestno deško štirirazredno šolo. Do tega je res prišlo v letu 1861, ko so slovesno odprli I. mestno štirirazredno deško osnovno šolo pri Sv. Jakobu. Župan Ambrož je poskrbel, da so učitelji te šole iz mestne blagajne dobivali prav tako plačo, kot so jo imeli učitelji na normalki.⁴ V šolskem letu 1871/72 je postala trnovska enorazredna trivialka vzporednica I. mestne deške osnovne šole, leta 1875 pa je trnovska osnovna šola prenehala delovati. Istega leta se je I. mestna deška osnovna šola preselila v licejsko poslopje, iz katerega se je v novo šolsko poslopje na Zoisovi cesti (Graben) preselila leta 1870 ustanovljena II. mestna deška osnovna šola. Učenci, ki so obiskovali pouk v redutnem poslopju, so zdaj odšli na II. mestno šolo, učence te šole v licealnem poslopju pa je prevzela I. mestna deška šola.

V licealnem poslopju se je začel pouk v šolskem letu 1875/76, le 1. razred so nastanili v nekdanji stražarnici med licealnim poslopjem in nekdanjo Mahrovo hišo. Šola se

je še naprej širila, odpirali so nove vzporednice, januarja 1876 pa odprli peti razred. Septembra 1889 se je petrazrednica s tremi vzporednicami preselila v novo šolsko poslopje v Poljanskih ulicah na današnji Komenskega ulici (na Ledino). Poslopje so slovensko blagoslovili 4. oktobra 1889. Do začetka prve svetovne vojne je dobila še šesti razred in nove tri vzporednice. Med prvo svetovno vojno je pouk zelo trpel, ker so šolsko poslopje uporabljali v vojaške namene, šola sama pa je morala gostovati drugje, predvsem v poslopju dekliške osnovne šole pri Sv. Jakobu.

Uradovanje na šoli je bilo v začetku nemško, nato pa pri šolskih poročilih od 1862 do 1881 dvojezično, od takrat dalje pa slovensko. Podobno je bila šolska kronika do leta 1881 pisana v nemščini, nato pa v slovenščini. Katalogi, razrednice in tedniki postanejo slovenski s šolskim letom 1887/88. Opravilni zapisnik je bil do leta 1881 izključno nemški. V letu 1882 je poslalo šolsko vodstvo mestnemu šolskemu svetu prvo slovensko vlogo. Do šolskega leta 1895/96 so pisali opravilni zapisnik menjaje v nemščini in slovenščini, vendar je velika večina dopisov pisanih v slovenščini. Kasneje je bil zapisnik v slovenščini.

V začetku delovanja I. mestne deške osnovne šole je bil pouk v nemščini, slovenščino pa so poučevali kot predmet v I. razredu po 9, v II. in III. po 3 in IV. razredu po dve uri tedensko. Velika večina učnih knjig je bila v nemščini. Po letu 1869 so začeli polagoma uvajati slovenščino v I. in II. razred, v III. in IV. pa je bil pouk dvojezičen. To poučevanje so prenehali v šolskem letu 1888/89,

od naslednjega šolskega leta dalje pa so v III., IV. in V. razredu poučevali nemščino le kot predmet do propada Avstro-Ogrske. V stari Jugoslaviji jo je zamenjala srbohrvaščina.

Tudi II. mestna deška osnovna šola se je razvila iz vzporednic normalke. Delovati je začela 1. oktobra 1870, ko je imela 391 učencev, razdeljenih v štiri razrede. Svoj sedež je imela v bivšem licejskem poslopju. Tudi tu se je število učencev naglo večalo, saj jih je bilo leta 1874 že 600. V letu 1875 se je tako šola preselila v novo šolsko poslopje na »Zoisovem grabnu« in po tem je šola dobila tudi ime Graben. Leta 1876 so šolo razširili v petrazrednico.

Kakšen je bil naval na obe mestni šoli, priča odlok ljubljanskega mestnega šolskega sveta ob začetku šolskega leta 1876/77, ki določa, naj najprej popišejo in porazdele med obe šoli učence iz njunih šolskih okolišev, nato pa vse »tuje otroke v mestu« in učence iz mestne okolice, zlasti z Viča in Šiške, ki naj jih sprejmejo v tisto šolo, kjer je še prostor, otroke iz okolice mesta samo še toliko, kolikor je na šolah prostora. Šola na Grabnu se je še naprej širila, postala leta 1902 šest-, leta 1903 sedem-, leta 1904 pa v osemrazrednica. Tudi prostorna stavba nove šole ni mogla sprejeti vseh učencev, zato so po letu 1904 nekaj razredov začasno namestili v zasebni hiši baronice De Trauxove na Bregu. V obdobju neposredno pred prvo svetovno vojno je število učencev nekoliko padlo.⁵

Preden so leta 1866 v Št. Vidu nad Ljubljano odprli novo šolsko poslopje in začeli z redno šolo, je tam delovala zasilna šola v ka-



III. državna mešana ljudska šola v Ljubljani

planiji. Prvi redni učitelj je bil Matija Bernik, ki je bil istočasno tudi organist. Šolo so leta 1875 razširili v dvorazrednico, leta 1884 pa so dozidali del stavbe za tretji in četrti razred. Ker tudi to ni zadoščalo, so leta 1894 zgradili dodatno šolsko poslopje, ob njem pa uredili še šolski vrt. Novo poslopje so imenovali »Mala šola na vrtu«, prejšnje poslopje pa »Velika šola«. Leta 1906 so ustanovili peti razred, obenem pa najeli prostore za dve učilnici v zasebni hiši. Leta 1910 so začeli graditi novo šolsko poslopje, ki so ga dokončali leta 1911.⁶

Podobno kot šentviška je začela leta 1871 z rednim poukom tudi ježiška šola. Na tamkajšnji zasiloni šoli je v času 1787—1795 poučeval župnik in pisatelj Jurij Japelj in to v zasebnem stanovanju, ker še ni bilo župnišča. Šolsko stvabo so začeli graditi leta 1869, pouk pa se je, kot rečeno, začel leta 1871. Prvi redni učitelj je bil Franc Praprotnik. Leta 1900 so poslopje nadzidali in šolo razširili v dvorazrednico, leta 1909 pa je postala trirazredna.⁷

Leta 1867 je iz normalke nastalo ljubljansko učiteljske z vzorno ljudsko šolo-vadnico. Imeli sta skupno ravnateljstvo, prvi ravnatelj je bil takratni ravnatelj normalke Karel Legat. Ko so v šolskem letu 1870/71 namesto dve- ustanovili štiriletno učiteljske, so nekdanjo normalko spremenili v štirirazredno deško vadnico. Učni jezik na tej osnovni šoli, ki ni bila mestna, temveč državna, je bil nemški.

Leta 1871 so ustanovili ljubljansko državno žensko učiteljske, naslednje leto pa na njem tudi dekliško vadnico, ki je bila najprej enorazrednica, a je do šolskega leta 1875/76 postala štirirazrednica. Tudi ta šola je bila državna z nemškim učnim jezikom.

Leta 1873 so ustanovili šolo na Barju kot ekskurendno šolo II. mestne petrazredne deške osnovne šole. Pouk je bil dvakrat na teden. Leta 1886 so jo spremenili v redno enorazredno mešano osnovno šolo s slovenskim učnim jezikom. Leta 1897 je postala dvorazredna. V začetku je bila v zasebnem posloplju, leta 1895 pa se je preselila v novo šolsko zgradbo, ki so jo postavili na 303 pilotih (6 do 8 metrov dolgih borovih stebrih).⁸

Leta 1875 je deželni šolski svet ustanovil prvo mestno dekliško osnovno šolo. V začetku je bila štiri-, od leta 1882 pet-, od 1837 šest-, od 1889 sedem- in od 1890 osemrazrednica. Svoje prostore je šola dobila v redutnem posloplju, kjer je delovala do leta 1895. Od ljubljanskega potresa dalje je najprej gostovala na realki, kjer so jim prepustili tri razrede, potem pa v zasebni stavbi na Erjav-

čevi cesti št. 21 (Vrtača). Leta 1901 se je preselila v svoje novo šolsko poslopje na trgu Sv. Jakoba (danes Levstikov trg).

Leta 1884 so z odlokom deželnega šolskega sveta ustanovili mestno nemško deško, naslednje leto pa še mestno dekliško osnovno šolo. Ustanovili so jo kljub temu, da sta že obstajali obe državni vadnici z nemškim jezikom pri ljubljanskih učiteljskih ter cela vrsta zasebnih nemških osnovnih šol, ki si jih bomo ogledali nekoliko kasneje. Ustanovitve obeh šol je bila pogoj, da so deželne oblasti na ostalih mestnih osnovnih šolah namesto dvojezičnosti dovolile samo slovenski pouk, razen tega pa je moglo mesto leta 1885 odpreti prvi slovenski otroški vrtec pri prvi mestni deški osnovni šoli pri Sv. Jakobu. Drugi mestni slovenski otroški vrtec so odprli leta 1889 pri mestni šoli na Grabnu.⁹

Povrnimo se nekoliko k obema mestnima nemškima šolama. Deška nemška šola, ki so jo odprli kot enorazrednico, je postala v šolskem letu 1888/89 dvorazrednica, v letu 1895/96 pa že petrazrednica. Slovenščina je bila v njej neobvezen predmet od 3. razreda dalje. Nameščena je bila v Mahrovi hiši, kasneje je bilo nekaj oddelkov v mestnem špitalu (Kresija), od leta 1895 dalje pa je delovala v novem šolskem posloplju na Erjavčevi cesti št. 19 (Vrtača).¹⁰

Dekliška nemška osnovna šola je bila ustanovljena kot enorazrednica, vendar se je naglo širila, tako da je bila leta 1889 že štiri-, leta 1897 šestrazrednica s 398 učenkami, leta 1900 pa osemrazrednica. Svoje prostore je imela najprej v redutnem posloplju, od leta 1886 v Mahrovi hiši, nato v mestnem špitalu ter od leta 1895 dalje na Vrtači.¹¹

Za nemške (in nemškutarske) učence je bilo torej v Ljubljani in njeni okolici dobro poskrbljeno, veliko slabše se je godilo slovenskim otrokom, ki so se stiskali v prenapoljenih šolah ali pa dostikrat sploh niso prišli vanje.

Občini Spodnja in Zgornja Šiška vse do leta 1882 nista imeli svoje šole. Šoloobvezni otroci so hodili v ljubljanske mestne šole, nekateri pa tudi v Št. Vid. Skupaj sta kupili gradbeni prostor in zgradili šolsko poslopje na Celovski cesti. Pouk se je, kot rečeno, začel leta 1882, šola je bila dvo-, od leta 1889 tri-, od 1908 šestrazrednica. Kmalu so morali dodatne učilnice iskati po zasebnih hišah, zato je občina Spodnja Šiška zgradila leta 1908 novo šolsko poslopje ob Gasilski cesti. Staro šolo so prodali občini Zgornja Šiška.

Novo šolsko poslopje so leta 1912 nadzidali, do takrat mešano osnovno šolo pa raz-



I. državna dekliška osnovna šola v Ljubljani

delili v osemrazredno deško in osemrazredno dekliško osnovno šolo, ki pa sta imeli skupno vodstvo. Leta 1914 so Spodnjo Šiško inkorporirali v ljubljansko mestno, januarja 1917 pa ločili vodstvo deške in dekliške osnovne šole.

Ker je ljubljanski mestni svet prepovedal sprejemati otroke z Viča v prenapolnjene mestne šole, so tam leta 1896 ustanovili svojo šolo. Čeprav so jim dovolili dvorazrednico, so mogli zaradi pomanjkanja prostora odpreti le en razred v privatnem posloplju. Vseh šoloobveznih otrok je bilo 138, šolo pa jih je obiskovalo 82. Leta 1897 so v drugi zasebni hiši odprli drugi razred. Vseh šoloobveznih otrok je bilo takrat 181, v šolo pa jih je hodilo 139.

Leta 1899 so začeli zidati novo šolsko poslopje, v katerem so bili štirje razredi, upraviteljeva pisarna in stanovanje. Okrog stavbe je bil majhen vrt, stala pa je 13.000 goldinarjev. Pouk v njem se je začel leta 1899. Leta 1901 so šolo razširili v tri-, leta 1902 pa v štirirazrednico. Že leta 1904 so morali vzporednico odpreti v zasebni stavbi (v mizarški delavnici na Glincah). Leta 1909 je bila viška šola že šestrazrednica s štirimi vzporednicami, kar šest šolskih prostorov pa je bilo neustreznih. Zato so morali leta 1911 odpreti novo šolsko poslopje ob Tržaški cesti, ki je imelo 14 učilnic, telovadnico, pisarno in stanovanje za šolskega upravitelja ter velik šolski vrt. Šola je v tem letu imela 6 razredov in prav toliko vzporednic. Ob začetku prve svetovne vojne je pouk na Viču zelo trpel, ker so morali izprazniti obe šoli razen treh sob in ju je zasedlo vojaštvo.¹²

Okrajni šolski nadzornik Fran Levec je bil težak boj za prepotrebno tretjo mestno slovensko osnovno šolo v Ljubljani. Deželni šol-

ski svet za Kranjsko jo je končno ustanovil leta 1899. S poukom so na tej III. mestni dekški osnovni šoli začeli leta 1901. Dobila je prostore na Erjavčevi cesti št. 21 v zasebni hiši, ki jih je tega leta izpraznila I. mestna dekliška osnovna šola. Šolo je od ustanovitve do leta 1911 vodil Janez Levec. Tega leta je bila štirirazrednica s štirimi vzporednicami in 255 učenci ter z osmimi učitelji.

Omenili smo že, da je leta 1908 občina Zgornja Šiška kupila staro šišensko šolsko poslopje. V njem so ob začetku šolskega leta 1908/09 odprli dvorazrednico za vasi Zgornja Šiška in Koseze. Že v letu 1909 je postala šola trirazrednica, od leta 1913 dalje pa so uvedli obvezen pouk nemščine za učence tretjega in višjih razredov.

Leta 1910 so ustanovili IV. nemško deško osnovno šolo, ki je naslednje leto dobila svoje novo šolsko poslopje na Prulah. Šola je imela šest razredov, dodeljena pa ji je bila tudi pomožna šola za duševno zaostale in manj nadarjene učence. Leta 1913 so na šoli ustanovili dnevno zavetišče za učence deške osnovne šole in pomožne šole, v katerega so sprejeli 50 otrok.

Leta 1914 so zgradili šolsko poslopje v Mostah in začeli s poukom v mešani osnovni šoli, ki je bila že v začetku šestrazrednica s 572 učenci. Leta 1918 je bila šola osemrazrednica z devetimi vzporednicami.

Medtem ko sta normalka in trnovska trivialka v obdobju 1848—1918 prenehali delovati, pa je nekdanja šentpeterska trivialka delovala naprej. Do leta 1906 je bila še vedno v cerkvenikovi hiši, v kateri so leta 1902 v pritličju pripravili novo učilnico. Leta 1906 se je šola preselila v novo poslopje na Šmartinski cesti. V šolskem letu 1907/08 je bila dvorazrednica z eno vzporednico, naslednje

šolsko leto je postala trirazrednica s 378 učenci, 1911 pa petrazrednica s petimi vzporednicami in 409 učenci.

Posebna značilnost ljubljanskega šolstva v obdobju 1848—1918 je bilo veliko število zasebnih osnovnih šol, od katerih so nekatere, kot rečeno, delovale že pred letom 1848.

Uršulinska zunanja zasebna dekliška osnovna šola, ki je začela delovati že leta 1703, je bila v šolskem letu 1872/73 petrazredna, od leta 1882/83 pa že osemrazredna. Leta 1871 ji je bila priznana pravica javnosti. Učni jezik je bil slovenski, nemščina pa od 3. razreda dalje obvezen učni predmet. Leta 1894 so z odlokom ministrstva za uk in bogočastje šolo preosnovali v petrazredno osnovno in trirazredno meščansko šolo s slovenskim učnim jezikom. Ta meščanska šola je bila do konca avstrijskega obdobja tudi edina svoje vrste v Ljubljani.¹³

Leta 1855 so ustanovili deško in dekliško evangeličansko osnovno šolo z nemškim učnim jezikom, ki je delovala do leta 1889.¹⁴ Leta 1851 so deželne oblasti dovolile Mariji Zollmann pl. Zollerndorf ustanovitev zasebne nemške dekliške šole. Šola je delovala do leta 1885. Ob njej je od leta 1853 do 1856 delovalo tudi otroško zavetišče.

Deželna vlada je leta 1856 dovolila ustanoviti zasebno dekliško šolo tudi Leopoldini Petrič (Petritsch). Šola je bila v bivšem knežjem dvorcu in univerzitetne knjižnice ter pod Trančo. Leta 1858 so šolo razširili v popolno dekliško glavno šolo, poleg nje pa so imeli še gospodinjsko šolo, v kateri so deklice učili pranja, kuhanja, šivanja in podobnega. Petričeva je leta 1867 izročila šolo nečakinji Viktoriji Rehn, ki jo je skupaj s sestro Gabrijelo vodila do leta 1894. Šolo so leta 1884 razširili v osemrazrednico in ji leta 1870 priključili tudi dekliški otroški vrtec. Pravico javnosti je dobila 1870. Zavod je imel tudi pravico vzgajati učiteljice, vendar učiteljska niso odprli. Učni jezik je bil nemški.

Privatno nemško deško osnovno šolo je leta 1856 ustanovil dr. Alojzij Waldherr. Leta 1868 je dobila pravico javnosti, v šolskem letu 1877/78 pa svoje poslopje v Beethovnovi ulici. Po smrti ustanovitelja »vzgajališča« je od leta 1890 dalje šolo vodil njegov sin dr. Jožef Waldherr.

Od leta 1866 do 1875 je imela svojo zasebno dekliško osnovno šolo Julija Orel-Moos. Šola je imela prostore na Glavnem trgu, Moosova pa jo je opustila, ker je leta 1875 postala stalna učiteljica na mestni dekliški

šoli pri Sv. Jakobu, leta 1882 pa tam celo nadučiteljica.

Nekdanja učiteljica v zasebni šoli Leopoldine Petrič Irma Huth je leta 1867 odprla lastno privatno šolo, ki je dobila pravico javnosti leta 1872, leta 1883 pa je postala osemrazredna. Leta 1897 se je razširila v dvoletno višjo dekliško šolo, leta 1903 pa v zasebno žensko učiteljsko.

Ko je leta 1900 Huthova umrla, je njen zavod prevzela Marija Hanss. Vodila ga je do svoje smrti leta 1910. Kasneje je dobil ime Nemški šolski kuratorij Huth-Hanss. Deloval je do leta 1918.

Leta 1878 so z dovoljenjem deželnega šolskega sveta ustanovili zasebno dekliško osnovno šolo baronice Lichtenthurn. Prvotno je bila namenjena le notranjim gojenkam, od leta 1886 pa tudi zunanjim učenkam. Leta 1881 je dobila pravico javnosti in razširili so jo v dvorazrednico. Šolo so vodile redovnice, učni jezik je bil slovenski, nemščina pa obvezen predmet. Leta 1902 je postala šola osemrazredna.

Leta 1880 je kupila Vincencijeva družba na Spodnjih Poljanah hišo in posestvo za zavetišče zanemarjenih dečkov. Ti so najprej obiskovali mestno šolo, potem pa lastno zasebno šolo v istega leta zgrajenem »Collegium Marianum« — Marijanišču. Šola je dobila pravico javnosti leta 1886, od takrat dalje pa je sprejemala tudi zunanje učence. Šolo so vodile redovnice, učni jezik je bil slovenski, nemščina pa obvezen predmet.

Napadalno nemško šolsko društvo »Deutscher Schulverein« je leta 1885 tudi v Ljubljani ustanovilo svojo deško ljudsko šolo, ki je leta 1888 dobila pravico javnosti. Svoje prostore je imela v višji realki na Vegovi ulici. Ob prvem vpisovanju so morali zavrniti četrtno otrok, ki niso znali dovolj nemščine, kar tudi lepo priča o »nemškosti« takratne Ljubljane. Večina otrok, ki so obiskovali šolo, je bila iz obrtniških in železničarskih družin. Ob razpadu stare Avstrije leta 1918 so šolo ukinili. Leta 1908 je Schulverein odprl svojo mešano osnovno šolo tudi v Spodnji Šiški, ki je bila leta 1912 že štirirazrednica s pravico javnosti.¹⁵

Leta 1901 so začeli s svojo deško zasebno šolo na Rakovniku tudi salezijanci. Najprej ni imela pravice javnosti. V šolskem letu 1912/13 je bila že petrazredna s pravico javnosti.¹⁶ Leta 1902 so pri zasebnem učiteljsku uršulink ustanovili zasebno vadnico.

Leta 1906 je začelo v Ljubljani delovati društvo »Mladika«, katerega namen je bil vzdrževati slovenski dekliški internat in zasebno osnovno šolo kot pripravljalnico za



Banovinsko deško vzgajališče na Selu leta 1937

mestni ženski licej (realno žensko gimnazijo). Svoj internat je odprla naslednje leto v Gosposki ulici. Zasebna dekliška šola je prav tako začela delovati leta 1907. Na vogalu Šubičeve in Levstikove ulice so kupili zemljišče in na njem ob mestnem dekliškem liceju leta 1912 postavili nov internat. Dekliška šola se je razširila najprej leta 1908 v dvo-, leta 1910 v štiri-, leta 1911 pa v petrazrednico. Tega leta je dobila tudi pravico javnosti. Svoje prostore je imela v pritličju mestnega liceja na Bleiweisovi (sedanji Prešernovi cesti). Leta 1913 je šolo prevzela ljubljanska mestna občina. Dobila je naslov Licejska ljudska šola in priključili so jo ravnateljstvu mestnega dekliškega liceja.¹⁷

Leta 1845 so v Ljubljani iz zapuščin, darov in državnega posojila odprli prisilno delavnico. Poslopje zanj je podarilo ljubljansko mesto. V delavnico so sprejemali delomrznéže od 14. leta dalje. Leta 1866 je prevzel poslopje z upravo kranjski deželni odbor, ki je leta 1873 ustanovil poseben ločen oddelek za korigende ter enorazredno osnovno šolo z učiteljem in kuratom. Učili so upokojeni učitelji. Leta 1909 so oddelek za korigende preosnovali v posebno vzgajališče za zanemarljeno mladino. Imelo je posebne prostore, ki so bili ločeni od prisilne delavnice, vanj pa so sprejemali fante od 14. do 18. leta. Leta 1911 je dobilo naslov Deželno vzgajališče. Iz razpisov za učitelja moremo ugotoviti tudi, da so leta 1872 ustanovili zasebno šolo pri kazenskem zavodu na Ljubljanskem gradu. Učitelja Feliksa Stegnarja, ki so ga sprejeli na podlagi tega razpisa, omenjajo pregledi učiteljstva do leta 1895.

Ljubljanski mestni šolski svet si je zelo prizadeval ustanoviti meščansko šolo, vendar je kranjski deželni zbor ta prizadevanja zavračal. Leta 1905 je npr. mestni šolski svet

predlagal, naj bi II. mestno osemrazredno deško šolo spremenili v petrazredno ljudsko in trirazredno meščansko. V obdobju stare Avstrije je bila tako v Ljubljani le ena meščanska šola — dekliška uršulinska. Odprli so jo leta 1894. Delila se je na notranjo in zunanjo. Notranja je bila internatsko urejena, učni jezik je bil nemški. Učni jezik v zunanji šoli je bil slovenski.

Videli smo že, da se je ljubljanska normalka preoblikovala v moško in žensko učiteljišče. Leta 1881 so z ministrskim odlokom določili, naj v slovenščini poučujejo verouk, slovenski jezik, matematiko in geometrijo, risanje, prirodopis, sadjarstvo in specialne metode teh predmetov, pri vseh predmetih pa po možnosti uporabljajo tako slovensko kot nemško terminologijo. Leta 1884 sta dobili učiteljišči novo stavbo.¹⁸

Leta 1870 so pri uršulinkah v Ljubljani ustanovili lastno zasebno učiteljišče za izobrazbo svojega učiteljskega naraščaja. Leta 1894 so se začele na njem šolati tudi zunanje učenke. Leta 1902 je zavod dobil pravico javnosti.

Ze omenjena ljubljanska akademska gimnazija je imela v obdobju 1855—1891 naziv višja, nato do leta 1900 državna, od takrat dalje do konca Avstro-Ogrske pa I. državna gimnazija.¹⁹

Leta 1889 so v Ljubljani ustanovili drugo gimnazijo, najprej kot nižjo gimnazijo s humanističnim učnim načrtom. Svoje prostore je imela tako kot I. državna gimnazija v bivšem licejskem poslopju. Po potresu se je v šolskem letu 1895/96 preselila v Waldherrjevo hišo na Beethovnovi ulici. Leta 1900 so jo razširili v višjo gimnazijo ter je dobila naziv II. državna gimnazija. Podobno kot za I. državno gimnazijo, ki se je leta 1899 preselila v novo šolsko poslopje (današnja osnov-

no šolo Prežihovega Voranca), se je tudi II. državna gimnazija leta 1907 vselila v novo zgradbo ob Poljanski cesti.

Nemška manjšina v Ljubljani je uspela doseči, da so leta 1907 od I. državne gimnazije odcepili štiri nižje nemške vzporednice. Te so naslednje leto postale samostojna gimnazija z nazivom »C. kr. III. državna gimnazija z nemškim učnim jezikom«, medtem ko je bil pri obeh prej omenjenih gimnazijah pouk tako v slovenščini kot v nemščini, razmerje med njima pa se je proti koncu Avstro-Ogrske spreminjalo v korist slovenščine, kar je še zlasti veljalo za nižje gimnazijske razrede. Nemška gimnazija je imela svoje prostore v Beethovnovi ulici, od koder je odšla II. gimnazija.²⁰

Leta 1851 so v Ljubljani ustanovili nižjo realko s tremi razredi. V šolskem letu 1864/65 je postala višja realka, s šolskim letom 1872/73 pa popolna sedemrazredna realka. Učni jezik na njej je bil nemški, tak pa je bil tudi duh, ki je na njej vladal. O tem zgovorno priča tudi dejstvo, da ji je šolsko poslopje leta 1874 zgradila Kranjska hranilnica, trdnjava kranjskega nemštva. Do takrat je imela realka svoje prostore v poslopju bivšega liceja.²¹

Do leta 1918 je bila edina popolna slovenska gimnazija pri nas zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu pri Ljubljani, ki je začela delovati v lastni novi stavbi leta 1905.²²

Leta 1896 so po prizadevanjih ljubljanskega župana Ivana Hribarja ter darežljivosti veletrgovca in veleposestnika z Reke Josipa Gorupa ustanovili mestno višjo dekliško šolo. Zasilne prostore je dobila v Zoisovi hiši na Bregu št. 20. Kuratorij šole je za šolsko leto 1897/98 najel novo zgrajeno hišo Glasbene Matice v Gosposki ulici, ker prostori v Zoisovi hiši niso več zadoščali. Kasneje so morali poiskati dodaten prostor v sosednji hiši. Leta 1907 je bil ustanovljen mestni dekliški licej, ki se je preselil v novo stavbo na Bleiweisovi cesti. Višja dekliška šola je bila združena z licejem, s šolskim letom 1908/09 pa je prenehala z delom. V novo zgrajenem poslopju Mladike so bili še osnovna in gospodinjska šola, trgovski tečaj ter internat.

Leta 1888 so ustanovili Strokovno šolo za obdelavo lesa in za umetno vezenje, ki se je leta 1911 preoblikovala v Državno obrtno šolo in preselila v tega leta zgrajeno novo poslopje (današnje zgradbo Srednje tehniške šole na Aškerčevi cesti).²³

Leta 1909 so ustanovili prvi slovenski zasebni trgovinski tečaj za dekleta, ki ga je vodil mestni učitelj Franc Gärtner, leto prej pa

slovensko trgovsko šolo, ki je dobila pravico javnosti leta 1911. Poleg njiju sta obstajala še Christofov učni zavod, ustanovljen leta 1903 (po ustanovitelju Josipu Christofu) ter Mahrova trgovska šola, ki je kot rečeno delovala že od leta 1834. Leta 1900 so ustanovili gluhonemnico.

Kako zavzete za reševanje šolskih vprašanj so bile ljubljanske mestne oblasti, priča med drugim tudi število novih šolskih poslopij. Mestna občina je zgradila stavbe za I., II. in IV. mestno deško ter I. mestno dekliško šolo, za dekliški licej in preuredila stavbi za III. mestno deško ter obe mestni nemški šoli.

Obdobje stare Jugoslavije je najprej lepo pokazalo, v kolikšni meri je bilo ljubljansko nemško šolstvo umetna tvorba brez pravega zaledja. Nove oblasti so uvedle v šole slovenski učni jezik, nemško govorečim šolarjem pa zagotovile manjšinske oddelke. Ker je bilo konec germanizacijske prisile, je bilo učencev v teh oddelkih zelo malo. Ukinili so vse zasebne šole razen tistih, ki so jih vodili razni redovi.

Iz obeh ukinjenih mestnih nemških osnovnih šol so ustanovili nemško manjšinsko šolo, ki je imela svoje prostore v Waldherrjevi stavbi na Beethovnovi ulici. Leta 1918 je imela še 8 oddelkov, potem pa se je število učencev vedno bolj manjšalo, tako da so jo v šolskem letu 1935/36 zaprli, ker se je vanjo vpisalo le 17 učencev. (Zakonski minimum za obstoj manjšinskega oddelka je bil 30, izjemoma 25 učencev.)

Iz ukinjene nemške dekliške osnovne šole so leta 1918 ustanovili III. mestno dekliško osnovno šolo. Ta se je leta 1924 združila z dekliško osnovno šolo na liceju (oziroma gimnazijsko osnovno šolo) v II. dekliško osnovno šolo. Svoje prostore sta imeli na Bleiweisovi ulici št. 19 in 23.

Leta 1936 so zgradili novo šolsko poslopje za Bežigradom ob Vodovodni cesti. V njej je delovala VI. državna mešana ljudska šola.

Naslednje leto so jo spremenili v državno poskusno ljudsko šolo.²⁴

Proti koncu stare Jugoslavije je na ljubljanskem mestnem območju delovala 25 javnih in zasebnih osnovnih šol: I. državna deška Ledina, II. državna deška Graben, III. državna deška Vrtača, IV. državna deška Prule, V. državna deška Spodnja Šiška, I. državna dekliška Sv. Jakob, II. državna dekliška - licej, III. državna dekliška Spodnja Šiška, I. državna mešana Vič, II. državna mešana Zgornja Šiška, III. državna mešana Moste, IV. državna mešana Sv. Peter, V. državna mešana Barje, VI. državna mešana Bežigrad, deška in dekliška vadbica na učitelji-

šču, pomožna šola, državna gluhonemnica, banovinsko deško vzgajališče na Selu (nekdanja šola v prisilni delavnici, ki je bila nekaj časa na Ponovičah), zasebna deška Marijanišče, zasebna dekliška Lichtenthurn, zasebna dekliška uršulinska, zasebna uršulinska vadnica, državna manjšinska šola in zasebna šola na Rakovniku.

Naslednja značilnost ljubljanskega šolstva v času stare Jugoslavije je bilo veliko število na novo odprtih meščanskih šol, za katere so v Zgornji Šiški (skupaj z osnovno šolo), na Viču in v Mostah zgradili tudi nova šolska poslopja. Prvo državno deško meščansko šolo so v Ljubljani odprli leta 1919, nastala pa je iz višjih razredov II. mestne deške ljudske šole (Graben) in imela prostore v šoli na Prulah. Istega leta so nastale še II. državna deška meščanska šola v Spodnji Šiški (leta 1935 se je preselila v Beethovno ulico, leta 1936 pa v bežigraske šole), I. državna dekliška meščanska šola pri Sv. Jakobu (prostore je imela v stavbi osnovne šole) ter II. državna dekliška meščanska šola v Spodnji Šiški (skupaj z II. deško se je selila na Beethovno in za Bežigrad). Leta 1929 je začela s poukom I. državna mešana meščanska šola na Viču, ki se je leta 1940 preselila v novo šolsko poslopje. II. državna mešana meščanska šola v Zgornji Šiški je začela delovati leta 1929 v tem letu zgrajenem šolskem poslopiju, III. državna mešana meščanska šola v Mostah pa je bila ustanovljena leta 1934. Najprej je bila v stavbi osnovne šole, od šolskega leta 1935/36 dalje pa v novi zgradbi. Poleg že omenjene zunanje in notranje zasebne uršulinske meščanske šole so leta 1919 ustanovili še zasebno meščansko šolo v Lichtenthurnovem zavodu. Vse tri zasedbe meščanske šole so imele pravico javnosti.²⁵

Leta 1918 je le I. ljubljanska gimnazija ostala klasičnega tipa. Drugo in tretjo so spremenili v realni gimnaziji, tretjo v slovensko gimnazijo z nemškimi vzporednicami. Leta 1924 so jo spremenili v izključno slovensko, ko so ukinili nemške vzporednice. Gimnazija je živela zelo »odisejevsko« življenje, saj so jo selili iz Beethovne ulice k Sv. Jakobu, od tam na Vrtačo, nato spet delno in v celoti na Beethovno, leta 1932 pa so jo celo ukinili. Leta 1933 je bila reaktivirana in je gostovala v poslopiju realke. Leta 1936 se je preselila v novo gimnazijsko poslopje, ki ga je banska uprava zgradila za Bežigradom.

I. državna gimnazija se je leta 1929 preimenovala v državno klasično gimnazijo. Realca se je s šolskim letom 1919/20 spremenila v popolnoma slovenski zavod. V šolskem

letu 1928/29 se je z otvoritvijo realnogimnazijskega oddelka v petem letniku razširila v realno in realno gimnazijo, leta 1930 pa se je spremenila v I. državno realno gimnazijo.

Leta 1940 je z delitvijo III. državne realne gimnazije nastala IV. državna realna gimnazija, ki je imela svoje prostore skupaj s III. Iz liceja, ki je v šolskem letu 1924/25 prenehal delovati, se je razvila mestna ženska realna gimnazija. Banska uprava je leta 1936 odprla državno žensko realno gimnazijo, zato je začela ljubljanska mestna uprava od tega leta dalje postopoma ukinjati razrede mestne ženske realne gimnazije. Leta 1928 se je iz notranje uršulinske meščanske šole začela razvijati zasebna ženska realna gimnazija, zaradi česar je notranja meščanska šola leta 1931 prenehala obstajati. Še naprej je delovala škofijska zasebna gimnazija v Št. Vidu.

Učiteljišče je leta 1918 postalo v celoti slovensko. Leta 1921 so ga ločili v moško in žensko, leta 1932 pa spet združili v državno učiteljsko šolo. Naprej je delovalo tudi uršulinsko zasebno žensko učiteljišče.

Leta 1920 so državno obrtno šolo spremenili v državno Tehniško srednjo šolo, (pod njenim vodstvom so delovale delovodska ter moška in ženska obrtna šola), istega leta pa so ustanovili tudi trgovsko akademijo, prednico kasnejše ekonomske srednje šole. Najprej je gostovala v stavbah I. gimnazije ter tehniške srednje šole, nato pa je leta 1934 dobila lastno stavbo. Leta 1932 so ustanovili dopisno trgovsko šolo in Trgovski učni zavod, ki je prirejal ustne tečaje. Delovale so še državna dvorazredna in zasebna dvorazredna trgovska šola (slednja pri Zbornici za trgovino, obrt in industrijo) in zasebni abiturientski tečaj na trgovski akademiji.²⁶

Leta 1923 je začela delovati državna šola za zaščitne (medicinske) sestre, leta 1929 pa tečaj za otroške negovalke, iz katerega se je leta 1935 razvila enoletna državna strokovna šola.²⁷ Obstajala je še vrsta drugih strokovnih šol: državna babiška, banovinska strežniška, državna srednja glasbena šola, zasebna enoletna gospodinjska šola dr. Kreka v Šiški, mestna gospodinjska šola Mladika, zasebna gospodinjska šola za gostilničarske gospodinje, zasebna umetniška šola Pobuda, ter zasebna šola Glasbene Maticice.

Leta 1919 so pomožno šolo upravno ločili od prulske osnovne šole in dobila je svoje posebno vodstvo. V šolskem letu 1919/20 se je v tamkajšnje šolsko poslopje naselila I. deška meščanska šola, pomožna pa se je preselila na Graben, kjer je delovala ves čas stare Jugoslavije. Pomožne oddelke so imele tu-

di nekatere druge ljubljanske osnovne šole. Leta 1918 je začel v Ljubljani delovati zavod za slepo mladino.²⁸

Če pregledujemo objavljena dela o ljubljanskem šolstvu ter pri tem pustimo ob strani višje in visoko šolstvo, moremo ugotoviti, da predvsem pogrešamo poglobljenega sintetičnega obravnavanja tega vprašanja. Bera člankov o posameznih vrstah šol je sicer zelo bogata, kljub temu pa so v njej še nekatere vrzeli. Začetki otroških vrtcev v Ljubljani so že obdelani, prikazati pa bo treba še zlasti zasebne vrtce ter delovanje vzgojno-varstvenih ustanov v času stare Jugoslavije.

Na svojo objavljeno monografsko obdelavo čaka še vrsta ljubljanskih javnih in zasebnih osnovnih šol od Vrtače, Prul, Most, Spodnje in Zgornje Šiške, nemških mestnih šol do vrste zasebnih šol. Še bolj pogrešamo del o ljubljanskih meščanskih šolah, preglede delovanja II., IV. in ženske realne uršulinske gimnazije, pri strokovnih šolah pa še zlasti trgovskih. Za čas po letu 1875 bi potreboval dopolnilo o razvoju ljubljanske glasbene šole, medtem ko so druge srednje strokovne šole, posebno šolstvo, vzgojni zavodi ter dijaški in študentski domovi že precej natančno obdelani.

Pričujoči zelo skopi pregled o razvoju ljubljanskega šolstva v obdobju 1848—1941 more dati le nekatere osnovne podatke o njem. Pravi pregled ljubljanskega šolstva, ki bi vključeval tudi splošni mestni in primestni razvoj, slovenski zgodovinarji še dolgujemo.

OPOMBE

1. Podatke o razvoju ljubljanskega šolstva sem črpal zlasti iz dela Franceta Ostanka, Splošno-izobraževalno šolstvo v Ljubljani v razdobju 1774 do 1941, Ljubljana 1955, 54 str. (tipkopis), fasc. 83, Arhiv Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani, iz šolskih map ter iz registrov za posamezne vrste šol v dokumentacijski zbirki Slovenskega šolskega muzeja ter iz letnih poročil za posamezne šole prav tako v omenjeni dokumentacijski zbirki. — 2. O razvoju ljubljanskega šolstva glej med drugim Razvoj šolstva v Ljubljani, Ljubljana po potresu, Ljubljana 1910, str. 84—98. Pet let dela za Ljubljano, Ljubljana 1940, str. 170—179. France Ostanek, Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945—1955, Ljubljana 1965, str. 179—195 (s prikazom stanja ob koncu stare Jugoslavije). — 3. Evgen Lah, Zgodovina in statistični pregled ljubljanskih ljudskih šol, Poročilo o javnih in privatnih ljudskih šolah deželnega stolnega mesta Ljubljane ob koncu šolskega leta 1889/90, Ljubljana 1890. — 4. Oskar Peče, Sto let šole na Ledini, Prosvetni delavec, Ljubljana 1953, št. 12 (20. 6.), str. 6. — 5. Podatki o razvoju II. mestne

deške osnovne šole v Ljubljani, Letno poročilo II. mestne deške osnovne šole v Ljubljani koncem šolskega leta 1924/25, Ljubljana 1925, str. 9—23. — 6. Sto let pouka v Sentvidu 1866 do 1966... Ljubljana 1966, 48 str. — 7. 100 let šole na Ježici, Odbor za proslavo 100-letnice, Ljubljana 1970, 30 str. — 8. Jakob Novak, razvoj barjanske šole, Barje, spominska knjižica, Ljubljana 1935. — 9. O ljubljanskih vrtcih: Die Kleinkinder-Bewahranstalt in Laibach, Laibacher Schulzeitung 1882, str. 50—53, 68—70, Festschrift zur Feier des 75 jähr. Bestandes der Kleinkinder-Bewahranstalt in Laibach, Ljubljana 1909, Ivan Slokar, Prvo otroško zavetišče v Ljubljani, Kronika, Ljubljana, XI/1963, št. 2, str. 118—120. — 10. Zum 25-jährigen Bestande unserer Anstalt, Jahresbericht der fünfklassigen städtlichen deutschen Knaben. Volksschule in Laibach, Ljubljana 1910, str. 3—6. — 11. 25-jährige Bestandfeier der acht-klassigen städtlichen deutschen Mädchenvolksschule in Laibach, Jahresbericht der acht-klassigen städtlichen deutschen Mädchenvolksschule in Laibach für das Schuljahr 1909/10, Ljubljana 1910, str. 3—4. — 12. Ivan Strukelj, O razvoju šolstva na Viču (pri Ljubljani), Slovenski učitelj 1938, str. 209—210, 246—247, 305—306, 1929, str. 18—20, 40—42, 63—64. — 13. Spomenica ob 200-letnici uršulinskega samostana v Ljubljani, Ljubljana 1902. — 14. Die Eröffnungs-Feier der evangelischen Schule in Laibach am 22. Mai 1855, Ljubljana 1855, 26 str. — 15. Gedenkschrift zum 25-jährigen Bestande der deutschen Schulvereinsschule (1885) in Laibach, Ljubljana 1910, 48 str. — 16. Josip Valjavec, Desetletnica salezijanskega zavoda na Rakovniku v Ljubljani, Ljubljana 1911. — 17. O ženskem šolstvu v Ljubljani: Tatjana Hojan, Stoletnica prve mestne dekliške šole v Ljubljani, Kronika, Ljubljana, 1975, št. 3, str. 178—179; dr. Rudolf Mole, O mestni višji dekliški šoli v Ljubljani, Kronika, 1957, str. 47—48; Evgen Lah, Mladika, IV. izvestje mestnega dekliškega liceja, 1910/11, str. 59—61. — 18. 100 let ljubljanskega učiteljsišča, Ljubljana 1973, 194 str., uredil Venčeslav Copič. — 19. Dr. Johann Klimesch, Zur Geschichte des laibacher Gymnasiums, Jahrsbericht des k. k. Staats-Obergymnasiums zu Laibach, 1895/96, Ljubljana 1896, str. 1—31. — 20. Silvo Kranjec, Pol stoletja ljubljanske gimnazije, Kronika, Ljubljana, VII/1959, str. 107—116. — 21. dr. Josef Julius Binder, Geschichte der k. k. Staats-Oberrealschule in Laibach, Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes, 1852—1902, Ljubljana 1902; Silvo Breskvar, Ob stoletnici ljubljanske realke, Obzornik za matematiko in fiziko, Ljubljana, 1952, str. 201—203. — 22. Anton Koritnik, Ob srebrnem jubileju škofijskega zavoda sv. Stanislava in škofijske gimnazije St. Vid nad Ljubljano, Ljubljana 1930, 262 str. — 23. Zbornik Državne tehniške srednje šole v Ljubljani ob njeni šestdesetletnici 1888 do 1948, Ljubljana 1948, 169 str. — 24. Vlado Mušič, Ljudska šola za Bežigradom, Naš Bežigrad, Ljubljana, 1940, str. 83—86. — 25. Naša meščanska šola, Ljubljana 1929; Melhior Rismal, Gradivo za zgo-

dovino meščanske šole (tipkopis), Ljubljana 1957 do 1960, knjižnica Slovenskega šolskega muzeja. — 26. O trgovskih šolah: Die Handles-Lehranstalt in Laibach, Fest-schrift zur Entlass des Fünfzjährigen Bestandes derselben, Gremium der Kaufleute in Laibach, Ljubljana 1884, 72 str., Stane Megušar, 30 let prve slovenske trgovske šole v Ljubljani, Trgovski tovariš, 1939, str. 230—234., Pavle Urankar, Trideset let dela ekonomske srednje šole, Izvestje (Ekonomske srednje šole v Ljubljani) za šolska leta 1940/41 do 1950/51, Ljubljana 1954. — 27. O strokovnih zdravstvenih šolah: Bogoljub Dragaš, Zgodovina in delo ljubljanske šole za sestre v socialni in zdravstveni službi 1924—1934, Zgodovina sestrstva v Sloveniji, Ljubljana 1938, 42 str., Vito Lavrič, 200 let ljubljanske babiške šole (1753 do 1953), Ljubljana 1953, 70 str. — 28. O posebnem

šolstvu za telesno in duševno prizadete: Rudolf Sušnik, Posebno šolstvo za duševno nerazvite otroke vzgojnega zavoda Janeza Levca, Kronika, Ljubljana, 1967, št. 1, str. 57—58; Isti, 60-letni jubilej posebne osnovne šole v vzgojnem zavodu Janeza Levca v Ljubljani, Naš zbornik, 1972, št. 2, str. 33—35. Sestdeset let posebne osnovne šole vzgojnega zavoda Janeza Levca v Ljubljani, Ljubljana 1972, 69 str. Štirideset let gluho-nemnice v Ljubljani, Ljubljana 1940, Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, (1900—1970), Ljubljana 1970, 50 str. Bogo Jakopič, Gluhonemnica v Ljubljani (1900—1945), Kronika Ljubljana, XX/1972, str. 86—111, Marina Draščič, Pol stoletja ljubezni. Zlati jubilej Zavoda za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, Slovenski izseljeniški koledar za 1970, str. 197—199.

ORIS POGLAVITNIH TOČK RAZVOJA NEKATERIH KOMUNALNIH DEJAVNOSTI V LJUBLJANI 1850—1941

JANEZ KOS

Komunalne dejavnosti v Ljubljani še niso raziskane. O njih so pisali oziroma poročali le vodilni delavci posameznih komunalnih podjetij in ljudje iz mestne uprave, ki so hoteli predvsem iz političnih nagibov prikazati uspehe ali pa prikriti neuspehe svojega delovanja. Raziskovalci pa to področje zanemarjajo, četudi so komunalne dejavnosti pomembna gospodarska panoga in so obenem v veliki meri vplivale na življenje v mestu, saj so ustvarjale določeno stopnjo zasebne in javne življenjske ravni.

Potrebno bo torej v celoti obdelati komunalne dejavnosti v Ljubljani, jih prikazati v luči splošnega razvoja mesta, njegove prostorske rasti, rasti njegovega prebivalstva, njegove gospodarske moči, kakor tudi v luči družbenopolitičnih razmer ter razvojnih programov posameznih mestnih uprav, vse to pa bo potrebno primerjati tudi z razvojem komunalnih dejavnosti v širšem prostoru in v podobnih mestih kot je Ljubljana. Pri vsem tem pa naj ne bi bila opuščena raziskava posledic, ki so jih imele te dejavnosti v vsakdanjem življenju meščana.

V tem poročilu* moremò podati samo oris poglavitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v letih 1850—1941, to je o razvoju oskrbe z vodo in energijo, javne raz-

svetljave, kanalizacije in snaženja javnih površin, urejanja tlakov ulic, cest in trgov, javnega prometa, javnih nasadov in poklicne gasilske službe. Že te pa nam pokažejo, da je Ljubljana naredila prve korake k moderni komunalni ureditvi že v začetku prejšnjega stoletja, odločilne preobrate pa dosegla v popotresni dobi.

Začetke kanalizacije, to je gradnja podzemnih kanalov za odvod odpadnih voda in fekalij v Ljubljani zasledimo v drugem desetletju 19. stoletja. Gradili so jih zopet 1840, ko so zidali kanale z ravnim dnom in svetlobnim prerezom 40—50 cm. Prve kanale z betonskim okroglim dnom so sezidali v letih 1882—1883 na Resljevi cesti. Večji razmah pa je gradnja kanalov doživela v obdobju po potresu 1895—1910, ko so zgradili več kanalov že tudi izven starega mestnega jedra. Ti kanali pa so že imeli jajčasto betonsko dno in so bili prehodni. Vendar je imela večina hiš po potresu še vedno zanemarjena stranišča z lesenimi cevmi ali celo z odprtim padcem. Vsaka hiša je imela greznico ali pa sod-

*Razprava je del referata več avtorjev, ki ga je v izvlečku prebral Marjan Drnovšek na XX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani.

čke za fekalije, iz nekaterih redkih pa so bili izpeljani kanali v cestne kanale. Praznjenje greznic in sodčkov je povzročalo v mestu vedno silen smrad.

Mestna uprava se je po potresu zelo zavzela za ureditev kanalizacije ter za ureditev stranišč na izplakovanje. Osnovala je posebno komisijo, ki je dosegla, da so v vseh po potresu obnovljenih, prezidanih ali zgrajenih hišah uredili moderna, to je angleška stranišča na izplakovanje, ki so jih povezali s cevmi s kanali ali z dobro urejenimi greznicami. Nekaj angleških stranišč so v Ljubljani uredili že pred potresom. Za gradnjo in ureditev stranišč in greznic so po potresu porabili kar 2% sredstev, ki so jih porabili za obnovo in novogradnje v letih 1895—1909. Leta 1898 je mestni svet sprejel splošni kanalizacijski načrt, po katerem so v naslednjih letih širili mrežo kanalov v Ljubljani. Ta načrt je upošteval vse kanale, ki so jih zgradili v letih 1890—1895 in kanal po Resljevi cesti, starejše pa je zanemaril, ker so bili preplitko v zemlji in so deloma že razpadali. Po tem načrtu se naj bi vse odpadne vode in fekalije stekale v zbirne kanale na obeh straneh Ljubljani in se zunaj mesta izlivala v Ljubljani.

Do 1890 je bilo v Ljubljani 9033 m kanalov, po tem letu pa do 1909 so jih zgradili še 20.756 m. Večje kanale, v katere so se stekali manjši cestni in hišni kanali, so napeljali po vseh pomembnejših ulicah in cestah. Največjega (130 × 195 cm), ki naj bi v prihodnosti odvajal odpadne vode in fekalije z ljubljanskega polja in Šiške, so zgradili po današnji Njegoševi ulici. Uvedli so kanale na periodično izpiranje; samodejno izpiranje, za katerega so nameravali uporabiti okoliške izvire, so hoteli urediti kasneje. Greznice so poslej praznili s črpalkami ter gnoj odvažali s posebnimi vozovi.

V obdobju 1909—1935 so zgradili skoraj 69 km kanalov. Konec leta 1935 je bilo 99.435 metrov kanalov. Vendar tudi s temi gradnjami še vedno niso zajeli niti vseh ulic v ožjem mestu. Leta 1935 je mestna uprava pripravila nov splošen program kanalizacije.

V letih 1936—1940 so zgradili še nekako 20 km kanalizacije, tako da je Ljubljana imela ob začetku druge svetovne vojne nekako 120 km kanalov. Šele zadnja leta so zidali kanal po današnji Titovi cesti za potrebe rastočega Bežigrada, se pripravljali na graditev kanalizacije po Tržaški cesti in na povezavo kanalizacije na Viču ter pripravljali načrt za zbiralnik v Šiški, Dravljah in v Šentvidu. Šele z regulacijo Ljubljani so nato zgradili tudi zbiralni kanal do splošne

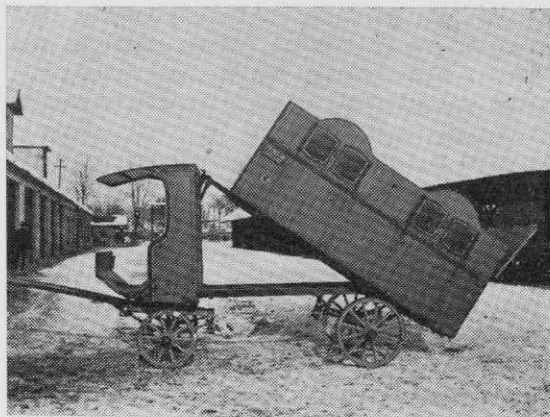
bolnišnice. Po načrtu bi se moral končati na Fužinah z intenzivno biološko čistilno napravo.

Glede na število prebivalstva moremo reči, da je bil na področju kanalizacije storjen najpomembnejši korak v popotresni dobi do leta 1910, ko je na prebivalca prišlo štirikrat več kanala kot četrto stoletja kasneje. Pri tem pa moramo upoštevati še to, da je mestno območje narastlo po letu 1935 za trinajstkrat. Torej smemo reči, da so začetki modernizacije opazni že v drugem desetletju 19. stoletja, da je do zasuka prišlo v osemdesetih in devetdesetih letih, ko so začeli načrtno delo na tem področju, ter da v kasnejših letih kanalizacija ni ustrezno spremljala rasti mesta in da je bila zlasti v letih 1910—1935 storjena velika zamuda. Poleg vsega pa se je kanalizacija v glavnem omejevala na ožje mestno območje in da je šele v zadnjem času segla tudi na Vič in Moste.

Snaženje ulic, trgov in cest ter odvoz smeti je še premalo raziskano. Tuji potopisci so opisovali Ljubljano kot snažno mesto, vendar moremo ugotoviti, da so storili pomembnejši korak na tem področju šele po potresu. Temeljiteje so snažili, posipali ter poleti škropili le ulice in trge v sredini mesta, niso pa tega delali v predmestjih. Iz hiš so metali smeti v stranišča, jih odlagali na dvoriščih in vrtovih, drugi so jih metali kar v Ljubljani, tretji pa zopet v številne »komunske uličice« (ozke, proti cesti zazidane tesni med hišami) kamor so imela svoje odvode tudi številna stranišča. Te »komunske uličice«, legla najhujše nesnage, so v popotresni dobi domala odpravili, vendar s poskusi odvažanja smeti niso uspeli, premestili pa so smetišča iz notranjega mesta v Mestni log. Okrog 1897 so začeli redno škropiti trge in ulice.

Po potresu je mestna uprava začela zahtevati od lastnikov hiš, da so napravljali na svojih strehah snegolove in žlebove ter odvodne cevi.

Šele 1923 je mesto uvedlo stalno službo za vzdrževanje snage (Mestno pristavo), ki je pometala in škropila ulice, trge in ceste, odvažala smeti in fekalije iz greznic ter posipavala in utrjevala ulice, ceste in trge. Smeti so meščani zbirali v zabojčke, iz katerih so jih smetarji stresali na odprte (pozneje zaprte) vozove s konjsko vprego in jih vozili na smetišča ob Cesti dveh cesarjev in ob Cesti v Mestni log. Za odvoz smeti je bilo leta 1935 12 voz. Ulice so sprva škropili s škropilnicami na vprego (1935 je bilo 7 takih škropilnic), 1936 pa so kupili dve avtomobilski in eno tramvajsko škropilnico. Snažili in škropili so ulice, trge in ceste v osrednjem



Voz za odvoz smeti

mestu in le v omejenem obsegu tudi na Viču, Šiški, za Bežigradom in v Mostah. Smeti so odvažali le z območja, ki ga danes v glavnem obsega občina Center. Šele 1939 so po pomembnejših ulicah, trgih in cestah namestili koše za odpadke. S snaženjem in odvozom smeti je bilo zaposlenih 82 delavcev.

O zimski službi ne vemo veliko, vemo le, da so v drugi polovici tridesetih let poskušali z odvozom snega z avtomobili, kar pa je bilo predrago in so še naprej odvažali sneg z vprežnimi vozovi. Takrat so že imeli s plugom za sneg opremljen avtomobil.

Z javno higieno mesta je močno povezana ureditev tlakov na ulicah, trgih in cestah. Prve tlake so v Ljubljani uredili v ožjem mestu v letih 1816—1819. Izdelali so jih iz savskih prodnikov (»mačjih glav«), pločnike pa so morali tlakovati hišni posestniki s kamnitimi ploščami na svoj račun. Nekaj pločnikov je bilo tlakovanih že prej.

Do leta 1918 so tlakovali le 11.200 m² ulic, cest in trgov in je torej še vedno bila večina prometnih površin le posipana s savskim prodcem.

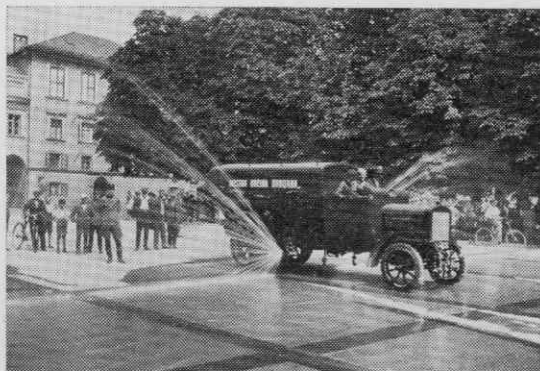
Zlasti razvoj avtomobilskega prometa po prvi svetovni vojni je vedno bolj zahteval tlakovanje ulic in cest. Vendar so s tem v Ljubljani silno počasi napredovali predvsem zaradi velikega pomanjkanja denarja. Zlasti so se prizadevali odpraviti prah in blato v samem središču in ožjem mestu. Poskušali so tudi ločiti cestišča od hodnikov za pešce s kamnitimi robniki.

Leta 1939 je bilo na območju ljubljanske občine 197 km občinskih cest I. in II. reda, 167 km mestnih ulic in 38 km banovinskih in državnih cest. Torej je bilo vsega skupaj na njenem območju 403 km cest in ulic, a tlakovanih je bilo le 6%. Kako malo so tlakovali, vidimo iz podatkov za leta 1935 do 1940, ko so tlakovali s trajnimi in lahкими

tlaki vsega le 48.426 m² cestišč. Pred 1935 so tlakovali v Ljubljani le 172.746 m² cest, ulic in trgov. Vsega skupaj je bilo torej 1940 221.172 m² tlaka iz granitnih kock, lesa, betona, tlačenege in trdo litega asfalta (1925 so asfaltirali Miklošičevo c.) kar zneso komaj dobrih 18 km 12 m široke ceste! Ljubljana s tlakovanjem ulic, cest in trgov nikakor ni šla v korak z razvitimi mesti.

Oskrbo z vodo so začeli v Ljubljani moderno urejati šele v osemdestih letih prejšnjega stoletja. Še leta 1888 so se Ljubljančani oskrbovali s pitno vodo iz dvanajstih javnih vodnjakov in številnih zasebnih vodnjakov na vrtovih in dvoriščih. Leta 1876 je bilo v notranjem mestu 46 zasebnih vodnjakov za 346 hiš, v kapucinskem, krakovskem, trnovskem predmestju in Gradišču pa je bilo za 380 hiš 195 vodnjakov. Zaradi slabe preskrbe z vodo je bilo veliko pritožb. Preiskava vodnjakov 1870 je pokazala, da je voda v ljubljanskih vodnjakih večinoma pokvarjena. Takrat je mestni svet sklenil zgraditi še dva vodnjaka, od katerih bi eden dobival vodo po starem vodovodu iz Tivolija, a sklepa niso izpeljali. Leta 1882 so ustanovili poseben odbor za izgradnjo mestnega vodovoda. Odbor je opravil zelo obsežne priprave in raziskave vod v okolici mesta, tako da so začeli graditi šele 1888. Vodovod so projektirali tako, da bi za vsakega Ljubljančana dnevno dovedel 100 litrov vode (skupaj torej 3000 m³). Vodovod je mestna občina dogradila in odprla junija 1890. Zajemal je vodo iz dveh vodnjakov v Klečah. Z vodovodom so zajeli ožje mesto.

Šele napeljava vodovoda je omogočila izboljšanje sanitarnih naprav po hišah, uvedbo kanalov na izplakovanje in uporabo velike množine zdrave pitne vode. Urejanje vodovod po hišah je bilo zlasti intenzivno v popotresni dobi (1895—1910), ko so na vodovod priključili kar 787 hiš (v mestu je bilo takrat 1712 hiš). V začetku je bil obseg vodovodnega



Skropilni avtomobil mestne občine ljubljanske

omrežja zelo omejen, kar kaže tudi poraba vode, saj je 1901 prišlo na prebivalca komaj 41 litrov vode na dan. Toda vodovodno omrežje se je povečalo in tudi poraba vode na prebivalca je narasla: 1910 121 litrov dnevno, s čimer je že bila presežena tista množina vode, s katero so računali ob gradnji vodovoda (100 litrov na prebivalca dnevno). Poraba je torej tako rasla, da so morali že 1905 izkopati nov vodnjak, napeljati novo glavno cev v mesto in razširiti strojnico v Klečah z novo črpalko na parni pogon. Leta 1928 so morali ponovno povečati zmogljivost vodovoda s četrto črpalko, tako da so te zmogle že 27.000 m³ dnevno. Torej so v 38 letih povečali zmogljivost vodovodnega črpališča za devetkrat. Leta 1932, ko je dnevna poraba vode na prebivalca znesla že preko 171 litrov, so zamenjali črpalke z novimi električnimi, s katerimi so povečali zmogljivost na 61.000 kubičnih metrov na dan in računali, da bo to zadostovalo za naslednjih deset let.

Konec 1932 je bilo 10 km napajalnih cevi, 90 km razdelilnih cevi v mestu in 50 km razdelilnih cevi v okoliških občinah, s katerimi so priključili 3451 hiš v mestu in 1261 v okoliških občinah. Poleg tega pa je bilo v mestu tudi 660 hidrantov, iz katerih je bilo mogoče dobiti vodo za gasilske brizgalne. Na prebivalca je prišlo poprečno že 206 litrov vode na dan. Dve leti kasneje je bilo na mestni vodovod priključenih 5022 hiš, leta 1940 pa je bilo 176 km vodovodnih cevi in 6075 hiš, dnevna poraba vode na prebivalca pa se je gibala že blizu 250 litrov.

V tridesetih letih so izdelali načrt novih napeljav in priključitev vsega območja velike Ljubljane na mestni vodovod, povečanja zmogljivosti rezervoarjev, načrte, po katerih naj bi bila Ljubljana preskrbljena z vodo za naslednjih 50 let.

Leta 1933 je bilo že skoraj 36 % vseh vodovodnih napeljav v okolici mesta: na Ježici, Mostah, Viču, Zgornji Šiški in v Šentvidu in v tudi 26,7 % vseh priključenih hiš na mestni vodovod je bilo izven mesta. Podatkov o tem, koliko prebivalcev Ljubljane se je preskrbovalo z vodo iz mestnega vodovoda, ne poznamo.

Zaključiti moremo z ugotovitvijo, da je mestni vodovod naredil v 50. letih velik razvoj in da je sledil prostorski širitvi Ljubljane, kakor tudi rasti in njenega prebivalstva in da je ob tem tudi neprestano večal količino vode na prebivalca. Lahko si mislimo, koliko dobrih posledic je imela taka rast.

Predno se lotimo javne razsvetljave se pomudimo še pri oskrbi s svetilnim plinom in električno energijo. Misel na plinarno se je

v Ljubljani pojavila že 1845, ponovno 1851 in 1858, ko je mestna občina sklenila pogodbo z neko tržaško tvrdko za gradnjo plinarne v Ljubljani, ki pa je zaradi finančnih zadreg ni izpolnila. Zato je mesto sklenilo pogodbo z Augsburžanom Riedigerjem, ki je 1861 v Ljubljani dogradil plinarno. Plinarna je prišla v mestno last šele tik pred prvo svetovno vojno, ko je plinarna zašla v hudo finančno zagato. Plinarna je proizvajala le svetilni plin za mestno razsvetljavo in šele po letu 1922 tudi plin za kuhanje in ogrevanje vode ter prostorov. Z rastjo elektrifikacije je uporaba plina padala, med vojno pa je zaradi pomanjkanja premoga za destilacijo plina plinarna celo prenehala obratovati. Leta 1913 je plinarna oddala uporabnikom še 1.028.000 m³ plina, a leta 1917 le še 488.000 m³. Po vojni se je proizvodnja plina sicer dvigala, a zelo počasi (do 1922 samo za 103.000 kubičnih metrov). V letu 1935/36 pa je plinarna oddala zopet toliko plina kot 1913. Oddaja se je dvignila predvsem zaradi večje uporabe plina v gospodinjstvih. V letu 1939/40 je proizvodnja dosegla 2.223.580 m³, ko je imela mestna plinarna 2846 odjemalcev, ki so ji odvzeli kar 70,9 % proizvedenega plina. Ti so 99 % odvetega plina porabili za kuhanje, gretje vode in ogrevanje prostorov, drugo pa še vedno za razsvetljavo. Do konca 1935 so zgradili 48 km omrežja, ki je do 1940 naraslo na 55 km.

Oskrbo z električno energijo bi si Ljubljančani bržčas zagotovili že dosti prej, če ne bi mestna občina imela od 1861. leta pogodbo s plinarno A. Riedigerja z veljavnostjo 35 let. Ta pogodba je potekla 1896 in takrat se je v Ljubljani pojavila dunajska družba Siemens-Halske, ki je na lastne stroške postavila provizorično elektrarno, iz katere je za reklamo osvetljevala prostore Narodnega doma. Na gradnjo mestne elektrarne so v Ljubljani pomislili sicer že 1889, ko so osnovali tudi posebno komisijo, ki je preučevala razne možnosti za gradnjo hidrocentrale ali termocentrale. Komisija se je odločila za gradnjo termo-centrale za izmenični tok, vendar se je mestni svet po nasvetu nekega dunajskega strokovnjaka odločil za elektrarno za istosmerni tok. Termoelektrarno so 1897 zgradili na zelo neprimernem kraju, daleč od tekoče vode in železniških tirov. Imela je dva parna stroja po 200 KM in dve dinami po 140 kW za istosmerni tok 300 V. Iz elektrarne je bil napeljan kabel do magistrata, kjer je bila akumulacijska postaja, iz katere so napajali omrežje med 24. in 5. uro zjutraj, ko je elektrarna stala (celodnevno obratovanje so uvedli šele 1901 zaradi tramvaja).

V oskrbi z električno energijo iz mestnega podjetja opazimo tri stopnje razvoja: stopnjo do 1905, drugo od 1906 do 1925 in tretjo po 1925. Prvo stopnjo je Ljubljana začela z novim letom 1898, ko je zasvetila prva električna luč. Takrat je imela elektrarna 35 km kablovodov in 75 km prostih razdelilnih vodov, 149 uporabnikov, katerim je prodala 290 kWh električnega toka za 6358 žarnic, 89 obločnic, 12 motorjev (skupno 11 KM) ter tri aparate; hkrati je napajala javno mestno razsvetljava. V tem obdobju so trikrat povečali proizvodnjo in za trikrat povečali tudi pogonsko moč (1899 parni stroj s 400 KM, 1925 parni stroj s 800 KM), število porabnikov pa se je povečalo skoraj za šestkrat. Ti so skoraj trikrat povečali število svetil, število motorjev in aparatov pa so več kot podesetorili. Število uporabnikov se je s 4,57 na 1000 prebivalcev dvignilo kar na 22,96, pa tudi poraba kWh je porasla z 8,89 kWh na prebivalca na 25,56 kWh. V tem obdobju so 1901 priključili na mestno elektrarno tudi tramvaj. Pogonske zmogljivosti mestne elektrarne so s konca prvega obdobja ostale nespremenjene prav do konca drugega obdobja.

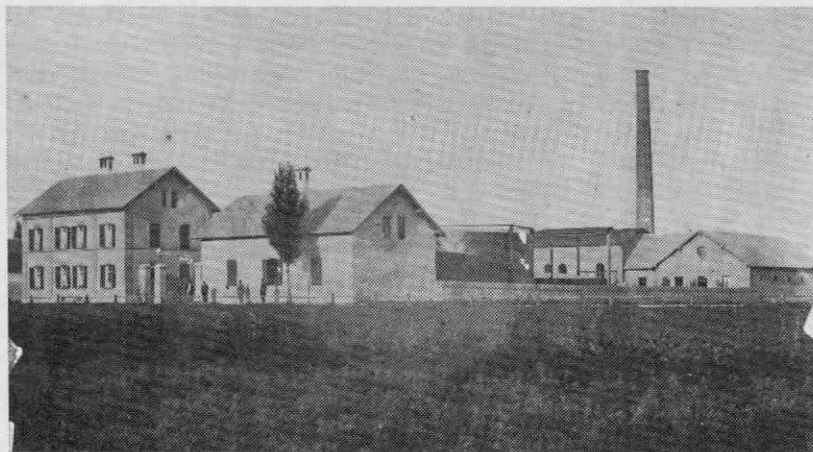
Četudi se je v drugem obdobju število porabnikov početvorilo, število svetil pa skoraj podvojilo, se je poraba električnega toka samo podvojila (na prebivalca se je dvignila komaj za 9 kWh na leto). Nove porabnike so

v tem obdobju odklanjali, s progresivno tarifo pa so zavirali večjo porabo električnega toka, ker so bile proizvodne zmogljivosti elektrarne že izkoriščene. Že 1921 je občinski svet sklenil nemudoma povečati zmogljivosti z gradnjo nove elektrarne na Savi, Kamniški Bistrici ali na Otavšici v Peklu pri Borovnici. Odločili so se za gradnjo HE na Savi v Mostah, kar pa je pokrajinska uprava, ki je na Savi ščitila interese svojih Kranjskih deželnih elektrarn, onemogočila. Zato so konec drugega obdobja 1925 povečali obstoječo TE z dvema diesel motorjema in generatorjema po 520 kVA, ki sta proizvajala izmenični tok 6000 V 50 period. V drugi, krizni dobi, se je na obrobju območja mestne elektrarne pojavila družba Elektra, ki je hotela izrabiti nemoč mestne elektrarne in se prebiti s svojimi vodi v mesto. Elektra je oskrbovala s tokom (iz HE Česenj na Brodu pri Tacnu in He Fužine) območje občine Polje. Mestna uprava se je ob poskusu Elektre obnašala kot prava kapitalistična posestnica, ki je zaradi ozkih podjetniških koristi neusmiljeno preprečila mestu prepotreben dotok nove energije.

Za tretje obdobje je značilna ponovna povečava kapacitet mestne elektrarne (1930) za 4700 kVA, ki pa zopet ni rešila vprašanja pomanjkanja energije. A ker banovinska uprava ni dovolila novogradenj, je bila mestna elektrarna prisiljena rešiti vprašanje 1934 s pogodbami o dobavi električnega toka iz omrežja Kranjskih deželnih elektrarn, (ki je bila z daljnovodom 60 kW do velike razdelilne transformatorske postaje v Črnučah sposobna dovesti v Ljubljano velike količine električne energije iz TE Velenje) in s HE Česenj na Savi v Brodu pri Tacnu. Ti pogodbi sta imeli za posledico ustavitve lastnih obratov (bili so poslej le v rezervi), obenem pa omogočili nov skokovit porast števila porabnikov (1936 jih je bilo že 20.276 ali 238 na 1000 prebivalcev) in dvig porabe električnega toka (1936 9,960.000 kWh, 1938 13,000.000 kWh in 1939 13,453.000 kWh ali 134 kWh na prebivalca). Ob koncu dvajsetih let ji je uspelo priključiti omrežja v okolici (na Viču, na Ježici, v Klečah, na Rudniku, Štepanji vasi in v Mostah) oziroma ga tam napeljati. Zgradila je tudi vrsto transformatorskih postaj in jih povezala s krožnim in prečnim kablom, s čimer je zagotovila boljšo oskrbo. Šele 1937 pa ji je uspelo odkupiti omrežje 1922 ustanovljene Električne zadruga v Šiški. Leta 1939 je imela mestna elektrarna že 588 kilometrov omrežja, na katerem je bila za kar 62 % nižja poraba električnega toka na prebivalca, kot je bila istočasna v banovini. Vendar je mejo ena žarnica na prebivalca



Mestna elektrarna v Ljubljani



Plinarna v Ljubljani ob otvoritvi leta 1861

Ljubljana prestopila že 1931. Za vse tretje obdobje je značilno tudi zamenjava napeljav za enosmerni tok z napeljavami za izmenični tok.

Začetki javne razsvetljave segajo v konec 18. stol., ko so mesto opremili s 431 svetilkami na olje. Plinsko razsvetljava mesta so uvedli šele z graditvijo plinarne 1861 novembra 1861. Plinska razsvetljava je bila urejena le v najožjem mestu, med tem ko so v predmestjih še vedno svetili z oljnatimi svetilkami (1863 so bile še 103), ki so jih 1864 zamenjali s petrolejkami, s katerimi so svetili še prav do potresa. Na začetku je bilo v mestu 241 javnih plinskih svetilk. Plin za razsvetljava pa so uporabljali tudi v trgovskih in v gostinskih lokalih in pozneje tudi v stanovanjih. Maja 1905 so začeli preurejati plinsko javno razsvetljava in so v petih letih montirali okoli 700 Auerjevih plinskih žarnic (večja svetilnost). V letih 1908 in 1909 so postavili še 416 plinskih svetilk. Plinska javna razsvetljava se je v Ljubljani obdržala vse do 1946. V letih 1936—1940 so zanjo porabili kakih 360.000 m³ plina letno. Poleg plinskih svetilk je 1. januarja 1898 na ljubljanskih ulicah, trgih in cestah zasvetila tudi električna luč: 794 žarnic in 48 obločnic. V letu, ko so začeli preurejati plinsko razsvetljava, je bilo že 935 žarnic in 54 obločnic. Kako se je širila in večala električna razsvetljava naprej, še ni raziskano. V letih 1935 do 1940 so postavili nekako 67 električnih svetilk na leto.

V razvoju javne razsvetljave vidimo tri stopnje: prvo do 1863, ko so svetili o oljem, drugo od 1863 do 1898, ko je prevladala plinska razsvetljava in tretjo od 1898 do 1941, v kateri je število električnih svetilk nekako leta 1905 nadvladalo število plinskih svetilk.

Mestni osebni javni promet so do 1901 opravljali izključno izvoščiki; od 1864 pa so

v prometu prtljage sodelovali tudi postrežki (ki so imeli svoje društvo, bilo jih je 19). Mestna uprava je šele konec 19. stoletja začela razmišljati o boljšem javnem prometu. Poskušali so z uvedbo omnibusov (ok. 1893), a so se nazadnje odločili za tramvaj. Po dolgih pripravah je mestna občina sklenila z dunajsko družbo Siemens-Halske pogodbo o gradnji tramvaja v Ljubljani. Tramvaj je začel voziti 6. septembra 1901 na 7 km dolgi progi od železniške postaje po današnji Titovi, Čopovi in Poljanski cesti, pri Ambroževem trgu po posebnem mostu prek Ljubljane, po Rozmanovi in dalje po Zaloški cesti do vojaške bolnice ter po drugi progi od Mestnega trga na Gornji trg, po Karlovški cesti in Dolenjski cesti do dolenjskega koldvora. Vozilo je 14 zastarelih voz. Do 1930 omrežja niso širili, četudi so bile potrebe velike zlasti pri povezavi okolice z mestom. Položaj se je začel spreminjati šele po 1927, ko je mestna občina postala lastnica dveh tretjin delnic Splošne maloželezniške družbe (ki jo je 1902 ustanovila njena lastnica Siemens-Halske). Družba je 1929/30 uvedla avtobusne zveze na progah Ljubljana—Medno, Ljubljana—Medvode—Kranj, Ljubljana—Cerklje—Kranj in Vič—Črnuče. Poleg tega pa so se v mestni promet vključili tudi zasebniki, ki so uvedli avtobusne proge Zgoranja Šiška—Šentvid—Tacen, Hrvaški trg—Žale, Figovec—Šentvid, Zaloška cesta—Moste—Dobrunje in Dolenjska cesta—Rudnik. Splošna maloželezniška družba je 1930 opustila vse avtobusne proge razen Vič—Črnuče, ostale pa so proge, ki so jih vzdrževali zasebniki. Lotila se je gradnje tramvajske proge od Ajdovščine proti Šiški in Šentvidu in Viču, kamor je promet stekel sredi 1931 (do Šentvida novembra). Povečala je tudi vozni park. Toda razmere so narekovale še nove proge. Zgradili so le progo železniški

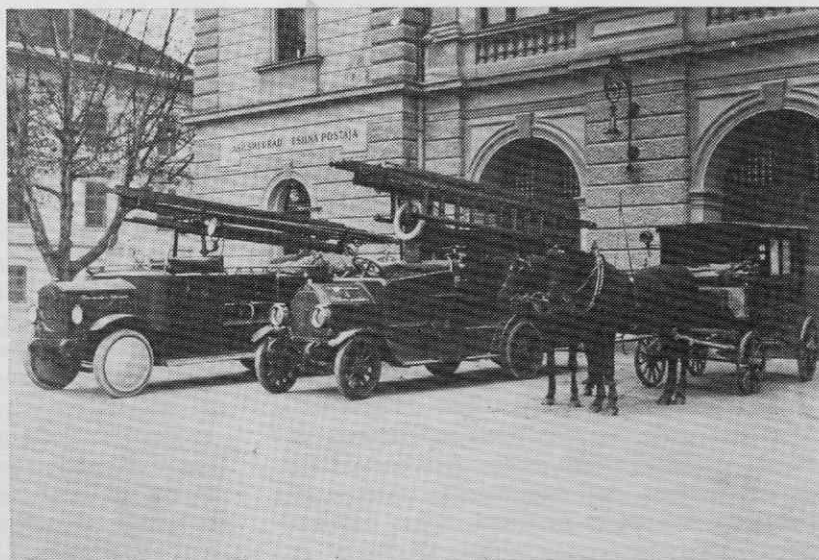
kolodvor—Hrvaški trg ter obnovili prve proge. Splošna maloželezniška družba je zabredla v finančne težave, ki jih je občinski svet rešil tako, da je 1937 kupil še preostale delnice, s čimer je družba postala mestno podjetje. Šele sedaj so se lotili širitve omrežja: 1938 so zgradili progo do Žal, 1939 podaljšali progo od vojaške bolnice do Most in od dolenskega kolodvora do Rakovnika ter kupili nove vozove. S tem je bil razvoj ljubljanskega tramvaja zaključen.

Prvi javni nasadi so v Ljubljani nastali že konec 18. stol. oz. v prvih dveh desetletjih 19. stol. (Zoisovo sprehajališče na Grabnu, Lattermannov drevored, Šolski ali Škofijski drevored, Zvezda, vozni sprehajalni poti v Mestni log). Večje spremembe pa so nastale šele po nakupu gradu Podturn in njegove posesti 1865, ko je nastal park Tivoli. Leta 1883 so uredili pota po Tivoljskem hribu. Mestni javni nasadi pa so se začeli načrtneje razvijati šele z ustanovitvijo mestne drevesnice (vrtnarije) 1894. Ob novih cestah so začeli nasajati drevorede (npr. 1895 na sedanji Prešernovi), 1897 so uredili Bleiweisov park (danes del Tivolija ob Prešernovi cesti). Še več so delali v prvem desetletju tega stoletja: 1902 so uredili nasad pred sodno palačo, nasad v Vegovi ulici, drevorede ob Ižanski c. in na Prulah ter drugod, 1906 so preuredili sejmišče na Ambroževem trgu v park, uredili so ribnik v Tivoliju (poleti čolnarna, pozimi drsališče!), sankališče v Tivoliju, uredili poti in nasade na Gradu. Okoli 1906 so uredili tudi kolesarsko dirkališče, ki so ga 1921 podrli (in na njegovem mestu 1930 zgradili kopališče Ilirija ter letno telovadišče). Več pozornosti so novim nasadom posvetili zopet

v poznih tridesetih letih, ko so urejali sprehajališča na Gradu, preuredili park na Ambroževem trgu, sprehajališče ob emonskem zidu na Mirju, nasade v Vegovi ulici, zasadili današnji Levstikov trg, okolico trnovske cerkve in bregove Gradaščice, Cojzovo cesto, oblikovali Hrvaški trg, uredili otroško igrišče v Tivoliju, uredili pota na Rožniku ter zaščitili rastlinstvo in živalstvo na Grajskem hribu, Tivoliju in v gozdovih do Večne poti ter na tem območju razglasili prvi mestni narodni park v državi.

Do ustanovitve stalne poklicne gasilske in reševalne službe je v Ljubljani prišlo dokaj pozno. Prostovoljno gasilsko društvo je bilo ustanovljeno šele 1869 in šele po potresu so ustanovili reševalno postajo, ki so jo dali v upravljanje prostovoljnega gasilskega društva. Poklicno gasilsko službo so uvedli leta 1922, ko so nastavili prva dva gasilca. Postopoma se je moštvo večalo: 1924 18 mož, 1941 40 mož. Gasilski enoti so priključili reševalno postajo. Leta 1923 so za enoto kupili dva gasilska avtomobila (do leta 1935 še tretji avtomobil), 1925 so kupili reševalni avtomobil za prevoz bolnikov in ranjencev »samo v težkih in nujnih primerih«, a voz na vprego so opustili šele 1932, ko so kupili še tretji reševalni avtomobil (1940 je bilo 6 reševalnih avtomobilov). Leta 1933 so za gasilce kupili 30 m dolgo gasilsko lestev na avtomobilu. Uredili so prostore za gasilce in stalno dežurno službo pri telefonu. Kljub nasprotovanju prostovoljnih gasilskih društev se je poklicna služba uveljavila in odločilno posejala v varstvo mesta.

V sklop vprašanj higiene v mestu moremo vključiti tudi javna kopališča, ki so skozi



Gasilska avtomobila in reševalni voz ob ustanovitvi Gasilskega urada in reševalne postaje leta 1922/23

vse obravnavano obdobje, ko se kopalnice v stanovanjih še niso uveljavile, opravljala pomembno vlogo. Do 1917 je delovalo kopališče Marijine toplice na bregu Ljubljanice. Prvo mestno kopališče so zgradili v popotresni dobi na današnji Prečni ulici. Mesto je bilo tudi lastnik kopališča na Koleziji, ki ga je dajalo v zakup.

LITERATURA:

1. Ljubljana 1895—1910, Ljubljana 1911. — 2. Pet let dela za Ljubljano, Ljubljana 1940. — 3. 60 let elektrifikacije Ljubljane. Izdalo Elektro Ljubljana mesto, Ljubljana 1958. — 4. Viator, 75 let, Ljubljana 1975. — 5. Razvoj Komunalnega podjetja »Snaga« Ljubljana. Sestavljeno avgusta 1967 ob 20-letnici obstoja podjetja. (Ljubljana 1967). — 6. 50 let poklicnega gasilstva v Ljubljani 1922—1972. (Izdala gasilska brigada v Ljubljani 1972). — 7. Stanislav Sonc, Razvoj

Ljubljanskega mestnega vodovoda, Kronika slovenskih mest 1934, str. 310—312. — 8. Stanislav Sonc, Zgodovina in razvoj povečanja Mestne elektrarne Ljubljane, Kronika slovenskih mest 1934, str. 132—134. — 9. Boris Wider, Naša kronika (1924), Kronika slovenskih mest 1936, str. 70—73; (1925), Kronika slovenskih mest 1936, str. 137, 138. — 10. Naša kronika, Kronika slovenskih mest 1934, str. 234, 332, 335, 337, 339. — 11. Ljubljanska kronika, Kronika slovenskih mest 1934, str. 68, 69, 142, 146—148, 152, 153, 154, 156, 242, 245, 248. — 12. Boris Wider, Kronika mesta Ljubljane za leto 1930, Kronika slovenskih mest 1940, str. 35, 55—59; isti, Kronika mesta Ljubljane za leto 1931, Kronika slovenskih mest 1941, str. 121 do 126. — 13. Iz naših mest, Kronika 1936, str. 78. — 14. Anton Gaber, Naša Kronika, Kronika slovenskih mest 1940, str. 61, 64. — 15. Anton Stupica, Naša kronika, Kronika slovenskih mest 1938, str. 61. — 16. Karel Petrič, Higiena mesta Ljubljane, Kronika slovenskih mest 1934, str. 128—132.

URBANISTIČNA MISEL V SLOVENIJI OD LETA 1900

EDO RAVNIKAR

Skoro stoletje modernega urbanizma v Sloveniji, zveni že spočetka malo neskrupno, kajti širšega pomembnega dogajanja na tem področju pri nas res ni najti. Gre pa za to, da tako dogajanje vendar vidimo v širšem prostoru, v evropskem, ki je tudi naš, ker z vsem kar vemo in delamo vanj spadamo, tako kot tudi mnogi drugi.

Zato ta prispevek krmari med domačim in svetovnim, med domačimi možnostmi in polemom, ki je v trenutkih vplival na ves planet, kot na primer urbanistična inicijativa Sovjetske zveze v začetku tridesetih let ali pojav Le Corbusiera po letu 1925. Ker bi vsega današnjega brez nekdanjih naporov ne mogli razumeti, je prav, da govorimo tudi o stvarih, ki so se zgodile kar daleč od nas. Tako kot s presenečenjem ugotovimo, da so v Fabijanjevi regulaciji Ljubljane iz leta 1895 prisotne misli E. Howarda iz leta 1898 ali da je Le Corbusierova ideja »Sijočega mesta« iz leta 1933 našla pri nas pred začetkom vojne že skoro čisto resno upoštevan odmev. Seveda ne moremo dati tekočega in sklenjenega pregleda, ker za to ni snovi, nekaj radovednosti pa morda vendar lahko vzbudimo.

Naša dežela se je v teh desetletjih temeljito spremenila, tisto najbolj slovensko ni več na deželi, ne na vasi in tudi ne v Kersnikovem Borju, trgu na Kranjskem, ampak v mestu, demografsko in ideološko. Je v predmestjih in soseskah, na avtocestah in v avtobusih, na velikih športnih prireditvah, na morju in na smučiščih itd. Pri vsem prihaja človeku na misel, da je mesto najbrže bolno, iz še oblikovanega sestava ob prelomu stoletja je postalo brezimno mnoštvo skupin nerodnih hiš, okorno razpostavljenih blokov in ogromnih zgradb v centrih, ki jim je težko določiti namen in smisel. Vendar, kako je prišlo do vsega tega?

Urbanizem je empirično znanje in vse, kar o njem vemo realnega, vemo o storjenem. Ne samo, da s koristjo proučujemo najstarejše urbanistične stvaritve, tudi ob sodobnem dogajanju se ukvarjamo le z obstoječim, ki se da meriti, primerjati, razporejati in vrednotiti. Toda prav tako že od najstarejših časov si urbanizem prizadeva tudi v obrnjeni smeri, ukvarja se z urbanistično teorijo, ki bi vodila do odkritja boljših zasnov in sistemov v mestih. Urbanizma tudi ni mogoče

ločiti od arhitekture, ker bi bil to nesmisel, zato govorimo tudi tukaj tako, kot da gre za en sam kompleks.

K modernemu urbanizmu štejemo vse do-gajanje z mesti po industrijski revolu-ciji. To ima svoje začetke, zaplete, vrhove aktivnosti in padce v mirovanje. Dobro pa je za pregled, če se omejimo le na nekatere časovne zarezne, kot je ona ob koncu 19. stole-tja, ki nas posebno zanima in ki nas pouči o naporih tistega stoletja za izboljšanje živ-ljenja v mestih, ki jih je začela industrializa-cija ali druga ok. leta 1930, ki je razdobje modelov mest po revolucijskih, socioloških in humanitarnih načelih, tretje pa ok. l. 1960, ko se urbanizem zelo intenzivno posveča pro-storski sistematiki mestnih členov ter druž-beno dognani in harmonični viziji naselij.

Za ves utrip modernega urbanizma od prvih začetkov v 19. stoletju pa vse do danes je značilno vedno enako intenzivno iskanje ravnotežja med mehanično racionalnim in umetniško vizionarnim razumevanjem novih nalog. Narava stvari zahteva, da mislimo na oboje, ker nikdar ne vemo, kdaj bo katera od obeh odprla novo pot. Stoletje naravoslov-ja je odprlo pot za nova spoznanja s katerimi je bilo mogoče reševati tehnične probleme, usodno pomembne za rast in razvoj mest ter ob arhitektu izoblikovalo še inženirja kot nosilca mehanično racionalne strani nar-porov za olajšanje življenja v aglomeracijah.

Zgoraj omenjena dvojnost se razteza čez celo stoletje industrijske revolucije, tako da je njen prvi poudarek na inženirskem delu, dosežen v prvi polovici stoletja, drugi, daleč pomembnejši za razvoj modernega urbaniz-ma pa šele proti njegovemu koncu. To stran, ki jo sicer imenujemo romantično zaradi razmišljanj in argumentacij, ker je svoje dokaze nabirala v delih pred industrijsko revolucijo, pri renesansi in antiki. O tem imamo dvoje temeljitih in zapeljivih pričevanj najmanj v pomembnih knjigah. Anglež Samuel Smiles (1812—1904) je v svetovnem merilu in trajno vplival s svojo inženirsko ideologijo, zgrajeno v delu *Lives of the Engi-neers* (1861) in še danes se z njeno miselnostjo in njeno vitalnostjo srečujemo pri vsakem zahtevnejšem posegu v grajeni prostor.

Odpor do vsemogočnega inženirstva okrog srede stoletja in pozneje pa je najgloblje in najbolj vplivno vodil William Morris (1834—1896), poet in umetnik, voditelj moderne romantične šole z novodobnimi propagandnimi oblikami, zlasti pa s svojim utopijskim roma-nom »Novice od Nikoder« (1891), ki se naj-prej obrača proti takratnim razmeram v mestih in proti sočasnemu urbanizmu kot o po-

polnoma zaprašenem in absurdnem stanju, v primerjavi z materialnimi in družbenimi možnostmi v romanu zamišljenega novega življenja. Tam da mest ne bo več, Anglija bo postala en sam ogromen vrt, misel, ki je za Slovenca gotovo še posebej privlačna. Po-znejše Vrtno mesto (Howard 1898) je v pri-meri s tem samo skromna in omejena aplika-cija zares velike misli. V Morrisovem vrtu, ki da bo preplaval vso deželo, bo razlika med mestom in deželo manjša in manjša, hiše bodo bolj ali manj približala bivališča in se košatile v svoji lepoti, deželan bo postal raz-mišljujoč in živahen, kot je sedaj meščan, delo v mestu in na deželi bo tesno preple-teno. Lepota s svojo veliko vlogo v življenju bo lepota koristnega predmeta ali posega, vzrok naravnega veselja za ustvarjalca in porabnika. Morris je tudi navdušen zgodnji marksist, od koder je vzeta misel, da bo v komunistični družbi človek premišljeno go-spodaril z naravo. Že 7 let pred izidom nje-gove knjige je bil seznanjen z Marxovim Kapitalom iz francoskega prevoda.

Tu bi radi vprašali, kakšne urbanistične možnosti in ideje so bile Ljubljani po potresu sprejemljive in dosegljive. Ker smo pomoč iskali predvsem na Dunaju in nekoliko v Gradcu (za inženirske nasvete), Dunaj je bil takrat v največjem zamahu komunalnih in prometnih del, gradil je mestno železnico, no-vo cestno mrežo, obalo Donavskega kanala in vse mogoče objekte za razne namene. Jasno je, da so bile dunajske skušnje za naše me-sto najbolj otipljive.

Takrat je povsod prevladovalo še prepri-čanje, da je najboljši pristop k delom javni natečaj, ki naj »pokaže, kako urediti in raz-širiti mesto s pogledom prebivalstva v teh-ničnem in umetniškem oziru«. To pot je iz-brala tudi Ljubljana, vendar se ni od ponu-jenih načrtov oprijela nobenega popolnoma in je, kot je bilo že takrat v navadi, začela misliti na svoj načrt, ki pa proti vložnim ni bil nikakršna izboljšava. Pokazalo se je celo, da je mestnim očetom najbolj ustrezal elaborat kanalizacijskega inženirja, kjer so bile ceste načrtane predvsem po komunalnih potrebah. Arhitekti, ki so se pojavili, so gle-dali mnogo širše in so bili razen Nemca Camilla Sitteja vsi taki, da so Ljubljano dobro poznali in imeli do nje globlji in topel odnos. Ti so bili Fabiani, Jager in Plečnik. Vsi štirje so takrat živeli na Dunaju.

Zakaj je postal Dunaj v zadnjem desetlet-ju 19. stoletja za razvoj srednjeevropskega urbanizma tako zanimiv, je v zvezi z veliko nalogo, ki jo je spremljal ves strokovni svet časa. To so bila stoletja preobrazbe Dunaja

z mislijo na Dunaj bodočnosti, ko so po cesarjevem naročilu začeli podirati obroč starih utrdb okrog mesta (1857) in se je odprla dolga vrsta natečajev za ureditev pridobljenih zemljišč, kar je trajalo vse do 90 let.

Glavni predmet razprav je bil venec (Ring) okrog mesta, katerega začetni namen je bilo (še pred eksplozijo dunajskega prebivalstva) olajšanje notranjosti z zelenimi površinami in šele poznejši, čez desetletja, povezava mesta z nastalimi ogromnimi predmestji.

Uspešen pristop k urbanističnemu oblikovanju tega zelo obsežnega področja je bil popolna uganka, opiral se je lahko samo na znane historične primere. Velik vpliv so imele svetovne razstave, kot npr. Worlds Columbian Exposition (1893), področja okrog gotških katedral, slikoviti predeli srednjeveških mest, velike baročne parkovne zasnove, arheološka odkritja antičnih forumov, Guardijeve beneške vedute itd. V vročih debatah o mestu srečujemo imena Baumeister, Stübben, Classen, Buls, bratje Mayreder, Brinckmann, Sitte in seveda O. Wagner. Vse to dogajanje je bila tudi prva slovenska urbanistična šola in iz njega so črpali tudi naši trije arhitekti, ko so se lotevali vprašanj Ljubljane po potresu.

Od povsod je začela prihajati upravna, materialna in duhovna pomoč, obenem pa se je to zgodilo ob koncu stoletja, ki je bilo tako zelo zaposleno s pojavom mesta v pogojih neugnanega industrijskega razvoja z njegovimi temnimi in svetlimi stranmi. Prav ob tem času so se ideje, teorije in praktični preizkusi začeli umikati čisto novim pogledom, ki jih je začel odpirati arhitekt in je to tudi čas začetka pravega modernega urbanizma prav s Sittejem, ki ga bomo srečali v tem tekstu. Ljubljanska mestna uprava je že prej prešla v slovenske roke (1882). Odprlo se je vprašanje obnove in razširitve Ljubljane, od takrat skoraj mirujočega mesta; mesto je dobilo ambicije, ki jih prej ni poznalo, začel se je stekati denar, zanimive so postale tehnologije, ki so pomagale napredku, kar je pomenilo vodovod in kanalizacijo, elektriko s tramvajem in cestno razsvetljava, nasade, olepšavanja z javnimi zgradbami, parkovnimi ureditvami itd. pri vsem tem so postale aktualne še stavbe, ki so bile že davno potrebne, od muzejev do šol in strokovnih učilišč, upravnih zgradb in stanovanj.

Urbanistična vznemirjenost, ki je zajela Ljubljano po potresu, je med vsemi drugimi spodbudami dala tudi že omenjenim trem pomembnim našim arhitektom tistega časa v monarhiji pa tudi v Srednji Evropi priložnost, da preizkusijo svoje sile na konkretni

in aktualni nalogi obnove močno porušenega srednje velikega mesta, takrat zelo iskane in obetavne naloge. Vsem trem je bila skupna šola in praksa pri pomembnih nalogah velikega mesta Dunaja, s tem pa tudi problematika moderne urbanizma tako rekoč iz prve roke. To so bili arhitekti M. Fabiani s pomočnikom J. Jagrom, od Fabianija nekaj mlajši Plečnik in z njimi še nadvse pomembni teoretik in zagovornik umetniškega urbanizma C. Sitte. Ljubljani so bili torej na voljo najodličnejši strokovnjaki, ki bi si jih lahko želela.

Možnosti za uspešno obnovitveno in tudi razširitveno politiko niso bile majhne, manjša pa je bila sposobnost in pripravljenost mlade slovenske mestne uprave. Tudi župan Hribar ni dojel vse pomembnosti trenutka, dal se je voditi od ne najbolj kompetentnih svetovalcev ter svojih in njihovih interesov. Najbolj srečno roko je imel pri Fabianiju, težko pa je to reči tudi za arhitekta Mestnega doma, hotela Tivoli in drugih takih posegov.

M. Fabiani (1865) kot poslovno živahen človek in odličen organizator brez večjega lastnega trdnega arhitekturnega nazora ves čas svojega sodelovanja z občino, tj. okrog 10 let, menja koncepte in poglede tako pod vplivom županovih sugestij kot tudi s sprejemanjem novosti v stroki. Njegovo omahovanje med obema skrajnostma vrednot starega stoletja pušča njegovo obsežno delo manj jasno in težje opisljivo. Najprej rešuje obnovo Ljubljane v starih mejah, išče v njej večja zemljišča tako, da podira velike stare zgradbe in na teh mestih sam projektira moderne objekte. Očitno je stal za tem paternalistično samovoljen župan in njegov poslovni interes pa tudi nacionalni, saj so podirte zgradbe bile tako ali drugače povezane z nemštvom. Kot romantični delež čutimo pri Fabianiju, ko bi morali opredeliti njegov za tisti čas obvezni pogled na evropsko urbano dediščino in kot posluš za vsebinsko določene prostorske strukture, npr. obe z Ljubljano vzporedni cestni potezi v načrtu za obnovo Ljubljane, ki se končujeta s trgi ob cerkvah. V primeru s Sittejevo sproščeno zasnovo je taka zamisel dajala malo ali, če mislimo na mestno razširitev, toliko kot nič. Mogoče ga je prav ta skromni uspeh usmeril v misel na Ljubljano zunaj starih mej, tj. da se je obrnil v bolj racionalno skrajnost, na koncepte, pri katerih je tehnika že enakovredno prisotna. In še nekaj. Pri njegovih začetnih konceptih je bila ločitev med mestom in predmestjem meja med dvema svetovoma, šele pozneje pa se je oprijel stališča,

da sta mesto in okolica bolj in bolj dela skupne organske celote. Fabiani je prehodil pot od romantika do modernega urbanista prav v Ljubljani in pozneje pokazal svojo novo razgledanost tudi z vrsto presaditev iz večjih razmer v naše mesto, svetoval ter podpiral kot urbanistični praktik ravno racionalno in tehnično stran v razvoju mesta. Vendar je bila Ljubljana še vedno trdno povezana s starim mestom in vse take misli so le deloma uspele. Prešernova cesta npr., ki je bila spočetka mišljena samo kot vez med železniškim razkladalnim prostorom in mestom, se ni dala razširiti v ring, v venec kot zvezo med mestom in kolodvorom ter med središčem in periferijo. Podprl pa je Sittejevo misel zveze med magistratom in kolodvorom kot takrat povsod zelo aktualne naloge, npr. v Pragi, z Jagrovim sodelovanjem zastavil cestno mrežo Bežigrada, s čimer ga je napravil za urbanista, ki je bil pozneje tako uspešen v Minneapolisu kot načrtovalec razvoja mesta.

Fabianijevo zelo široko znanje nadvse domiselnega urbanističnega praktika, polno koristnih prijemov, je v marsičem dobro služilo tudi Plečniku vse od preloma stoletja pa še daleč v 30. leta v Pragi in v Ljubljani pri širših zasnovah in pri detajlnih ureditvah.

Tako npr. Plečnikova ureditev od Trga Sv. Jakoba do Kongresnega trga v konceptu in v podrobnostih spominja na popotresno Fabianijevo idejo lokov od trga do trga, postavitev herm pred Glasbeno matico na njegovo podobno zasnovo vrste spomenikov pred dunajsko Tehnično visoko šolo in še mnogo takega na Dunaju, v Pragi in v Ljubljani.

Knjiga Camilla Sitteja (1844—1903) »Gradnja mest po njenih umetniških načelih« (1889) je izšla samo nekaj let za znamenito Morrisovo knjigo. Z nenavadno naglico je zajela vso Srednjo Evropo in globoko posegla v dogajanje pri obnovi in razširitvah mest. Mnoge občine so pod vplivom njegovih misli popolnoma na novo in drugače zastavile svoje urbanistične načrte. Postal je znamenit nasvetodajalec po vsem kontinentu, kar so sicer nekateri pripisovali njegovemu navdušenemu pisanju in zapeljivim risbam, vendar so se mnogi priključevali njegovim akcijam ter postali most med njim in naprednimi arhitekti 20. stoletja (Th. Fischer). Bil je sodobnik O. Wagnerja in je predvsem tako vplival na naše arhitekte. Po zaneseni umetniški viziji je bil bližje romantizmu in se ni hotel ustaviti pri inženirskem pristopu, ki je bil takrat splošen. Ne samo promet po ravnih cestah, tramvaj, higiena, vodovod in kanalizacija, ampak tudi značaj in doživete

prostorske vrednote, ki se jih je treba učiti pri naravi in starih mojstrih predindustrijske mestne zidave, lahko dajo mestu in meščanu tisto vrednost, ki jima je potrebna. S tem je povezano spoznanje daljnosežnosti mišljenja in dela s prostorom, ki se je tudi v ljubljanskem primeru potrdil. V nasprotju s Fabianijem in mestnim gradbenim uradom, ki sta mestni obseg odpirala s cestami in cestnimi sistemi, ti pa zaradi koncentričnega značaja ne odpirajo širine, misli Sitte s prostorom. Ceste zamišlja kot šope radialnih smeri, usmerjenih na vedute starega mesta ali pa ustvarja sklope s cesto med seboj povezanih zaprtih prostorov, za kar seveda ni nujno, da bi bilo v sporu z novo komunalno tehniko. Te resnice so še vedno žive, pomembne so za nas še tudi danes prav tako so blizu ali tuje, kot so bile našim prednikom. Ljubljana je imela njegov načrt ob pravem času in z obžalovanjem lahko ugotovimo, da je možnosti, ki jih je imela ob rojstvu modernega urbanizma, izrabila tako malo ali sploh ne.

V tej skupini arhitektov ima Plečnik (1872 do 1957) posebno mesto, predvsem je mlajši in odtrgan od javnega življenja. Vrednost stare arhitekture in urbanizma za sodobno skozi vse 19. stoletje je zanj glavna skrb, s staro pa so mišljene samo italijanska, francoska in nemška, kar je bila podlaga tudi Wagnerjevega nadzora. Vse prave vrednote so zanj povezane s to arhitekturno geografijo.

Ideal najboljšega mesta za ta čas pa se je nekolikokrat spremenil, začetek 19. stoletja obvladuje togi klasicem, ki se je umaknil v drugi polovici stoletja romantiki z zgledi iz srednjega veka, da bi se končno obrnil k baroku in »razsvetljeni renesansi«, kjer se čuti Plečnik doma. Sledove tega naziranja sicer srečujemo pri vseh treh naših arhitektih, pri Plečniku pa moramo še posebej tak urbanistični pogled rekonstruirati iz njegove takratne obrobne pozicije Wagnerjevega sodelavca in iz vsega poznejšega dela. Že njegova mladost je povezana z barokom rodnega mesta ter vtisi med bivanjem v Gradcu, pozneje pa se je ob Wagnerju še enkrat srečal z izredno uporabnostjo baročnih vzorcev za reševanje velikomestnih in mestnih problemov. Predvsem sta bila to baročni trg in baročna parkovna avenija, oboje preneseno iz velikih zasnov gradov in parkov Italije in Francije, a vse tudi že zelo zgodaj aplicirano v novejših velikih mestih.

Kazalo je, da je sklad med spremenjenim gospodarskim življenjem in temu primernim mestnim organizmom mogoče zadovoljivo misliti ob teh vzorih. Promet, komunalna

tehnika, zelene površine in objekti so se dali z največjo prostostjo vnašati v take zasnove. Povsod, kjer so bili za to pogoji in nove potrebe, je ta predstava postala edino glavno vodilo, v Italiji, Franciji in v Srednji Evropi pa tudi v Ameriki.

Kaj je tisto, kar v Plečnikovem delu lahko zapišemo na ta račun? Plečnik čuti nasprotje med zahtevami, ki jih je prinesla tehnologija in vztrajanjem pri umetniški viziji, ki se pri njem utrdi v nazor. To so prožno uporabljene renesančne arhitekturne vrednote, sposobne reševanja vseh problemov, kar pa za manjše mesto velja prej kot za veliko.

Kaj je vse to kot pot, po kateri naj bi hodil oblikovalec? Zavestno formsko ogrodje s poudarkom na razmerjih in odnosih kot podlagi lepote, v zasnovah in pri vrednotenju z zakoni, ki so jih postavili stari (Alberti, Brunelleschi, Michelangelo, Palladio idr.) s svojimi deli, ki zaradi popolnosti služijo za nedosežen vzor. Kaj pomeni to v modernem urbanizmu, kakšna sredstva se arhitektu ponujajo in kaj je za takrat in za danes enako veljavno? Kaj lahko s takim sproščenim klasicizmom še vedno dosežemo, se je spraševal Plečnik še 40 let po potresu.

Enotna cestna stena z enakim redom za vse njene predele, mir v mestu in v njegovi podobi enakomernih višin, s premišljenim izborom razdeljenih poudarkov na pomembnih objektih in usmeritev pogleda nanje, predvsem pa veselje nad oblikovanjem velikih ploskev kot trgov in avenijsko raztegnjenih glavnih cest z različnimi pasovi in zelenjem, s počivališči in vodo, s kioski itd. najbolj izrazito po vzorih iz Pariza. Baročne parkovne zasnove so se kot trgi ali kot potegnjene ploskve z bogatim prerezom v tej analogiji pokazale nepričakovano dobro uporabne s tehnične in umetniške strani. Wagnerjev načrt za Carlsplatz na Dunaju je npr. med najbolj popolnimi primeri te prve moderne sinteze.

V tem času pa nastaja tudi že konfliktna napetost med arhitektom in inženirjem, ki postane in je še danes spremljajoč pojav v arhitekturni sferi. Klasicizem baroka se preoblikuje v klasicizem ob tehniki, kot je Wagner imenoval sposobnost in uporabnost »razsvetljene renesanse« pri nalogah v velikih mestih in kjer moramo iskati izvor Plečnikovih naziranj v njegovi posebni barvi umetnostnega značaja, tj. vplivov Italije.

Bolj kot pri onih dveh je pri njem prisotna Italija in način, kako si je predstavljal zvezo med znamenitimi pojavi tam in konkretno sodobno nalogo. Kako obdržati zvezo med starim in novim ter kakšen aktualen smisel lahko ima študij starin, je vsebina

njegovih razmišljanj skozi vso delovno dobo. Pri polemiki ob Prešernovem spomeniku je npr. opisal svoj načrt za preurejeni Mestni trg z mislijo na Piazza Navona, tako kot je svoj Luegerjev vodnjak na Dunaju obdelal z mislijo na ambient ljubljanskega magistrata (trostranost spomeniškega objekta, razne višine okrog njega, obelisk s figurami, možnost posedanja ob vodnjaku itd.). Pozneje še večkrat srečamo miselnost po analogijah na Hradčanih, pri Vinohradih, pri načrtih za Split in ureditvah v Ljubljani. Značilnost njegovega dela je v prenosu znamenite in doživete zasnove drugje, v izvorno oblikovano moderno rešitev, vse po teoriji eklekticiistične invencije 19. stoletja.

1900—1920

Kar se je godilo na urbanistično arhitekturnem področju v Ljubljani v razgibanem popotresnem času, je bilo kljub vsemu na upoštevanja vredni mednarodni višini. Saj je v namenih in odločitvah tistih let mnogo Sittejevega duha in z njim tudi duha njegovih vplivnih sodobnikov, npr. R. Baumeisterja, ki je mislil, da je urbanizem znanstveno prizadevanje, J. Stübbna, ki je zagovarjal naselja enodružinskih hiš, ki so se po njem v Ameriki tako močno razširila, in odklanjal stanovanja v blokih, Ch. Balsa kot enega prvih zaščitnikov starih mestnih delov itd. Ni dvoma, da bi z večjim in doslednim upoštevanjem takih pogledov mnogo več vrednega rešili in odprli novemu življenju tudi v Ljubljani.

Začela se je, v primeri s skoraj stoletno stagnacijo ogromna gradbena dejavnost kar v dve smeri, v »nemško« in »slovensko«, kot odsev družbenega stanja v mestu. Prva se je širila med Gradišče in Prešernovo (Bleiweisovo), druga pa med Miklošičevo in Titovo (Dunajsko). Ločita se že po arhitekturnem izrazu, prva je avstrijsko državno tradicionalna v svojem administrativnem klasicizmu, druga pa narobe, pomladna in celo narodna; ena od velikih zgradb (nasproti hotela Union) ima fasado sestavljeno kar v slovenskih barvah. Močno se čuti svetovalec praktičnega urbanizma Fabiani in celo župan Hribar, ki je za nova stavbišča po potresu tako vneto podiral večje zgradbe v starem mestu, si je v tem, slovenskem delu, postavil veliko hišo. Stritarjeva ulica in Miklošičeva cesta sta največji slovenski urbani dosežek predvojnega časa.

V nemški smeri pa je razen nekdanjega deželnega glavarstva nastala vrsta stanovanjskih hiš ob Prešernovi in v Gradišču, zgrad-

be ob Knafljevi in vrsta bogatih nemških vil, Opera, muzej in Narodni dom ter mnogo drugega iz rok nekdanje Kranjske stavbne družbe.

Način urbanistične zasnove je pri prvem podoben sodobnemu, sočasnemu, v glavnem nemškemu kombiniranemu z zelenjem, drugi slovenski pa bolj spominja na južnjaško spoštovanje ulice, kot ga lahko vidimo v takratni Italiji. Tako so npr. Gorupove hiše iz zapuščinskega fonda za delavska stanovanja zazidane strogo ulično.

Ljubljana je dobila svoj gradbeni urad, številne tehnične in komunalne strokovnjake in prve gradbene in zazidalne predpise, ki so veljali vse do leta 1945. Mesto je postalo v komunalnem in estetskem pogledu moderno z vsemi tehničnimi in arhitekturnimi elementi, ki ta naziv pogojujejo.

To pomladno razdobje pa se je počasi umirjalo in se z začetkom prve svetovne vojne popolnoma končalo ter skoraj mirovalo vse do začetka 20 let.

1920—1930

Konec prve svetovne vojne z nastankom nove države je našel že drugo Ljubljano. Postala je glavno mesto sicer okrnjene Slovenije, pa vendar središče uprave, gospodarskega in kulturnega življenja, z vedno večjim številom prebivalcev, z določeno koncentracijo kapitala, z lastno univerzo itd. Tudi pri načrtovanju se je mnogo spremenilo, najprej s tem, da smo dobili lastno šolo za arhitekturo in je univerza postala strokovna avtoriteta, ki se je začela počasi uveljavljati poleg občine in župana. Oba profesorja arhitekture Vurnik in Plečnik, vzgojena na Dunaju pri prof. Ohmanu oziroma Wagnerju, z učenci posegata vedno bolj v dogajanje s skrbno podzidanimi mnenji. A tudi različnost osebnih pogledov se je počasi začela oblikovati v nasprotje med modernim in konservativnim tako, da smo v Ljubljani že zelo zgodaj dobili svojo inačico te napetosti v svetu. Prvo je pomenilo širše in bolj tehnično perspektivno gledanje na arhitekturo, oprto na moderno mišljenje in znanost, drugo pa na veliko strokovno znanje in na vztrajno delavnost, povezano s tradicijo in doseganjem trajnih vrednot.

Ob tem se je začela prebujati še zelo živahna in nezatna gradbena dejavnost v mestu. Najprej je treba reči, da so bile glavne urbanistične podlage za tak razvoj pripravljene že pred vojno, cestna mreža in cestni profili so bili zastavljeni, s čimer so se dala uspešno določati stavbna zemljišča, obenem

pa se je sprostil denar, posebno zavarovalniški, ki je prej odtekal v Gradec in Trst. Začeli smo misliti celo na specializirane posebne naloge, kot npr. na Golnik, na reševanje železniškega vozla, ki se je živahno pomikal v nešteti variantah vse do Save, lotili smo se ceste na morje (Sušak), ki jo vidimo začeto v današnji Groharjevi, organizirali smo prve združne zveze za zidanje stanovanj, (Stan in Dom iz leta 1925, podobna mariborska namera in mnogi začetki drugih takih organizacij, ki to dejavnost dopolnjujejo), hitro se je širilo asfaltiranje cest v mestu, najprej Miklošičeve in Cankarjeve ceste itd. Nadvse živahna gradbena dejavnost torej. Ne smemo se čuditi, da je bilo toliko večjih objektov v Ljubljani grajenih prav za zavarovalniško dejavnost, tem lažje, ker je že popolnoma prevladalo stališče, da je treba ven iz ozke stare Ljubljane. V vseh smereh so nastali urbanistični sklopi, ki so že močno presekali obseg, ki ga je župan Hribar pričakoval po potresu. Kljub temu pa je mnogo predvojnega še dobro služilo in so glavni novi mestni deli npr. Miklošičeva ali Cankarjeva lahko nadaljevali na že pripravljenih zemljiščih in tako tudi postali težišče vse gradbene dejavnosti. Ob počasi umirajočem starem mestu se je daleč naprej pognala »slovenska« Miklošičeva in ob njej sedaj že »jugoslovanska« Cankarjeva. Glavne sile pri razvoju centra so bile še vedno zavarovalniške in bančne zidave, ki so se jim šele pozneje pridružili večji stanovanjski objekti, medtem ko so področja enodružinskih hiš v Rožni dolini, za Bežigradom, v Zeleni jami in na Mirju prav tako sledila že pred vojno zastavljenim smernicam in ureditvam zemljišč. Ljubljana je že vsa 20 leta živela samo od razgibane urbanistične podjetnosti predvojnih let.

Posebni urbanistični posegov zato ni bilo treba, prejšnje razširitve so še popolnoma zadoščale za nove potrebe. Arhitekta, zdaj že domača strokovnjaka Vurnik in Plečnik, sta ob še vedno mnogih arhitektih tujcih že projektanta vseh večjih objektov v Ljubljani, prvi z oblikovanimi idejami arhitekture, navdahnjene od nacionalnega slovenskega ornamenta, drugi pa dosledno zvest svojim kultiviranim tradicionalnim nazorom.

V svetu je v tem času R. Unwin skušal dati konkretnije oblike Howardovim predstavam o skupinah mest, R. Whitten pokaže sistem satelitskih mest, P. Wolf predlaga skupine treh ali več satelitskih mest ob Howardovem modelu, E. Gloeden, ki sestavlja velika mesta iz nešteti jagod s po 100.000 prebivalci, na Češkem se pojavi misel »paralelne« Prage

itd. Dogajanje v naših mestih je po tem, kar se je dogajalo v svetu takrat res še zelo skromno in še 20 let je bilo treba čakati, da so mesta z rastijo zašla v bolj zapleteno moderno urbanistično problematiko.

1930—1940

Začetek 30 let pomeni v evropskem urbanističnem razvoju vrhunec povojnih tendenc in revolucionarnih poizkusov. Urbaniste čez vse zaposluje ustanavljanje novih stanovanjskih kolonij na racionalni podlagi, ki se oslanja na ideologijo Bauhausa in tipiza-

1. Mesto Ljubljana se je v 80 letih povečalo od 40.000 prebivalcev leta 1900 in obsega 2,5 km² na 55.000 prebivalcev (obseg 5 km²) leta 1938, ter končno na 260.000 prebivalcev in obseg 10,5 km² danes. Z rastijo — sedemkratnim povečanjem števila prebivalstva in štirikratnim povečanjem površine — so nastali številni novi problemi. Zgrajenih je bilo tisoče stanovanj, osebni promet je postal zahteven, gradimo nove ceste in komunalije, mrežo preskrbe, šolstva in zdravstva itd. Vse to pa seveda tudi težje finančno in tehnično obvladamo.

(Slika iz: GUP, Osnutek za javno razpravo, 1965)

2. E. Howard (1898): mesto za 60.000 z manjšimi po 30.000 prebivalcev. Model mesta, ki ga v bistvu sprejema Fabiani za razvoj Ljubljane, čeprav se to takrat lahko pokaže le v polovičnem fragmentu. Z elementi, ki so zajeti v koncentričnem diagramu, takratni urbanist gradi razvoj mesta: 1 — Jedro, ob enem staro mesto je znotraj ringa z obstoječimi in novimi zelenimi pasovi v njem; ring loči to mesto od novih površin in jih obenem z njimi povezuje. 2 — Satelitska mesta so v razdalji 20 minut z vlakom (npr. Kamnik, Medvode itd.). 3 — Zunanja zvezna cesta je na starih trasah okoliških vasi. 4 — Radialna cesta, ki vodi do satelitov se počasi obzidava. 5 — Zunanja zvezna cesta med sateliti (npr. Kamnik—Kranj—Skofja Loka itd.).

2 a. R. Unwin (1909). Dalje razvita Howardova ideja. Razločimo dele od tém 1 — in 2 —, pravilno razdeljene površine v centru, ki jih uokvirja ring, skozi predmestja vodi zunanji obroč, radialne ceste vodijo k satelitom, 3 — industrija je navezana na železnico, kolodvor je ob ringu

2 b. P. Wolf (1919). Ideja širjenja mest s prenosom večjega dela stanovanjske zidave ven — v razne smeri. Odmev pri nas je širitev v Zeleno jamo, za Bežigrad in v Rožno dolino. Center ostane le malo spremenjen, v njem je kolodvor, glavna uprava, kultura in univerza. Sateliti so s centrom povezani v višjo enoto in tako odpirajo pot poznejšim urbanim sistemom.

3. Po E. Howardu navdahnjen Fabijanijev krožni pristop. Središče je v ljubljanskem gradu (d), Ljubljana (e) in cesti v loku (a, b) ter ring (c) so približno polovica krožne strukture vzora z ringom na robu mesta. Za njim je prostor za širjenje: Zelena jama, Bežigrad, kožna colina. Po Fabijaniju Ljubljana oolgo ni več zasledovala kake značilne organizacijske ali oblikovne misli, ampak se je prepustila tkanju cestne mreže po kosih, ki skupaj sicer sestavljajo slikovito raznolikost, toda ob zaostajanju funkcionalnosti (gl. slike 6 in 7).

(Slika iz: Fotodokumentacija SAZU)

4. C. Sitte (1895) usmerja razvoj umetnosti gradnje mest v njen arhitekturni aspekt, ne da bi se preveč oziral na moderni razvoj novih naselij v Zahodni Evropi in na iskanjih poznega 19. st., ki zajemajo tehniko, sociologijo in higieno, promet ter industrijo v en sam sistem. Opozarja na pomen prostorskega doživljanja kraja v katerem živimo s sugestijami, ki jih najde v kvalitetah starih mest. Trase cest so povezane v snope, ki stremijo k prisotnim arhitekturnim dominantam, glej oznake snopov 2—3 in zvezdico, ki

cije, standardizacije in ekonomike ter seveda nove, temu primerne oblike. Na področju zlasti stanovanjskega urbanizma se je pojavilo še ogromno potreb, ki bi jih radi zadovoljili v novih predelih in ki so mnogo-krat presejali vse obstoječe.

Vse bi moralo biti na novo na podlagi razuma in stroge moralnosti, odgovornosti in merjenja resničnih človekovih potreb. V stanovanju smo iskali največjo smotrnost in udobje z najmanjšo uporabo materiala in časa, v urbanizmu smo si prizadevali za ambientno enakovrednost stanovanj, za potrebno enako osonečenje in svetlobo, za stik z

je dominantna (Ljubljanski grad, Stolnica, cerkveni stolpi itd.). (Slika iz: Institut für Städtebau, Raumplanung und Raumordnung, Wien, Archiv Camillo Sitte)

5. P. Wagner: regulacija dunajskega okraja (1901). Floris kot šahovnica z velikimi baročnimi potezi v sredi in ob robu z malimi trg. Spomin na ameriško mesto Savannah iz 18. stoletja. Plečnik je bil med tem delom še v njegovem ateljeju. (Slika iz: Načrt XX. dunajskega okraja, 1901)

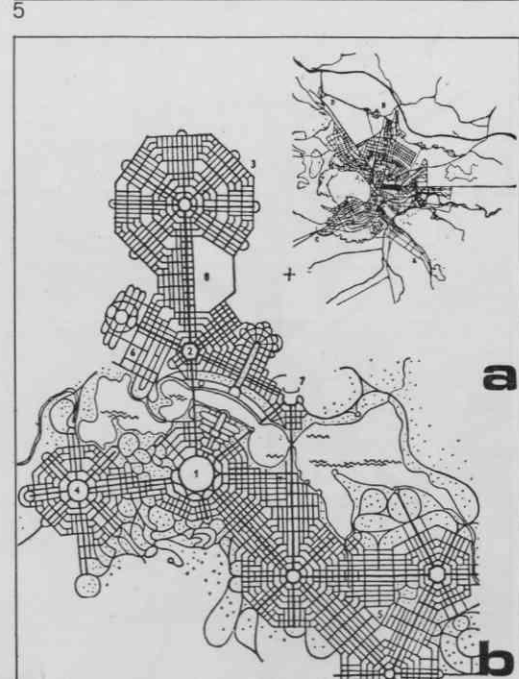
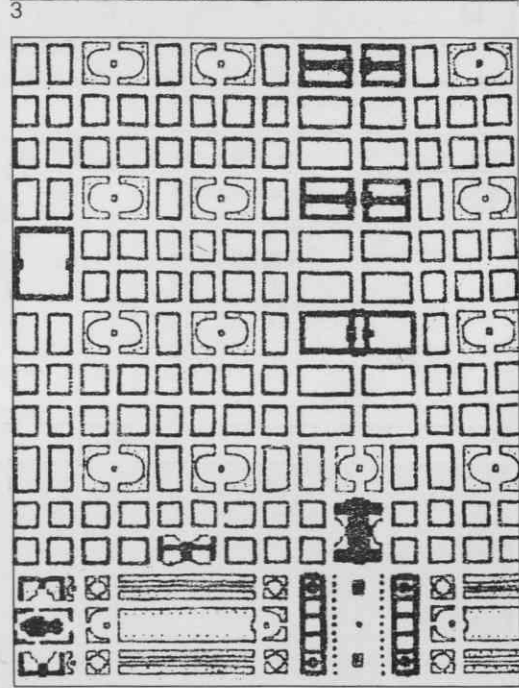
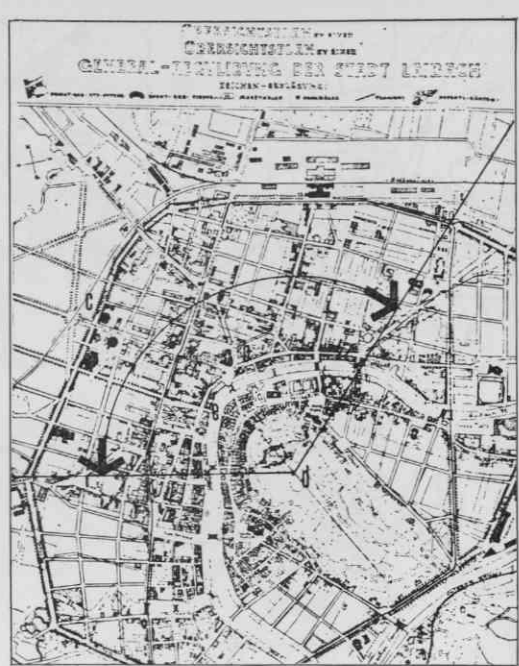
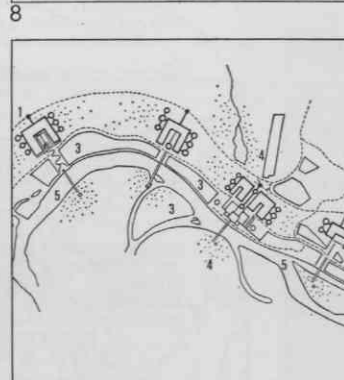
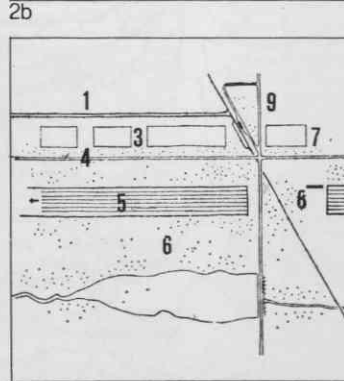
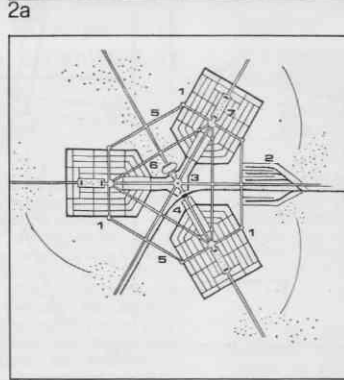
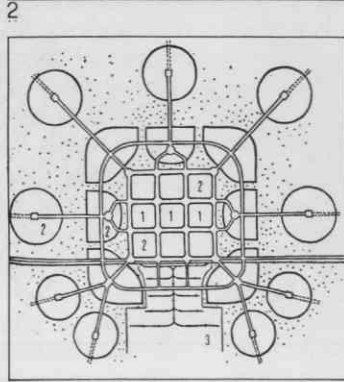
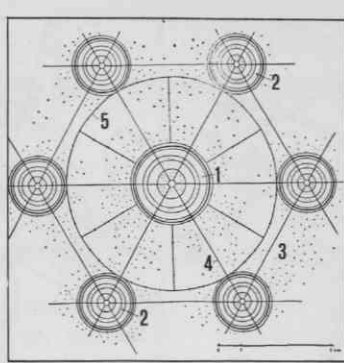
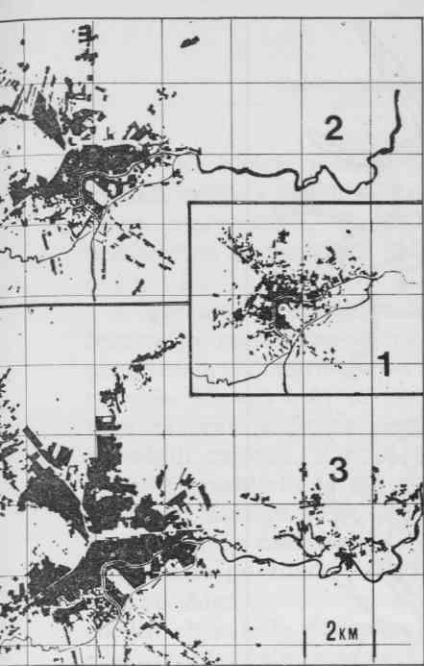
6. Plečnik. V njegovih ljubljanskih posegih srečamo spet iste črte kot v Lányh in na Hradčanih. Konzer-vativni lirizem, ki sega bolj v Sittejev svet, je kot doživetje prostorsko-plastičnih kvalitet popolno nasprotje Fabijanijevi tehnični racionalni usmerjenosti, ki mu je sicer tako dobro služila pri odločitvah. Urbanistično misli vedno tako, da obstoječe dvigne v višjo kvaliteto, da vrednote združuje in jih stopnjuje. Cestni sistem tako prehitro postane dekorativna mreža, značilna zlasti za prvi čas po letu 1900. V oblikovanju vidi kot prisotnost moči, ki so v naravi. (Slika iz: Dom in svet, o. 1936)

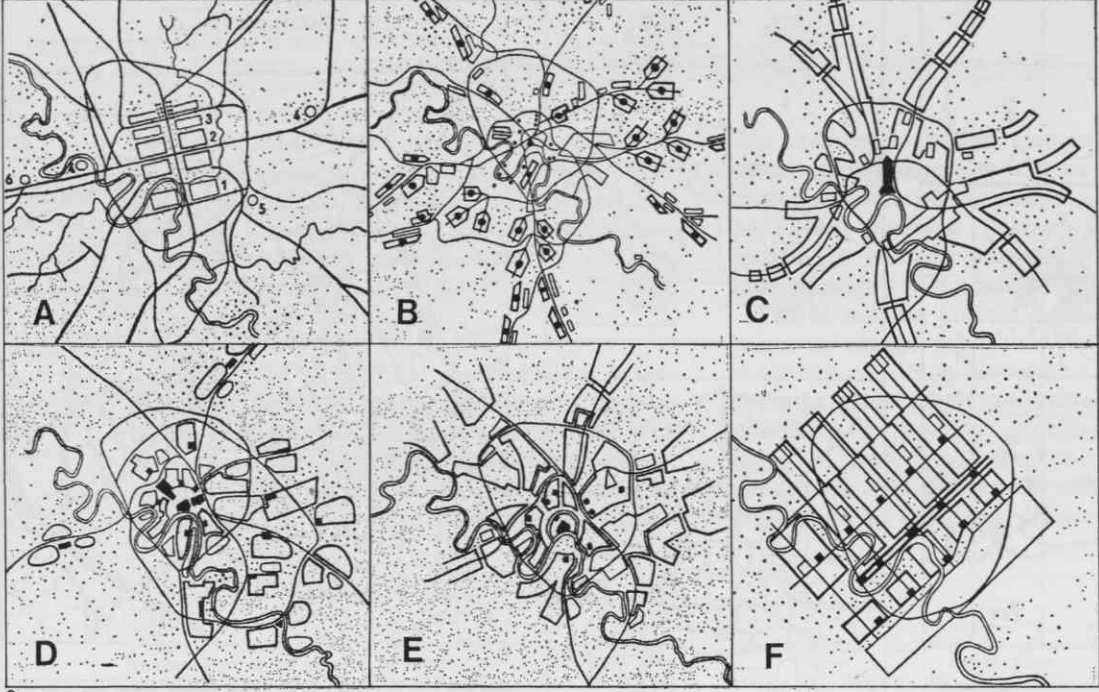
7 a. Grafična sinteza Plečnikovih delnih regulacij iz 1. 1936. b. W. B. Griffin (1912): zasnova novega avstralskega mesta iz 1. 1912 z dekorativnim razporedom cest, kjer je očitna tako odsotnost raščene cestne mreže, kot tudi sledov teorij o strukturi modernega mesta iz konca 19. stol. Tradicionalna kompozicija na baročnih osnovah, z velikimi osmi in določeni policentrizmom, ki lahko dobro služi za funkcionalno razlikovanje. Podoben pristop pri Ljubljani (1936) je moral ostati samo pri obliki, za funkcionalne potrebe še ni bilo pogojev.

Urbanistični zalet naših mest se je po prvi vojni ustavil, razvoju so zadoščale že prej zastavljene razširitve. Drugeče pa je bilo v svetu, kjer so socialne in gospodarske razmere silile v intenzivna razmišljanja. Kopicke novih misli so ga obšle, skoro vse pa v glavnem mimo nas. Ne moremo pa jih preskočiti, če hočemo razumeti poznejše domače napore. (Slika iz: b-W. B. Griffin: Novo mesto Canberra, 1912)

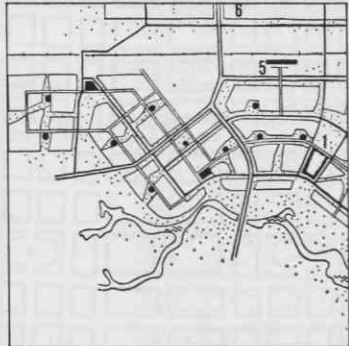
8. N. A. Miljutin: Magnitogorsk (1929). Mesto naj bi delovalo kot urejen in nadvse čist industrijski kompleks v smislu "strojnega urbanizma". Naselje je razdeljeno v pasove: pas železnic, pas industrije, pas trgovin in komunalnih dejavnosti, kolodvor in tehnične šole, pas zelenja z avtomobilskim prometom, pas uprave in stanovanj s podaljški, pas preskrbe s svežo hrano itd. 1 — Železnica. 3 — Industrija. 4 — Avtocesta v zelenju. 5 — Stanovanja. 6 — Narava. 7 — Komunalni center. 8 — Uprava. 9 — Kolodvor. Vse mestne funkcije se odvijajo v enotnih pasovih. Edini smoter mesta je produkcija.

8 a. A. in L. Vesnin, Stalingrad (1930). Primer avantgardnega hotenja v urbanizmu, ki se oblikuje paralelno z abstraktno likovno umetnostjo konstruktivizma (Barchin, Malevič, Lisicki), kar pomeni, da je zasnova mestnega florisa, objektov in prostorov nevezana s katerim koli izročilom. 1 — Stanovanjski kombinat s šolo — črtkana je mestna železnica s postajami. 3 — Industrija. — 4 Park kulture. 5 — Kanal Volga—Don.

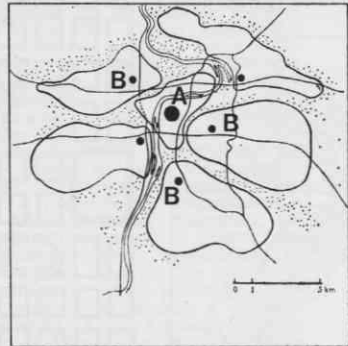




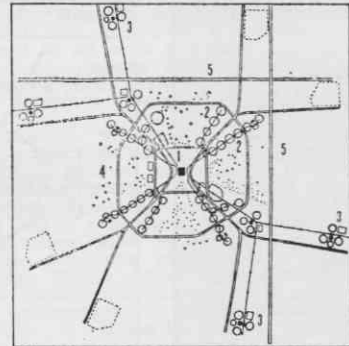
9



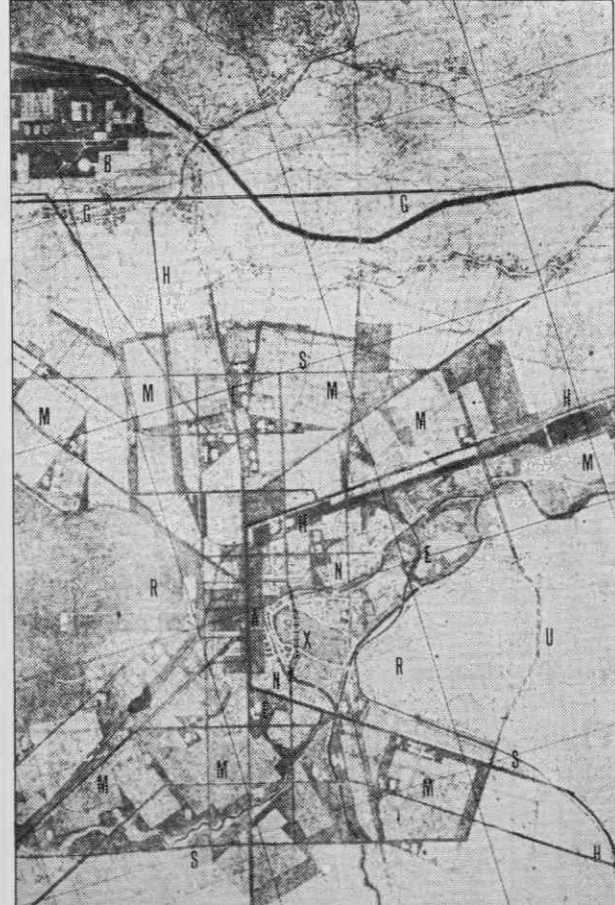
10



10a



10b



12



naravo ob hiši in v naselju. V ta čas spadajo tudi začetna sociološka opazovanja sožitja novih stanovalcev, ki pa so ostala skoraj brez vpliva na nadaljnji potek urbanističnega dogajanja.

V ogromnem obsegu se je ponovila konfrontacija racionalno-mehaničnega načela in prostorsko vizionarnega, ki je zaposlovalo 19. stoletje. Mnogo bolj in več je bilo ognjevitega razpravljanja na domačih in na mednarodnih ravneh. Razvili so se kongresi in simpoziji, arhitekt je postal potujoči strokovni agent, nastale so mednarodne in svetovne organizacije, manifesti in charte, navadno imenovane po znamenitih sredozemskih krajih, po Atenah, Delosu, ki so v svojih sporočilnih objavljale dokončne sklepe za reševanje urbanističnih spoznanj.

Prvi nosilec teh pobud je bila v začetku 30 let Sovjetska zveza ter arhitekti N. A. Miljutin, M. J. Ginsburg s predlogi trakastih mest po zgledu tovarne, A. I. Kuznjecov in mnogi drugi, pa vrsta gostov urbanistov iz

Nemčije kot E. May, iz Holandske M. Stam, gosti so bili tudi še Gropius, Le Corbusier in Wright, ki so videli v Sovjetski zvezi možnost za poln razvoj svojih idej o moderni arhitekturi. Pri nas je ta čas že tudi kar močno odmeval med arhitekti, eden od njih, arhitekt D. Fatur, je s svojo razstavo lastne konstruktivistične arhitekture napolnil ves nekdanji Jakopičev paviljon.

Obraunavane so bile vedno iste teme, kako spraviti določen sloj, določeno narodnost ali ves svet pod streho, kako bi s pomočjo industrije gradili hitro in mnogo ceneje, kako bi uzakonili higienske in tehnične standarde. Apelirali so na državo in družbo, naj že vendar namesto za oboroževanje daje denar za stanovanja, to pa je bilo edino, kar so mogli, razen nekaterih poizkusov.

Na slikah s teh simpozijev vidimo znamenite arhitekta, zagorele in v kratkih hlačah, kako z barvami rišejo po ogromnih polah papirja, ne preveč številni poslušalci pa sproščeno, a resno poslušajo. Čutili so se po-

9. Po najvišjem sklepu povabi Moskva domače in inozemske arhitekta, da bi pokazali možnost razvoja »glavnega mesta proletarske države«. Rezultati so pregled takratnih načel za ureditev modernega vele-mesta. Kot je prelom stoletja prvo veliko razdobje razprave o mestih, je začetek tridesetih let drugo tako veliko razdobje. Pri prvem je šlo predvsem za splošno predstavo, pri drugem pa vidimo že možne podrobnosti, na katere naj se oslanja nadaljnje približevanje modernim potrebam vsebine in organizacije. Tretji tak prelom bomo srečali še enkrat v začetku šestdesetih let. Vsi tukaj omenjeni načrti so nastali okrog leta 1930. To je čas mestnih zasnov po vodilnih geslih, ki so obenem celovite rešilne misli: »Sijoče mesto« Le Corbusiera. »Vertikalno mesto« A. Lurcata, »Satelitsko mesto« L. Hilberseimerja, »Radialno mesto« R. Neutre, »Socgorod« N. A. Miljutina, »Nizko mesto« F. L. Wrighta itd. Njihov slučajni izbor vidimo v 6 skicah.

A. Le Corbusier; prvi njegov preizkus prenesti idejo »Sijočega mesta« v tujino (nagrajen načrt). 1 — Industrija. 2 — Stanovanja. 3 — Administracija. 4 — Sport — Kolodvor. 6 — Unverza.

B. Ernst May, skupinsko mesto, kjer stanovanjska enota (s črno piko) in industrijski predel (prazen) tvorita bivalno-produktivni sklop.

C. G. B. Krasin. Mesto s kolonijami, ki se razvijajo ob radialnih cestah (gl. razvoj Ljubljane v sedemdesetih letih).

D. Hannes Meyer. Mesto s sateliti, ki so razporejeni ob glavnih prometnih smereh, njihova jedra pa so povezana z največjimi industrijskimi kompleksi.

E. Kurt Meyer. Mesto s predmestji, ki se širijo vzdolž glavnih cest, a imajo svoja središča usmerjena k glavnemu središču.

F. Kolektiv VOPRA. Moskva kot nepretrgan kompleks pasov, ki žive zase, a so obenem tesno povezana s centrom. Po 30 letih srečamo nov val zasnov, ki pa že vplivajo tudi na naše odločitve. (Slika iz: Sovjetska arhitektura l. 1933)

10. V. A. Škvarikov: Celinograd (1962). Odsev Miljutinovega pasovnega mesta, prilagojen poznejšim realnim pogojem. Za nas zanimivo delo, ki je postalo miselna osnova za obnovo Skopja po potresu, urejena z lokalnimi centri in podcentri, ter že takrat spoznana kot konzervativna kompaktna rešitev. (Slika iz: Arhitektura SSSR l. 1963)

10 a. Praga 1962. Mesto se členi na centralni del, ki ima tako pomen vsemestnega središča, in na pet zunanjih delov, od katerih ima vsak svoje lastno, lokalno jedro. Tanjše črte so trase bodoče podzemne železnice, ki bo vezala dele z glavnim centrom in med seboj. Podobno vprašanje čaka tudi Ljubljana.

(Slika iz: Praga, Urb. načrt 1963)

10 b. R. Hillebrecht (1961). Zasnova, ki se oslanja na izdaten, natančen in gladek promet, urbanistična ureditev je določena v glavnem z njim, tj. s kombinacijo električne železnice in ceste. Naselja so tako nanižana v glavnem na železnico, oskrbljena pa so tudi s cesto. 1 — Centralna cona. 2 — Stanovanjske enote v trasah hitre cestne železnice. 3 — Druga mesta v razdalji 30 do 40 km. 4 — Zeleni klini, ki gredo v središče. 5 — Avtocesta. Naselja ležijo toliko kot v prosti naravi, a jim je vse mestno najlažje dosegljivo.

(Slika iz: Arhiv za komun. znanosti l. 1962)

11. Zasnova Ljubljane po jugoslovanskem natečaju iz leta 1939, ki je naša prva aplikacija principov Le Corbusierovega »Sijočega mesta«. Mesto je organizem, podobno živim tvorbam z njihovimi organi; z glavo (s srcem), s trupom in udi, z ožiljem, pljuči, prebavili itd., tako, da tem udom odgovarjajo mestni deli: glava = center, pljuča = zelenje, trup = stanovanjski del itd. Kot v organskem vlada tudi tu najstrožja razumnost, komunikacije so jasne in pregledne, ravne in svobodne, orientacija mesta je v pravilni smeri sever — jug, obsežen upravni center vsebuje tudi univerzo, vključeno je obnovljeno staro mesto itd. Zelenje v vseh smereh prodira proti središču in je bogato opremljeno z igrišči. Poseben veliki športni center je določen ob Savi. Ljubljana je s sistemom dobro povezana z okolico v vseh izpadnih smereh in v Barje, ceste potekajo že izven takratnega mestnega območja kot tangente T in V ter S itd. Kolodvor ostane v centru.

(Slika iz privatnega arhiva)

12, 13. Alternativni primerjalni projekt: paralelna Ljubljana na Savi (Kardeljeva sugestija) (12) in Ljubljana ob starem mestu (13) iz leta 1947. 1 — Železnica. 2 — Center s kolodvorom. 3 — Industrija. 4 — Staro mesto. 5 — Zelenje. 6 — Avtocesta. 7 — Športni center. 8 — Stanovanja. 10 — Sveža hrana. 11 — Rekreacija. Še danes ne vemo ali smo zamudili veliko priložnost ali smo pametno ostali na obstoječi raščeni mestni površini.

(Slika iz: Novi svet, 1947)

klicane, da s silo prepričevanja dajo odločujoče nasvete, čeprav je bila vojna že pred vrati.

Proti koncu 30 let je tako pod vplivom splošnega razvoja prodrlo spoznanje, da je treba mesto razumeti mnogo širše, kot metodično zajetje širšega prostorskega fenomena, kjer so bili po raznih analogijah iz živega sveta, ožilje promet, glava center, pljuča stanovanjski predel, prebava industrija itd., sestavni deli celote, ko ni mogoče nobenemu delu dajati prednosti. Drugi so spet videli v mestu najprej njegove glavne posebnosti, npr. promet, drugi spet zelenje v povezavi z naravo itd.

Značilnost, ki opredeljuje arhitekturo in urbanizem tega desetletja je enostranost, filozofski in biološki pogled, na katerem so zgrajeni posamezni koncepti, zelo pogosto do velike dognanosti in popolnosti, pa navadno kratkega življenja, zaradi prehitvejočih se vedno novih spoznanj.

Veliki združevalec vseh teh misli v eno teorijo je v teku tega razdobja postal švicar-

ski Francoz Le Corbusier, ki je — kot bomo videli — postal tudi pri nas splošno sprejet ideolog vseodrešujočega urbanizma povezanega z arhitekturo.

Dogajanje v Sloveniji je ostalo precej skromno, nikakršna problematika še ni sili-la v razmišljanje. Pritiskov velikega mesta nismo poznali in gradbena aktivnost se ni bistveno razvila. Revolucionarnost v družbi in stroki kakršni sta bili značilni npr. za Nemčijo, je ostala daleč.

Mnogo pa je bilo razprav, naporov za bolj ali manj abstraktno novo, začela se je prva publicistika z lastno revijo. Arhitektura in urbanizem sta hotela čistih oblik, prva z bojem proti ornamentu, druga z ravnimi in gladkimi cestami. V vsem se je čutila hladnost risarskega orodja, ravnila in šestila, pojavil se je pojem življenjskega in stanovanjskega minimuma. Dobili smo celo svojo knjigo o moderni arhitekturi.

Proti koncu 30 let pa so se vendar nakopili problemi tudi pri nas in je Le Corbusierova miselnost zajela precejšnje število za-

14. Skica »regionalnega« razvoja mesta iz leta 1953, ki je mestni prostor razširil v vabljivo sproščen obseg, stanovanj in delovnih mest, ki jih zahteva razvoj ob (seveda dvojni) železnici v obstoječih smereh. Velika Ljubljana, ki se razrašča v krogu s premerom 30 km, lahko ima dovolj razsežnosti za stanovanjsko življenje v naravi in za namestitve zahtevnejše industrije ter ustanov. V prometni tehnologiji leži možen začetek ljubljanske mestne regije, ki ji bo sledila naša urbanizirana pokrajina.

(Slika iz privatnega arhiva)

15. Zvezdasta organizacija Ljubljane, ki je pojem regulacije mesta prenesla daleč iz obsega nekdanjega »predmeta urbanističnega študija«, tj. območja današnjega centra. Ljubljano smo začeli videti do Sentvidla, Ježice, Polja in Brezovice. S tem je bil napravljen korak do poznejše naloge GUP, že v novem merilu. Urbanist je odkril nov, širši prostor in novo, mnogo težjo nalogo: dobro oblikovanje stanovanjskih površin, prometa vseh stopenj, namestitve produktivnih ustanov ter vzgojnih, kulturnih in rekreacijskih možnosti. Ureditev se pokaže kot prirodni petokraki sistem, ki lahko za določen čas oskrbi potreben in zadosten prostorski red. Vsak od krakov, obenem občin zlastnim ter skupnim centrom v glavnem mestu, je urejen ob svoji hrbtenici, ki je vedno ena glavnih izpadnih cest z močnim vzdolžnim razvojnim potencialom. Kraki so ločeni z zelenimi klini, ki jih koncept vidi kot izredno dragocene in potrebne zavarovane zelenice razmejene z vzporedno robno cesto. V krakih so rezervati za industrijo, ki spada v mesto in so kraki sploh dragoceno izhodišče pri členjenju prostora v soseske in posebna težišča. Ta konceptija odpira nadaljevanja, ki bodo pozneje postala aktualna kot edina razvojna možnost.

(Slika iz: LUZ, ob 15. obletnici obstoja)

16. Ljubljana ob petih krakih, z globokimi zelenimi klini med njimi, se v začetku šestdesetih let srečuje že s končno napolnjenostjo svojega prostora, ki pa že zahteva poseg v regionalni prostor. Ta diagram kaže zaidanost do zadnjih meja, ki so sprejemljive. Nadaljevanje rasti bi moralo iti v smerih »e«, ostati pa bi morale površine »d«, ki bi vzdržale ravnotežje med zaidanim in naravo. Pri bežigraskem kraku je bilo leta 1960 še mogoče ustvariti na vzhodni strani Tifove ceste bogat rezervat za večje naloge, ki pa smo ga pozneje popolnoma zgradili, z nepovezanimi iniciativami. GUP (generalni urbanistični projekt), ki se zrcali v tem konceptu, je za svoj čas uspešno skušal zbrati vprašanja v enotno zasnovo, kar je njegova nesporna

zasluga. Ni pa mogel naprej, kar je naloga, ki se šele sedaj odkriva z vso nujnostjo. Ljubljana se tako žal širi predvsem kot stanovanjsko področje, mnoga druga pa ostajajo okrnjena in obrobnata ter jih 15 let pozneje rešujemo s prevelikimi žrtvami (promet, šolstvo, centri, zelenje, univerza z domovi, staro mesto itd.).

(Slika iz: LUZ, ob 15. obletnici obstoja)

17. O prometu. Smisel prometa v našem ožjem prostoru je še vedno v glavnem v čim boljši zvezi med delovnimi mesti in stanovanjem. Toda v kakšno zapletenost smo zašli! Sanjamo o poenostavitvi tega odnosa in ostajamo pri večni dilemi: decentralizirana poseljenost z močnim nihajočim prometom v škodo ekonomske naselitvene koncentracije. Železnica, avtocesta in izboljšane glavne ceste ostajajo iz leta v leto iste — tri zapuščene postavke naših prostorskih zahtev! Ni dvoma, da je v ozkem prostoru težko razvijati v bodočnost segajoč dober promet, res pa je, da bi ga morali začeti graditi prej, ko je prostor še prazen, ne pa potem. Kar bi dobili lahko in poceni pred desetletjem, je zdaj zamudno in predrago. Kar bi morali, ko se je dalo, kaže diagram 10 b. Imeli smo elemente, ki bi jih lahko postopoma razvijali, pa se obnašamo kot smo se z železnico med 1920 in 1930.

(Slika iz: LUZ, ob 15. obletnici obstoja)

18 a. Zamisel »hribov«: preskromno merilo, vsiljiva sosednost, za razliko npr. od 16, visoko zelenje bi seveda še bolj stisnilo namišljeno širok prostor. b) Monumentalnost, ki brez prometa in valujoče množice velikega mesta daje vtis popolne zapuščeni in odsotnosti življenja. V resnici je odrešujoče dopolnilo te mestne »praznote« weekend in svoboda, ki jo daje avto, vedute v daljno naravo človeka ne zadrže v naselju. c) Zaprtost, tesnoba nevlabljivega prostora nasprotno pričakovanemu vtisu naselja v zelenem. d) Dolg po značaju in z merili in opremo zanimiv »dvo-rišeni« prostor je odprt na obeh straneh. e) Vstop v prostor, ki se zdi kot da pričakuje pešca. f) Skoro razpoloženski prostor med hišami daje naselju nepričakovano, rekli bi poetično vrednost.

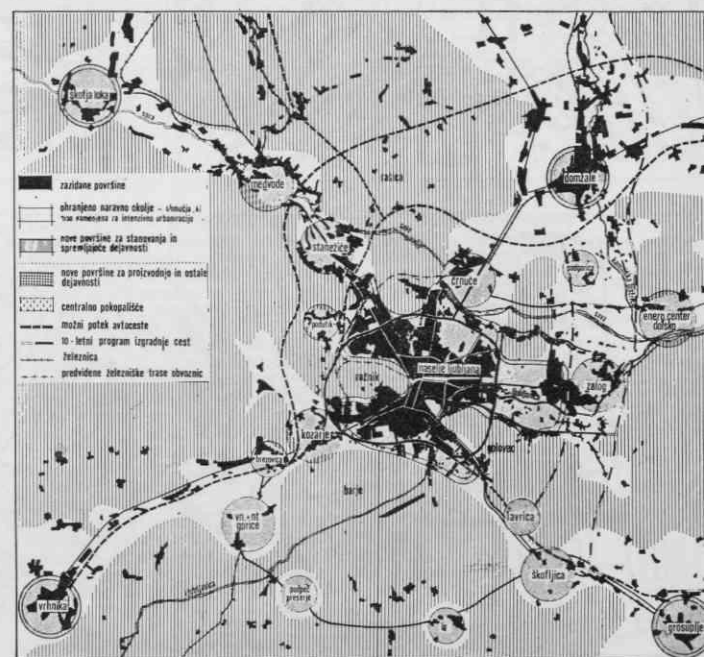
(Slika iz: AB, 39/1978)

19. Bloki redke zazidave, sproščene hiše ne zapirajo prostora v dvorišča, površine med bloki so bolj »pred-prostori« ali »predvrtovi« ob hišah, s čimer so opuščene tudi zanemarjene in mrtve površine okrog naših navadnih blokov, ki so med najbolj splošnimi karakteristikami sedanje stanovanjske gradnje.

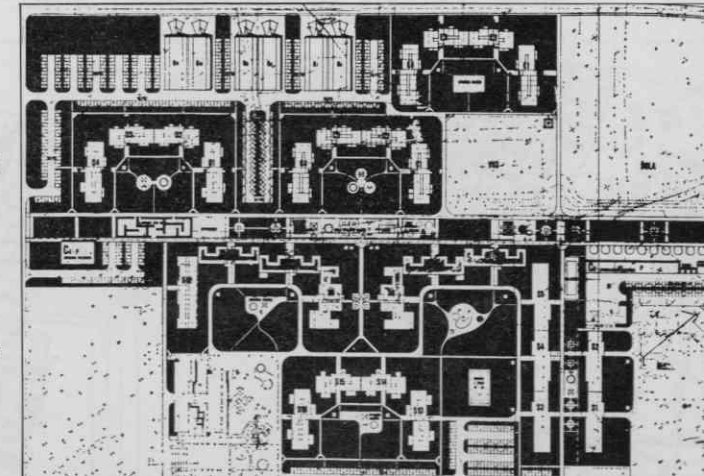
(Slika iz: AB, 39/1978)

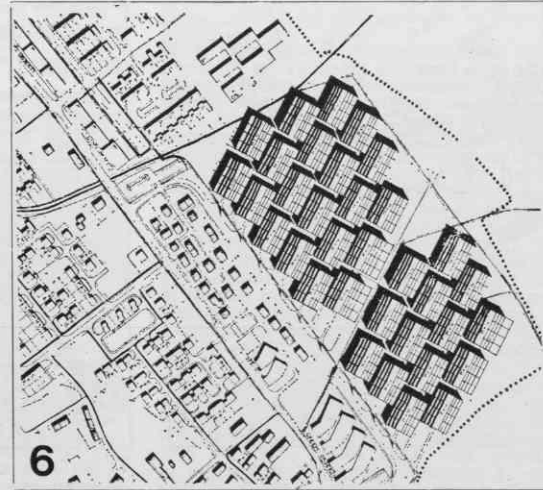
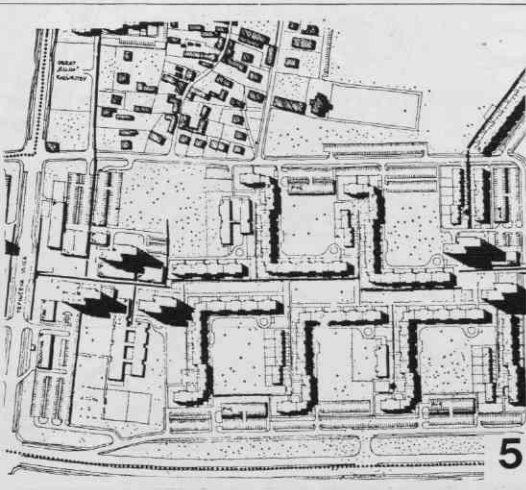
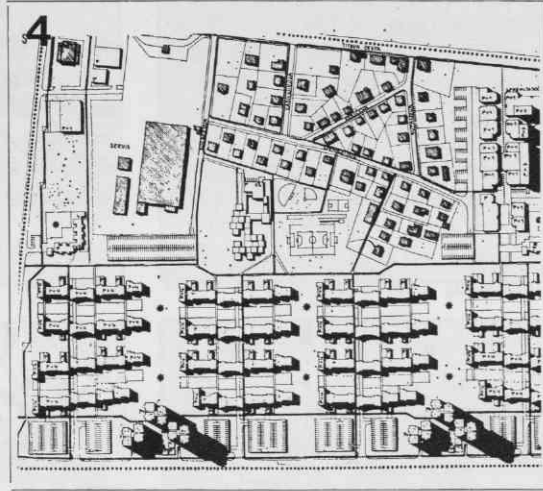
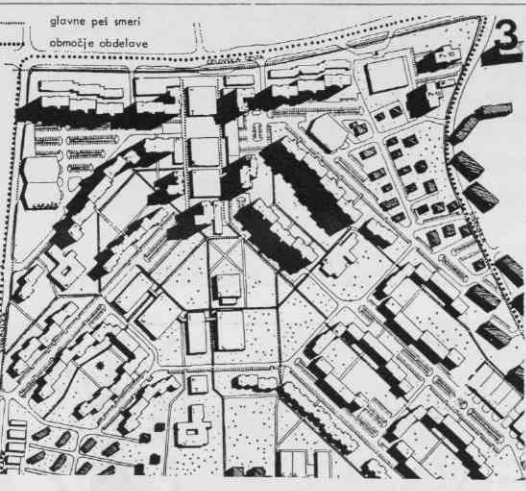
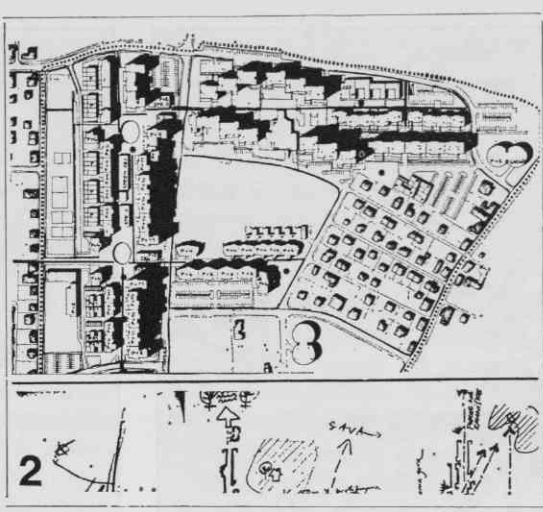
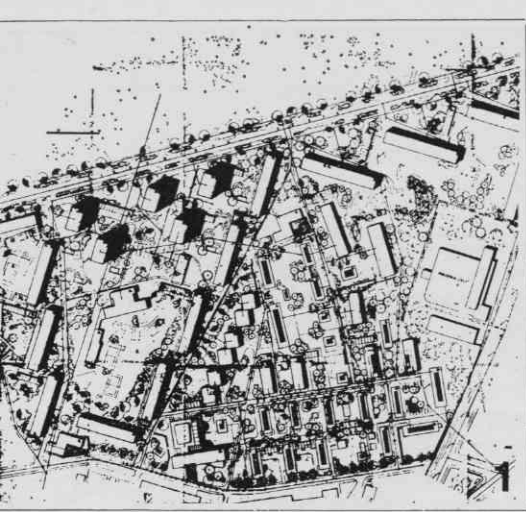


15



17





vzetih mlajših arhitektov, ne brez prizadevanj D. Grabijana in J. Neidhardta iz Zagreba, vidnega Le Corbusierovega sodelavca. Skupno število mlajših slovenskih arhitektov, ki so odšli v njegov atelje ni bilo majhno, zanimivo pa je, da je bila večina iz Plečnikove šole. Velika zasluga obeh je bila v celovitem pogledu na arhitekturo. Ona dva pa sta znala Le Corbusierov globalni pogled prepričljivo prenašati v naše skromnejše razmere. Nastopala sta z velikim zaletom in prenesla k nam tudi Le Corbusierovo publicistično in polemično tehniko, s katero sta hotela dognati vsak aktualen problem do dna in do konca. S tem je naš arhitekt stopil od izolirane risalne mize v areno javne razprave.

1940—1950

Začetek tega razdobja, ki naj bi od prejšnjega prevzelo toliko nakazanega in začetega, je zastal v vojnih letih. Po osvoboditvi pa je bila stvar pričakovano drugačna, obrnjena. Za arhitekturo je prišel čas izredne konjunktore, količinska storitev je bila naenkrat tolikšna v mestu in na periferiji, kakršne nobeno razdobje do takrat ni poznalo. Napravili smo na tone urbanističnih načrtov za vsak predel države in tudi za Slovenijo, orienta-

cija na težko in ekstraktivno industrijo pa je zanesla potrebe po urbanističnih ureditvah v zadnji, prej najbolj pozabljeni kot. Idejno je čisto prevladala Le Corbusierova urbanistična doktrina, vse druge, srednjeevropske, ki bi se še kje držale, so se ji umikale, kar je nedvomno v zvezi z že omenjenim dejstvom, da je v Le Corbusierovem ateljeju še pred vojno delovalo v celoti kar 20 jugoslovanskih arhitektov. Glavno nalogo smo videli v obvladanju rasti in vseh ključnih strahov mesta s tehničnimi rešitvami in splošno priznana naloga je bila študij »pljuč«, »srca in ožilja« povečane urbane tvorbe, ki pa jih srečamo že v bolj dognanih rešitvah prejšnjega razdobja in njegovih prerokov. Urbanizem kot da se je omejil samo na obvladanje prometa v centrih in v stanovanjskih predelih. Celovita Le Corbusierova vizija se je sprevergla v nekakšen prometni urbanizem in borbeni glasni Dobrovič pravi o sebi: »Sem tehnični urbanist!« V bistvu je bil to razpad enotne urbanistične misli in mestni stroj je razpadel v svoje ločene dele, v promet, v cone stanovanja, oddiha, v center in stanovanjske predele.

Od prej pa smo podedovali še nekaj. Proti koncu 30 let je tudi že pri nas začelo zmagovo-

20. V zadnjih dvajsetih letih se je urbanistični razvoj skoraj popolnoma prenesel na študij in izgradnjo soseske, stanovanjske enote za nekaj tisoč prebivalcev v taki mestni bližini, da so produktivne in višjevzgojne usfanove prometno še dosegljive. Znotraj samih sosesk, razdeljenih po mestni površini po določenih splošnih pokazateljih, pa je organizacijska in oblikovalna svoboda omejena s tehničnimi in finančnimi možnostmi. Sosesko zato vidimo kot instrument za ustvarjanje optimalnega življenjskega okolja v socialistični družbi z razpoložljivimi, z danimi sredstvi, s standardom ureditev ter s pravimi merami notranjega in zunanega prostora. K temu moramo dodati še arhitektovo ambicijo in zahtevno sposobnost, da bi z oblikovanjem dosegel namenu pripadajoč izraz.

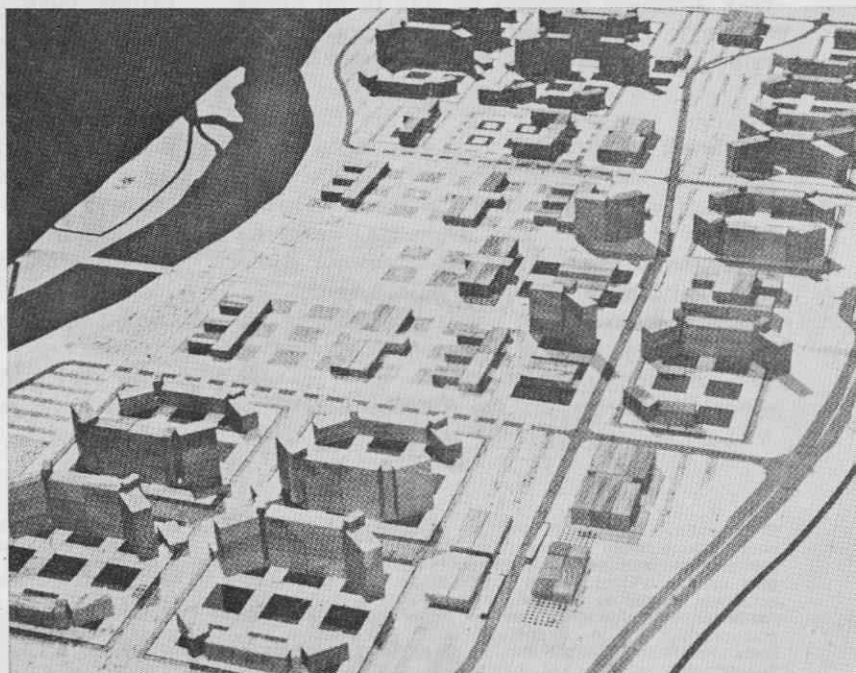
S pomočjo osmih načrtov sosesk, zamišljenih in zgrajenih v teh dvajsetih letih, lahko sledimo evoluciji, predstave omenjenega optimalnega življenjskega okolja. 1 — Zgradbe in njihova razmesitve sta predvsem samo funkcionalna, tj. višine in odmiki so tako usklajeni, da dobijo vse stanovanjske zgradbe enako sončno osvetlitev in enaka razmerja do zunanega prostora. Stanovanjski fond je skromno dopoljen z igrišči in vzgojnimi ustanovami, parking je še zelo tesen. 2 — Soseska z močnejšo oblikovalsko voljo. Vodilna predstava je vzeta iz velikomestne centralne sfere, pri čemer se oglašajo skrb, ali je prisotna tudi življenjska substanca, ki nas v večjih mestih tako privlači. Zamah je obsežen, kot bi gradili celo mesto. Moč zasnovane in njena sredstva zajemajo tudi vse ostalo, šole in vrtnice, podzemne parkirne prostore, pripadajočo tehniko, ambiciozno oblikovanje in tudi razkošje izbranih vizualnih vrednot. Orientacija stanovanj in stik z zunanjim prostorom nista več dejavniki pri kompoziciji, kot nas uče Gropiusove »Racionalne zazidave«. 3 — Mestni utrip skuša ta enota doseči z dinamično močno poudarjene centralnosti ob važni mestni cesti. Značilna je največja zgoščenost v tem predelu in popolna opremljenost s preskrbnimi in varstvenimi podaljški stanovanj. Zelene površine so obsežne in povezane, parkingi obilni, a verjetno preblizu stanovanj. V ozadju prehaja naselje v nižjo, intimnejšo zazidavo. 4 — Sistematična zgoščenost brez poudarjenih oblikovalskih ambicij, toda z enakimi bivalnimi kvaliteta, z odmaknjenimi parkingi a z dodano zelo visoko, ne-

dvomno prav problematično zazidavo. Osončenje samo z vzhoda in zahoda se neprijetno veže z nastalimi vetrnimi kanali v smeri sever—jug. Pričakovanja živska kvaliteta realnega prostora je uspešno pričarana z zanimivo opremo v prostorih med bloki. Naselje stoji in pade z disciplino stanovalec. 5 — Zazidane gmote stanovanjskih blokov delijo prostor v zaprte predele, ki bivalno vrednost vežejo na skrbnost in kulturo porabnikov. Z revno arhitekturo vred ta kočljiva stran odloča o uspehu zasnovne in realizacije. Parkingi na robu niso preveč moteči vsaj za večji del stanovalec. Kaj lahko nastane iz divjih notranjih zelenih površin vidimo na mnogih drugih primerih. 6 — Enolične tesne doline zgoščenega naselja, kjer je obsončenje sicer še sprejemljivo, nikakor pa ne odprst »iz kuhinje v kuhinjo«. Napaka je očitno v merilu, v dvojni velikosti bi npr. bilo nedvomno lažje uveljavljati tisto kar zasnovno obljublja. Glede parkiranja, zelenja in opremljenosti je zazidava prav tako siromašna kot v svojih drugih splošnih urbanističnih in bivalnih značilnostih. 7 — Očitno je prizadevanje, da bi soseska odgovorila na raznolikost možnosti in izbire na spročenem robu mesta. Od individualne hiše, do vrstne in atrijske zazidave pa do pet etažnih blokov je prisotno vse, kar je prešlo v zavest interesentov in kar naša ekonomika in tehnologija povprečno zmoreta. Tudi tu je preveč občutna siromašnost pri zelenju, parkirnih prostorih in podaljških stanovanj. 8 — Soseska »Murgle« na jugu Ljubljane pomeni tudi priliko za primerjavo z ostalimi soseskami na severu Ljubljane. Nizka in gosta, vedno bolj obetavna zazidava endurzijskih hiš z vrtom izziva razlikovanje od navadnega v tehle bistvenih stvarih: a) izloča konflikte s sosedstvom, ker ni motečih in bolečih stičnih točk; b) je v skladu z našim značilnim občutjem za bivalnost; c) v hiši, brez stopnic so tudi garaža, šrambe in delavnica; d) zazidava ne bi smela zahtevati prevelikih tehničnih naporov; e) stanovanje je popolnoma vključeno v ožje in širše naravno okolje. Večje skrbi pa povzročajo instalacije, ogrevanje in preskrba. Za tako širjenje mesta so pa potrebne večje nove površine, ki jih lahko vidimo v Barju, regionalni pomen take zazidave, tj. v večjih oddaljenostih, pa moramo začeti graditi s hitro električno železnico, tem glavnim prometnim sredstvom bodočnosti.

(Slika iz: AB, 39/1978)



22



23

21. Mesto hočemo tudi videti, dojeti ga kot celoto, tj. od zunaj. Pogled s severa na najbližjo je kot sanjska vizija gradu carja Saltana, ki pa potem ne da kar obljublja. Potovanje skozi mesto nam žal kaže tudi od zunaj nevidno drugo stran velikih bivališč neprizadetih množic stanovalcev, predmestij, ki so v vsem tako daleč od kvalitetnega urbanega utripa.
(Slika: Damjan Gale)

22. Protislovje, ki se odkriva med že nujnim kopičenjem velikih stavbnih gmot na robu mesta v propadajoči agrarni sferi z urbanim siromaštvom v zunanjih mestnih delih ter scenografskim razkošjem centralnih mestnih predelov, ki so brez funkcional-

nihi urbanih kvalitet. Vse to opozarja na kronično premajhno splošno notranjo mobilnost Ljubljane, kar je eden glavnih problemov našega glavnega mesta.
(Slika: Damjan Gale)

23. Negativne izkušnje s stanjem v obstoječih soseskah silijo v redkejšo in bolj odprto zazidavo v območjih že pokrajinskih področjih, ki jih s tem korakom popolnoma degradiramo, saj pomenijo tudi ločitev od dobrega javnega prometa, ki bi v tej oddaljenosti moral biti že električen, ali priznati potrebo po družinskem avtomobilu ali celo dveh ter kljub temu ostati še vedno v docela nemestni izolaciji.
(Slika iz: LUZ, ob 15. obletnici obstoja)

vati spoznanje, da je mesto treba smatrati kot celovito načrtovanje na podlagi analiz vseh vrst in dati osnutek kot organsko zakrožen koncept, ko je prešel fazo analitske ostrine. Tudi analiza se je začela osamosvajati in začela postajati s časom sama sebi namen, glavni del elaboratov so bile vedno bolj le analize brez zaključkov in sintetičnih sklepov.

V prvih povojnih letih pa še ni bilo čisto tako. Prevladovala je še živa misel, zavzeta predstava tega, kar bi se dalo doseči in moralno dati predvsem v Sloveniji spricho nalog, ki so bile v primeru z nekdanjimi ogromne in silno raznolike. Dobili smo priliko graditi nova mesta, Velenje in Novo Gorico, na kar pa po gornjem žal nismo bili pripravljeni ter je tako energija hotenja postopoma prešla

v administrativne roke (kot že enkrat l. 1900) in s tem v drobljenje, v samohotnost investitorjev, raznoterost oblik in v naše značilno drobnjakarstvo. Prva bitka za novi urbanizem ni bila dobljena. Lahko jo razložimo s pomanjkanjem enotne volje, z nepovezanostjo in z neznanjem.

Borbena, da ne rečem misijonsko razdobje, z agresivnimi objavami novih misli, v polemiki z akademizmom, z napakami oblasti pri odločitvah in predvsem s poudarjanjem arhitektovega poslanstva je minilo in velik odmev med slovenskimi mlajšimi arhitekti, ki je mnogim pomagal pri oblikovanju značaja in ravnanja je utihnil.

Razen Le Corbusierove doktrine so tudi pri nas še živeli posebni pogledi na urbanizem, tako kot so bile tudi v svetu znane enostranske in krčevite ideje, ki se niso obdržale. Mesto kot tovarna, mesto kot prometni trak, mesto brez dima, mesto za avto so bila ključna gesla, ki mu lahko pri nas dodamo Tomažičevo »Ljubljano v okovih« ali »Mesto v zračni vojni«.

Vsak kraj naj bi imel svoj urbanistični načrt za kar so skrbele centralizirane projektantske ustanove, ki so se pozneje razdelile v mnoge lokalne, ne glede na njihovo doraslost takim nalogam. Tudi to je vzrok več, za vedno manjšo vneto za živi urbanizem.

Šola za arhitekturo, na kateri sta tudi še delala Vurnik in Plečnik, je poskrbela za zelo številni naraščaj in še ga je bilo premalo. In mimogrede, slovenska arhitektura je bila tudi prvič od nastanka Jugoslavije opažena in priznana v državi. V resnici je začela dobivati določene samosvoje črte, ki so se začele ločevati od splošnega jugoslovanskega modernizma razvodenele lecorbusianske tradicije.

1950—1960

Centralizirano in subvencionirano urbanistično projektiranje je začelo prehajati na okraje in pozneje na občine, kjer je soglasnost in enotnost lahko do določene mere ohranila samo še skupnost šole. Isti ali vsaj podoben jezik je bil sposoben, da so se potrebe z enako učinkovitostjo zadovoljevale v vseh predelih slovenske republike.

Dosegli smo tehnološki, operativni in kvalitetni standard, zapostavili pa smo vsebinsko stran in prilagojenost značilnemu življenjskemu utripu predela ali kraja pri njegovih urbanističnih korakih. Prejšnja od Le Corbusiera vplivana bolj ali manj enotna disciplina se začenja, spričo značajnih potreb, tehničnih in materialnih omejitev, napredujoče birokratizacije in odsotnosti nekdanjega

poleta, razkrajati v stereotipu urbanistične kombinacije stolpnic, ki smo si jo pridobili z največjimi naporji, vsemogočnega večetažnega bloka in dvojčka z dodatnimi podaljški stanovanja.

O koncepciji mesta skoro ni več govora. Mesto ima samo vedno več problemov, od katerih največji je nedvomno vedno hitrejše širjenje stanovanjskih predelov. Ustanov, ki se bavijo z uravnavanjem razvoja je tudi vedno več, vse od sekretariatov, institutov, centrov in zavodov, ki vsi rešujejo isto nalogo. Konec desetletja dozoreva tudi glavni urbanistični plan, poizkus da bi vse skrbi in probleme pregledali, dokler je še čas, z enotnega vidika in šli bolj urejeno kot vse doslej naprej v razvoju mesta. Podobno se je zgodilo v drugih naših mestih Mariboru, Kopru, Kranju, Velenju itd. Pritiski na mesta so bili preveliki, da bi jim bili dorasli s svojimi sposobnostmi in učinkovito ter kvalitetno realizacijo.

S tem razdobjem je povezano zlo, ki nas spremlja še danes, prenizke razvojne cennitve bistvenih stvari. Že takrat smo se začeli motiti o potrebah cestnih mrež, mestnih površin, o ekonomiki naselij itd. Model jagode naselja za 1000 ljudi v grozdu celega mesta, kot stanovanjske enote (Stanbena zajednica) na razstavi v Zagrebu in razstava »Stanovanje za naše razmere« v Ljubljani sta bili nad vse koristni kašipot akciji, ki pa jih je življenje izrabilo le deloma. S prvim se je odprla pot razmišljanju za vsestransko zadovoljitev ugotovljivih potreb v naselitveni enoti z drugimi pa smo dobili standardne tipe stanovanj s katerimi so se ta naselja dala že bistveno boljše graditi.

Obseg urbanističnega dela je postajal večji in večji česar prej nismo poznali in kar je vodilo v dva pojava, v nastajanje vedno večjih projektantskih organizacij po drugi strani pa intenzivnejše projektantsko delo. Prvo se je odražalo v velikih koncentracijah arhitektov in urbanistov, drugo pa v prvenstvu pri natečajih, ki so močno razvili projektantsko okretnost in dali našemu urbanizmu popolnoma nezamenljivo identiteto.

1960—1970

Ena od značilnosti desetletja je še interdisciplinarni zanos, od katerega smo toliko pričakovali in zanj ustvarili toliko možnosti. Urbanizem naj bi postal znanost v nasprotju z mnenjem, da je morda bližnji filozofiji. Misel na razliko med mehanično racionalnim in vizionarnim iz 19. stoletja je spet zaživel kot že prej enkrat z Bauhausom. Če naj bo prvo, je to seveda lahko samo taka znanost,

kjer obstaja določena količina organiziranega znanja o podobnih stvareh, na podlagi česar lahko govorimo o vrednostih. Če pa je to znanost filozofskega tipa je to le zbir informacij o naravi socialnega življenja v prostoru, o udobju in doživljanju brez eksaktnih spoznanj.

Za desetletje je značilna prednost stanovanjske gradnje z vsemi možnimi razpoložljivimi silami, ko bi pri tem radi čim več zgradili v družbenem sektorju in se krčevito borimo z zasebno iniciativo, pa ji vendar vedno bolj popuščamo in ji prepuščamo za bodočnost pomembna zemljišča. Rezervatov navezanih na celovito mestno podobo se skoro nikjer ni posrečilo obvarovati. Nihče pa še ne misli na novo sintezo saj smo že v tem desetletju zavrgli vse prej določene večje in bistvene sestavine bodoče celote.

Kar je bilo nekoč določeno za večje mestno udobje, za zelenice, športna igrišča, območje Save kot rekreacijska sfera počasi izgineva pod valjarjem stanovanjskih sosesk in neukročene črne gradnje, skladišč, prometnih vozlov, divjih naselij in zanemarjene narave.

Okoli Ljubljane nastaja venec ogromnih, visokih naselij, ki je v naslednjem desetletju že popolnoma zaseden, že od prej znano prometno težavo, ki jo je najprej pokazalo Savsko naselje; koncentrično širjenje mesta je skoro nemogoče prometno urediti z javnimi prometnimi sredstvi, posledica je neizogibno komuniciranje z osebnimi avtomobili, ki ga ne obvladamo ne v soseskah, ne na cestah in sploh ne v mestu.

Napravili pa smo pomembno skušnjo z zazidavo Titove ceste. Ob njej je začela nastajati vrsta dosledno in najboljše obdelanih sosesk, od Ruskega carja do Murgelj, kar vse lahko služi tudi kot ogromen eksperiment. Stanovalci in opazovalci ocenjujejo visoki, srednji in nizki zazidalni način z vsemi spremnimi pojavi. Vrednotenje pa se pomika očitno v korist Murgelj, kar spet povzroča poželenje po novih velikih površinah in pripravljajoči se vdor na še proste površine npr. na Barje tudi z glavne smeri, medtem ko so črne gradnje to opravile na svoj način od strani. Obenem pada vrednost visokih sosesk v obeh stanovalcev saj so v tolikih ozirih odvisne od objektivnih in subjektivnih naših pogojev.

GUP (glavni urbanistični plan), ki se ga nismo v ničemer držali postaja predmet zajedljive kritike, tembolj ker nismo bili sposobni, da bi spoštovali koristne omejitve, ki jih je nalagal. Začenja se maščevati zanemarjanje železnice, ki bi jo v teh 30 letih gotovo lahko postopoma preoblikovali v elek-

trično. Z njo bi odprli stanovanjska področja, ki ne bi zahtevala take urbane discipline, kot visoka naselja. Mnogo lažje bi ustrezali tipičnim zahtevam našega posebnega vraščanja v zahtevno mestno življenje.

Ena težjih posledic nerazvitega javnega prometa je nujnost, da gradimo samo stanovanja v stanovanjskih hišah, ki zahtevajo velike tehnične in finančne napore, stanovalec pa moramo še dodajati možnost preskrbe, podaljškov stanovanja itd. Možnosti za tak način zidave stanovanja pa so vedno manjše in vedno bolj je očitno kaj vse smo pozabili, narobe zastavili ali se predajali udobni kratkovidnosti.

Eno pa se pri vsem tem žal ni čisto nič posrečilo, da bi namreč stanovalec, ki smo mu naklonili s stanovanjem zelo veliko materialno vrednost pripravili, da bi to gojil, vzdrževal in lepšal. Nasprotno, stanovanjski fond se hitro, mnogo prehitro obrablja, naselja pa bi se kaj lahko začela spreminjati v nepregledne slume z vsemi znanimi posledicami.

Soseske pa po drugi strani postajajo ogromni pejsažni monumenti, ki z daljave nudijo bistveno več kot od blizu, impozantno sliko velemesta, ki ga morda sploh ni.

1970—1980

Zadnje desetletje našega urbanizma, ki ga spet lahko najboljše opišemo z ljubljanskim primerom kaže nekatere posebnosti, ki bi o njih morali začeti razmišljati, saj pomenijo konec določene razvojne faze in odpirajo vprašanja jutrišnjega dne.

Predvsem Ljubljana številčno ne raste tako hitro, kot smo mislili pred 25 leti, da bo namreč proti koncu stoletja dosegla polmilionjsko aglomeracijsko vrednost. To se na naš dosedanji način razvijanja mesta ne more in se najbrž tudi ne bo zgodilo.

Prometa že za sedanje mesto nismo rešili in ga tudi resno ne rešujemo, zavrgli smo tramvaj, za njim trolejbus, obenem pa že vemo, da je avtobus lahko samo dodatno javno prometno sredstvo ne pa glavno, o električni pristezni železnici na ojačenih sedanjih tirih, ki je edino primerna mestu našega tipa, še nismo začeli razpravljati niti teoretično. Mesto te velikosti pa je lahko pravo mesto le z električno železnico.

Začenja se čutiti nelagodnosti vseh vrst v življenju velikih sosesk. To so zgoščene gmote zgradb z najmanjšimi stanovanji, ki so urezana na statistično povprečje 3,6 os. na enoto, na enake potrebe vsake družine, z enotnim tlorisom, enotno opremo in enotnim

okusom. Moderna arhitektura je prve modele oblikovala (Frankfurt 1928) kot bele, čiste gradove discipliniranih stanovalcev, kot blesteč kontrast k prejšnjim naseljem v hišah ob predmestnih mračnih cestah. Podobno velja tudi za Le Corbusierove predloge reševanja nezdravih otokov (1930) v Parizu, iz katerih so nastali poznejši Veliki ansambli, ki jih je morala oblast celo prepovedati zaradi razmer, ki so se v njih razvile. Res pa je tudi, da je Le Corbusierov marsejski blok iz nasprotnih vzrokov postal elitno bivališče in delovišče.

Moderna arhitektura, ki jo začenjamo graditi torej ni isto v njenih svežih, vzpodbudnih začetkih, tako kot sta mislila Gropius in Le Corbusier in v njeni sedanji degeneraciji na določenih mestih. Beton, ki ga tako gradimo je prav tako lahko vzrok civilizacije kot tudi gnezdo družbenega zla.

V tej situaciji, ko v naših mestih tj. v obsegu do 10 km ni več zemljišč, je čas da začnemo prav tako intenzivno, kot smo to delali v 50 letih za sedanje po malem že obrabljene zazidalne načine, začeti razmišljati o novih možnostih. Za to pa bo potrebna temeljita sprememba pogledov na oblike stanovanjskih sklopov, kot tudi na njihovo oskrbo. Na prvo bo treba odgovoriti z načelom »nizko-gosto« in v večji oddaljenosti, na drugo pa z radikalno spremenjenim pogledom na javni promet. Zelo dvomimo, da bo še dolgo mogoče dobro prebivati v obrobni soseski z avtom na parkirišču pod stolpnico. Tudi sami stanovalci občutijo in se temu primerno obnašajo, jemljejo ta stanovanja za prehodna in začasna, medtem ko nasprot-

no stanovanje z najmanjšim vrtom človeka veže na bivalno mesto in v okolico se vrašča mnogo bolj živo. Javnega prometa pa seveda ne bomo rešili toliko časa, dokler ne bomo začeli misliti in delati za učinkovito prometno kombinacijo ceste, električne železnice, kolesarskih cest in varnih pešpoti.

Razvoj našega urejenega prostora je nedvomno zašel v krizo in sicer v krizo prehitre enostranske (samo stanovanjske) rasti in spoznavati začenjamo, da sama stanovanja še niso mesto. Vse naše razvojne institucije od načela stanovanja za trg, do miselnosti občinskih forumov, monopola urbanistične in lokacijske dokumentacije, sedanje tehnike stanovanjskih podaljškov in končno estetskih ambicij, ki postajajo včasih kar groteskne postaja vse zastarelo in okorno ter mnogokrat brezizgledno. In kako bujno ob tem uspeva črna gradnja, kjer nikdar ni premalo denarja, kjer je vse končano ob terminu, kjer nikdar ne zmanjka materiala in opreme.

Za reformo našega urbanizma govorijo ne samo novejšje skušnje po svetu ampak tudi domače. Kdor more si v Ljubljani želi v Murglje, širši sloji pa v črne gradnje, pred katerimi smo kapitulirali in zelo mnogi si v bližini mesta že postavljajo weekende, kot rešilno dopolnilo stanovanja v visokem nadstropju.

Nimamo nikakršnega širšega koncepta, morda pa bi lahko imeli tistega, ki ga je pred skoro 100 leti opisal W. Morris, kot mesto razsuto v vrtu, saj je materialna baza za kaj takega že skoro zagotovljena. V resnici je že zelo veliko napravljenega pa žal tako slabo uporabljenega.

OKUPATORJEVE RACIJE V LJUBLJANI LETA 1942

TONE FERENC

Množične racije in internacije so hujša vrsta okupatorjevega nasilja, ki je prizadela večje število ljudi. Zgodovinarji in drugi pisci so jih do sedaj sicer obravnavali, vendar le v sklopu širših vprašanj okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Zelo na kratko obravnava okupatorjeve racije v Ljubljani celo publikacija Internacije, ki jo je leta 1946 izdala Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo. Razmeroma malo prostora jim posveča sicer zelo obsežno delo Ljublja-

na v ilegali, I-IV. Najbolje jih je do sedaj vključil v sklop širše tematike dr. Ivo Juvančič v svoji razpravi Italijanski okupator v Ljubljani 1941-1943.¹ Dotikajo se jih tudi nekateri pisci spominov.

Sodim, da v zgodovini uporne Ljubljane v narodnoosvobodilnem boju okupatorjeve racije zaslužijo, da jih obravnavamo natančneje in izčrpnije. Temu namenu sem posvetil tudi to razpravo, ki sem jo napisal po širše zbranih virih iz naših in tujih arhivov.

OKUPATORJEV POLOŽAJ V LJUBLJANI
V ZACETKU LETA 1942

Kaže, da je bilo nekaj okoliščin, da je italijanski okupator ravno februarja 1942 začel z množičnimi racijami in internacijami v Ljubljani. Dobro je namreč vedel, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo v Ljubljani. O tem pričata spomenici poveljnika 11. armadnega zbora, generala Maria Robottija 30. novembra in fašističnega generala Renza Montagna iz decembra 1941.² Množične demonstracije Slovencev proti okupatorju v Ljubljani 29. oktobra in 1. decembra 1941 ter 3. januarja 1942³ so pokazale, da je večina prebivalcev tega mesta v Osvobodilni fronti ali vsaj izpolnjuje njene odloke in navodila.

Italijanski okupator je že v prvih mesecih narodnoosvobodilnega boja uvedel nekatere policijske ukrepe za njegovo zadušitev. Poleg policijske ure in zapiranja ljudi, osumljenih sodelovanja v NOB, je septembra 1941 uvedel tudi konfiniranje ljudi, za katere so okupacijske oblasti menile, da bi utegnili biti nevarni. Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli je najprej septembra ustanovil posebno sodišče za sojenje storilcev sabotažnih in drugih dejanj in nato je predsednik italijanske vlade in vrhovni poveljnik italijanskih oboroženih sil Benito Mussolini oktobra za obravnavo takšnih dejanj pooblastil vojaško vojno sodišče, ki ga je novembra 1941 ustanovil tudi v Ljubljani.⁴ Po delnih uspehih italijanske vojske v t.i. Ljubljanski pokrajini, tj. predvsem po razbitju Krimskega partizanskega bataljona in uničenju Belokranjske partizanske čete in hudi kritiki neuspešne policijske dejavnosti, za katero sta bila odgovorna italijanski policijski ravnatelj (kvestor) Ettore Messina in njemu nadrejeni visoki komisar, je Mussolini po predlogih iz jeseni 1941 dne 19. januarja 1942 zaupal obrambo javnega reda in mira v Ljubljanski pokrajini (in tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah, priključenih leta 1941 Italiji) italijanski vojski. Ko je poveljnik 2. italijanske armade s Sušaka, general Vittorio Ambrosio 26. decembra 1941 poročal Mussoliniju o razmerah v Dalmaciji in Sloveniji, je ta poudaril, da »je treba komunizem zatirati neizprosno, povsod, na vse načine in brez počitka«. Glede Slovenije je poudaril, da je treba delati s prepričanjem, da bodo Italijani ostali v njej. Poklical bo k sebi visokega komisarja in mu naročil, naj okrepi delovanje, če pa se razmere ne bodo izboljšale, bo oblast prevzela vojska. Uporabili bi torej 301. člen vojaškega kazenskega zakonika, po katerem imajo vojaške oblasti

popolno pristojnost za javno varnost, morajo pa delati v popolnem soglasju s tamkajšnjimi civilnimi organi.⁵ Do takrat je vojska načelno dajala svoj enote za okrepitev akcij karabinjerjev in policije, ki sta jih vodila kvestor ali podkvestor. Tudi v primeru, da bi policija in karabinjerji uporabili enega samega vojaka, naj bi akcijo vodilo vojaško poveljstvo. Seveda je to povzročilo trenje med vojaškimi poveljstvi in civilno upravo, največ seveda iz prestižnih razlogov. Vojaške oblasti so nato predlagale novo vrsto ukrepov proti civilnemu prebivalstvu v Ljubljani: prepoved uporabe avtomobilov in koles, odvzem smuči, odvzem lovskega orožja, uvedbo osebnih izkaznic in prepustnic za potovanje, odvzem radijskih sprejemnikov, odstranitev Slovencev iz poštne in železničarske službe itd., na kar je morala civilna uprava večinoma pristati.

Italijanski okupator je še novembra 1941, ko v resnici v Ljubljanski pokrajini ni bilo več nobenega partizanskega bataljona in ko je uspel v mestu prijeti tudi nekaj partizanov iz bivšega Krimskega bataljona, menil, da partizanstvo upada. Vendar je že v decembru ugotovil, da se ponovno krepi in izvaja akcije (npr. napad na preserski most). Konec januarja 1942 je general Robotti na sestanku na poveljstvu divizije sardinskih grenadirjev opozarjal: »Treba je pozorno spremljati sedanje razmere, ker grozijo s poslabšanjem. Tolpe se ne samo oblikujejo, temveč raste tudi njihovo število. V Sloveniji se združujejo in urijo v gorah okrog Ljubljane (cona Krim, Ljubljanski vrh itd.), kjer so vasi okužene s komunizmom, kjer je sovrašтво do Italijanov močnejše kot drugod in kjer lahko tolpe poleg pomoči iz teh krajev uporabljajo tudi moralno in stvarno pomoč Ljubljane.« Nato pa je poudaril, da je »treba vso Ljubljansko pokrajino in posebno glavno mesto imeti za bojno polje« in da »je treba opustiti mnenje, da gre za pridne ljudi, ker to pravzaprav niso.«⁶ Dne 22. februarja je general Robotti v zvezi z neko okrožnico poveljstva 2. armade, ki je opozarjala na povečano partizansko dejavnost, priznal, »da so se napadi na človeška življenja dogodili v teh dneh v Ljubljani«. Ponovno je ukazal, naj vojaki in zlasti častniki ne hodijo osamljeni in naj transporte spremljajo oklepna vozila. Na koncu pa je poudaril: »Končali bomo z mirnim počutjem!«⁷

Da bi pretrgalo narodnoosvobodilno gibanje med Ljubljano in podeželjem, je poveljstvo 11. armadnega zbora januarja 1942 začelo obdajati mesto s t. i. obrambnim pasom iz žične ovire, bunkerjev, patroljnih poti,

osvetlitve itd. Ta pas je gradilo in izpopolnjevalo še mesece in mesece, vendar so žično oviro sklenili okrog mesta do 23. februarja popoldne. Isti dan je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino izdal odredbo o prepovedi odhoda iz mesta Ljubljane. Vstop v mesto je bil dovoljen le ljudem iz najbližje okolice, ki so dobavljali mestu živila, in to na 11 prehodnih mestih, ki so jih nato imenovali bloke, in pokazati so morali osebno izkaznico s fotografijo. Kdor bi poskušal priti v mesto ali oditi iz njega drugod, ga bodo podnevi ustavili z enim pozivom, ponoči od 19. do 7. ure zjutraj pa bodo nanj streljali brez poziva.⁸

Ti ukrepi so se italijanskemu okupatorju zdeli potrebni, da lahko začne s celovitejšo preiskavo Ljubljane, in to po načelu, da zajame čim večje število ljudi in nato iz njih izloči sumljive. Zato sta tudi tako tesno povezana ograditev mesta z žično oviro in začetek množičnih racij in internacij. Začele so se namreč takoj drugi dan, tj. 24. februarja 1942. Če upoštevamo tudi internacijo bivših jugoslovanskih častnikov in podčastnikov, so bile v Ljubljani celo štiri velike racije in to februarja in marca, junija in julija ter decembra 1942.

VELIKA RACIJA FEBRUARJA IN MARCA 1942

Iz dosegljivega in pregledanega gradiva italijanskega okupatorja ni mogoče ugotoviti, kdaj je poveljstvo 11. armadnega zbora začelo pripravljati prvo množično, veliko racijo v Ljubljani. Tega ni mogoče ugotoviti niti iz obsežnega sklepnega poročila poveljstva 11. armadnega zbora, ki ima 12 strani in nekaj prilog. Potem ko je celo na štirih straneh opisal narodnoosvobodilno gibanje v Ljubljani, je general Robotti povedal, da mu je poveljstvo 2. armade ukazalo, naj v sodelovanju s policijo na vojaški način razoroži ljubljansko prebivalstvo (23. februarja zvečer.) Upošteval je, da je za zagotovitev uspeha potrebno presenečenje, da so po njegovem povelju obdali mesto z žično oviro, da enote iz mesta ne bodo zadostne in da bodo potrebni tudi žarometi za osvetlitev obrambnega pasu. Zato je sklenil, da bo med razorožitvijo prebivalstva prepoznal sovražnike s pomočjo mešane komisije, ki jo bodo sestavljali ljudje iz ustreznih obveščevalnih organov, spreobrnjenih zaupnikov in oseb iz službe javne varnosti. Ukazal je, naj se premestijo v Ljubljano 2. in 3. bataljon 1. polka divizije sardinskih grenadirjev (z Vrhnike in iz Ribnice), bataljon graničarjev (iz Logatca), 2 fotoelektrični postaji iz divizije »Isonzo« (iz Novega mesta) in 6 fotoelektričnih postaj z območja poveljstva teritorialne obrambe

Videm (Udine), četa rokodelcev, karabinjerjev itd. Ukazal je tudi, naj pride v Kočevje 2. topniški divizion in zamenja 1. bataljon 1. grenadirskega polka. V vojašnici Vittoria Emanuela III. (bivša Belgijska vojašnica na Taboru) je ukazal urediti sprejemne prostore in zapore. Vzpostavil je tudi ustrezno zvezo z visokim komisarjem, ki se je zavzel za te ukrepe, in kvesturo, ki pa po njegovem mnenju ni pokazala zadosti volje zanj. Do 23. februarja popoldne ob 15. uri so enote zasedle položaje ob žični oviri in na blokkih in se je ljubljansko prebivalstvo znašlo v obroču.⁹

Neposredno vodstvo velike racije v Ljubljani je general Robotti zaupal poveljniku divizije sardinskih grenadirjev, zloglasnemu generalu Taddeu Orlandu, ki je bil tudi poveljnik mesta. Po že omenjenem prihodu nekaterih njegovih enot v Ljubljano je imel zbrano v mestu za to nalogo vso svojo divizijo, okrepljeno še z nekaterimi drugimi enotami. General Orlando je v svojem povelju



Generala M. Robotti (desno) in T. Orlando

za to racijo 23. februarja natančneje predpisal, kako jo je treba izvesti:

»— Ob 8. uri zopora določenih predelov z neprehodnimi kordoni vojske;

— preiskava, ki jo opravljajo predvsem civilni karabinjerji, agenti javne varnosti in financarji, ki jih spremljajo majhni oddelki grenadirjev, dobro oboroženi, po natančnih navodilih, ki jih bo na kraju samem dal komandant karabinjerske skupine;

— vse zaradi posebnih razlogov aretirane ljudi in zaplenjen material je treba z dobrim spremstvom odpeljati v vojašnico Vittoria Emanuela III. na voljo divizijskim karabinjerjem, za kar poskrbi komandant 1. grenadirskega polka.

Živež je treba spraviti pri zavodu za preskrbo.

Vse moške, stare približno od 20 do 30 let, ki niso bolni, je treba prijeti in odpeljati iz Šiške v vojašnico 13. topniškega polka in iz Most v vojašnico 2. grenadirskega polka.

Prepoznavanje in nadaljnji izpust ali aretacijo bodo opravili organi tega poveljstva, kvesture in civilnih karabinjerjev po že sprejetem ustnem sporazumu;

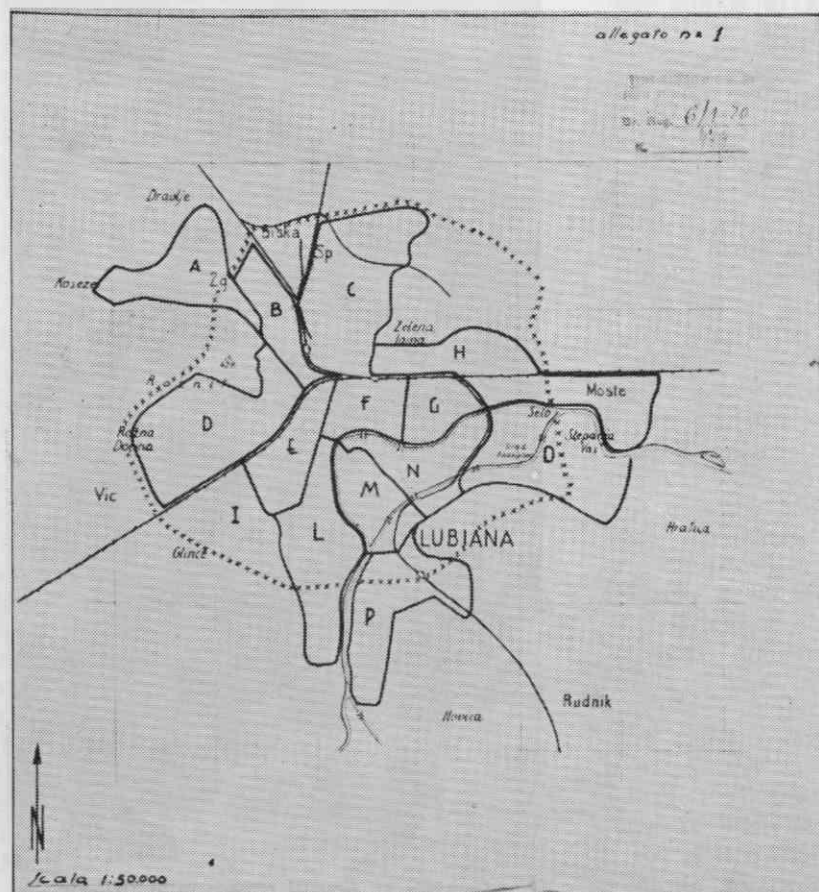
— temeljne preiskave in razširjene predvsem na podstrešja, kleti, podzemlje, podstrešne sobe, vrtove, skladišča itd., da bi onemogočili izhod moških in zaplenili vse raznovrstno orožje, aretirali neupravičene lastnike in zaplenili zlorabljana živila.

Po poprejšnji preveritvi zanesljive osebne istovetnosti lahko puste lovske puške in nemškimi državljanom tudi orožje za osebno varnost, enako lastnikom, ki imajo pristno dovoljenje visokega komisarja ali kraljevske kvesture;

— preiskati je treba vsa poslopja, ne glede na to, kakšnemu namenu služijo. Prednost in glavno skrb je treba posvetiti preiskavi tiskarn, kjer lahko pričakujemo morebitne podtalne publikacije;

— treba je preiskati vse potnike, in če so omenjene starosti, jih je treba odpeljati v prej omenjene vojašnice.«

General Orlando je še poudaril, da bo policijska operacija končana šele takrat, ko bo zagotovljeno, da v preiskanih stanovanjih ni orožja ali upornikov.¹⁰ Dne 26. februarja je dopolnil to povelje še s prepovedjo prisvajanja ali kraje kakršnih koli



Razdelitev mesta na odseke za racijo februarja in marca (izvirna italijanska skica)

predmetov pri preiskavi. Prepovedal je tudi preiskovati poslopja vladnih ustanov, v katerih delajo samo Italijani, »ker je treba zelo upoštevati rasni prestiž do drugega prebivalstva«. Italijanov niti ne smejo prijeti. Če bi naleteli na zaprte trgovine, jih morajo odpreti s silo in preiskati.

General Orlando je mesto razdelil na 14 odsekov, ki jih je označil z velikimi črkami od A do P (brez črk J in K), in to od zahoda proti vzhodu. Tako je odsek A zajemal Zgornjo Šiško, B Spodnjo Šiško, C Bežigrad, D Rožno dolino, odseki E, F, G in L ožje središča mesta na levem bregu in odseka M ter N na desnem bregu Ljublanice, odsek H je zajemal Zeleno jamo in Vodmat ter Moste, O Kodeljevo, P pa območje ob Dolenjski cesti in Ljublanici. Nekateri skrajni odseki so segali tudi čez žično oviro. Ko je vsak dan izdal ustrezno povelje svoji diviziji,¹¹ je priložil tudi skico območja racije za tisti dan; te skice se razen ene niso ohranile ali pa jih še nismo našli. Drugače so bila ta povelja zelo kratka in nenehno se ponavljajoča. Najprej je določil zborna mesto za oddelke, ki bodo opravljali racijo, in to za vsak dan Vegovo ulico, kjer si je v takajšnji realni gimnaziji uredil svoj sedež poveljnik 1. polka sardinskih grenadirjev polkovnik Pier Luigi Dal Negro. Obenem je določil tudi uro za zbor, navadno ob pol petih zjutraj ter začetek zaprtja ulic in cest, navadno pol ure po zboru v Vegovi ulici. Vsakokrat je tudi odredil, kam naj vodijo ljudi, ki so jih prijeli za prepoznavanje, in to največkrat v vojašnico 2. polka sardinskih grenadirjev. Del Negrovih povelj za sedaj še nismo našli, če so sploh ohranjena.

Iz Robottijevega sklepnega poročila zvedemo, da so bili iz omenjene divizije sardinskih grenadirjev neposredno udeleženi pri veliki raciji deli treh bataljonov. Najprej sta bila do 26. februarja udeležena 2. (komandant podpolkovnik Salvatore Sequi) in 3. bataljon (komandant major Carlo Calogero Combatti) 1. grenadirskega polka, nato pa 1. bataljon (kom. Emilio Sabbadini) tega polka. Za racijo so uporabili tudi karabinjerje, policiste in financarje. Njihovo število je določil poveljnik karabinjerske skupine za Ljubljansko pokrajino, major Raffaele Lombardi. Ko mu je poveljnik divizije sardinskih grenadirjev poslal povelje za racijo naslednjega dne, je major Lombardi določil sile za sodelovanje. Navadno je vsak dan določil 2 karabinjerska častnika, 3 podčastnike in 17 karabinjerjev, policijskega častnika, 2 podčastnika in 28 agentov javne varnosti, financarskega čast-



Aretirani čakajo na odvoz v vojašnico

nika, 8 podčastnikov in 7 financarjev. Karabinjerski častniki, ki so izmenoma sodelovali v veliki raciji, so bili stotnika Mario Marchetti in Salvatore Spatafora (komandirja zunanje in notranje ljubljanske karabinjerske čete), poročniki Milone, Mario Garino, Frabboni, Placenti, Orlando Camillettei in Reicidi ter podporočnika Giannino Brunelli in Antonio Vitullo, policijski častnik pa je bil komandant agentov javne varnosti pri ljubljanski kvesturi stotnik S. De Simone. Ob začetku racije so slovenskim orožnikom, ki so bili v službi pri italijanski policiji, pobrali orožje.¹²

Iz Robottijevega sklepnega poročila o veliki raciji zvedemo, da je general Orlando ukazal izvesti tri vrste preiskav, in to splošne, posebne in letече. Splošne preiskave so zajele vsak dan enega ali več odsekov brez določenega vrstnega reda, pač pa z vračanjem na že preiskane odseke, da bi iznenadili prebivalce in onemogočili nasprotniku, da bi tam našel varno zavetje. General Orlando je sproti, vsak večer posebej določil, kateri odsek bodo njegove enote preiskale drugi dan; tako je onemogočil, da bi kdo zvedel, kam bo usmeril svojo akcijo. Že ob petih zjutraj, ko se je nehala policijska ura, je vojska popolnoma zaprla območje, določeno za preiskavo. Preiskovali so večinoma karabinjerji in financarji s pomočjo manjšega števila agentov javne varnosti, ki jih je bilo mogoče odtegniti kvesturi, varovali pa so jih majhni oddelki grenadirjev. Aretirali so vse, pri katerih so našli vojaški ali sovražni material, prijeli in odpeljali v omenjeno vojašnico na Taboru pa vse mlajše moške, od 20. do 30. leta starosti, da bi tam preverili njihovo istovetnost in jih nato aretirali ali izpustili.

Posebne preiskave so delali na podlagi podatkov obveščevalnih organov in karabinjerjev. Leteče preiskave pa so delali nepredvidoma in skokovito na krajih, za katere so menili, da jih sumljivi ljudje najbolj obiskuje-



Telesna preiskava pred odvozom v vojašnico

jo. Hoteli so ponovno nadzirati najbolj prometne kraje mesta in prijeti tiste, ki so se izmaknili hišnim preiskavam. Vzporedno s to veliko racijo je italijanska vojska še dalje utrjevala t. i. obrambni pas okrog mesta. Menili so, da je bilo 3. marca zjutraj že zadovoljivo in 10. marca zvečer že zaželeno stanje.

Se pred začetkom velike racije so 23. februarja zjutraj, takoj po policijski uri, na podlagi zapiskov tedaj že pokojnega italijanskega konfidenta Avgusta Praprotnika napravili posebno preiskavo. Menili so, da je treba takšni preiskavi dati prednost pred splošno, ker bi splošna vznemirila voditelje narodnoosvobodilnega gibanja in bi se umaknili ter uničili svoje gradivo. Po Robottijevih podatkih je ta akcija povzročila aretacijo več kot 50 ljudi. Od njih so 10 označili za »organizacijske vodje« (capi organizzatori) in 40 za »pripadnike Kominterne« (aderenti al Komintern).

Iz posebnih pregledov, ki so priloženi k že omenjenemu Robottijevemu sklepnemu poročilu, in iz dnevnih poročil poveljstva divizije sardinskih grenadirjev poveljstvu karabinjerske skupine Ljubljana oziroma iz poročil tega poveljstva poveljstvu karabinjerjev 2. italijanske armade¹³ ter ohranjenih seznamov aretiranih ljudi v vsej raciji¹⁴ lahko iz dneva v dan sledimo poteku velike racije. Podatki o prijetih, »preverjenih« in aretiranih ljudeh se v raznih virih nekoliko razlikujejo, ker je šlo — kot že vemo — za več preiskav, poleg tega pa so aretirali ljudi tudi po t. i. »uradni poti«, tj. zunaj velike racije. Na večje razlike bom opozoril sproti.

Karabinjerji iz divizije sardinskih grenadirjev so s pomočjo slovenskih ovaduhov, t. i. »divizijskih informatorjev«, o katerih bom govoril pozneje, v vojašnicah »prepoznali« prijete ljudi. Tiste, ki so jih pridržali v vojašnici in jih aretirali, so razdelili

v nekaj skupin, in to »organizacijske vodje« (capi organizzatori) »politične komisarje« (commissari politici), pripadnike Kominterne« (aderenti al Komintern), »partizane« (partigiani), »podpornike« (favoregiatori), »pripadnike OF« (apartenenti all' OF), lastnike vojaškega in podtalnega materiala« (detentori di materiale bellico e sovversivo). V sprotnih sporočilih so s temi pripombami imenoma navajali le nekatere primere, medtem ko so vsi razporeditev na te skupine podali le statistično kot prilogo k že omenjenemu Robottijevemu sklepnemu poročilu.¹⁵ Koliko ljudi so kateri dan uvrstili v posamezne skupine, bom navedel v posebnem pregledu na enem kraju. Nimamo pa seznama vseh aretiranih, razdeljenih v te kategorije. Seveda je treba omenjene oznake jemati s pridržkom, saj število ovaduhov ni bilo tolikšno, da bi lahko res »preverilo« tako število ljudi (do 4000 dnevno!).

Kot že rečeno, so veliko racijo začeli 24. februarja. Tisti dan so v splošni preiskavi zajeli odseka B (Šiška) in H (Moste), preverili iz prvega 334 in iz drugega 708 oseb ter aretirali iz prvega 2 in iz drugega 16 ljudi, pri šestih so menda našli pištole. Med sedmimi aretiranimi na seznamu, priloženem k Robottijevemu sklepnemu poročilu, sta tudi bivši ban dr. Drago Marušič (član »ministrske skupine« v OF) in univerzitetni profesor dr. France Kidrič (oče Borisa Kidriča), na seznamu sta tudi neki Lovro Kuhar (!) in Milko Brezigar. Vendar njihovih imen ni na drugih seznamih ljudi, aretiranih v tej raciji. Kot vemo, so pravega Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca izsledili šele januarja 1943. Nekega Karla Moskovića pa so označili za »zelo znanega in zelo nevarnega komunista«. Dne 25. februarja so v splošni preiskavi zajeli odsek L (območje univerze) in preverili



Prevoz prijetih moških v vojašnico

627 oseb ter jih aretirali 37 (po drugih podatkih 108), medtem ko je na seznamu divizijskih karabinerjev 95 imen, med njimi tudi Vitomil Zupan, Saša Štampihar, Gregor Počkar itd. Pri imenu Ivan Fric je opomba »ustreljen« (fucilato). Na drugem seznamu so ga označili za »člana slovenske Kominterne, inšpektorja politkomisarjev za celo cono, zelo nevarnega vodjo«. Ustrelili so ga kot talca v Ljubljani 11. maja 1942.

Dne 26. februarja so v splošni preiskavi zajeli odsek D (Rožna dolina — Tivoli) in prijeli 648 oseb (po drugih podatkih 795) in aretirali 4 osebe (po drugih podatkih 31). Posebej so poročali, da so v Šiški aretirali Janeza Učakarja, ki da je bil ranjen v levo roko v spopadu s četo 2. polka sardinskih grenadirjev v Zupenem 18. januarja, Viktorja Vidmarja, ki naj bi bil komandant partizanškega bataljona in prijatelj Ernesta Eypperja, ter njegove brate Dušana, Janeza, Miroslava, Nandeta in Draga, »trdovratne sovražnike«. Na seznamu 84 aretiranih so tudi Srečko Bernard, Danilo Vojska, Janez Košmrlj, Viktor Ilovár in drugi. Pri imenu Franc Ceglar je pripomba »ubit« (ucciso).

Za 27. februar so poročali da so v splošni preiskavi zajeli odsek D (Rožnik) in del odseka O (Štepanja vas) in preverili skupno 795 oseb (po drugih podatkih 1700) in jih aretirali 84 (po drugih podatkih 55). Na seznamu 75 aretiranih je tudi Janko Smole, na drugem pa so poleg njega tudi Ivan Peterlin »bivši jugoslovanski oficir in vodja Krimškega bataljona« (!). Posebej pa je v seznamu naveden inženir Anton Štebi, in to kot »komunistični kandidat pri političnih volitvah« ter dalje: »Imajo ga za vrhovnega vodjo komunističnega gibanja v Sloveniji«, kar Štebi takrat nikakor ni bil. 13. junija 1942 ga je italijanski okupator v Ljubljani ustrelil kot talca.

Zadnji dan februarja so v splošni preiskavi zajeli odsek O (Moste) in nekaj glavnih točk v središču mesta: Ajdovščino, Kongresni trg, Karlovško cesto, del Florjanske ceste. Preverili so 1047 oseb in jih aretirali 67. Kot uspešno letečo preiskavo za ta dan navajajo preiskavo nebotičnika, v katerem naj bi prijeli okrog 1000 oseb in med njimi naj bi »divizijski informatorji« prepoznali 48 sovražnikov. Poročali so tudi, da so pri ponovni preiskavi Most našli v tamkajšnji šoli tajni radijski oddajnik in zato aretirali upravnika Petra Horna in sina Marjana.

Prvi dan marca so enote divizije sardinskih grenadirjev v splošni preiskavi zajele odsek E (vzhodno in jugovzhodno od parka Tivoli) in kinematografe »Matica«, »Union«

in »Sloga«. Preverile so 1031 oseb in jih aretirale 46. Za Antona Ropeta so povedali, da je med prevozom v vojašnico skočil z avtomobila in so ga hudo ranili s strelji. Dne 2. marca so v splošni preiskavi zajeli bolnišnice, češ da so iz zaupnih novic zvedeli, da so se partizani izognili prepoznavanju in aretaciji z begom v bolnišnice. Poročali so, da so na kirurškem oddelku aretirali partizana Franca Kara-Stjenka iz borovniške partizanske enote, dr. Bogdana Breclja, ki mu je dal lažno potrdilo o bolezni, kar je ugotovil podporočnik Caraffa, zdravnik 2. polka sardinskih grenadirjev, in partizana Franca Babnika. V sanatoriju »Emona« so aretirali Kazimira Derganca, ker ni imel vpisanega bolnika-partizana Franca Krivca iz ribniške partizanske enote, ki je bil — tako je izpovedal neki zaupnik, bivši partizan — ranjen v spopadu in se je začel zdraviti 7. oktobra. Hoteli so aretirati tudi dr. Božidara Lavriča, pa je bil odsoten.¹⁶ Dne 3. marca so v splošni preiskavi zajeli odseka H in O (Moste), nekaj uradov, kavarn in gostilne med Gruberjevim prekopom in Ljubljano. Prijeli so 479 oseb (po drugem poročilu 473) in jih aretirali 26 (po drugem poročilu 22). Na seznamu, ki je priloga Robottijevemu sklepnemu poročilu, je med aretiranimi tudi Ferdo Komarc, ki so ga 11. maja 1942 ustrelili kot talca. Dne 4. marca so v splošni preiskavi ponovno zajeli odsek B (Šiška) in preverili 659 oseb, od katerih so jih aretirali 15 (po drugem podatku le 3), medtem ko je na nekem seznamu celo 24 imen aretiranih ljudi, večinoma iz hiše na Gosposvetski cesti 14. Poročali so namreč, da so v neki hiši na Gosposvetski cesti 14 našli nekaj vojaškega in tudi nekaj propagandnega gradiva narodnoosvobodilnega gibanja. Več so jih ta dan aretirali v t. i. posebni preiskavi, in to kar 71, od katerih so jih celo 60 označili za pripadnike Kominterne. Med 6 imeni na seznamu aretiranih (priloga Robot-



Prijete moške so pripeljali v vojašnico

tijevega sklepnega poročila) so Ludvika Kovača označili kot »nevarnega človeka« (na seznamu aretiranih pa je pri njegovem imenu opomba, da so ga 7. 3. izpustili, ker so ga aretirali pomotoma) in na seznamu je tudi Beblerjevo ime s pripombo »iz Moskve«. Kot vemo se italijanskemu okupatorju niti tedaj niti pozneje ni posrečilo prijeti dr. Aleša Beblerja. V noči na 5. marec so po podatkih obveščevalne službe odkrili ciklostilno tehniko in sedež neke skupine Varnostnoobveščevalne službe v Cerkveni ulici 11 v Trnovem. Poročali so, da so našli 5 pištol, strelivo in vojaški material ter tudi seznam izdajalcev. Sodili so, da je to skupino vodil Ernest Eypper. »Nad vse dragoceno gradivo dokazuje, da smo končno prodrli do srca komunistične organizacije in jo iznenadili v njenem podtalnem in terorističnem delovanju,« je poročal general Orlando. V Cerkveni ulici 11 je pri sorodniku Rudolfu Zalarju res stanoval kot ilegalec član VOS Ernest Eypper, ki ga je ljubljanska italijanska policija ujela čez 14 dni in so ga ustrelili kot prvega talca v Ljubljani 1. maja 1942. Karabinjerji so drugi dan poročali, da je pri preiskavi eksplodirala bomba in povzročila požar, ki so ga zadušili gasilci. Prebivalce hiše so aretirali. 5. marca so v splošni preiskavi zajeli odsek G (Vodmat) in preverili 367 oseb ter aretirali 2 (po drugih podatkih pa 21) osebi. Nadaljevali so tudi preiskavo v Cerkveni ulici 11. Ko so v nekem bližnjem lokalnem zalotili tri mladeniče in jih aretirali, so poročali, da je eden od njih ubijalec karabinjerja Santeja Meleca.

Kar dve prilogi Robottijevega sklepnega poročila nehata s podatki 5. marca, zato imamo za nadaljnji potek velike racije manj podatkov. Dne 6. marca so v splošni preiskavi zajeli odsek M (območje med Gruberjevim prekopom in Ljubijanico s središčem na gra-



Po prihodu v vojašnico

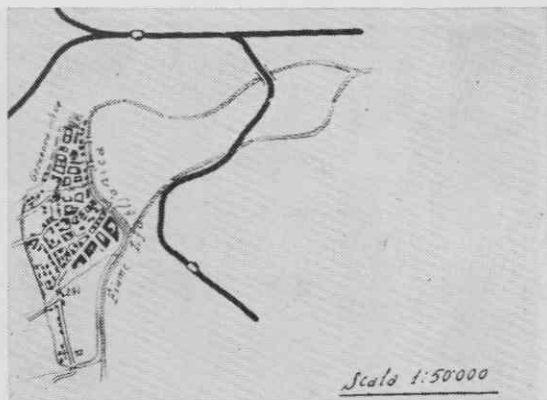
du) ter gostilne v vzhodnem delu mesta. Prijeli so 733 oseb in jih aretirali 24 (po drugih podatkih 30). Med aretiranimi omenjajo tudi Petra Hočevarja-Slavka kot bivšega komandirja Robske čete, Stanislava Rihtariča kot bivšega partizana Ribniške čete in Zvoneta Sintiča iz »tiskarstva«. Rihtariča so 29. maja v Ljubljani ustrelili kot talca. Med preiskavo so v Trnovem streljali na Franca Preušnika in ga ranili, ovaduh Andlovič ga je nato označil za bivšega partizana. Tudi drugi dan so preiskovali isti odsek ter območje okrog stolnice, šišenskega in dolenskega kolodvora; prijeli so 610 oseb in aretirali 8 (po drugih podatkih celo 51).¹⁷

Nato je poveljnik divizije sardinskih grenadirjev, general Orlando ali na lastno pobudo ali na povelje generala Robottija nenadoma za en dan prekinil veliko racijo v Ljubljani. Domneval je, da so na Molniku partizani in je tja usmeril tiste sile, ki so izvajale racijo, in tudi druge enote (npr. 1. bataljon 21. graničarskega odseka in 3. bataljon črnih srajc iz Grosupljega). Tudi to operacijo je vodil polkovnik Dal Negro.¹⁸ Ker na Molniku niso našli partizanov, so preiskali vasi Sv. Lenart, Češnjice, Podmolnik, Sadijnjo vas, Orlje, Podlipoglav, Sv. Pavel in Dobrunje. Poročali so, da so prijeli 115 oseb in jih aretirali 11 ali 12. Od aretiranih so nato ustrelili kot talca Rudolfa Sigulina (12. maja), Adolfa Benčina (16. julija), Julija Bizjaka (16. julija), Jožeta Mlakarja (13. junija) in Vinka Omahna (21. julija), ki so bili vsi primorski Slovenci. Od aretiranih tisti dan v Ljubljani pa so kot talca ustrelili Ludvika Velepča (13. maja 1942). V Ljubljani so tisti dan aretirali tudi slovenskega policista Jožeta Zavodnika, češ da je zbiral novice za narodnoosvobodilno gibanje.¹⁹

Za 9. marec imamo le skromen podatek, da so zajeli odsek H (Vodmat) in aretirali 15 ljudi. Drugi dan so v splošni preiskavi zajeli odsek F (središče mesta med Ljubljanico in glavno železniško postajo). Poročali so, da so prijeli 544 ljudi in jih aretirali 5 (po drugih podatkih 9), med njimi tudi Joška Serajnika, »nevarnega komunist«. Poročali so tudi, da so Martin Perc, Franc Turnšek in Nikola Tatalović v Podborškovi gostilni v Ljubljani z nožem hudo ranili divizijskega konfidenta Franca Peco in so jih aretirali. Turnška in Tatalovića so 29. aprila 1942 ustrelili kot talca v Radohovi vasi. Za 10. marec so poročali, da so zajeli središče mesta, prijeli 828 oseb in jih aretirali 7, med njimi partizana Lojzeta Videmška in Alojza Viranta. Preiskali so tudi stanovanje Albina Čotarja, ki pa je bil takrat že aktivist OF v Trstu in na Krasu.

Kaže, da so 11. marca počivali in drugi dan zajeli kar več odsekov skupaj, in to povernovno D (Rožno dolino in park Tivoli), E (središče mesta z Ajdovščino), I (Mirje in Murgle), L (Trnovo), M (središče mesta med Gruberjevim prekopom in Ljubljano z gradom) in P (območje med Dolenjsko cesto in Ljubljano) ter trgovine in skladišča. Prijeli so 4201 osebo (po drugih podatkih celo 4215) in jih aretirali 137 (po drugih podatkih pa 123). Med aretiranimi so enega (Fröhlich) označili celo za »prezidenta OF«, Lada Kovarča za partizanskega komandanta, Bogdana Dominka za politkomisarja itd. Na dolgem seznamu 123 aretiranih sta tudi Miroslav Luštek in Srečko Berlič, pri imenu Antona Trenta pa je pripomba, da so ga ustrelili (fucilato). 19. maja 1942 ga je namreč vojaško vojno sodišče v Ljubljani obsodilo na smrt in so ga ustrelili. Vdrli so tudi v stanovanje bratov Albina in Jožeta Borseta, za katera so konfidenti in neki aretirani sodelavec OF povedali, da sta »goreča komunista« in »prijatelj Ernesta Eypperja«. Zvedeli so, da se Albin skriva v mestnem otroškem zavetišču v Trnovem. Tam so ga res izsledili v prostorih za kurjavo in sta ga karabinerja Zilli in Marchisio ustrelila.²⁰ Dne 13. marca so nadaljevali preiskavo odseka P in nato ponovno preiskali še odsek H (Vodmat) ter trgovine in odvodne kanale. Poročali so, da so prijeli 2086 oseb in jih aretirali 36. Med aretiranimi so posebej omenili 4 bivše partizane in opisali bojno pot aretirane Branka Polanjka, udeleženca partizanskega napada na Bezuljak oktobra in na preserski most decembra 1941, bivši interneranci pa ga navajajo kot italijanskega vojuna.²¹ Marjana Sigulina, ki je tudi na seznamu aretiranih, so 16. maja 1942 v Ljubljani ustrelili kot talca, zato je na seznamu opomba »passato per le armi 16./5«. Poslednji dan velike racije, 14. marca, so zajeli odseke A (Zgornja Šiška), B (Spodnja Šiška) in C (Bežigrad) ter trgovine, skladišča in kavarne. Poročali so, da so zajeli 3911 oseb, »od katerih so jih 201 prepoznali za privržence OF«. Po drugem viru so aretirali le 21 oseb. Razlika je verjetno v tem, da so po drugem poročilu aretirali v Logatcu 78 in na Vrhniki 70 oseb, osumljenih podtalnega delovanja. Na seznamu aretiranih v Ljubljani je tudi »partizan« Uroš Vagaja. Na seznamu 53 aretiranih je tudi Jakob Morel s pripombo, da so ga ubili (passato per le armi). Ustrelili so ga kot talca v Ljubljani 13. maja 1942.

Kot vidimo, je velika racija v Ljubljani trajala 19 dni z dvema vmesnima dnevnoma



Odsek L (Trnovo) za racijo 25. februarja (izvirna italijanska skica)

čistke Molnika (8. marca) in počitka (11. marca). V njej so po podatku iz priloge k Robottijevemu sklepnemu poročilu samo do 5. marca prijeli in odpeljali v vojašnice na »preverjanje« 7690 oseb. Robottijevo sklepno poročilo sicer nima celovitih podatkov o prijetih in »preverjenih« ljudeh za vso veliko racijo; to zveemo šele iz poročil visokega komisarja Graziolija, ki jih bom še navedel. Po Robottijevem poročilu so aretirali skupno 878 oseb in jih 57 zaznamovali za »organizacijske vodje«, 23 za »politkomisarje«, 199 za »pripadnike Kominterne«, 49 za »partizane«, 29 za »podpornike« partizanov, 413 za »privržence OF« in 108 za »neupravičene lastnike vojaškega in sovražnega materiala«. Koliko oseb so prijeli, aretirali in uvrstili v kako skupino, kaže preglednica I.

Če upoštevamo, da je bil glavni namen italijanskega okupatorja s to veliko racijo »razorožiti prebivalstvo Ljubljane«, podatki o zaplenjenem orožju in strelivu ne izpričujejo posebnega uspeha. Zaplenili so 12 pušk, 24 pištol, 124 sabelj, 45 bajonetov, 7 bodal, 2 ročni bombi, radijski oddajnik, ciklostilno tehniko, 110 uniform bivše jugoslovanske vojske, 67 jugoslovanskih zastav itd.²² Vendar je general Robotti sodil, da so rezultati velike racije »več kot zadovoljivi«. Poročal je, da so bliskovita zapora mesta, neizprosno preganjanje komunističnih in uporniških organizatorjev, odkritje in razbitje propagandnega središča, zaplomba orožja in vojaškega materiala nedvomno prizadeli uporniško organizacijo.²³ To nikakor ni bilo res, saj racija ni prizadela nobenega osrednjega organa narodnoosvobodilnega gibanja. To se je pokazalo že čez štirinajst dni ali tri tedne, ko je narodnoosvobodilno gibanje začelo eno svojih največjih političnih in vojaških ofenziv, ki je pripeljala do obsežnega svobodnega ozemlja v dveh tretjinah

PREGLEDNICA I

Aretirani v splošni preiskavi

Datum	Število prijetih ljudi	organi- zacijski vodje	politični komisarji	pripadniki Kominterne	partizani	podporniki	privrženci OF	imetniki voj. in sovr. materiala	skupno	število aretiranih v posebni preiskavi
23. 2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50
24. 2.	1.042	5	—	—	2	—	6	18	31	8
25. 2.	627	3	16	—	1	1	65	22	108	13
26. 2.	648	6	1	20	1	—	—	3	31	2
27. 2.	795	7	3	12	2	1	23	7	55	5
28. 2.	?	2	1	5	2	—	44	13	67	—
1. 3.	1.031	—	—	6	2	3	35	2	48	8
2. 3.	?	—	—	—	2	2	3	—	7	5
3. 3.	473	2	—	7	3	—	10	4	26	—
4. 3.	659	—	—	1	1	—	10	3	15	71
5. 3.	365	—	—	—	—	—	—	2	2	—
6. 3.	733	1	1	4	1	—	9	14	30	—
7. 3.	610	1	—	—	—	—	43	7	51	—
8. 3.	155	—	—	—	—	—	5	7	12	2
9. 3.	544	—	—	—	—	—	9	6	15	2
10. 3.	828	—	—	3	2	—	3	1	9	1
11. 3.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12. 3.	4.201	2	1	13	6	—	115	—	137	2
13. 3.	2.086	1	—	1	3	7	31	1	44	—
14. 3.	3.911	2	—	2	6	11	—	—	21	—
Skupno	18.708	32	23	74	34	25	411	110	709	169

Ljubljanske pokrajine. Neuspeh velike racije se je končno pokazal tudi s tem, da je moral italijanski okupator v Ljubljani že konec aprila 1942 napraviti novo, manjšo racijo in konec junija veliko racijo proti civilnemu prebivalstvu. Odkril je pravzaprav le dve manjši postojanki narodnoosvobodilnega gibanja, in to v Cerkveni ulici 11 in na Gospodovski cesti, vsa druga »velika odkritja« so bila nepomembna.

Če okupator z racijo ni dosegel temeljnega namena, tj. odkritja orožja, streliva in vojaške opreme, je vendarle s pomočjo ovaduhov odtegnil narodnoosvobodilnemu gibanju



Pregled osebnih dokumentov v vojašnici

celo vrsto aktivistov OF iz baze, tj. iz terenskih in rajonskih ter matičnih odborov OF. Razmeroma precej aretiranih ljudi je v naslednjih mesecih ustrelil kot talce. Poleg drugih tudi Ranka Velebita (13. junija 1942), ki je bil po vojni odlikovan z redom narodnega heroja.²⁴

Poveljnik divizije sardinskih grenadirjev, general Orlando, je 2. aprila 1942 vložil ovadbo zoper 166 pristašev narodnoosvobodilnega gibanja, in to zoper najvidnejše, ki jih niso ujeli (Boris Kidrič, dr. Aleš Bebler, Franjo Lubej, Lovro Kuhar itd.), kot tudi zoper tiste, ki so jih aretirali v veliki raciji ali takoj po njej (Anton Štebi, Ernest Eypper, Janez Učakar, Ivan Fric, Janko Smole, Nikola Tatalović, bratje Vidmar, Ferdo Kozak dr. Dušan Kermauner itd.). Večino prijave je posvetil prikazu organizacije narodnoosvobodilnega gibanja. Pri tem je Ljubljano označil takole:

»Mesto Ljubljana, ki so jo izbrali za središče uporniške organizacije (ona res daje oboroženim tolpom najbolj goreč kader in vodstvo, ono jih oskrbuje in oblači, ono tiska in razpečava tajne knjižice in letake, ono zbira in daje gibanju finančna sredstva, v njem se množijo najbolj goreči morilci in se or-

ganizirajo napadi), ima lastno notranjo organizacijo, ki omogoča vse navedene dejavnosti, zato so jo razdelili na »rajone«.

V poslednjem delu (str. 15—19) pa je Orlando prikazal veliko racijo. Njen opis je skoraj tak kot v že prikazanem Robottijevem sklepnem poročilu o »razorožitvi prebivalcev Ljubljane«. Poročilu je priložil tudi razne pregledne, ki so enaki kot v Robottijevem sklepnem poročilu, ter cel kup drugega gradiva, npr. prevode Slovenskega poročevalca, prevode zapiskov oddaj radia OF »Kričič« in celo prevode nekaterih kontrarevolucionarnih glasil (Svobodna Slovenija, Naprej zastave slave). Vojaški tožilec, podpolkovnik Enrico Macis, je to prijavo čez dva dni poslal vojaškemu vojnemu sodišču v Ljubljani. Vendar ni prišlo do sodne obravnave proti vsej skupini. En del obtožencev je bil v partizanih ali v ilegali, večino so vojaške oblasti poslale v internacijo, en del, in to okrog 16, jih je okupator ustrelil kot talce, nekaj pa jih je obravnavalo vojaško sodišče. To so bili predvsem bivši partizani (ki so jih »prepoznali« konfidenti, bivši partizani) in jih je sodišče obsodilo na smrt, dosmrtno ječo ali hude zaporne kazni. Od 12. maja do začetka julija 1942 se je zvrstilo na več sodnih obravnava pred omenjenim sodiščem več kot 30 obtožencev, ki so bili aretirani v veliki raciji. Na smrt je sodišče obsodilo tele: Zlatka Pavlico, Antona Trenta in Marijana Ambroža, na dosmrtno ječo pet itd. Tiste, ki jih je prijela policija v noči pred začetkom velike racije po Praprotnikovih podatkih, so internirali v raznih krajih Italije, npr. Uroša Kraigherja v Chieti, dr. Dušana Kermaunerja pa so za pet let poslali v konfinacijo na otok Ustiko.^{24a}

General Robotti je neugodno ocenil pripevek policije v veliki raciji, ki da je bil »več kot zmeren«. Posebni oddelek ljubljanske kvesture, ki naj bi v vojašnicah prepoznal prijete ljudi, ni prepoznal niti enega človeka. Torej so vse, ki so jih v vojašnicah prepoznali, prepoznali slovenski vohuni, o katerih bom še govoril. Nekaj uspeha si je Robotti obetal iz zaslišanj aretiranih in delovanja vohunov, ki so jih nato podtikali med aretirane ljudi. Vendar je poudaril tudi težave. »Kaže, da za aretirane ljudi in internirance velja navodilo molčati za vsako ceno,« je zapisal. Tožil je tudi, da je neugodno, ker ni mogoče ločiti aretiranih ljudi in da jim bo v koncentracijskem taborišču omogočena ponovna združitev. Popolnoma zmotno pa je menil, da je tajna obveščevalna služba ugotovila, da glavni uporniški oddelek sestavljajo večinoma Bosanci in Srbi in da je njihov



Pregled osebnih dokumentov v vojašnici

vodja »štiridesetletni Bosanec, sifilitik, bivši potujoči trgovec, brezposeln, nagnjen k neumnostim, vinu in nasilju,« ki pa ga je skupaj z drugimi štirimi vodji že zgrabila roka pravice.²⁵ Težko bi mogel kdo narisati še gršo podobo nekega voditelja, vendar ne vemo, koga je s tem Robotti mislil. Tudi konec njegovega sklepnega poročila je vreden zloglasnega in ciničnega fašista, ko je izrazil upanje, da bo »po jasni nujnosti odločnih ukrepov italijanskih krajevnih oblastev utrjeno načelo, da ljudje ne pomenijo nič in da je nad vsem prestiž države in režima (to je Italije), prestiž, ki ga bo to ljudstvo, vajeno že od vekov na trdo pest, pričelo upoštevati v določenih oblikah le, če bo prisiljeno priznati energijo države in vlade, ki umeta zmagovati.«²⁶

General Robotti je v svojem sklepnem poročilu tudi zapisal, da je ukazal, naj napravijo racijo tudi po drugih mestih ljubljanske pokrajine. To so res storili. Na območju divizije »Isonzo« so npr. preiskave zajele predvsem Novo mesto, Trebnje in Mokronog ter »so v njih zaplenili obleko in material bivše jugoslovanske vojske, in nekaj jugoslovanskih zastav in kakšno fotografijo jugoslovanskega suverena«. Delali so racijo enako kot v Ljubljani in aretirali 104 osebe, ki so jih nato večinoma poslali v koncentracijsko taborišče.²⁷

Nekajkrat je o veliki raciji v Ljubljani poročal tudi visoki komisar Grazioli, in to notranjemu ministrstvu in vodji policije v Rimu. Povedal je predvsem tole:

»Rezultate lahko ocenimo takole:

- a) nedvomno so politično ugodni;
- b) manj zadovoljivi so, če upoštevamo veličastno silo več kot deset tisoč ljudi, glede zaplenjenega orožja in materiala, kar je raz-



Telesna preiskava v vojašnici

vidno s priloženega pregleda do 9. tega meseca, ki temelji na sporočilih poveljstva vojaške divizije (prilogi 2 in 3);

c) ugodni glede mnogih prijetih, med katerimi so in bodo prepoznani nevarni, nam nasprotni ljudje in privrženci 'Osvobodilne fronte'.

Prijeli so 8808 oseb, od katerih so jih 523 aretirali v pričakovanju nadaljnjih ugotovitev.«

Tožil pa je visoki komisar o tem, da je racija ohromila dve tretjini delovanja javnih in zasebnih ustanov, tovarn in gospodarskega življenja v glavnem mestu in tudi v večini pokrajine. Niti železnice v prvih dneh racije niso mogle redno obratovati. Pohvalil pa je visoki komisar natančnost povelj vojaških poveljstev in disciplino enot. Menil je, da bi bil uspeh še večji, če bi imeli na voljo več policijskih organov (agentov javne varnosti in karabinjerjev). Navedel je, da jih je sodelovalo 254. Na koncu je povedal, da bodo na njegovo zahtevo racijo napravili tudi v drugih mestih Ljubljanske pokrajine. In prav na koncu: »Treba je poudariti, da je bilo kljub zaposlitvi več kot deset tisoč ljudi v mestu Ljubljani v teh dneh nekaj zločinskih dejanj, ki so jih storili 3 ali 4 oboroženi ljudje, kot sem že poročal.«²⁸

Manj optimistično je bilo Graziolijevo poročilo 25. marca, torej deset dni po končani veliki raciji. Najprej je navedel skromne podatke o plenu od 10. do 15. marca (nikakršnega orožja, le 17 nabojev itd.). Povedal je, da so v navedenih dneh prijeli 11.229 oseb, od katerih so jih 413 aretirali in eno ubili. Skupno so v vsej raciji prijeli 20.037 oseb, od katerih so jih 936 zaprli in 3 ubili. Popoln pesimizem kaže tale trditev: »Izid te operacije je pokazal, da sta orožje in strelivo skrita v gozdovih, kjer so tudi oddelki »upornikov«, in ne v glavnem mestu.« Pesimizem je seveda po-

polnoma upravičen, če upoštevamo, da so to operacijo imenovali »operacija za razorožitev prebivalstva Ljubljane«. Povedal je tudi, da so aretirane ljudi odpeljali v vojaška koncentracijska taborišča, da bi ugotovili njihovo odgovornost. Motive za aretacijo so dali »nekateri zaupniki v službi divizije sardinskih grenadirjev«. Na koncu poročila je povedal, da so vojaške oblasti začele podobno operacijo v 35 najpomembnejših središčih pokrajine.²⁹

V omenjenih poročilih so podatki, da so prijete ljudi odpeljali v Belgijsko vojašnico na Taboru in da so jih tam prepoznavali zaupniki divizije sardinskih grenadirjev. Nalogo, da vodi to delo, je general Orlando Zupal poveljniku vojaških karabinjerjev te divizije, karabinjerskemu stotniku Vitu Guarigliu. Kako je to potekalo, lepo opisuje poročilo poveljnika karabinjerjev 11. armadnega zbora, podpolkovnika Luigija Brucchettija:

»Priprte osebe, ki jih je postopoma na stotine prihajalo v razne vojašnice, so morale po vrsti mimo karabinjerjev, in medtem ko si je eden izmed njih, ki je bil več slovenskega jezika, dal pokazati osebne dokumente, so konfidenti, oblečeni v uniforme in primerno pomešani med druge vojake, kazali osebe, ki so krive prevratne in zločinske dejavnosti.«³⁰

Med italijanskimi zaupniki slovenske narodnosti so bili različni ljudje, tudi bivši partizani, kot npr. Franc Rozman in Franc Gorenjc, Miroslav Bonč in morda tudi partizanska ubežnika Adolf Mlakar in Podboršek. Rozmanu in Branetu Burgerju so italijanske oblasti prišle na sled, da za odkupnino tisoč lir izpuščata aretirane ljudi iz Belgijske vojašnice. »Potrjuje se, da sta na ta način osvobodila okrog šestdeset oseb, ki so jih prijeli v rajonu Šiška. Te iz strahu pred veliko škodo niso hotele potrditi, da sta se jim imenovana Rozman in Burger predstavila v vojašnici Vittoria Emanuela in da sta dobila od



Ob racijah v vojašnici

njih denar za njihovo osvoboditev. Potrjuje se, da sta oba konfidenta, oblečena kot karabinerja, krožila med aretiranimi ljudmi na dvorišču vojašnice Vittoria Emanuela in klicala tiste, ki sta jih poznala, in ko so jima dale denar ali obljubile, da ga jima bodo kmalu nato poslale, sta jim vrnila svobodo in jih pospremila do izhoda iz vojašnice.³¹ Poročali so tudi, da je Rozman v junijski veliki raciji od trgovca in tovarnarja Ferda Lazarja zahteval celo 10.000 lir, da ga ne bi internirali. Ker jih ni dobil, so Lazarjevo družino internirali.³² Podobnih in še hujših primerov (nekdo naj bi se odkupil tako, da bi konfidentu dovolil spati s svojo mlado ženo) so italijanske oblasti odkrile še več.

O raciji februarja in marca je poročal Edward Kardelj v svojem poročilu Josipu Brozu Titu 29. marca 1942, torej 14 dni zatem, ko je iz Zagreba prispel v Ljubljano. Takole je zapisal: »Racije po mestu so sedaj začasno prenehale. Trajale so nepretrgoma 3 tedne in vsak mestni okraj in vsaka hiša je bila preiskana vsaj 2—4 krat v teh 3 tednih. Zapisali so vse moške od 16—35 let, proti koncu pa tudi starejše. Po zaslugi predhodnih ukrepov Partije (zakamufiranje, bunkerji) ni padla nobena tehnična ali druga točka Partije ali OF in tudi ves važnejši kader se je rešil. Le iz najnižjega aktiva — pa tudi ta v glavnem iz OF — jih je uspelo Italijanom pobrati. Isto so naredili v Novem mestu (prav tako brez rezultata), zdaj delajo to po vaseh.«

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani je veliko racijo označilo v članku »Okupatorska zahrbtnost«, objavljenem v Slovenskem poročevalcu 25. marca 1942. Povedalo je, da je tritedensko okupatorjevo divjanje v Ljubljani jasno pokazalo, da je okupatorjevo nasilje namenjeno vsem Slovincem in da je bil glavni namen te akcije, »da se Ljubljančani prestrašijo in da se vsaj malo zavre delo osvobodilne organizacije«. Opozorilo je, da ne bi bilo žrtev, če ne bi bilo izdajalcev, kajti skoraj vsi, ki jih je doletela kaka nesreča, so le žrtve izdajalcev. »Uspeh tritedenske divje gonje je za okupatorje ničev (...). Z zahrbtno taktiko prilizovanja, pa z dejansko pomočjo izdajalcev so (Italijani) onesrečili nekaj slovenskih družin.« Iz vsebine tega članka lahko tudi sklepamo, zakaj je Varnostnoobveščevalna služba OF v Ljubljani tisti čas usmerila svojo akcijo proti narodnim izdajalcem, tudi tistim, ki so sodelovali kot italijanski zaupniki v veliki raciji.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani je ugotovilo, da se denunciantstvo

širi in povzroča škodo narodnoosvobodilnemu gibanju in slovenskemu narodu. Že iz opomb, ki sem jih navedel ob nekaterih imenih, da so bili v tej raciji aretirani ljudje nato ustreljeni kot talci, je mogoče pritrčiti tej ugotovitvi. Nekaj pa jih je okupator spravil pred sodišče in obsodil na hude kazni (npr. 12. maja Cirila Novaka, Ladislava Rakovca, Uroša Vagajo, Rudolfa Simiča in Antona Zdešarja). Zato je v Slovenskem poročevalcu objavilo članek »Zoper epidemijo denunciantstva« in v njem zapisalo, da »izdajalci zakritega obraza, v uniformi fašističnih morilcev kažejo na junaške narodne borce, da drug za drugim padajo v roke nasilnih okupatorjev« ter poudarilo: »Denunciantstvo in izdajstvo mora biti zatrto!« Varnostnoobveščevalna služba OF je takoj udarila po konfidentih, ki so sodelovali v veliki raciji. Dne 16. marca je justificirala Franca Župca, ki je bil tudi član direktorija fašistične univerzitetne organizacije, in 18. marca Vincenca Trampuža.³³ Napad na konfidenta Cirila Korošca pa ni uspel.

Nekdo je 10. marca 1942 opisal veliko racijo v Ljubljani v svojem pismu, ki ga je prek Rima poslal verjetno v London. Pravi takole: »V zadnjem času se je položaj močno poslabšal, zlasti v Ljubljani. Pred kakimi 14 dnevi so mesto hermetično zaprli, da ni mogel nihče ne noter ne ven. Okrog in okrog Ljubljane so postavili ograjo iz bodeče žice, žične ovire, kakršne postavljajo na bojišču. Povsod močne straže, na vsakih 100 ali 200 korakov pa strojnice. Posebno varno so pa še zastražili važnejše prehode, kjer so postavili kar po več vrst bodeče žice in strojniška gnezda. Z eno besedo, zdelo se je, kakor bi moral sovražnik vsak hip od kod udariti na Ljubljano. In kaj je bilo? Hoteli so Ljubljano nekoliko prečistiti in poloviti v mrežo vse neljube elemente, komuniste in druge, katere zmerjajo s komunisti... Začele so se velike racije, preiskave in lovi: danes so zaprli in postavili pod ogenj strojnic ta ali oni del mesta in ga temeljito preiskali; od jutra pa do 4 popoldne se ni smel v tem delu nihče nikamor ganiti; patrolje so hodile od hiše do hiše, brskale, iskale ljudi, orožje in sumljive tiskovine. Moške od 17. do 40. leta pa so seganjali skupaj, jih nakladali na kamione in jih vozili v šentpetersko vojašnico, kjer so jih zasliševali in precej pridržali (trdovratno se širi novica, da so jih že 16 velikih avtomobilov odpeljali neznanu kam v konfinacijo. Na Rakovniku so z velikim zmagoslavjem našli in odnesli 4 papirnate jugoslovanske zastavice, eno Petrčkovo sliko in nekaj starih pušk in sabelj iz gledališke garderobe... Med tem

časom je bilo v mestu več večjih in manjših rabuk, atentatov, streljanja, mrtvih in ranjenih... In tržaški Piccolo je celo pisal in menda tudi drugi laški časopisi, da so italijanske čete srečno zadušile krvavo revolucijo v Ljubljani. Zapora mesta še traja, preiskava tudi. Pa se mi zdi, da Italijani tudi nimajo namena, da bi napravili red, samo da se lahko znašajo nad ljudmi in da jim ni treba na rusko fronto. Sedaj je namreč pri nas Italijanov kot mravelj.»

Kako je bilo z najdbo orožja v I. državni realni gimnaziji v Ljubljani 5. marca, tudi zvemo iz nekega poročila, ki je takrat tudi prišlo v inozemstvo: »Pri preiskavi poslopja I. državne realne gimnazije v Ljubljani, katero so izvedli kr. karabinjerji s pomočjo sardinskih grenadirjev, so na blagajni v ravnateljevi pisarni našli dve železni cevi, od katerih se je v eni nahajalo še nekaj smodnika. Preiskovalci so cevi zaplenili, ravnatelj pa je bil takoj po preiskavi pozvan v belgijsko vojašnico, da stvar pojasni. Ravnatelj je pri tem zaslišanju zadevo pojasnil sledeče: Cevi, katere je hranil, so že v decembru lanskega leta nastavili neznani ljudje v šolskem poslopju, in sicer eno izmed cevi v šolskem stranišču, drugo pa pred vrati geografskega kabineta. Obe cevi sta bili deloma napolnjeni s smodnikom. Cev, ki je bila položena v stranišču, je eksplodirala in je pri tej priliki razneslo straniščno školjko. Drugo cev, katere je bila položena pred geografskim kabinetom, pa je sluga pravočasno opazil in jo po navodilu ravnatelja še pred eksplozijo odstranil. Eksplozijo prve cevi so slišali italijanski oficirji, ki so takrat slučajno bili na šolskem dvorišču (v šoli je bila takrat menda proslava dijaške organizacije GIL). Eden izmed oficirjev je vprašal navzočega profesorja telovadbe Kozaka, kaj da ta eksplozija pomeni. Profesor je peljal oficirja v poslopje, kjer sta videla škodo, katero je napravila cev. Istega dne je bil ravnatelj zaslišan pri



Italijanski vojaki in karabinjerji ter slovenski ovaduhi (v čeladah) ob raciji v vojašnici

kraljevih karabinjerjih, kjer je izpovedal in opisal dogodek tako, kakor je zgoraj nevedeno. Pripomnil je še, da bo zadevo preiskal in da bo o izidu preiskave poročal kr. karabinjerjem. Oficir, ki ga je zasliševal, pa mu je naročil, da naj cevi hrani, ker jih bo prišel sam pogledat in bo ob tej priliki tudi poizvedel, kako se je iztekla preiskava, katero je v stvari uvedel ravnatelj. Ravnatelj je radi tega cevi hranil in čakal, da jih pride pogledat omenjeni oficir, ki pa se do danes še ni oglasil. Te cevi je torej pri preiskavi dobila omenjena komisija in jih zaplenila kljub temu, da jim je ravnatelj takoj povedal, da jih hrani le po naročilu nekega častnika kr. karabinjerjev in kljub temu, da je ravnatelj te cevi ohranil na popolnoma vidnem mestu (na blagajni), v pisarni, v kateri so že dva dni pred preiskavo prenočevali italijanski oficirji.»

Aretirane ljudi v veliki raciji so italijanski vojaki in vojašnici na Taboru strpali v majhne pravokotne sobe z okoli 30 m² površine, v vsako okrog 50 ljudi. Večino so nato določili za koncentracijsko taborišče. Ko so pripravili seznam, so jih dan ali dva prej premestili v prostor nasproti bivšemu sokolskemu domu na Taboru. V kakih 50 m² veliko sobo so strpali okoli sto zapornikov. Drugi dan so jih navadno odpeljali v koncentracijsko taborišče. Že 27. februarja je general Robotti poročal, da so v raciji zajeli že več kot 200 sumljivih oseb in pričakuje, da jih bo skupno več kot tisoč. Da bi zaprti v Ljubljani ne delali gneče po zaporih in ker bi bilo njihovo pridržanje v Ljubljani nevarno, je ukazal njihovo internacijo v taboriščih onstran starih meja. Iz novega Robottijevega poročila 1. marca zvemo, da so zaprli že 310 oseb in da so zanje že začeli urejati dve taborišči, in to v Čiginju in v Dolenji Trebuši na Primorskem. Obe sta bili pripravljene že 6. marca, prvo z zmogljivostjo 600 in drugo 400 oseb³⁴

Po seznamih internirancev, ki so nam na voljo, lahko ugotovimo, da so okrog tri tedne pošiljali aretirane moške iz Ljubljane v Čiginj, večino najbrž z 10 vojaškimi ambulantnimi avtomobili. Po sto so jih poslali 5., 6., 8., 13. in 16. marca.³⁵ Dne 7. 6. 1942 je za 562 oseb, ki so jih aretirali v veliki raciji in poslali v koncentracijsko taborišče, poveljstvo karabinjerjev iz divizije sardinskih grenadirjev prosilo poznejšo odobritev za ta ukrep. 8. 6. je ponovno prosilo to za nadaljnjih 1212 internirancev.³⁶ Kmalu pa so taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši ukinili in internirance konec marca odpeljali v novo koncentracijsko taborišče Gonars, ki mu je tisti

čas poveljeval podpolkovnik Eugenio Vice-domini.

Internacije so ravno v času velike racije v Ljubljani postale eden glavnih nasilnih ukrepov italijanskega okupatorja, ki jih predvideva tudi zloglasna »okrožnica 3 C« poveljstva 2. italijanske armade 1. marca 1942. Vendar predvideva v krajih, kjer vladajo neredne razmere, internacijo tistih družin, katerih moški člani od 16. do 60. leta starosti, ki so sposobni za bojevanje, pa so že ali bodo odsotni brez jasnega in upravičenega vzroka. Poleg tega predvideva internacijo takšnih moških v predelih, kjer potekajo vojaške operacije proti partizanom, če to zahtevajo trenutne okoliščine. V Ljubljani in nato na podeželju pa ni šlo ne za eno ne za drugo.³⁷ Internacija okrog 900 ljudi brez utemeljenega razloga je torej celo preseгла določbo zloglasne »okrožnice 3 C.«

Treba je še pripomniti, da je bil med to veliko in prvo racijo v Ljubljani tudi t. i. preserski proces, tj. sodna obravnava proti prebivalcem nekaterih vasi pri Borovnici, ki so jih italijanske policijske in vojaške oblasti osumile in obtožile sodelovanja pri uspešnem partizanskem napadu na železniški most pri Preserju v začetku decembra 1941. Kljub temu, da so bili popolnoma nedolžni, jih je vojaško sodišče v Ljubljani 7. marca 1942 obsodilo na smrt 28, mnoge pa na dolgoletno ječo. Ko so 12 na smrt obsojenih pomilo-stili, so jih 16 dne 10. marca 1942 ustrelili v Gramozni jami v Ljubljani.³⁸ Tudi to naj bi prispevalo svoje k ustrahovanju upornega prebivalstva Ljubljane.

INTERNACIJA ČASTNIKOV IN PODČASTNIKOV BIVŠE JUGOSLOVANSKE VOJSKE

Proti koncu velike racije v Ljubljani je generalštab italijanske vojske 12. marca 1942 ukazal internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske, ki so mlajši od 60 let, ne glede na to, ali so Slovenci ali ne in ali so že bili v vojnem ujetništvu ali ne. Italijanski okupator je namreč do februarja ali marca 1942 jugoslovanske vojne ujetnike, ki so bili v ujetniškem taborišču št. 82 na Reki, izpuščal na svobodo. Od tedaj dalje pa je izpuščanje ustavil in sklenil, da jih bo ponovno interniral, vendar ne več kot vojne ujetnike, temveč kot civilne internirance v taborišču št. 89 v Gonarsu. S tem je grobo kršil določbe mednarodnega prava (3. člen pravilnika 4. haaške konvencije).³⁹

Osnovni vzrok, da so se italijanske vojaške oblasti odločile za ta ukrep, je verjetno njihova ugotovitev, da se tudi častniki in

podčastniki bivše jugoslovanske vojske vključujejo v narodnoosvobodilno gibanje. Verjetno jih je najbolj presenetil primer Ljuba Šercerja, ki ga niso dobile v kremplje na enostaven način (najprej so ga zaprle zaradi prejemanja »plače« v odsotnosti in šele nato, ko ga je prepoznal ubegli partizan iz Krimskega bataljona, postavile pred sodišče).⁴⁰ Vprašanje je, ali so že vedele za sodelovanje polkovnika Jaka Avšiča v Osvobodilni fronti itd.

Prvi ukrep italijanskega okupatorja po ustrelitvi Ljuba Šercerja je bila uvedba posebne izkaznice za častnike in podčastnike bivše jugoslovanske vojske, o čemer je visoki komisar Grazioli poročal generalu Robottiju na sestanku 5. februarja 1942. Na njem sta se pogovarjala tudi o njihovem »vsakdanjem prijavljanju v vojašnicah zaradi nadzora«. Sklenila sta, da bodo vojaške oblasti posredovale poveljstvu 2. armade predlog, naj ustavi izpuščanje slovenskih častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske iz ujetniškega taborišča. Glede častnikov in podčastnikov, ki niso Slovenci, pa živijo v Ljubljanski pokrajini, pa je še naprej veljal sklep, da jih je treba postopoma aretirati in poslati v internacijo.⁴¹

Kako zelo se je sredi marca mudilo z internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske, kaže tudi to, da je poveljstvo 11. armadnega zbora 16. marca poslalo svojim podrejenim enotam sezname častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske, jim ukazalo popolno tajnost, skladno delovanje in hitrost, s katero naj akcijo izvedejo najpozneje do 20. marca.⁴² Isti dan je načrt za to akcijo general Robotti obravnaval tudi na sestanku s poveljniki podrejenih enot, vendar o podrobnostih nismo poučeni.⁴³ Potem ko so mu poveljniki enot sporočili predvideni način akcije, jim je general Robotti 18. marca ukazal, naj akcijo izvedejo v noči od 19. na 20. marec. Interniranje naj zberejo v Ljubljani, Novem mestu in Logatcu, kjer naj jih zaslišijo, da bi dobili podatke o protitalijanski in odporniški organizaciji. Zato so v tej noči onemogočili telefonske pogovore in raztegnili policijsko uro do 9. ure zjutraj.⁴⁴ Visoki komisar Grazioli je za akcijo dal na voljo 5 karabinjerskih častnikov in 54 podčastnikov ter 90 agentov javne varnosti.

Kaže, da so bile italijanske vojaške oblasti v tej akciji zelo dosledne, saj so internirale celo častnike, ki so dotlej že sodelovali z njimi in se izkazali sovražni narodnoosvobodilnemu gibanju, kot npr. general Lev Rupnik. Vendar so takšne in tudi druge, ki

so se nato vključili v belogardistične oddelke, pozneje postopoma izpuščale.

Seznami, ki so jih napisali tiste dni, so na območju divizije sardinskih grenadirjev zajeli 1107 častnikov in podčastnikov, med njimi celo 990 iz Ljubljane in bližnje okolice (492 častnikov, 344 podčastnikov in 154 vojakov).⁴⁵ General Orlando je menil, da za racijo potrebuje dva bataljona vojske ali najmanj okrepljen bataljon. Predlagal je tudi nekaj ukrepov, da bi zagotovili uspeh (podaljšanje policijske ure, telefonsko zaporu). Kaže, da je že takrat mislil na izpust nekaterih častnikov: »Da bi onemogočili nadležne aretacije in sledeče izpuste (npr. gen. Rupnik), je potreben dodatni seznam bivših jugoslovanskih vojakov, ki so dosegli 60 let (starost ni navedena na došlih seznamih).«⁴⁶ Na poveljstvu graničarjev v Logatecu so imeli na seznamu 64 oseb.⁴⁷

Za sedaj nimamo natančnejšega poročila, kako je ta akcija tekla v Ljubljani v noči na 20. marec. General Orlando je predvideval, da bo težka, ker so nepopolni sezname in ker bo tekla ponoči. Sodimo, da niso dobili vseh, ki so jih imeli na seznamih. O tem priča tudi dejstvo, da so jih lovili še nekaj dni zatem in jih po manjših skupinah pošiljali v koncentracijsko taborišče. O teh vprašanih so razpravljali 21. marca na sestanku pri visokem komisarju Grazioliju. Ta je dal pripombo na račun svojega urada za vojaške zadeve, ker so se vojaške oblasti pritožile, da so sezname, ki jim jih je izročil, nepopolni. Robotti pa je povedal, da se nekateri častniki in podčastniki sedaj prijavljajo kar sami od sebe, ker se boje, da bi jih drugače postavili izven zakona. Menil je, da so prijeli okrog 80 % častnikov in podčastnikov, ki jih bodo čimprej odpeljali v koncentracijsko taborišče Gonars. Obravnavali so tudi vprašanje podpore za njihove svojce. Grazioli pa je obvestil Robottija, da namerava na veliko aretirati študente in jih potem preverjati, ko bi občinske oblasti posredovale ustrezne sezname.⁴⁸

Interniranih 639 častnikov in podčastnikov so odpeljali iz Ljubljane v Gonars 22. marca zgodaj zjutraj. Iz Novega mesta so transport z 208 častniki in podčastniki poslali v Gonars dan pozneje, tj. 23. marca, in jim v Logatecu priključili 65 častnikov, podčastnikov in vojakov. Dne 26. marca so spet poslali iz Ljubljane s transportom 219 političnih internirancev in 10 častnikov, dne 28. marca so poslali iz Ljubljane v Gonars 125 častnikov in podčastnikov, 31. marca novih 45 in 4. aprila novih 26. Viri pričajo še o nadaljnjem pošiljanju teh internirancev

v Gonars, in to celo še 21. in 31. maja 1942, vendar ne navajajo njihovega števila.⁴⁹ Tako je spomladi 1942 prišlo v italijanska koncentracijska taborišča iz Slovenije 1120 bivših jugoslovanskih častnikov, podčastnikov in vojakov.

MANJSA RACIJA KONEC APRILA 1942

O stvarnem neuspehu velike racije v Ljubljani februarja in marca 1942 priča tudi to, da je italijanska vojska v drugi polovici aprila ponovno izvedla racijo, vendar z manjšimi silami. Verjetno bi jo napravila z večjimi silami, če bi jih imela na voljo. Racija v februarju in marcu je namreč zaposlila vso divizijo sardinskih grenadirjev v Ljubljani in ta ni mogla tisti čas napraviti ničesar proti partizanskim enotam, ki so se širile tudi na njenem operacijskem območju. Zato so si v drugi polovici marca in začetku aprila sledile hajka za hajko v širši okolici Ljubljane (npr. na Krimu, Lipoglavu, Pogledu itd.). Toda tudi v Ljubljani je bila po veliki raciji živahna dejavnost narodnoosvobodilnega gibanja, saj so padali narodni izdajalci (Franc Župec, Jaroslav Kikelj, Vincenc Trampuž, Ivan Pucelj, Breda Hvala, Ivan Trilar), iz zaporov so rešili Zdenko Kidrič, razstrelili železniško progo, izvedli mnogo napisnih in drugih propagandnih akcij itd. Vse to je dalo italijanskemu okupatorju vedeti, da se osvobodilna misel in akcija v mestu še dalje širita in da kljub ograjenemu mestu raste tudi narodnoosvobodilno gibanje na podeželju. Ni še potekel mesec dni od velike operacije za razorožitev prebivalstva Ljubljane, ko je poveljnik divizije sardinskih grenadirjev, general Orlando kot poveljnik posadke z grožnjo kazni odredil, da morajo prebivalci mesta do 13. aprila opolnoči izročiti vsakršno orožje in strelivo občinskemu uradu. Tudi visoki komisar Grazioli je med tem odredil nekaj ukrepov za nadaljnjo omejitev prostosti civilnega prebivalstva (uvedba prepustnice za prihod v mesto in odhod iz njega, odvzem radijskih sprejemnikov, prepoved vožnje s kolesi, prepoved sprejemanja gostov na prenočevanje, obveznost izobešanja seznama stanovalcev), dokler nista 24. aprila 1942 skupaj z generalom Robottijem objavila razglasa o streljanju talcev.⁵⁰

Kaže, da je bil poveljnik 2. armade, general Mario Roatta tisti, ki je predvsem sodil, da je treba nadaljevati z racijami, čeprav z manjšimi silami in zato tudi v manjšem obsegu. Tako je namreč povedal general Robotti visokemu komisarju na sestanku 8. aprila.

Robotti se je o novi raciji, ki jo je imenoval »nenadne preiskave« (perquisizioni improvise), z visokim komisarjem dogovarjal tudi na naslednjem sestanku 12. aprila in mu obkraj obljubil, da ga bo o njih tudi občasno obveščal. Drugi dan je obvestil poveljstva vseh treh njemu podrejenih velikih enot (divizij »Granatieri di Sardegna« in »Isonzo« ter graničarjev): »Trebja je vztrajati pri teh operacijah. Obnovljena dejavnost tolp, ponavljanje nasilnih akcij proti osebam in železniškim zvezam kažejo čisto jasno, kaj se lahko zgodi, če oslabi naša preventivna in represivna akcija...»

Preiskave - če še tako skrbno pripravljene - morajo biti izvedene nenadoma tam, kjer se pričakuje dober uspeh, v zasebnih in javnih lokalih, na cestah, ne glede na čas in kraj. To so prave in posebne vojaške operacije, ker jih izvajajo vojaki: tudi njihov način mora imeti značaj strogosti in nespravljivosti, ki vzbuja poslušnost in ugled, ne da bi vodil do nepotrebnega nasilja.

Nikakršnega lažnega čustva usmiljenja, nikakršne nasilnosti, temveč čisto naše vedeje morajo izražati te akcije.⁵¹

Poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev v Ljubljani je čez tri dni ukazalo poveljstvu 2. grenadirskega polka, ki mu je poveljeval polkovnik Tommaso Latini, naj ima za nenadne preiskave, ki so jih ukazale višje vojaške in politične oblasti, vedno pripravljeno eno četo. Povedalo je, da bo začelo s preiskavami 20. aprila.⁵² Čez dva dni, tj. 18. aprila, je načrt glede sil spremenilo tako, da je ukazalo izoblikovati posebno premično skupino 2. grenadirskega polka in občasno uporabo manevrske čete iz 2. bataljona 1. grenadirskega polka. Medtem ko je v prejšnjem povelju za cilj preiskave navedlo »iskanje orožja, streliva in drugega materiala, ki bi ga lahko uporabili uporniki v akcijah proti nam«, je sedaj določilo tole:

»Glavni namen teh preiskav, ki bodo potekale v stanovanjih in zloglasnih točkah mesta, je prijati nekatere uporniške vodje in teroriste, ki jih iščemo že nekaj časa. Zato je treba bolj kot iskati vojaški in podtalni material prijati za prepoznavanje vse moške.«

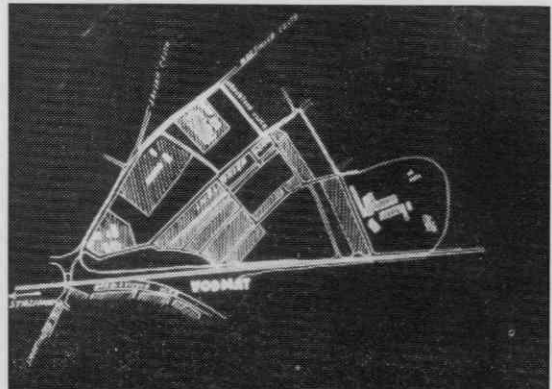
Določilo je tudi način preiskave: 1. obkrožitev poslopij in cest z neprehodnim obročem ljudi in orožja, 2. preiskave s posebnim oddelkom in pomočjo karabinerjev, 3. odgon vseh aretiranih v Belgijsko vojašnico na Taboru. Priporočilo je tudi največjo hitrost in tajnost, največjo natančnost pri preiskovanju, največje spoštovanje Italijanov in državljanov zavezniških držav.⁵³ Tik pred začetkom racije je poveljstvo divizije sardin-

skih grenadirjev 20. aprila sporočilo natančnejša določila o načinu preiskave. Razlog za ta določila pove navedba zadeve v dokumentu: »kraj in zloraba s strani vojakov«. Tako kot za veliko racijo februarja in marca so morala vojaška poveljstva svariti vojake pred krajo.

Začetek racije, ki so ga najprej določili za 20. april, so tega dne iz nam še nepojasnjenih razlogov odložili za 22., nato na 23. in končno na 25. april. Kaže, da so racijo odlagali zato, ker je tako želel visoki komisar Grazioli. Ko se je namreč načelnik štaba 11. armadnega zbora, polkovnik Annibale Gallo pogovarjal z Graziolijem o raciji, je ta prosil, naj jo odložijo za en dan; odložili so jo celo za dva dni. Katero območje je treba pregledati, je sproti odločilo poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev in k povelju priložilo tudi posebno skico z merilom 1 : 50.000. Sile za racijo so vzeli iz 2. grenadirskega polka, uporabili pa so tudi 5. četo 1. polka in vojaške ter civilne karabinerje. Večina sil je zapirala preiskovalno območje, preiskovala pa je četa 1. polka s pomočjo karabinerjev. Za vodstvo racije so določili poveljnika premične skupine 2. grenadirskega polka, in to poveljnika 2. bataljona, podpolkovnika Leonida Lupinija. Tudi za to racijo je bilo zborno mesto v Vegovi ulici ob 5. uri zjutraj, blokado in začetek preiskave so določili za pol ure pozneje, konec pa za 11. uro dopoldne.⁵⁴

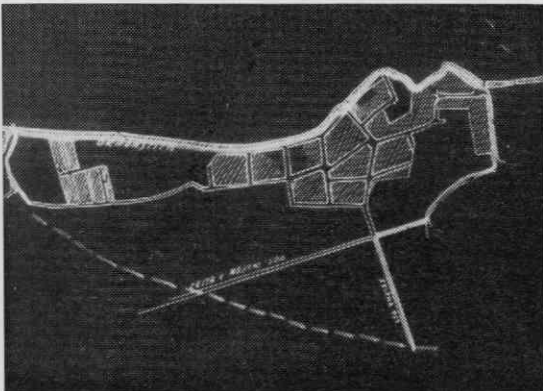
Za to racijo so se ohranila vsa povelja, vendar ne z vsemi skicami preiskovalnih območij, in tudi vsa poročila. Zato je sicer mogoče natančneje določiti potek racije od dneva do dneva, vendar ni mogoče za tiste dni, ko manjkajo skice, ugotoviti preiskovalnega območja.

Prvi dan racije, tj. 25. aprila, je premična skupina 2. grenadirskega polka (240 vojakov iz 6. in 7. ter dela 8. čete 2. bataljona 2. polka in 94 vojakov iz 5. čete 2. bataljona

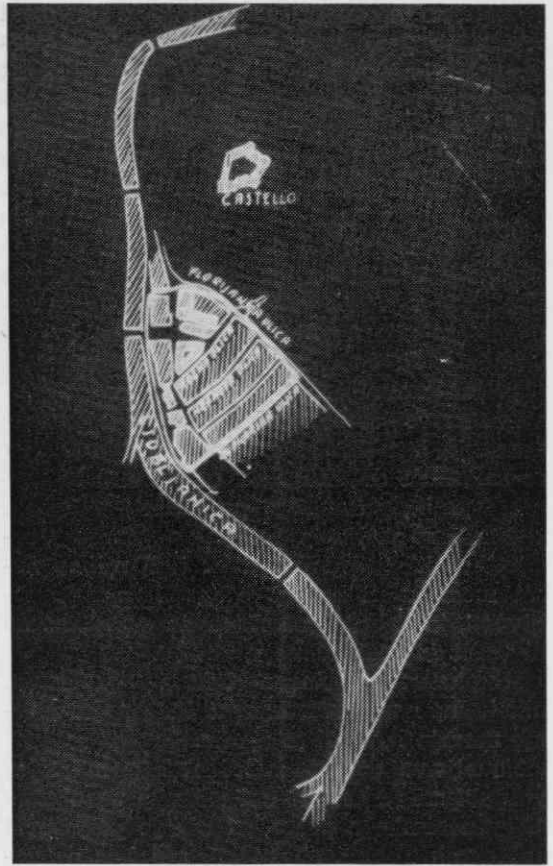


Odsek za racijo 25. aprila (izvirna italijanska skica)

1. polka s pomočjo 30 karabinjerjev) preiskovala Zeleno jamo med Savsko, Šmartinsko in Pokopališko ulico ter železnico vključno s kemično tovarno. Prijela je 525 moških, starih od 16 do 45 let, nič pa ni poročala, koliko jih je aretirala. Našla ni ničesar, kar bi bilo vredno omembe, čeprav so poročali o najdbi nekaterih predmetov v Bernekarjevi ulici 18 in 25 ter jugoslovanskih zastav v Kollinski tovarni.⁵⁵ Drugi dan je ista enota (skupno 362 mož) zajela predel med Gradašičico in Cesto v Mestni log ter Karunovo ulico. Prijela je 451 oseb, vendar ni poročala, koliko jih je aretirala. Je pa poročala, da se ni zgodilo nič omembe vrednega.⁵⁶ Dne 27. aprila so iste sile (302 moža) pregledale novo območje, ki ga ni mogoče ugotoviti, ker manjka tozadevna skica območja.⁵⁷ V poročilu sta sicer omenjeni Grbičeva in Vakavčeva ulica, vendar ju zaradi popačenosti imen ni mogoče določiti. Prijele so 506 oseb in jih tudi nekaj aretirale, npr. Jožeta Venca in Franca Kranjca, Viktorja Kovačiča in Ladislava Petriča.⁵⁸ Dne 28. aprila so z zelo majhnimi silami (le s 6. četo 2. polka - 96 vojaki) preiskovali kavarne in gostilne, vendar ne zjutraj, temveč zvečer. Prijeli so 102 osebi, kaže, da niso aretirali nikogar.⁵⁹ 29. aprila so z okrepljenimi silami (poleg že omenjene premične skupine so zaposlili še 100 topničarjev iz 11. topniškega polka, skupno 323 mož) zajeli območje med Ljubljano in Florjansko ter Zvonarsko ulico. Prijeli so 308 oseb, aretirali pa Jožeta Novaka s Starega trga 30, ker so pri njem našli zemljevide, med njimi tudi o Trstu in Pulju.⁶⁰ Dne 30. aprila so preiskali območje med Ljubljano in Karlovško ter Zvonarsko ulico. Tam je Lupinijeva premična skupina (372 mož, v kateri je bilo celo 150 topničarjev) prijela 216 oseb in poročala, da se ni zgodilo nič omembe vrednega.⁶¹ Sodim, da so po 27. aprilu morali za racijo zmanjšati število vojakov-grenadirjev in jih nadomestiti s



Odsek za racijo 26. aprila (izvirna italijanska skica)



Odsek za racijo 29. aprila (izvirna italijanska skica)

topničarji, ker so grenadirje potrebovali za druge naloge. Takrat so se namreč razmere za italijanskega okupatorja začele vidno slabšati, ker je z ofenzivo narodnoosvobodilne vojske začelo nastajati svobodno partizansko ozemlje. General Robotti je bil prisiljen 29. aprila razglasiti obsedno stanje v nekaterih občinah na Kočevskem in v Suhi krajini.⁶²

Okupatorjeva racija v Ljubljani ali t. i. nenadne preiskave od 26. do 30. aprila 1942 je bila še bolj neuspešna kot tista februarja in marca. Po že omenjenih podatkih Lupinijeve premične skupine so sicer prijele 2108 ljudi in jih nekaj tudi aretirale. Vendar niso aretirale nobenega funkcionarja narodnoosvobodilnega gibanja niti našle nikakršnega orožja, streliva in vojaške opreme. Kaže, da so tako sodila tudi vojaška poveljstva in zato niso o raciji niti napisala sklepnega poročila.

Poslednji dan racije je general Robotti na sestanku pri visokem komisarju Grazioliju, na katerem so poleg njiju bili navzoči tudi Robottijev načelnik štaba, general Orlando, kvestor Ettore Messina, pokrajinski tajnik fašistične stranke Orlando Orlandini in poveljnik kraljevih karabinjerjev major Raffaele Lombardi, poročal tudi o pogovoru, ki ga

je imel z ljubljanskim županom. Ta (dr. Jure Adlešič) ga je namreč prosil za dovoljenje, da bi ustanovili oboroženo slovensko milico. Robotti in Grazioli sta temu nasprotovala. Grazioli je menil, da bi to omajalo italijanski prestiž. »Na vsak način bo sprejel župana in bo od njega zahteval seznam ljudi, ki naj bi jih oborožili; prizadeval si bo pridobiti na času, ker razlogi govorijo za to, da je treba glede katoliške stranke delati z nekim občutkom.«⁶³ Kaže, da je bila županova prošnja za oborožitev slovenskih ljudi že konkretizacija vlog, ki jih je italijanskim oblastem v začetku aprila 1942 posredoval dr. Lambert Ehrlich.

MANJŠA RACIJA V OBSAVSKIH VASEH

Po neuspešni raciji konec aprila 1942 nekaj časa ni bilo v Ljubljani nikakršne racije, če seveda ne upoštevamo skoraj vsakdanjih preiskav posameznih hiš, ki sta jih izvajala vojska in policija. Treba bi bilo še raziskati razloge, zaradi katerih je poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev 19. maja ukazalo poveljstvu 2. grenadirskega polka, ki mu je tisti čas poveljeval že podpolkovnik Umberto Perna (prejšnji poveljnik Latini je namreč padel pri napadu Narodne zaščite iz Hruševega na njegovo kolono 7. maja 1942),⁶⁴ naj v noči na 20. maj napravi racijo na Ježici, v Tomačevem in Šmartnem ob Savi. Namen racije, ki naj bi jo vodil komandant manevrskega bataljona 2. polka (to je bil sedaj komandant 1. bataljona, podpolkovnik G. De Sarno), je bil enak kot že v prejšnjih racijah: prijeti za orožje sposobne moške in jih pripeljati pred divizijsko karabinjersko komisijo, da jih bo preverila. Podpolkovnik De Sarno je s svojo enoto res obkolil vse tri vasi ob Savi in to Ježico z dvema četama, Tomačevo z eno in Šmartno z okrepljeno četo. Te enote so prijele okrog 1200 moških, od katerih jih je komisija aretirala 26 (partizanskega zdravnika, ki je hotel priti iz Ljubljane v Tomačevo, vodjo partizanske tiskarne, dva pomembna komunisti — vse le po okupatorjevih podatkih), kot je poročal podpolkovnik De Sarno.⁶⁵

Novo racijo je general Orlando ukazal napraviti v Dravljah. Zvedel je namreč, da je tam uporniška organizacija z več kot sto člani, od katerih naj bi jih okrog 30 nameravalo oditi k partizanom na Toško čelo. Neki »informator O« je poročal postaji obmejne milice v Dravljah: »Skoraj vsi prebivalci Dravelj so organizirani v tako imenovani »vaški zaščiti«, ki je vojaški oddelek partizanskega tipa.« Nato je opisal organizacijo, stražarska mesta, alarmni sistem, oborožitev, zbiranje sredstev, priprave za odhod v parti-

zane. »V Dravljah so pri organiziranih družinah zdravili partizane, ranjene 7. maja v spopadu pri Dvoru.« Navedel je tudi imena najaktivnejših članov vaške zaščite. Zato je Orlando ukazal, naj 2 okrepljeni četi 2. grenadirskega polka z 10 karabinjerji obkolita in preiščeta Dravlje, ena četa iz istega polka s karabinjerji pa obkoli in preišče Kamno gorico. Vse sposobne moške naj odpeljejo na prepoznavanje v Belgijsko vojašnico na Taboru. Tudi za vodstvo te akcije je general Orlando določil podpolkovnika De Sarna.⁶⁶

Podpolkovnik De Sarno je v noči na 28. maj res napravil racijo v Dravljah in Kamni gorici. »Nikakršnega sledu o upornikih, niti nismo našli orožja, o katerem je zagotavljal informator O, natančne in ponavljajoče se so bile preiskave, ki smo jih v drugi fazi razširili tudi na Podutik in griče severno od Kamne gorice,« je poročal De Sarno. Zato je prosil za sodelovanje informatorja O, ki ga je spremljal poročnik Pasquali, da so lahko aretirali osebe (razen treh), ki jih je že prej navedel informator. Prijeli so okrog 400 moških in jih 46 poslali divizijski komisiji v Ljubljani. Našli so le dve stari nerabni puški in nekaj navadnega vojaškega materiala.⁶⁷

Verjetno je bila maja 1942 v okolici Ljubljane še kakšna racija. V neki raciji je namreč neka enota divizije sardinskih grenadirjev prijela organizacijskega sekretarja CK KPS Borisa Kraigherja in člana vodstva VOS za Slovenijo Franca Ravbarja. Vendar ju divizijska karabinjerska komisija ni prepoznala in so ju z lažnima imenoma Marko Jagodnik in Jaka Slatner 31. maja 1942 poslali v koncentracijsko taborišče Gonars.⁶⁸

VELIKA RACIJA KONEC JUNIJA

Spomladi 1942 so se vojaške in politične razmere v Sloveniji zelo zaostrile. Ker se je partizanska ofenziva na Notranjskem in Dolenjskem, ki se je začela konec aprila, ujela z italijanskim defenzivnim načrtom »Primavera«, ki je predvideval umik manjših posadk v večje postojanke ob prometnih zvezah, je maja nastalo razsežno partizansko svobodno ozemlje. Segalo je od Kolpe do predmestij Ljubljane in je po okupatorjevih podatkih obsegalo celo dve tretjini pokrajine; od 95 občinskih sedežev so jih okupatorjeve oblasti nadzirale le 39 in še te le delno. Na svobodnem ozemlju je prevzela oblast Osvobodilna fronta in organizirala celo volitve posebnih organov ljudske oblasti — krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Na svobodno partizansko ozemlje so 18. maja odšli iz Ljubljane tudi vodstveni organi na-

rodnoosvobodilnega gibanja (centralni komite KPS, izvršni odbor OF in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet).

Partizanska ofenziva, nagel porast partizanske vojske (nastanek odredov in grup odredov) in hitro nastajanje svobodnega partizanskega ozemlja niso zaostri političnih in vojaških razmer samo na podeželju, temveč tudi v Ljubljani. Prav gotovo je vse to, ker se je dogajalo na podeželju med Kolpo in Ljubljano, zelo vplivalo na razpoloženje prebivalstva v mestu. Če je prej italijanski okupator sprejemal ukrepe predvsem zaradi razmer v samem mestu, se je sedaj čutil vedno bolj ogroženega tudi od zunaj. Vedno bolj se je bal partizanskega napada na mesto in vpada partizanov vanj, v tem primeru bi bili seveda na mah uničeni sicer pičli sadovi njegovih dotedanjih prizadevanj za ločitev mesta od podeželja. Če je prej gradil t. i. utrjeni obrambni pas okrog mesta predvsem zato, da bi narodnoosvobodilnemu gibanju pretrgal zveze med središčem in pokrajinami oziroma okrožji, ga je sedaj utrjeval za pravo vojaško obrambo in seveda sprejel še druge tovrstne ukrepe. Že 10. maja je general Robotti ukazal ustanoviti posebno komisijo za preučevanje obrambe mesta pred partizani in istočasnim uporom privržencev narodnoosvobodilnega gibanja znotraj mesta.⁶⁹ Občutek hude ogroženosti je še naraščal, posebno v drugi polovici maja, ko so enote 3. grupe odredov osvobodile okolico mesta, celo vasi med Krimom in Ljubljano ter Polhograjske Dolomite. Ravno tisti čas, 18. maja, je italijanski zunanji minister grof Galeazzo Ciano zapisal tiste tolikokrat ponovljene besede o razmerah v Ljubljani: »Videti je, da so ljubljanske ulice neprehodne za naše enote. Vsak vohod, vsaka zavesa na oknu skriva kako zasedo.«⁷⁰ Dva dni pozneje sta celodnevni boj dela Šercerjevega bataljona pri t. i. pokritem mostu na Ižanski cesti, ki je bil mestu Ljubljani najbližji partizanski boj sploh, in posredovanje italijanskega topništva z ljubljanskega gradu odmevala bolj in dalje, kot pa sami streli. Italijanske oblasti so tudi vznemirjale nekatere sicer neutemeljene novice, ki se sicer pojavljajo v nemirnih razmerah. Eno takšnih jim je posredoval neki »zaupanja vreden konfident«, »da je vse prebivalstvo Ljubljane pripravljeno za vstajo in se bo na prvi znak partizanov dvignilo, da bi pregnalo italijansko vojsko«. Povedal jim je tudi, da kroži novica, da bodo partizani za prihod v mesto uporabili skrivni prehod med gradom in magistratom in podzemni hodnik med šentjakobsko in uršulinsko cerkvijo.⁷¹ Zaradi te novice, ki

so mu jo posredovali karabinjerji, je general Robotti 27. maja ukazal poveljniku divizije sardinskih grenadirjev, naj zapre vhode in izhode skrivnih podzemnih prehodov, zavaruje izpostavljene posadke na ljubljanskem gradu in Rožniku, poostri budnost pri varovanju javnih poslopij, posebno naj zavaruje mostove, da bi zagotovili prihod enot v mesto, če bi se za to pokazala potreba, in naj zavaruje tudi električne naprave. Za vse te naloge lahko uporabi tudi druge sile (karabinjerje, financarje, obmejne miličnike, agente javne varnosti itd.), ki so sedaj podrejene vojaškim poveljstvom.⁷² Ko je za omenjeno novico zvedelo poveljstvo 2. armade, je zahtevalo, naj preučijo podzemne hodnike in skladišča v Ljubljani, dobilo pa je odgovor, da so to medtem storili že sami od sebe in da je izid preiskave negativen.⁷³

V mestu je bilo narodnoosvobodilno gibanje maja in junija približno enako delavno kot v prejšnjih mesecih. Poleg neštetihs vsakdajšnjih napisnih in trosilnih akcij propagandnega značaja so bile še naprej justifikacije narodnih izdajalcev (dr. Lambert Ehrlich, Ivan Peršuh, Marko Šujić) in napadi na italijanske vojake. Na drugi strani pa je okupator 1. maja začel streljati talce tudi v Ljubljani, maja in junija je ustrelil 11 skupin s 70 talci, tj. skoraj polovico vseh talcev v ljubljanski pokrajini pod italijansko okupacijo (21 skupin s 145 talci).⁷⁴

V takšnih vojaških in političnih razmerah je začel pri italijanskih oblasteh sredi maja nastajati načrt o množičnem interniranju Slovencev. Kaže, da so o njem razpravljali celo na sestanku pri Mussoliniju, ki sta se ga udeležila poveljnik 2. armade general Roatta in načelnik vrhovnega poveljstva maršal Ugo Cavallero. Ko je imel general Roatta 23. maja v Trstu sestanek s podrejenimi častniki, je tudi povedal, kaj sodi Mussolini o razmerah v Sloveniji:

»Duce je nejevoljen zaradi razmer v Sloveniji, ker je Ljubljana italijanska provinca. Zaradi sedanjih razmer ne obtožuje nikogar.

Vi imate vso oblast; dal vam bom tudi čete, presekaite ta tvor.

Če želite, bom odstranil visokega komisarja.«

Ko je Roatta vprašal Mussolinija, ali naj bodo vse policijske sile podrejene vojski, je ta odgovoril:

»Da, vse: kraljevi karabinjerji, financarji, obmejna milica, agenti javne varnosti, tudi če so v civilu, so podrejeni vojaškim oblastem, kadar so v akciji.«

Mussolini je na sestanku govoril tudi o tridih ukrepih: »Tudi duce je rekel, da si je treba zapomniti, da so najboljše razmere takrat, ko je sovražnik mrtev. Treba je potem takem pripraviti mnogo talcev in uporabiti streljanje vsakič, ko je to potrebno.«

Ko so nato na Reki razpravljali o ukrepih za ureditev razmer, npr. za zaprtje meje nasproti t. i. NDH, predvsem na Gorjancih, in nasproti reški pokrajini ter izgon prebivalcev »vzhodno od stare meje«, so govorili tudi o množični internaciji Slovencev.

»Duce soglaša z načrtom o interniranju mnogih ljudi — tudi od 20.000 do 30.000 oseb.

Zato lahko razširimo merila za interniranje na določene skupine oseb. Na primer: študente. Akcijo pa je treba napraviti dobro, to je s silami, ki bodo omejile pobege.«

Na koncu sestanka je Roatta poudaril:

»Treba si je zapomniti, da moramo vse ukrepe o odstranitvi ljudi izvesti na našo pobudo, ne da bi komu gledali v obraz.«⁷⁵

Iz vsebine pogovora, ki sta ga 30. maja imela general Robotti in visoki komisar Grazioli, izvemo, da je bil tudi Grazioli maja v Rimu. Vendar ne zvemo, ali ga je sprejel tudi Mussolini, zvemo pa, da se je pogovarjal z državnim sekretarjem v notranjem ministruvstvu Guidom Buffarinijem (notranji minister je bil sam Mussolini). Ta mu je povedal, naj se vrne v Ljubljano in poveže z vojaškimi oblastmi. Iz vsebine pogovora tudi zvemo, da sta Roatta in Cavallero povedala Mussoliniju, da so se razmere v Sloveniji poslabšale in kot vzrok navedla to, da policijske sile niso podrejene vojaškim oblastem. Grazioli je moral soglašati, da vse policijske sile res pridejo pod vojaško poveljstvo, če so v akciji.

Ko sta se Robotti in Grazioli pogovarjala o interniranju civilnega prebivalstva, je Grazioli dejal: »Na splošno je v Italiji precej omejena zmogljivost mest za interniranje. Zato dvomi o možnosti močnega izгона znatnih množic, tem manj, ker ima vojaška oblast na voljo lastna taborišča. V glavnem primeru o študentih bo sodeloval z vojaškimi oblastmi in jim posredoval sezname, ki jih že ima, ker je on reševal to vprašanje.«⁷⁶

Nalogo, pripraviti množično interniranje prebivalcev Ljubljane, je dobilo poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev. To je že 3. junija posredovalo svojo zamisel. Najprej je menilo da je pogoj za uspeh te akcije ta, da bi vse javne ustanove, ki jih je tudi naštel (med njimi celo škofijski urad!) sodelovale z izvajalcem in napravile ustrezne sezname, vendar so si premislili, ker bi prebivalci iz teh priprav zaslutili, da se pripravlja izgon.



Visoki komisar E. Grazioli

Menilo je, da bi akcija uspela bolje, če bi med njo prekinili promet med mestom in podeželjem. Vse mesto naj bi razdelili na pet odsekov, ki bi jih ločile vodne poti, široke ceste, trgi itd. Te odseke naj bi zapirali tudi ponoči, da bi onemogočili ljudem prehajanje iz enega odseka v drugega. Racijo naj bi omejili na pet dni, kar pomeni, da bi vsak odsek preiskovali le en dan in ne bi delali ponovnih preiskav kot v prvi veliki raciji februarja in marca. Racijo naj bi omejili samo na prijetje sposobnih moških od 16. do 40. leta starosti in se odpovedali kakršnemu koli iskanju orožja in vojaškega materiala. Vse prijete ljudi naj bi odpeljali v vojašnici 2. grenadirskega polka in 13. topniškega polka, kjer naj bi jih še isti dan prepoznavali (dnevno naj bi prijeli okrog 3000 oseb). Izvajali naj bi tudi posebne preiskave javnih prenočišč, študentskih hiš, kolegijev itd. Osumljene naj bi še tisti večer odpeljali v koncentracijsko taborišče Gonars.

To veliko racijo naj bi izvajal 1. grenadirski polk in velik del 2. grenadirskega polka. Potrebni pa bi bili novi informatorji iz vrst izbranih in izurjenih najnovejših ujetnikov, ki poznajo najmlajši razvoj uporniškega gibanja in mnoge njegove nove privržence.⁷⁷

Kot prilogo temu poročilu je poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev isti dan napisalo tudi »načrt za očiščenje mesta in province Ljubljana subverzivnih elementov«. Potem ko je prikazalo učinek krutih represalij (ustrelitve vodij in talcev), je navedlo skupine ljudi, ki bi jih bilo treba odstraniti, tj. brezposelne delavce, begunce, brezdomce, bivše vojake, brezdelneže, brezposelne

študente in begunce iz Julijske krajine (predvsem učitelje, uslužbenke, delavce, zdravnike, farmacevte, odvetnike, časnike, duhovnike), uporniške ljudi, ki se preživljajo s podeželja (posebno ročni delavci in kmečki sinovi brez lastne kmetije) in kako naj bi jih zajeli. Ni pa se moglo odločiti glede zamisli o popolnem izgonu ljudi z nekaterih območij, češ da bi to zahtevalo velike nastanitvene zmogljivosti, povzročilo hude politične posledice in imelo skromne rezultate. Glede popolnoma praznih vasi je namreč upoštevalo izkušnje s Kočevskega, kjer so po preselitvi kočevskih Nemcev prazne vasi zasedli partizani.⁷⁸

Povzetek tega predloga je general Robotti takoj drugi dan, tj. 4. junija, posredoval poveljstvu 2. armade. Glede izгона prebivalstva s celih območij je povedal, da je naročil poveljnikom podrejenih velikih enot, naj to vprašanje preučijo in mu sporočijo svoje predloge, da jih bo strnil in posredoval poveljstvu 2. armade. Na koncu je Robotti prosil poveljstvo 2. armade, naj potrdi predloge za racijo v Ljubljani, »ukrepe, ki jih je v bistvu odredilo vaše poveljstvo pred približno tremi meseci«. Ko bo dobil pristanek za racijo, se bo o načinu njene izvedbe dogovoril tudi z visokim komisarjem.⁷⁹ Poveljstvo 2. armade, ki je bilo — kot smo pravkar zvedeli iz Robottijevega poročila — samo pobudnik za racijo v Ljubljani, je seveda takoj potrdilo omenjene predloge in naročilo, da se pri preiskavah ni treba čisto nič ozirati na kako krivdo bodisi v posameznostih bodisi v splošnem. To pomeni, da mu je šlo za to, da se brez kakršnih koli utemeljitev odstrani iz Ljubljane čimveč ljudi. To je general Robotti 7. junija sporočil poveljstvu divizije sardinskih grenadirjev s prošnjo, naj mu sporoči datum, ko bo lahko začelo racijo.⁸⁰

Tako, kot se je general Robotti obrnil na višje poveljstvo, je tudi visoki komisar Grazioli 6. junija vprašal notranje ministrstvo za mnenje o nameravanem izgonu okrog 30.000 Slovencev. Odgovorilo mu je 11. junija tako, da mu je poslalo prepis svojega pisma vrhovnemu vojaškemu poveljstvu. V njem pravi:

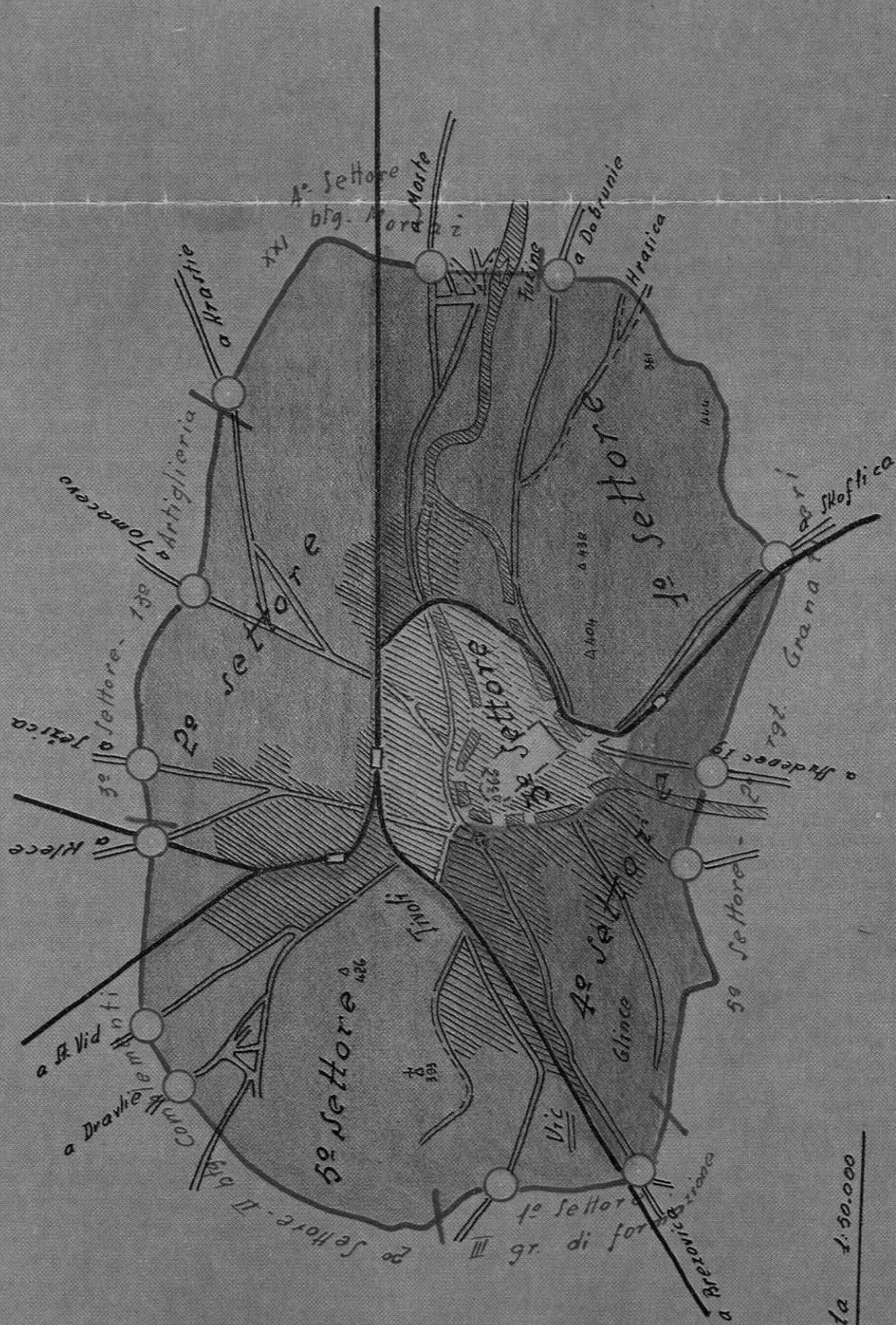
»Sporočamo torej, da sploh ni mogoče internirati v koncentracijskih taboriščih v kraljevini 30.000 Slovencev, bodisi zato, ker so koncentracijska taborišča zaradi prihoda bodočih internirancev iz Julijske krajine, iz novih pokrajin, z zasedenih ozemelj in iz Libije popolnoma napolnjena, bodisi zato, ker je skupna zmogljivost teh taborišč, ki so — da ponovimo — polna, daleč premajhna od tiste, ki bi bila potrebna za nastanitev

30.000 Slovencev. Na drugi strani pa teh ljudi ni mogoče poslati v kraje internacije, že zato ne, ker so polni, poleg tega pa se glede na varnost domovine ne zdi ustrezno, da bi poslali v občine starih provinc tako veliko število politično sumljivih oseb.«⁸¹

Čez dva dni je Grazioli dobil novo pismo notranjega ministrstva z zelo kratko vsebino: »Glede na zgoraj omejeno zadevo (izgon civilnega prebivalstva - op. T. F.) se sporoča, da je DUCE odredil, naj ne internirajo civilov, o katerih govori omenjena nota.«⁸²

Ko sta Robotti in Grazioli imela mnenja oziroma potrditev nadrejenih uradov, sta o izvedbi načrta za racijo razpravljala na sestanku 14. junija ob navzočnosti poveljnika divizije sardinskih grenadirjev, generala Orlanda, njegovega načelnika štaba, podpolkovnika Renata Broccolija, načelnika štaba 11. armadnega zbora, polkovnika Annibala Galla, načelnika Graziolijevega kabineta Eduarda Bisia in novega kvestorja Domenica Ravellija (prejšnjega Ettoreja Messano so namreč maja premestili v Trst). Visoki komisar je poročal o tem, kaj so mu glede množičnih internacij Slovencev sporočili iz Rima. »Izvedba ukrepov, ki so jih predlagale vojaške oblasti, je torej odvisna od tega, kako bodo to vprašanje rešile osrednje oblasti.« General Robotti pa je pojasnil, da je z racijo in množično aretacijo študentov, izobražencev in brezposelnih v zamudi, zaradi zakasnelega prihoda nove divizije »Cacciatori delle Alpi« (ta je prišla junija na širše območje Grosupljskega) in nujnega zavarovanja zelo ogroženega železniškega prometa. Pomanjkanje enot torej ovira hitro izvedbo te kolektivne akcije. To zamudo pa bodo izrabili za boljšo pripravo. Visoki komisar sestavlja seznam študentov, ki ga bo izročil vojaškemu oblastem.

Ko smo tako zvedeli za vzrok zamude velike racije, nas začudi nadaljnja vsebina pogovora. Ko je Robotti povedal, da osebe iz skupin, ki jih nameravajo internirati, pomenijo pomemben vir za partizansko rekrutacijo, je Grazioli povedal, da mu je minister Pietromarchi v Rimu povedal, da tiste partizanske cnote, ki prihajajo v Slovenijo iz Hrvaške, tam organizirajo ustaške oblasti in gestapo ter da glede tega teče ustrezna diplomatska akcija. Ko so se seznanili s to popolnoma lažno novico, ki je verjetno izvirala iz vedno bolj neprijaznih odnosov italijanskega okupatorja in ustašev v NDH in Dalmaciji, so to točko pogovora sklenili takole: »Na vsak način si je treba prizadevati, da se izvedejo ukrepi, brž ko bodo na voljo zadostne sile, da lahko hitro izvedejo velike policijske ukrepe,



Razdelitev mesta na odseku za racijo junija in julija (izvirna italijanska skica)

ki vsebujejo tudi aretacijo prej omenjenih oseb.⁸³

Na tem sestanku so obravnavali tudi zahtevo vojaških oblasti, da bi visoki komisar izdal nekatere ukrepe, ki naj bi prizadeli civilno prebivalstvo. Zahteval jih je še Robotti v svojem pismu Grazioliju dva dni pred tem sestankom. Ti ukrepi naj bi bili tile: takojšnja popolna ukinitvev lokalnih potniških vlakov, takojšnja prepoved civilom uporabljati tranzitne vlake, ukinitvev avtobusnega prometa in prepoved uporabe drugih motornih vozil, prepoved približanja železnici Postojna-Trst ponoči v pasu od 1 do 2 km, iz katerega bi izgnali vse prebivalce, rekvizicija obutve in smuči, omejitev nakupa zdravil, priprave na prepoved obiska gostiln in kavarn, gledališč itd.⁸⁴ Ko je Robotti 17. junija ponovno pismeno zahteval te ukrepe, mu je Grazioli čez tri dni odgovoril, da jih pripravljajo in mu poslal tudi osnutke ustreznih odredb. Ponovno mu je tudi obljubil, da mu bo čimprej poslal seznam študentov, izobraženecv in brezposelnih, ki bi jih naj poslali v koncentracijska taborišča.⁸⁵ Robotti je takoj drugi dan izid tega dogovarjanja sporočil poveljstvu 2. armade in na koncu povedal, da mu je glede množičnega interniranja Slovencev Grazioli pokazal dve pismi iz Rima o težavah za takšen ukrep.⁸⁶ Prepis teh pisem je Robotti priložil svojemu poročilu.⁸⁷

Še pred začetkom velike racije je italijanska vojska, predvsem divizija sardinskih grenadirjev, dne 23. in 24. junija preiskala vse trgovine in skladišča v Ljubljani ter rekvirirala usnje in moško obutev.⁸⁸ To je storila zato, da bi ga odtegnila narodnoosvobodilnemu gibanju. Ne vemo, koliko obutve so tako rekvirirali, vemo pa, da visoki komisar s to rekvizicijo, ki je zajela tudi podeželje, ni bil posebno zadovoljen.

Enako je pred veliko racijo, ki so jo pripravljali mesec dni, poveljnik divizije sardinskih grenadirjev, general Orlando v dneh od 24. do 26. junija izvedel manjšo racijo, t. i. leteče preiskave (perquisizioni volanti). Povelje zanjo je dal 24. junija, in to 2. grenadirskemu polku. Ukazal mu je, naj na najbolj prometnih ulicah Ljubljane preiščejo vse ljudi, razen Italijanov, Nemcev in Hrvatov, pri čemer naj se pri ženskah omejijo le na pregled torbic. »Po preiskavi je treba vse sposobne moške (med 16. in 60. letom starosti) z avtomobili prepeljati v vojašnico Vittoria Emanuela III., da jih bo tam prepoznavalo poveljstvo divizijskih karabinjerjev,« je ukazal. Tudi v tej raciji so vojaki obkolili in zaprli posamezne manjše predele mesta, v katerih so nato preiskovali ljudi in

lovili moške, od mladoletnikov in starcev. Za izvedbo racije je še posebej določil manevrski (II.) bataljon omenjenega polka.⁸⁹

Čeprav je Orlandovo povelje določilo za začetek te racije 25. junij, so jo v resnici že začeli dan prej, tj. 24. junija. Ker nimamo poročil omenjenega grenadirskega polka, smo omejeni le na nekaj poročil poveljstva divizije sardinskih grenadirjev. Najprej je poveljnik divizijskih karabinjerjev, stotnik Vito Guariglia 25. junija poročal, da so od prejšnjega dne zvečer do dveh zjutraj v Delavskem domu v Ljubljani prijeli 122 posameznikov in jih med njimi 14 aretirali. Navedel je njihova imena in »krivdo«; na prvo mesto je postavil Črtomira Kolenca kot propagandista OF.⁹⁰ Isti dan je poročal, da so podnevi vojaki 2. grenadirskega polka prijeli 540 moških, od katerih so jih aretirali 20. Navedel je njihova imena in privrženost Osvobodilni fronti.⁹¹ Isti dan je poročal, da so podnevi vojaki 2. grenadirskega polka na glavnih ulicah in v javnih lokalih prijeli 1760 moških in jih aretirali 74. Navedel je njihova imena in »krivdo«. Tudi general Orlando je poročal enako, vendar ni navedel imen aretiranih ljudi, temveč le podatke o vrstah ljudi, npr. 58 privržencev OF, 3 tiskarje prevratniških publikacij, »nevarnega komunista«, 3 propagandiste, »organizatorja« itd.⁹² Za 26. junij pa sta oba, Guariglia in Orlando, poročala, da so v »čistki« na območju Most »med starim in novim pasom« prijeli 937 moških in jih aretirali 16. Navedla sta njihova imena ter kratko označbo »krivde«, največ privrženost OF in razširjanje Slovenskega poročevalca, za enega sta navedla, da je »partizan« (Ivan Kosec).⁹³ Vendar je general Orlando 4. junija v sklepnem poročilu za veliko racijo konec junija navedel tudi podatke o »letečih preiskavah«, in to:

Datum	Prijetih	Aretiranih
24.6.	122	14
25.6.	2300	94
26.6.	937	16
Skupno	3359	124

Navedel je tudi, da je bilo aretiranih posamezno 71 oseb.⁹⁴ Prej omenjeno število prijelih in aretiranih moških je general Orlando pozneje prištel k številu prijelih in aretiranih v veliki raciji.

Veliko racijo za aretacijo omenjenih petih skupin prebivalcev Ljubljane je italijanska vojska lahko napravila šele konec junija. General Orlando je zanjo izdal ustrezno po-

velje 25. junija. Najprej je določil skupine ljudi, ki jih je treba aretirati: »1. brezposelne delavce, 2. begunce, ljudi brez stanovanj, bivše vojake, ljudi, ki hodijo spat v javna prenočišča, 3. brezposelne študente, študente brez družine, univerzitetne študente množično, 4. vse učitelje, uslužbence, duhovnike, delavce, ki so prišli v Slovenijo iz Julijske krajine po letu 1922, 5. vse bivše italijanske vojake, doma iz Julijske krajine, ki so po odsluženju vojaškega roka odšli v Jugoslavijo 6. vse, ne glede na skupino, za katere sumijo, da so privrženci uporniškega gibanja.« Zato je treba prijati vse moške od 16. do 60. leta starosti (kot vidimo, so zgornjo mejo raztegnili od 40 na 60 let) in jih pripeljati do ustrezne komisije v Belgijski vojašnici na Taboru, oziroma do Topniške vojašnice za Bežigradom.

Nalogo, izvesti to veliko racijo, je Orlando zaupal 2. grenadirskemu polku, ki so ga za to še okrepili z enotami 1. in 3. bataljona 1. grenadirskega polka; ta sta se 26. junija pripeljala v Ljubljano. Te enote naj bi vsak dan preiskale en odsek, na katere je Orlando razdelil mesto, začenši s 1. odsekom in nato dalje od vzhoda proti zahodu. Povelju je priložil skico mesta, razdeljenega na odseke. Ukazal je dobro obkrožiti in osamiti odsek, ki ga je treba preiskati, in to tudi ponoči, za kar je odredil znatne okrepitve za vsak dan. Ukazal je tudi, naj ponoči osvetlijo vse ulice in ceste okoli še nepreiskanih odsekov. Prepovedal je tudi vsakršno odhajanje moških omenjene starosti iz mesta, njihovo prehajanje iz še nepreiskanih v preiskane odseke, kar pa seveda ni veljalo za Italijane, Nemce in Hrvate; prepovedal je tudi prihod moških v mesto z železnico za ves čas racije.

Ko bi v omenjenih vojašnicah prijete moške omenjene starosti sproti preverili, bi izpustili tiste, ki niso v omenjenih šestih skupinah, vendar samo ob določeni uri v že preiskan odsek. Prehod čez zaporne črte bi jim omogočili samo na nadzornih točkah in v osebno izkaznico vtisnili žig s posebnim, vsak dan drugačnim znamenjem. Moške iz omenjenih šestih skupin pa naj bi vsak dan ob sedmih zvečer odpeljali na postajo na že pripravljen vlak, ki bi jih odpeljal v koncentracijsko taborišče.⁹⁵

To povelje je general Orlando drugi dan dopolnil tako, da je ukazal, naj med racijo vsem moškim poberejo vso novo obutev in tudi rabljeno, če je ne nosijo, poberejo naj tudi usnje ter smuči. Ta posel morajo opraviti financarji, nikakor pa ne vojaki, katerih prva naloga je prijemanje moških.⁹⁶ Enako je 27. junija, ko so že začeli veliko racijo,

dopolnil svoje povelje še z natančnejšimi določili glede zapore odsekov, pri kateri so poleg vojakov 13. topniškega polka sodelovali tudi vojaki 79. inženirske čete iz 4. inženirskega bataljona.⁹⁷ Isti dan so divizijski karabinjerji sporočili poveljstvu 2. grenadirskega polka omenjena znamenja za žige osebnih izkaznic preverjenih in izpuščenih oseb. Za prvi dan so določili debelo piko, za drugi CE, za tretji malteški križec, za četrti AE in za peti &.⁹⁸

Poveljnik 2. grenadirskega polka, podpolkovnik Umberto Perna, ki so mu zaupali vodstvo velike racije, je zanj izdal ustrezno povelje 26. junija, in to poveljnikoma svojega 1. (podpolkovnik Ferdinando Carignani), 2. (major Vittorio Pensabene) in 3. bataljona (podpolkovnik Bartolomeo Polverosi, od 30.6. major Guido Ripoli), poveljnikoma 1. (major Italo Bergone) in 3. bataljona (major Carlo Combatti) 1. grenadirskega polka ter poveljniku topniške baterije. V njem je za vsak dan posebej določil enote za obkolitev in zaporo odseka ter tiste za preiskavo odseka, tj. za zbiranje moških omenjene starosti.⁹⁹

General Robotti je o začetku velike racije obvestil Graziolija šele 26. junija s temle obvestilom: »02/5856. Jutri, 27. t. m. in 5 naslednjih dni bodo v Ljubljani po odsekih znane cestne in hišne čistke z namenom, da bi odstranili moško prebivalstvo od 16. do 50. leta starosti, ki spada v znane skupine ljudi. Od 21. ure danes do konca čistke bo zaprt promet čez bloke na obrambnem pasu v še ne preiskanih odsekih in podobno bo za ves čas operacij prepovedan izhod iz mesta z vlaki za vse sposobne moške. V teh operacijah bodo s soglasjem in privolitvijo nadrejenih rekvirirali moško obutev pri zasebnikih, in to več kot en par na osebo, ter vse usnje.« Sredi racije je Robotti odšel na štiridnevni dopust in ga je nadomestoval general Orlando.

Prvi dan velike racije, tj. 27. junija, so zajeli 1. odsek, ki je obsegal jugovzhodni del mesta, in to med glavno železniško progjo proti Zalogu in dolenjsko železnico ter žično oviro, to pomeni, da je obsegal Vodmat, južni del Most, Kodeljevo, Štepanjo vas, območje ob Dolenjski cesti itd. Ta odsek so preiskovali 1. bataljon 1. grenadirskega polka (370 vojakov) južno od Ljubljani, 2. bataljon 2. grenadirskega polka (250 vojakov) severno od Ljubljani ter trije vodi izvidnikov pod vodstvom stotnika Barba na Golovcu. Tem enotam so priključili okrog 50 karabinjerjev in 50 financarjev za rekvizicijo čevljev in usnja ter smuči. Za prevoz vojakov, civilistov in materiala so uporabili okrog

40 tovornih avtomobilov. Čeprav je bilo za vsak dan predvideno, da bo preiskava trajala od petih zjutraj do šestih zvečer, je poveljnik 1. bataljona 1. grenadirskega polka, ki je preiskoval območje južno od Ljubljane, poročal, da je posel opravil do dopoldne in da so prijeli 765 moških.¹⁰⁰ Poročali so, da so v vsem odseku prijeli 1794 moških, od katerih so jih aretirali 352 in nato 17 izpustili, tako da jih je ostalo aretiranih 335 in to 161 osumljenih sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju, 121 študentov ter 57 brezposelnih in emigrantov.¹⁰¹ Po nekem podatku lahko ugotovimo, da so zvečer odpeljali v koncentracijsko taborišče 500 ljudi, pri čemer so upoštevali tudi tiste, ki so jih aretirali v delni raciji 24. do 26. junija in verjetno tudi tiste, ki so že od prej čakali, da jih odpeljejo v Gonars.¹⁰² Na splošnem pregledu interniranih v vsej Ljubljanski pokrajini med 24. junijem in 1. julijem 1942, pa sta za 27. junij navedena celo dva transporta iz Ljubljane v Gonars, in to prvi iz dni 24.—26. junija s 161 interniranci in drugi s 339 interniranci z dne 27. junija.¹⁰³

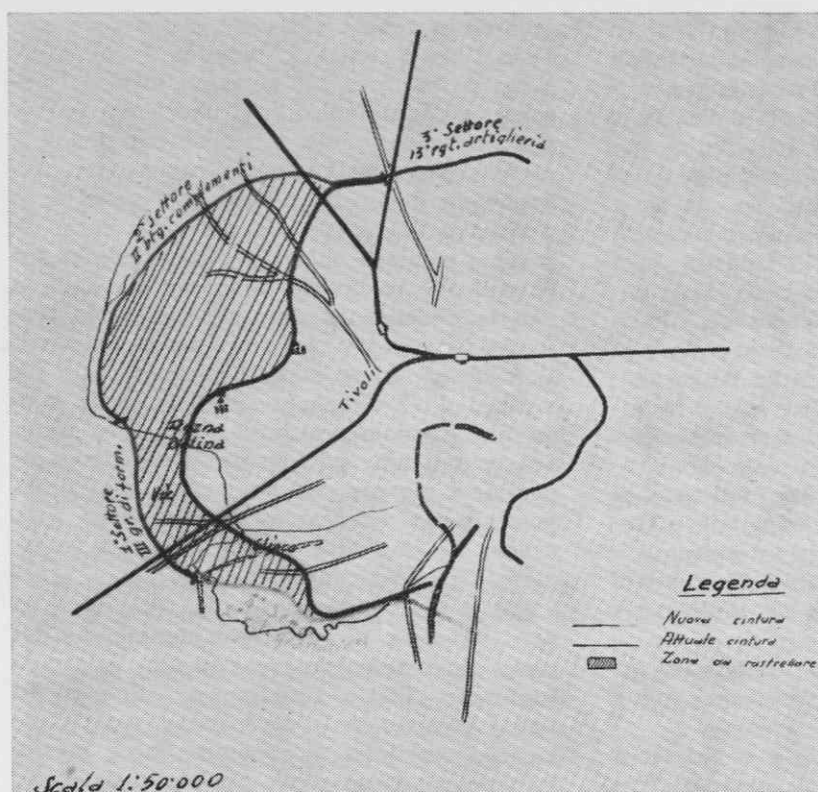
Drugi dan, tj. 28. junija, so v veliki raciji zajeli 2. odsek, ki je obsegal severovzhodni del mesta med železniškima progama Ljubljana—Zalog in Ljubljana—Št. Vid ter žično oviro okrog mesta; zajeli so torej severni del Most, Zeleno jamo, Bežigrad itd. Preiskovala sta 2. bataljon 2. grenadirskega polka zahodno od Dunajske ceste (danes Titova cesta) in 3. bataljon 1. grenadirskega polka vzhodno od nje. Dodelili so jima okrog 50 karabinerjev in enako število financarjev za rekvizicijo obutve, usnja in smuči.¹⁰⁴ Poročali so, da so prijeli 2242 moških, aretirali so jih 619 in kmalu izpustili 21, tako da jih je ostalo aretiranih 598, med njimi 451 osumljenih sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju, 109 študentov, 38 brezposelnih in emigrantov iz Julijske krajine.¹⁰⁵ Iz nekega vira zvemo, da so tisti dan odpeljali v koncentracijsko taborišče Gonars 598 internirancev, napravili pa so pripombo, da jih je 293 manj in da so 3 mrtvi.¹⁰⁶ Pri tem so mislili na partizanski napad na transport internirancev pri Verdu v noči na 29. junij, o čemer bom govoril posebej.

Tretji dan velike racije, tj. 29. junija, so zajeli 3. odsek, tj. samo središče mesta med železnicama Ljubljana—Zalog in Ljubljana—Trst, Ulico 3. maja (sedaj Cankarjeva cesta), Prešernovo cesto (sedaj Čopova ulica) in Ljubljano pri Tromostovju; zajeli so torej Bavarski dvor, Ajdovščino, Friškovec, Tabor, grajski hrib, staro Ljubljano, Prule itd. Preiskovali so 2. bataljon 2. grenadirskega polka

severno od reke Ljubljane, Prešernove ceste in Ulice 3. maja, 1. bataljon 1. grenadirskega polka (brez 100 vojakov) južni del odseka med Ljubljano in Gruberjevim prekopom ter vod izvidnikov iz obeh bataljonov 2. grenadirskega polka med Gruberjevim prekopom in dolensko železnico. V povelju za preiskavo ta dan je podpolkovnik Perna še posebej poudaril občutljivost tega odseka ter okrepil sile za preiskavo s častniki. Tudi ta dan so dodelili ustrezno število karabinerjev in financarjev za nam že znano nalogo.¹⁰⁷ Poročali so, da so zajeli 6540 moških in jih aretirali 1097. Kmalu so jih 42 izpustili, tako da jih je ostalo aretiranih 1035, med njimi 664 osumljenih sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju, 310 študentov in 61 brezposelnih ter emigrantov.¹⁰⁸ Iz nekega vira zvemo, da so zvečer poslali v Gonars transport 1035 internirancev.¹⁰⁹

Četrty dan velike racije, tj. 30. junija, so zajeli 4. odsek, ki je obsegal jugozahodni del mesta med dolensko železnico in železnico Ljubljana—Trst, Ljubljano, Prešernovo (sedaj Čopovo) in Ulico 3. maja (sedaj Cankarjevo cesto) ter žično oviro okrog mesta. To pomeni, da so zajeli predvsem Gradišče, Trnovo, Murgle, Mirje, Galjevico itd. Preiskovala sta 2. bataljon 2. grenadirskega polka južno od Gradašče in 3. bataljon 1. grenadirskega polka, okrepljen z 200 vojaki 1. bataljona istega polka severno od Gradašče. Približno enako število karabinerjev in financarjev kot prejšnje dni je opravljalo isti posel.¹¹⁰ Poročali so, da so prijeli 3395 moških in jih aretirali 432. Ko so jih kmalu izpustili 50, jih je ostalo aretiranih 382, med njimi 256 osumljenih sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju, 106 študentov in 20 brezposelnih in emigrantov.¹¹¹ Iz nekega vira zvemo, da so odpeljali v Gonars transport 381 (ali 385) internirancev.¹¹² Ohranjen je tudi seznam ljudi »za interniranje« 30. junija s 431 imeni, vendar so nato 46 imen prečrtali, tako da jih je ostalo 385.

Peti in poslednji dan velike racije, tj. 1. julija, so zajeli 5. odsek, ki je obsegal zahodni del mesta med železnicama Ljubljana—Trst in Ljubljana—Št. Vid, tj. predvsem Šiško, Rožnik, Tivoli, Rožno dolino in Vič. Ker nimamo na voljo posebnega povelja 2. grenadirskega polka, ne vemo, katere enote so preiskovale ta odsek in kje; glede na druge dni pa lahko sodimo, da predvsem 2. bataljon 2. grenadirskega polka ter 1. in 3. bataljon 1. grenadirskega polka. Poročali so, da so prijeli 3105 moških, aretirali so jih 360 in ko so jih 51 kmalu izpustili, jih je ostalo aretiranih 309, med njimi 172 osumljenih so-



Del 5. odseka za racijo 1. julija (izvirna italijanska skica)

delovanja v narodnoosvobodilnem gibanju, 125 študentov in 12 brezposelnih in emigrantov.¹¹³ Iz nekega vira zvmemo, da so odpeljali v koncentracijsko taborišče Gonars ali Monigo pri Trevisu transport 315 internirancev.¹¹⁴

Tiste moške, ki so jih vsak dan prijeli, so sproti z avtomobili vozili v eno izmed treh velikih vojašnic v Ljubljani, največ ali morda celo večino v Belgijsko vojašnico na Taboru. Tam so jih »preverili« in aretirali ali izpustili. O tem »preverjanju« je Milan Guček zapisal: »Pred poslopjem proti soncu je postavljena komisna vojaška miza. Za njo sedi nekaj uniformirancev in neke odurne papirje imajo pred seboj. Za njimi pa stoje gruče prav takšnih, vendar različno oblečenih. Nekam živahni so vsi in nas zvedavo opazujejo. Ocenjujejo?»

Brez ceremonij nas postavijo v vrsto po enega, da se v gosjem redu pomikamo pred mizo. V levici mora biti klobuk ali kapa in osebna izkaznica, z desnico je ukazano onim za mizo fašistični pozdrav.

Vsak čas bom jaz pred njimi. V levo roko vzamem klobuk in legitimacijo, pozdravil še nisem — že skoči k meni karabinjer in zakriči: »Bolognaaa, Bolognaaa!» in za rokav me potegne in vleče v kasarno. Iztrgal me je iz vrste!¹¹⁵

Tudi dr. Dušan Biber se spominja, enakega postopka. Tudi pri njem je karabinjer zakričal: »Bologna!«¹¹⁶

Ta klic »Bologna« je bil tako značilen, da so nekateri mislili, da so prve transporte aretiranih ljudi odpeljali v Bologno. V resnici pa ni nobeden transport odpeljal tja, beseda »Bologna« je bila le glasno znamenje za aretacijo. Neki kontrarevolucionarni poročevalec je racijo opisal takole: »V petek dne 26. junija so pričeli s ponovnim »čiščenjem« po mestu. Vsak odhod ali izhod iz mesta je bil nemogoč. Mesto je obdalo vojaštvo, ki je začelo preiskavo po hišah. Tokrat so uvedli nov način. Vse že pregledane dele mesta so držali zastražene, tako da ni mogel nobeden iz nepregledanega predela v pregledanega in obratno. Že navsezgodaj se je pojavilo vojaštvo, ki je šlo od hiše do hiše. Vse moške od 15. leta naprej do 50. leta so vzeli s seboj ter jih natrpali na vojaške kamione ter jih vozili v kasarno, kjer jih je »prehirala« posebna vojaška komisija. Tudi duhovnike niso izvzeli. (...)

Očividec popisuje ta pregled v kasarni takole: Dvorišče kasarne je natrpano. Glava pri glavi. Neznosna vročina. Ljudem postaja slabo, ker morajo mnogi na tešče od ranega jutra čakati, kdaj pridejo na vrsto. Ko gredo pred komisijo, morajo pozdraviti po »rimsko«,

t.j. s stegnjeno roko. Osebnostne legitimacije žigosajo z žigom, ki obstoji iz navadnega križca. Nato veččlanska komisija odloči ali na desno ali na levo. Oni, ki gredo na desno, lahko gredo domov, oni ki so določeni na levo, pa bodo šli v konfinacijo. Nihče ne sme k njim, da bi jim dal na pot kaj hrane ali obleke. Kakor so šli od doma, take jih tudi odvajajo v konfinacijo. Brez vsakega perila ali toplejše obleke ali močnih čevljev, brez vsake hrane za na pot. Niti posloviti se ne sme in ne more nihče.«.^{116a}

Tistim, ki so jih izpustili, so v osebne izkaznice vtisnili ustrezen žig in so se čez določen blok na cesti lahko vrnili v že preiskan odsek. Tiste, ki so jih aretirali, ker so jih konfidenti označili za sodelavce narodnoosvobodilnega gibanja ali so o njih imeli okupatorji že kakšne podatke, in tiste, ki so bili v neki od že omenjenih skupin, predvidenih za aretacijo (študenti, begunci iz Julijske krajine, brezposelni itd.), so nato karabinjerji popisali po vrsti, kakor so prihajali pred t. i. »divizijsko komisijo.« Ohranili so se vsi sezname aretiranih moških, ki so jih karabinjerji vsak dan napisali s svinčnikom.¹¹⁷ Ker sta za vsak dan navadno dva seznama, lahko domnevamo, da so enega napisali dopoldne in drugega popoldne. Za prvi dan racije so celo štirje sezname, in to prvi s 186, drugi s 110, tretji z 48 in četrti z 8

imeni, skupno torej 352 imen. Za 28. junij sta dva seznama, in to prvi s 322 in drugi z 297 imeni, skupno torej 619 imen. Za 29. junij sta tudi dva seznama, in to prvi s 541 imeni in drugi s 556 imeni, skupno torej 1097 imen. Za 30. junij so trije sezname, in to prvi s 191 imeni, drugi s 176 imeni in tretji s 65 imeni, skupno torej 432 imen. Za poslednji dan velike racije imamo spet samo dva seznama, in to prvega s 181 imeni in drugega s 179 imeni, skupno torej 360 imen. Torej je na vseh trinajstih seznamih 2860 imen (zaporednih števil je 2858, vendar sta dve napisani dvakrat).

Na teh izvornih seznamih so najrazličnejša znamenja za označevanje aretiranih moških. Na seznamih za 27. junij so npr. vse, ki so jih konfidenti označili za privrženca narodnoosvobodilnega gibanja, označili s križcem (+) in njihova imena ter imena tistih, ki so jih kako drugače imeli za »subverzivne elemente«, prečrtali s kratko rdečo črto s svinčnikom. Študente so prečrtali s kratko modro in emigrante iz Julijske krajine s kratko zeleno črto. Nadaljnje dni so temu dodajali pred imeni še druge oznake, predvsem velike črke B, D, I, S, DT in D ted., za katere pa še nisem ugotovil, kaj pomenijo. Okrog 190 imen so nato izločili tako, da so jih prečrtali z rdečim ali modrim svinčnikom. Pri nekaterih takih primerih so tudi napravili zelo kratko

Stran iz seznama aretiranih
28. junija (št. 268 je pesnik
Miran Jarc)

267) B+1 Podboršek Pavel fu Miha 1906 - operar
268) B+1 Jarc Miran fu Jakob 1900 - impirar
269) B+1 Št Mladen fu Otko 1924 - študent
270) B+1 Never Benjamin di Rudolf 1921 - študent

Stran iz seznama aretiranih
29. junija (št. 276 je pisatelj
Tone Cufar z ilegalnim
imenom Karol Strukelj)

273) I-1 Kosir Bojan di Andrea 1922 - študent
274) I-1 Zajcek Giuseppe di Dominik 1923 - študent
275) B-1 Modic Alojs di Francesco 1924 - Abhemedit
276) P.T. Strukelj Karol di Karol 1927 - Komisar
29-6-1942

pripombo, kdo je odredil, naj jih izpustijo. Tega števila pozneje v statistiki o veliki raciji niso upoštevali. Izpustili so predvsem železničarje, nekatere osebe, za katere so posredovale kakšne pomembnejše osebnosti, in tudi nekaj agentov kvesture, ki so jih aretirali, ker jih niso poznali.

Iz teh seznamov so nato divizijski karabinerji do 3. julija 1942 sestavili tri glavne sezname aretiranih moških, in to za »osumljene podtalne dejavnosti« — skupno 1709 imen, za študente — skupno 775 imen in za emigrante iz Julijske krajine — skupno 189 imen.¹¹⁸ Dne 3. in 5. julija so te sezname poslali ustreznim uradom, da bi o usodi prijetih moških obvestili njihove sorodnike in da bi v koncentracijskih taboriščih Gonars in Monigo lahko omenjene tri skupine internirancev tudi prostorsko ločili drugo od druge.¹¹⁹

Nekaterih imen pa ni na nobenem seznamu, in to tistih, ki so jih imeli za posebno pomembne udeležence narodnoosvobodilnega gibanja in so jih nato postavili pred sodišče ali ustrelili kot talce. Nekaj jih je navedel general Orlando v svojem sklepnem poročilu o raciji. Neka okupatorjeva ustanova je izpisala nekatera imena osumljenih sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju ter sestavila poseben »seznam aretiranih med čistko v Ljubljani v dneh od 26. 6. do 1. 7. 1942.«¹²⁰ Napisan je s strojem in ima na 21 straneh 168 imen z rojstnimi podatki, podatki o bivališču, datumom aretacije in s kratkimi podatki o »krivdi« vsake osebe. Obtožbe na tem seznamu so v primerjavi z drugimi sezname še precej konkretne. Za nekatere ima kar hude obtožbe, tako za Franca Marklja s Celovške 96. da je »član centralnega komiteja OF v Ljubljani« in da se je udeležil raznih akcij v Ljubljani, ki jih je organizirala OF. Enako ima za člana centralnega komiteja OF tudi Staneta Pleška iz Rožne doline V/10 ter Ivana Plestenjaka s Poti na Drenikov vrh.

Aretirane ljudi so zbrali v transporte za koncentracijski taborišči Gonars in Monigo. Neki kontrarevolucionarni poročevalec je to opisal takole:

»Ko so tako v dopoldanskih urah nabrali dovolj človeškega materiala, se sestavi transport, ki odpelje v večernih ali zgodnjih jutranjih urah. V vagone jih natrpajo kakor živino, brez jedi in kakega drugega okrepčila. Nekateri transporti so šli npr. v Bologno. (Kot smo že povedali, to ne drži. — Op. T.F.) Prve dni, npr. v petek in soboto, je množica ljudi čakala do policijske ure, t.j. do 9. zvečer, da bi se vsaj od daleč lahko poslovili od svojcev. Čakali so pred kolodvorom in pred žel. križišči. Da ne bi odhajajoči trans-

porti vzbujali preveč pozornosti, sta vis. komisar in general Robotti odredila za 29., 30. junija in 1. julija policijsko uro od 5. popoldne po novem času in do 5. ure zjutraj. V tem času ne sme nihče na ulico ter morajo biti vsi lokali zaprti. V noči od sobote na nedeljo je bil napaden od partizanov v bližini Borovnice tak transport. Partizani so vlak ustavili ter je skoraj polovica konfinirancev pobegnila s partizani v hribe. Verjetno je, da so vsled tega vse naslednje transportirance vklenili ter jih imeli vklenjene že na zbirališču ter tudi v vlaku, in sicer po dva in dva.«^{120a}

Tri dni po končani veliki raciji v Ljubljani je general Orlando napisal o njej sklepno poročilo. Najprej je poročal, da ima mesto Ljubljana okrog 80.000 prebivalcev, med njimi polovico žensk. V raciji so zajeli moške 34 letnikov od 16. do 50. leta starosti, t.j. več kot 20.000, kar naj bi pomenilo, da so zajeli »skoraj, vse moške, ki bi lahko bili pomembni z vojaškega ali političnega vidika.« Z aretacijo 2858 moških, ki jim je treba prišteti drugih 3000 že aretiranih prej, so odstranili več kot četrtino sposobnih moških v Ljubljani; sodil je, da verjetno vse tiste, ki so bili privrženi narodnoosvobodilnemu gibanju. Ob teh besedah je nekdo napisal obrobno pripombo »Iluzije«, sam general Robotti pa je tudi pripisal, da to ne drži. Orlando je nadaljeval, da se je aretaciji izognilo z begom v gore nekaj stotin raznih voditeljev in določeno število njihovih privržencev, ki so se s kakšno zvijačo izognili preiskavi. Sodil je, da so z upoštevanjem obeh meril, t.j. pripadnosti k neki od omenjenih šestih skupin, in osumljenosti sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju uspeli aretirati 2858 moških, med njimi 1899 osumljencev. Tako je npr. v skupini »študentov« samo 771 imen, vendar oni med osumljenci tvorijo večino, t.j. več kot 1200 imen; aretiranih je bilo torej več kot 2000 študentov. Iz teh Orlandovih pojasnil lahko sklepamo, da jim je v tej veliki raciji šlo predvsem za aretacijo čimvečjega števila študentov. »S tem smo odstranili najbolj nemiren element, ki je obilno krepil oborožene tolpe, sovražne manifestacije,« je poudaril.

Nato je general Orlando navedel, kako so prišli do 1899 osumljencev:

»Za prepoznavanje krivcev je to poveljstvo uporabilo več kot 20 konfidentov iz vseh vrst upornikov in iz vseh socialnih plasti in iz vseh »specialnosti« upora: študentov, uslužbencev, delavcev, kmetov in tako vpisanih v komunistično stranko, nacionalistično stranko, med leve katolike, organizatorjev,

partizanov, teroristov, saboterjev, kurirjev, razpečevalcev letakov itd., itd.

Samo na ta način je bilo mogoče dobro prepoznati 1899 posameznikov, ki so na kakršenkoli način privrženci OF: od teroristov do navadnih simpatizerjev.

Prepoznavanje so opravili na podlagi osebnega poznanstva posameznih konfidentov in po podatkih stvarnega nadziranja in ga zato lahko imamo za zelo zanesljivega.

Nato je Orlando za dokaz navedel dotedanje »uspehe« svoje divizije od oktobra 1941 dalje: 1786 interniranih, 207 prijavljenih sodišču, 13 obsojenih na smrt, 123 obsojenih na skupno 1205 let ječe, 51 ustreljenih talcev. Nato je navedel za nas vsekakor zanimivo in za veliko racijo tudi značilno ugotovitev:

»Ni pa bilo mogoče prepoznati glavnih voditeljev gibanja, ker med konfidenti ni ljudi iz vrhovnega vodstva uporniške organizacije.«

Na koncu svojega poročila je Orlando sodil, da so z racijo storili »korak dalje v čiščenju uporniškega središča Ljubljane, ko so majhnemu številu komunističnih emisarjev odtegnili manevrsko maso, s katero so oni nameravali v najbolj občutljivem trenutku prizadejati udarec v hrbet civilnim in vojaškim zasedbenim oblastem.«¹²¹

Kot vidimo, je general Orlando zelo visoko cenil vlogo in delo konfidentov, vendar so nekateri menili drugače. Poveljnik 209. mešanega odseka kraljevih karabinjerjev pri 11. armadnem zboru, stotnik Giovanni De Filippis je 26. junija 1942 obširno poročal o delu konfidentov. Svoje poročilo je začel takole:

»Divizija ‚Granatieri di Sardegna‘ nadaljuje kaotično in zbegano prijemanje in aretiranje.

Jutri se bodo začele znane čistke in predvidavamo precej veliko zmešnjavo.«

Nato je kritično opisal postopek »prepoznavanja« ljudi in »ugotavljanja njihove krivde«:

»Aretirajo posameznike, osumljene po politični liniji, in jih nato držijo po zaporih, ker so jih prepoznali za ‚privržence OF‘.

S to označbo negotove obtožbe pošiljajo aretirane v koncentracijsko taborišče in spravljajo v strah družine.

Stotine aretiranih se zares zvrstijo pred komisijo častnikov grenadirske divizije in konfidentov: po podatkih teh slednjih se ravna brez drugih dokazov: beseda konfidentov postane evangelij. In tako tristo tisoč prebivalcev Slovenije ostane v oblasti konfidentov in nekatere osebe so njihov lahek plen, so plenistih, ki se prečesto vdajajo nekdanjim in

sedanjim mržnjam in morda celo naravnost služijo našim sovražnikom. Poleg tega konfidenti, ki jih dobro oskrbujejo, dobro z njimi ravnavajo in jih bolje plačujejo, tudi če nimajo obtežilnega gradiva morda često dajejo napačne podatke, samo da bi opravičili svoj posej in zaupanje.«

V nadaljnjem delu ima De Filippis konfidente celo za »nezavedne« in »zlobne«.¹²²

S konfidenti so seveda iskali le vidnejše voditelje in organizatorje narodnoosvobodilnega gibanja, za člane omenjenih šestih skupin je bila namreč njihova usoda določena že v naprej. Bilo bi utvarno misliti, da bi lahko nekaj več kot 20 konfidentov »odkrilo« v množici 20.000 ljudi kar 1899 privržencev OF. Verjetno v to, kar je Orlando poročal o vlogi konfidentov, ni verjel niti sam, saj je celo krvoločni general Robotti nekaj dni pred racijo na sestanku govoril, da bo zadela le malo krivih, pač pa mnogo nedolžnih in mnogo takih, zoper katere je podan le delen sum.¹²³ Končno pa že dejstvo, da so bili med osumljeni ljudje z lažnimi osebnimi izkaznicami, pa jih niso prepoznali, pa tudi več kot sto nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja, priča za to, da je bila velika večina t.i. osumljencev tako označena kar na splošno. Pozneje so nekatere konfidente poslali vohljat celo v koncentracijska taborišča. O podkupljivosti nekaterih med njimi smo že govorili pri opisu racije februarja in marca 1942.

Svojemu sklepnemu poročilu je general Orlando priložil seznam desetih »glavnih nevarnih ljudi«, aretiranih med veliko racijo. Večino od njih so nato ustrelili kot talce, npr. Vikija Zakrajška (21. julija), Marjana Oblaka (21. julija), Ivana Krpana (13. oktobra), Valentina Rožanca (13. oktobra) Stanislava Petruša (13. oktobra) Josipa Mavra (13. oktobra) in Josipa Pezdirja (13. oktobra); Mirana Fuksa so prepoznali za bivšega partizana. Druga priloga je statistika prijatih in aretiranih, in to posebej za dneve od 24. do 26. junija, kar sem že navedel, ter posebej za dneve od 27. junija do 1. julija 1942. Vendar ne upošteva okrog 190 oseb, ki so jih izpustili še pred odhodom transportov v koncentracijsko taborišče. Ta statistika je preglednica II.

Nato je Orlando na isti prilogi navedel seštevek za obe raciji od 24. junija do 1. julija, in to 20.435 prijatih, 2858 aretiranih, od tega 771 študentov, 1899 osumljencev in 188 brezposelnih in beguncev.¹²⁴ Te podatke je upoštevalo tudi poveljstvo 11. armadnega zbora, ko je sestavilo pregled števila vseh prijatih in interniranih oseb v Ljubljanski pokrajini v

PREGLEDNICA II

Dne	Prijetih	Osumljenih	Študentov	Brezposelnih in beguncev	Skupno aretiranih
27. 6.	1974	161	121	57	335
28. 6.	2242	451	109	38	598
29. 6.	6540	664	310	61	1035
30. 6.	3395	256	106	20	382
1. 7.	3105	172	125	12	309
Skupno	17075	1704	771	188	2663

času od 24. junija do 1. julija 1942,¹²⁵ o čemer nekoliko pozneje. Ima jih tudi njegovo poročilo poveljstvu 2. armade 1. julija 1942.¹²⁶

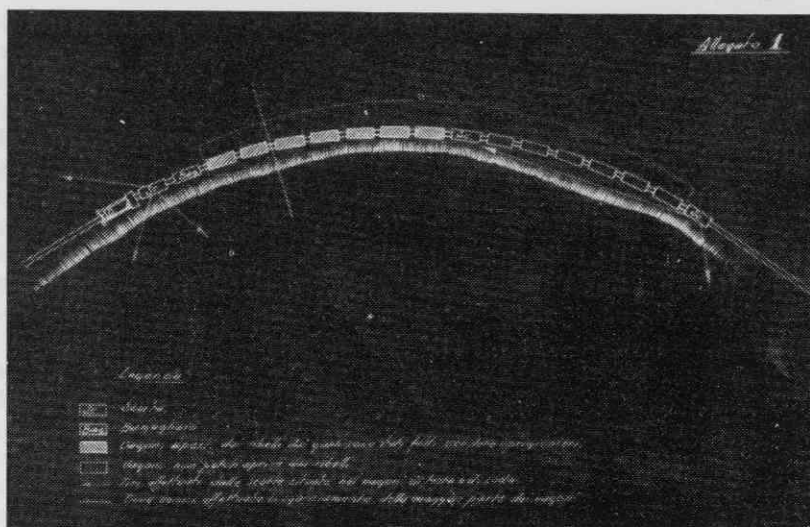
Pregled, ki ga je sestavilo poveljstvo 11. armadnega zbora za vso Ljubljansko pokrajino, ima tudi transporte internirancev v koncentracijski taborišči Gonars in Monigo od 27. junija do 2. julija. V tem času naj bi odpeljalo šest transportov, in to 27. 6. v Gonars 161 oseb, 27. 6. v Gonars 339 oseb, 29. 6. v Gonars 302 + 296 oseb, 30. 6. v Gonars 1035 oseb, 1. 7. v Gonars 381 oseb in 2. 7. v Monigo 315 oseb, skupno torej 2829 oseb. Datum odhoda transportov so tukaj nekoliko premaknjeni, ker so pri nekaterih upoštevali datum prihoda v koncentracijsko taborišče, ki je bil dan pozneje kot pa datum odhoda. Kot kaže, je bil prvi transport 27. 6. iz oseb, aretiranih v dneh od 24. do 26. junija, tako naj bi odpeljalo v veliki raciji od 27. junija do 1. julija aretirane osebe pet transportov s skupno 2668 osebami, vendar jih 296 ni prispelo v Gonars, ker so jih rešili partizani iz transporta v napadu na železnico pri Verdu v noči na 29. junij. Tako naj bi prispelo v taborišči Gonars in Monigo 2378 internirancev, aretiranih v veliki raciji v Ljubljani od 27. junija do 1. julija 1942.

Racijo za aretacijo omenjenih šestih skupin ljudi je italijanska vojska napravila tudi v nekaterih drugih mestih. Ukazalo jo je izvesti poveljstvo 11. armadnega zbora z brzojavko 28. junija. Opravili so jo v 16 mestih in trgih Ljubljanske pokrajine od 29. junija do 2. julija in na območju 11. bojne skupine graničarjev (Notranjska) aretirali 275 moških in jih 2. julija poslali v koncentracijsko taborišče Monigo. Na območju divizije »Macerata«, ki je prišla deloma tudi na Kočevsko, so aretirali 211 moških in na območju divizije »Isonzo« (Dolenjska) 201 moškega. Skupno so torej v raciji zunaj Ljubljane aretirali 687 moških.¹²⁷

Kaže, da se je general Robotti, zavedal, da z veliko racijo v Ljubljani ni opravil mnogo proti zelo močnemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Zunaj Ljubljane so imeli dve tretjini pokrajine še vedno v rokah partizani, v

Ljubljani pa z veliko racijo niso uspeli prijeti niti enega človeka iz vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo niti za Ljubljano. Robottijev dvom v uspeh, o kakršnem govori Orlandovo sklepno poročilo, je mogoče videti iz njegovega dopisovanja z ljubljanskim kvestorjem Domenicom Ravellijem iz začetka julija 1942. »Sedaj je dobro znano, da so politične razmere v provinci — in večinoma v glavnem mestu — vse prej kot normalne in da narašča dejavnost voditeljev nam sovražnih strank, in to predvsem v Ljubljani,« je zapisal. Kvestor pa mu je tožil, da mu je velika racija raztrgala obveščevalne mreže, ki si jih je spletla policija v dolgem, potrpeljivem delu.¹²⁸

Med aretiranimi in v koncentracijski taborišči Gonars in Monigo poslanimi ljudmi niso bili vsi privrženci narodnoosvobodilnega gibanja. Tega so se zavedali razni dejavniki, od italijanskih oblastnikov in kontrarevolucionarjev do partizanov. Neki kontrarevolucionarni poročevalec, ki smo iz njegovega poročila navedli že dva odlomka, je tožil, da so med aretiranimi tudi katoliški in narodnoosvobodilnemu gibanju nenaklonjeni ljudje. »Toda dosedanja dognanja kažejo, da so deležni usode konfinacije predvsem mnogi zavedni katoliški možje in fantje. Tako so odpeljali v konfinacijo skoro večino dijakov in akademikov, ki so se odlično udejstvovali v boju proti komunizmu in Osvobodilni fronti, dočim so ostali na svobodi premnogi zločinski tipi in nesporni pristaši komunizma in Osvob. fronte. Pravijo nekateri, da je pri tej komisiji verjetno kak partizanski konfident, ki izdaja svoje ljudi in ki tudi pozna svoje nasprotnike iz katoliškega tabora. Mirno lahko trdimo, da so na ta način pobrali Italijani najmanj 2/3 katoliškega dijaštva in akademske mladine, ravno tako tudi izredno mnogo ostalih naših mož in fantov.«^{128a} Nedvomno italijanska vojska zlasti pri dijakih in študentih ni delala mnogo razlike glede svetovnonazorske opredeljenosti; zanjo so bili takrat nezaželeni in sovražni skoraj vsi dijaki in študentje. Vsekakor pa je neresnična trditev tega kontrarevolucionarja, da bi bili



Napad na transport internirancev pri Verdu (izvirna italijanska skica)

deležni koncentracijskih taborišč predvsem mnogi zavedni katoliški možje in fantje.

Visoki komisar Grazioli je Robottija opozarjal, da se aretacije in internacije vrše brez pravega reda. Pri tem je mislil na to, da so zajete tudi ljudi — privržence italijanskega okupatorja in nasprotnike Osvobodilne fronte — ki jih po njegovem mnenju ne bi smele zajeti. Robotti pa ga je ostro zavrnil s pismom, v katerem mu je povedal, da je bil visoki komisar vendar obveščen o pravih namenih racije in če pri njej ta ali oni še ni bil odgnan, to ne izključuje možnosti, da se mu prihodnjič to ne bo pripetilo. Nato pa je pristavil to zanimivo pripombo:

»Edino izjemo ‚in pectore‘ pri zapiranjih smo napravili pri katoliških dijakih, ker smo pričakovali škofov migljaj.«^{128b}

Kot že rečeno, niso vsi transporti internirancev iz Ljubljane prispeli celi na cilj. Na transport, ki je 28. junija ob 22.15 uri odpeľjal iz Ljubljane 598 internirancev, je pri Verdu trčil 2. bataljon Pohorskega odreda in nekaj manjših enot Notranjskega odreda. Imeli so nalogo, naj za zavarovanje prehoda 2. grupe odredov čez železnico Ljubljana—Trst napadejo neki vlak. Ko so bili v zasedi ob železnici pri Verdu, je ob pol enajstih zvečer pripeljal transport, ki so ga sestavljali: spredaj tovorni vagon s prtljago, nato 13 tovornih vagonov z interniranci, sredi njih potniški vagon z oboroženim spremstvom in na koncu oklepni vagon. Ko je ustavil pred zaprtim uvoznim signalom, je vojaško spremstvo iz utrjenega zadnjega vagona — to je bilo 10 vojakov iz nam že znanega 2. grenadirskega polka in 35 karabinjerjev, vodili so jih trije častniki — začelo na slepo streljati proti gozdu. Partizanske zasede so odgovorile

s streljanjem. Iz vlaka se je zaslišalo kričanje, naj ne streljajo po zaprtih vagonih. Ko so partizani ugotovili, za kakšen vlak gre, je en del enot napadel vojaško spremstvo, drugi del pa je hitel odpirat zaklenjene vagone in reševati ljudi. Večina spremstva je zbežala v gozd, le en del je s streljanjem iz oklepne vagona onemogočil odpreti zadnje tri vagone.

Vsa akcija pri Verdu je trajala le okrog deset minut. Nato so se vse enote, ki so sodelovale v napadu, vrnile v tabor pri kožljških žagah. Od 598 internirancev so rešili 352, od katerih jih je okrog 300 odšlo s partizani, drugi so se razbežali v temi. Okoli 260 rešenih internirancev se je odločilo, da ostanejo v partizanih, okrog 40 jih je na lastno željo odšlo domov, so se pa že drugi dan prijavili italijanskim oblastem. Okrog 20, ki so jih prepoznali za nasprotnike, so partizani ustrelili. V Gonars je prispelo le 262 internirancev. Pri napadu sta bila dva italijanska vojaka ubita, eden pa ranjen. Med interniranci so bili trije mrtvi in 7 ranjenih, partizani pa so imeli enega padlega (Gorazd) in enega lažje ranjenega borca (Koboj).¹²⁹

Ta uspešna partizanska akcija je zelo odmevala. Štab 2. grupe odredov je najprej o njej v Slovenskem poročevalcu objavil posebno poročilo. Nato pa je v naslednji številki istega glasila izšel natančnejši opis tega dogodka, edinstvenega podviga, »ki predstavlja prvi primer rešitve večjega števila internirancev iz klešč pobesnelega fašističnega okupatorja.«¹³⁰ Med rešenimi interniranci, ki so nato ostali v partizanih, je bil tudi pesnik Miran Jarc, ki je avgusta 1942 padel med italijansko ofenzivo na Kočevskem Rogu.

Italijanske vojaške oblasti so o tem, zanje zelo neljubem dogodku napravile preiskavo. Zelo strogo jo je že 29. junija zahteval general Roatta; poudaril je, da se preiskava ne sme omejiti na nižje vojaške osebe, temveč mora zajeti vse odgovorne.¹³¹ Vse mogoče enote, ki so sodelovale pri transportu, so morale napisati natančnejša poročila¹³² in so večinoma poročala tako, kot sem dogodek maloprej opisal. Vendar Roatta s tem ni bil zadovoljen. Robottiju, ki se je ravno vrnil s štiridnevnega dopusta, je 7. julija predočil težo dogodka, »ki izpostavlja smešnjo dejavnost naših oboroženih sil v Sloveniji in ki kaže, kakšno stopnjo so v določenih okoliščinah dosegle nasprotnikove sposobnosti in neučinkovitost naših preventivnih in zaščitnih ukrepov.¹³³ Na Robottijevo odločno in ultimativno zahtevo, naj general Orlando pojasni temeljne okoliščine dogodka, je ta predvsem pojasnil razloge, zakaj je transport internirancev poslal v Gonars ponoči in ne podnevi. Povedal je, da ne bi mogel celo noč držati tako velikega števila internirancev na dvorišču vojašnice pod milim nebom ali v živinskih vagonih na zelo prometni železniški postaji, poleg tega pa so tisti čas tudi drugi transporti vozili neovirano na progi Ljubljana—Trst. Robotti je nato pojasnjeval svoje poglede na te razloge in tudi na morebitne disciplinske kazni: zelo prizadevnega Orlanda naj ne bi kaznovali, njegov načelnik štaba Renato Broccoli naj enkrat ne bi napredoval, najhuje naj bi kaznovali podporočnika Vittoria Coltellaccija, ker ni onemogočil partizanom razbitja transporta na dva dela in osvoboditve internirancev iz prednjega dela. Vendar je Roatta šele 8. oktobra 1942 sporočil, da več ne zahteva disciplinskih ukrepov.¹³⁴ Takoj po partizanskem napadu na vlak pri Verdu so italijanske enote, predvsem dva bataljona iz 52. pehotnega polka divizije »Cacciatori delle Alpi,« ki so ju pripeljali iz okolice Grosupljega, očistila okolico dogodka in požgala vasi Kožljek in Pokojišče.¹³⁵

O okupatorjevi raciji junija in julija skorajda nimamo nikakršnih podatkov narodnoosvobodilnega gibanja. Le v poročilu članice kolegija Varnostnoobveščevalne službe Zdenke Kidrič centralnemu komiteju KPS 11. julija 1942 se je ohranil podatek: »Po zadnji aretaciji jih je od zanesljivih 27 padlo 11, od teh 3 b(unkerji) prazni.« Pri tem je verjetno mislila na sodelavce VOS.

Tudi po tej veliki raciji v Ljubljani je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo objavilo poseben članek, in to »Fašistovski lov na ljudi«. V njem je najprej razkrinkalo način fašističnega lova na ljudi in

ga primerjalo s podobnim vedenjem najemniških oddelkov rimske države. Ropanje delovne sile in gmotnih sredstev (čevljev, usnja itd.) je pravilno označilo za izraz strahu pred narodnoosvobodilnim gibanjem in malo prezgodaj za »najzanesljivejši oznanjevalec bližajočega se poloma.« Za sokrivce tega zločina nad slovenskimi ljudmi je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja razglasilo belogardistične organizatorje in njihova glasila (npr. Svobodno Slovenijo), ki so v poslednjem času lagala o nezaslišanih načrtih komunistov za sistematični poulični pokol nasprotnikov v Ljubljani in tudi s tem spodbujala okupatorja k lovu na slovenske ljudi. Opozorilo je tudi, da so dogodki zadnjih dni ponoven dokaz resnice, ki jo je nekoč izrazil pisatelj Ivan Cankar: »Edina pot je boj ljudstva, brezobziren boj, dokler ne pade poslednja barikada, dokler ni dosežen poslednji cilj.«¹³⁶

BOŽIČNA RACIJA KONEC DECEMBRA

Velika racija v Ljubljani od 27. junija do 1. julija 1942 je bila poslednja velika racija italijanskega okupatorja v tem mestu. Po njej so si italijanske vojaške in civilne oblasti krčevito prizadevale, da bi z okrepitevami, ki so jih dobile zlasti junija, iztrgale čimveč pokrajine iz partizanskih rok in jo vsaj do neke mere »pomirile«. Skoraj štiri mesece trajajoča vojaška ofenziva, ki sta jo spremljala strahovito nasilje in nastajanje slovenskih kolaboracionistov oziroma kontrarevolucionarnih oboroženih oddelkov (Legija smrti, vaške straže, MVAC), je bila verjetno najdaljša okupatorjeva ofenziva v Jugoslaviji sploh in največji okupatorjev napor, da uniči narodnoosvobodilno gibanje. Ob tem naporu so se nadaljevala razmišljanja o popolni odstranitvi slovenskega prebivalstva z nekaterih območij, ki so jih določili poveljniki velikih enot (divizij in graničarjev), in tudi razmišljanja o spremembi okupacijske politike s predlogi za hitrejšo italianizacijo zasedenih slovenskih predelov. Še posebno podporo so ta razmišljanja dobila z Mussolinijevo odobritvijo Roattovega predloga o popolnem izgonu prebivalstva, ko je dejal: »Ne bi bil nasproten množični preselitvi prebivalstva.« Zato je lahko general Robotti na sestanku s svojimi generali v Kočevju 2. avgusta 1942 zatrjeval: »Nadrejena oblastva niso nasprotna temu, da naj bodo internirani vsi Slovenci in da se na njih mesto naselijo Italijani (rodbine ranjenih in padlih Italijanov). Z drugimi besedami: izenačiti je treba narodnostne meje s političnimi . . . Os-

tri sistem je še poostri v taki meri, da bodo oni spoznali, da zanje ni več rešitve.«¹³⁷

Kmalu nato je visoki komisar Grazioli napisal predloge za novo usmeritev italijanske okupacijske politike v Sloveniji. Predvidel je hitrejšo italianizacijo dežele, predvsem priselitev mnogih Italijanov iz severne Italije in večje oviranje slovenščine v javni rabi ter pospešeno učenje italijanščine. Tudi on je sprejel stališče, da je treba Slovence po vojni izgnati.¹³⁸ Bolj kot vojaki se je zavedal težav, če bi to hoteli storiti še med vojno.

Vojaške ustanove pa so še naprej razmišljale o predlogu za izgon Slovencev s celih območij, o čemer priča tudi predlog poveljstva 2. armade s Sušaka vrhovnemu vojaškemu poveljstvu v Rimu 8. septembra 1942. Povedalo je, da interniranje lahko zajame cela območja (na primer: Slovenijo) ali pa le »majhne dele (na primer: ob železnicah)«. Dokler pa to ni mogoče, naj bi iz preventivnih razlogov izgnali v Italijo nekaj skupin ljudi: a) bivše jugoslovanske vojake in civilne funkcionarje, b) profesorje, študente, izobražence, c) brezposelne, č) posameznike, ki so osumljeni protifašistične dejavnosti, d) sposobne moške, ki so že bili v partizanih, e) sorodnike ali pomagače partizanov.¹³⁹ Torej je šlo za iste skupine, ki so jih v Ljubljani internirali že junija.

Ko je poveljstvo 2. armade o tem povprašalo za mnenje poveljnika 11. armadnega zbora, generala Robottija, je ta 14. septembra 1942 odgovoril:

»Množično interniranje na mojem območju do sedaj še ni bilo izvedeno in ga niti ne bo mogoče uresničiti v prihodnje, če prej odločno ne odstranimo vseh težav, ki so večinoma te-le:

— da ni mogoče preskrbeti prebivališč za tako veliko množico prebivalstva,

— da se ne bi mogli izogniti sledeči krizi na območju, ko bi morali to množico nadomestiti z množico italijanskega prebivalstva.«

Zato je Robotti menil, da bi nadaljevali z dotedanjim sistemom internacij.¹⁴⁰

Obe pismi je dobil v vednost tudi Grazioli in je njun prepis poslal notranjemu ministrstvu.¹⁴¹ Kakšno je bilo stališče tega ministrstva, pa že vemo. Še naprej so izganjali ljudi iz omenjenih skupin in tudi druge, ki so jih ujeli med svojo ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem.

Vojaške oblasti so sodile, da so do decembra 1942 internirale že okrog 17.400 Slovencev. Za posamezna koncentracijska taborišča so navajale o njih tele podatke: Rab 6.577, Gonars 2250, Monigo 1136, Chiesanuova

3522 in Renicci 3884.¹⁴² Po podatkih državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Jugoslavijo iz decembra 1944 naj bi bili v 195 italijanskih koncentracijskih taboriščih 98.703 Jugoslovani. Visoki komisar Grazioli pa je o tej »natančnosti« vojaških oblasti pri navajanju števila internirancev v svojem pismu notranjemu ministrstvu sodil drugače: »Torej nismo mogli nikdar niti s približno natančnostjo zvedeti za število civilnih internirancev, za njihova imena, kje so bili internirani in zakaj.«¹⁴³

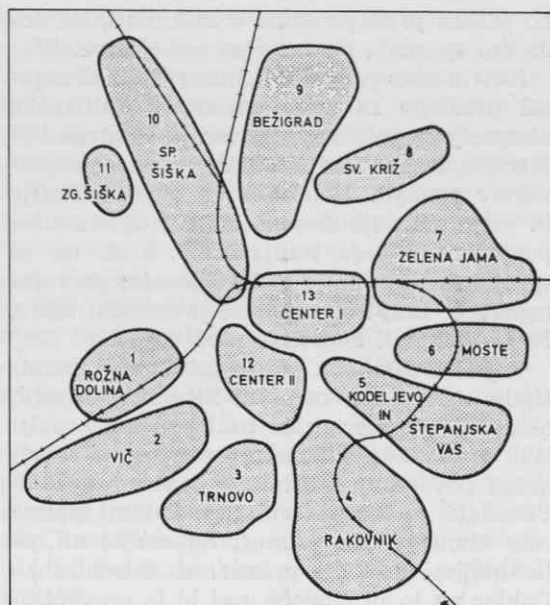
Med veliko italijansko ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem, ki je trajala skoraj štiri mesece, so se skoraj po vsej pokrajini razširili oboroženi belogardistični oddelki. Italijanskemu okupatorju so pomagali zatirati narodnoosvobodilno gibanje. Konec oktobra 1942 sta bivši jugoslovanski generalštabni podpolkovnik Ernest Peterlin, ki ga je italijanski okupator določil za vojaškega organizatorja belogardistične ljubljanske straže, in bivši odvetnik iz Radovljice dr. Albin Šmajd iz vodstva Slovenske legije zbrala v Ljubljani okrog 150 ljudi in ustanovila belogardistično ljubljansko stražo. Najprej so jo imenovali »MVAC - La guardia sicurezza di Lubiana — mestna varnostna straža v Ljubljani,« kasneje pa »formazione MVAC di Lubiana«. Dne 1. novembra 1942 so tej straži dopustili policijsko oblast v Ljubljani, da je lahko sama ali pa z italijanskimi karabinjerji delala po mestu preiskave in aretirala ljudi. Obenem so ji dali za zapor en trakt v Belgijski vojašnici; poveljnik teh zaporov je bil Tone Pipan-Gorazd Osojnik. Poleg njega so bili zasliševalci in so trpinčili ljudi dr. Albin Šmajd, dr. Jože Godnič, Franc Frakelj, Franc Casar, Ciril Žebot, Maks Loh in celo nekateri duhovniki, tako da so Ljubljančani te zapore imenovali »farovž.«¹⁴⁴

Belogardistični voditelji, ki so ves čas zbirali podatke o pristaših narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani, so od italijanskega okupatorja hoteli imeti še več. Zahtevali so, da bi tudi oni napravili množične racije in aretacije v mestu. Verjetno niso bili zadovoljni s splošnim lovom na ljudi, kakršnega so nekajkrat uprizorile italijanske vojaške oblasti in pobrale tudi nekaj desetini nasprotnikov Osvobodilne fronte. Sodili so, da bodo na temelju svojih podatkov udarili po vseh delavnejših privržencih narodnoosvobodilnega gibanja, ki so se izmuznili dotedanjim racijam.

Po dosegljivem gradivu ni mogoče natančneje ugotoviti, kdaj je poveljstvo 11. armadnega zbora ugodilo zahtevi belogardi-

stičnih vodij za racijo v Ljubljani. Zanimivo bi bilo vedeti vsaj to, ali je to storil dotedanji poveljnik, general Robotti, ki je v prvi polovici leta 1942 tako dolgo zavračal oborožitev in sodelovanje slovenskih ljudi v bojevanju zoper narodnoosvobodilno gibanje, ali pa je to bil že novi poveljnik, general Gastone Gambara, ki je bil sicer prepričan fašist, vendar vsekakor prožnejši v svoji taktiki proti partizanom. Kot vemo, je prvi ravno 15. decembra 1942 odšel na Sušak za poveljnika 2. armade in ga je drugi nasledil v Ljubljani. Iz zapiskov, ohranjenih v tujini,¹⁴⁵ bi lahko skleпали, da so se v poveljstvu 11. armadnega zbora, in to pri njegovem načelniku polkovniku Annibalu Gallu in nato pri njegovem nasledniku polkovniku Brunu Luciniju začeli pogovori za izvedbo te racije 16. decembra zvečer. Torej ne bo držalo poročilo nekega kontrarevolucionarnega poročevalca iz Ljubljane, ki je 3. januarja 1943 pisal v London, da je narodnoosvobodilno gibanje pripravljalo pokol v Ljubljani in da je v soboto, dne 19. decembra, poskusilo ubiti štiri osebe ter da je zato prišlo do racije. Franček Saje piše v Belogradizmu, da so načrt za racijo pripravili dr. Albin Šmajd, politični vodja ljubljanske MVAC, podpolkovnik Ernest Peterlin, poveljnik ljubljanske MVAC, polkovnik Annibale Gallo, načelnik štaba 11. armadnega zbora in italijanski obveščevalni častnik Tornari.¹⁴⁶ Ker je na dokumentih še pred racijo podpisan podpolkovnik Lucini kot novi načelnik štaba 11. armadnega zbora, sodim, da je ta nadaljeval delo, ki ga je začel že polkovnik Gallo. Na nekem dokumentu je Gallov podpis še 19. decembra, kar kaže na to, da je verjetno on sodeloval pri vodenju racije tudi še tedaj, ko so ga že povišali v generala in določili za novo funkcijo v Benetkah.

Kaže, da sta si Gallo oziroma Lucini ter belogardistično vodstvo nalogo razdelila tako, da bo prvi pripravil splošen načrt za racijo, sile in tudi za njeno izvedbo, belogardisti pa bodo pripravili sezname ljudi, ki jih je v raciji treba aretirati, in dali na voljo svoje ljudi za aretacije. Pri načrtovanju racije so mesto Ljubljano razdelili na 13 odsekov (sektorjev), torej na enako število kot italijanski okupator februarja. Vendar to pot odsekov niso označili z velikimi črkami kot tedaj, temveč z rimskimi številkami, in kot bomo videli, so pri tem spremenili vrstni red iz februarja tako, da so šli v nasprotni smeri vrtenja urnega kazalca. Kako so jih oštevilčili, zvedemo iz belogardističnega seznama oseb, ki naj bi jih aretirali v tej raciji.



Razdelitev mesta na odseke za »božične racije« (po italijanski sklici)

Ta seznam so našli v stanovanju bivšega jugoslovanskega orožniškega poročnika Marijana Sterniša, ki je bil od junija 1942 do marca 1943 vodja obveščevalne službe v štabu »redne jugoslovanske vojske« Mihailovičevega zastopnika za Slovenijo majorja Karla Novaka.¹⁴⁷ Odseki, na katere so razdelili mesto za racijo, so bili: I. Rožna dolina, II. Vič, III. Trnovo, IV. Rakovnik, V. Kodeljevo in Štepanja vas, VI. Moste, VII. Zelena jama, VIII. Sv. Križ, IX. Bežigrad, X. Spodnja Šiška, XI. Zgornja Šiška, XII. Center I in XIII. Center II.

Najprej so predvidevali, da bo racija trajala najmanj teden dni, tj. da se bo končala le dan ali dva pred Silvestrovim oziroma Novim letom 1943. Po podatkih, ki jih imamo, ni mogoče sklepati, da bi se v raciji neki dan hoteli omejiti le na en ali dva odseka kot februarja in marca, temveč so nameravali vsak dan zajeti vseh 13 odsekov.

Glede uporabe sil je polkovnik Gallo in za njim polkovnik Lucini s svojimi častniki natančno predvidel, koliko ljudi iz te ali druge oborožene formacije bodo uporabili v vsakem odseku. Še več, racijo so načrtovali tako natančno, da so celo predvideli število ljudi, ki naj bi jih aretirali v vsakem odseku. To priča, kako sistematično je belogardistično vodstvo zbiralo podatke o privrženih OF in narodnoosvobodilnega gibanja v mestu. Skupno so nameravali aretirati 813 oseb, in to od 7 (v 11. odseku) do 160 oseb (v 6. odseku). Belogardistični seznam oseb,

predvidenih za aretacijo, je bil nato podlaga za nadaljnjo načrtovanje racije.

Ker so sodili, da bi bilo 126 belogardističnih stražarjev iz Ljubljane premalo za celo racijo, so predvideli, da bodo dan ali dva pred njenim začetkom pripeljali v mesto belogardiste od Sv. Jošta nad Vrhniko, iz Borovnice in iz Novega mesta, in to skupno 328. Predvidevali so, da bodo uporabili tudi 73 karabinerjev, 73 financarjev in 600 vojakov iz divizije »Cacciatori delle Alpi« in njei podrejenih enot (248. bataljon teritorialne obrambe). Vendar so nato v resnici uporabili nekoliko manjše število vojakov in niso uporabili financarjev. Predvidevali so tudi uporabo 28 tovornih avtomobilov, 10 sanitetnih avtomobilov, 15 motornih koles in osebni avtomobil. Vse te sile so namenili samo za izvajanje aretacij in ne za druge naloge. V svoji »natančnosti« so celo določili vrstni red odsekov, v katere se bodo vsaki večer iz vojašnice Vittoria Emanuela III., tj. iz Belgijske vojašnice na Taboru, kjer je bilo zborna mesto in izhodišče sil za aretacije, napotili avtomobili z belogardisti, karabinerji in vojaki. Najprej naj bi se napotili v najoddaljenejši, tj. 11., in nazadnje v najbližji, tj. 13. odsek.

Belogardiste, karabinerje in vojake so združili v 86 mešanih patrolj in za vsak odsek predvideli nekaj patrolj, in to glede na število ljudi, ki so jih nameravali aretirati. Tako so za 11. odsek (7 ljudi za aretirati)

predvidevali le eno in za 6. odsek (160 ljudi za aretacijo) celo 16 patrolj. Kako so predvideli sile za vsak odsek posebej, kaže preglednica III.

Kot že rečeno, so belogardistični voditelji v Ljubljani za racijo pripravili poseben seznam ljudi, ki naj bi jih aretirali. Ta izvod seznama, ki nam je na voljo,¹⁴⁸ je sestavljen že po posameznih odsekih (1-XIII) in prvi del (do vključno 5. odsek) celo po patroljah. Po izjavi v zaslisanju leta 1943 ujetega Marijana Sterniša so ga sestavili v Akademskem domu na Miklošičevi cesti 5 v osrednji belogardistični pisarni.¹⁴⁹ Trdil je tudi, da je seznam dobil »še na dan racije«.¹⁵⁰ Obveščevalka VOS v Ljubljani »Pepelka«, ki je sledila Sterniši in Danilu Koprivici, je poročala, da sta 10. decembra dobila pisalni stroj in pisala. Čez dva dni je v njuni sobi našla listek na katerem so bile številke od I do XII z nekaterimi arabskimi številkami in telefonskimi številkami. Primerjava teh številk pokaže, da gre za ustanove v odsekih za racijo. Npr. IV - 4163 pomeni 4. odsek (Rakovnik) in telefonsko številko Salezijanskega zavoda Rakovnik, npr. V 4164 pomeni 5. odsek (Kodeljevo in Štepanja vas) in telefonsko številko Salezijanskega mladinskega doma Kodeljevo.¹⁵¹ To pomeni, da so do 12. decembra že predvidevali odseke za racijo.

Seznam je včasih zelo natančen, saj ima navedeno celo hišno številko, v mnogih primerih pa ne. Nekaj oseb je vpisanih celo

PREGLEDNICA III

Odsek	Število									
	oseb za aretacijo	patrulj belogardistov iz Ljubljane	belogardistov iz Ljubljane	belogardistov s podeželja	karabinerjev	vojakov v patroljah	vojakov na straži	tovornih avtomobilov	motornih koles	Vrstni red odhoda iz vojašnice
1.	30	4	6	16	4	12	4	1	1	5.
2.	28	4	6	16	4	12	7	1	1	2.
3.	39	6	9	24	6	15	7	2	1	8.
4.	28	4	6	16	4	12	8	1	1	6.
5.	84	7	11	28	7	21	8	3	1	10.
6.	160	16	24	64	16	48	2	5	1	12.
7.	15	2	4	8	2	6	5	1	1	9.
8.	13	2	4	8	2	6	2	1	1	8.
9.	86	8	12	32	8	24	6	3	1	7.
10.	95	9	14	36	9	27	6	3	1	4.
11.	7	1	3	4	1	3	1	1	1	1.
21.	83	7	10	28	7	21	5	3	1	11.
13.	115	12	18	48	12	36	7	4	1	13.
Skupaj	813	82	126	328	82	243	63	28	13	

dvakrat, in to na več krajih, npr. dr. Vito Kraigher v 1. odseku v Žitnikovi 16 in Podmilščakovi 22, poleg tega pa ima seznam še dva Vita brez priimkov, in to oba v 9. odseku v Glavarjevi ulici in v Parmovi 29. Seznam ima tudi nekaj vidnih aktivistov OF v Ljubljani, npr. v 6. odseku v Cigaletovi ulici Franca Leskoška, Lidijo Šentjunc in Zorana Poliča. Slednji je vpisan tudi v 12. odseku na Bregu. Boris Ziherl je vpisan v 13. odseku v Trdinovi ulici 8, Franjo Lubej v 3. odseku, Vladimir Krivic v 9. odseku na Bleiweisovi 125, Lovro Kuhar v 3. odseku na Mirju 4 in Majda Vrhovnik v istem odseku v Aškerčevi 3, Milan Škerlavaj v 5. odseku v Gestrinovi 8, Milan Apih v 3. odseku v Emonski 2 itd. Na seznamu je tudi nekaj oseb, ki so takrat že bile zaprte, npr. Oskar Kovačič, Juš Kozak, dr. Franc Karo, itd. Pri nekaterih imenih so kar trije klicaji ali celo več (Zoran Polič, Rudi Janhuba, Ferdo Godina itd.), kar verjetno pomeni, da so jih imeli za zelo nevarne. V 13. odseku je pri imenu Ravelli pripomba: »Klet! Oborožen.«

Na posebnem seznamu je belogardistično vodstvo navedlo še tovarne, gostilne itd., v vsakem odseku in nekaj opozoril. Tako je npr. za 1. odsek navedlo tudi tole: »Štrekljeva 6 — Tiskarna v kleti — pištrole — pazi na prehod v drugo hišo.« Ohranil se je tudi poseben seznam oseb, ki ga je Sterniševa obveščevalna služba poslala ljubljanskemu anagrafskemu uradu, pri katerem je iskala podatke o njihovem bivališču. Ta seznam so člani VOS na Sterniševem stanovanju skrivaj prepisali in ga poslali centralni komisiji VOS.¹⁵²

Med pregledom belogardističnih in drugih sil za racijo in aretacije, ki sem ga že prikazal, in tem seznamom so nekatere razlike. Za 1. odsek ima pregled predviden 4 patrolje za aretacijo 27 ljudi, seznam pa 5 patrolj za 27 ljudi, za 2. odsek pregled 4 patrolje za 28 ljudi, seznam pa 4 patrolje za 20 ljudi, za 3. odsek pregled 6 patrolj za 39 ljudi, seznam pa 7 patrolj za 43 ljudi, za 4. odsek pregled 4 patrolje za 28 ljudi, seznam pa 5 patrolj za 34 ljudi, za 5. odsek pregled 7 patrolj za 84 ljudi, seznam za 10 patrolj za 111 ljudi. Za druge odseke seznam ne navaja števila patrolj in ljudi.

Poveljstvo 11. armadnega zboru je poleg sil za racijo oziroma aretacijo predvidelo še dva ukrepa. Prvi ukrep je bila zapora potniškega prometa z ljubljanskih železniških postaj za Slovence med racijo. Zvezni urad 602. vojaške transportne delegacije v Ljubljani, ki ga je vodil major Enzo Minucci, je 21. decembra ukazal postopek s posameznimi

vrstami ljudi na glavnem kolodvoru in na šišenskem kolodvoru. Civiliste Italijane, Hrvate in Nemce je treba legitimirati in sumljive primere preiskati. Vse vojake — italijanske in druge — je treba ne glede na njihov čin legitimirati in jih odpeljati na določeni mesti, posebej za vojake in posebej za častnike. Nemški železničarji ne smejo zapustiti postaje. Civilistom Slovincem je prepovedano odpotovati; vse tiste, ki bi to hoteli, je treba legitimirati, preiskati in odpeljati na določen kraj. Tiste ki se pripeljejo v Ljubljano in v njej prebivajo, je treba legitimirati, preiskati ter jih nato sputiti domov. Če pa niso iz Ljubljane jih je treba po legitimiranju in preiskavi odpeljati v čakalnico tretjega razreda ter nato zjutraj spustiti na prvi vlak. Podoben je treba storiti s tranzitnimi potniki. Železničarje iz Ljubljane je treba po legitimiranju in preiskavi pustiti, da gredo iz službe domov ali da pridejo v službo. Priti ali oditi smejo samo skozi glavni vhod. Tisti železničarji, ki niso iz Ljubljane, ne smejo zapustiti železniških naprav. Železničarje, ki so v službi na postaji, je treba legitimirati in preiskati. Posebej je major Minucci poudaril, da je treba vse Slovence, tudi če so znani, legitimirati in preiskati. To je pomenilo, da bo racija zajela tudi vse potnike in železničarje na ljubljanskih železniških postajah. Na vse, ki se ne bi hoteli ustaviti, je treba streljati. Nato je major Minucci zelo natančno, od objekta do objekta, določil zavarovanje in zapore železniških naprav ter imenoval tudi fašistične častnike, ki so odgovarjali za posamezne odseke (major Pasquale Malanga, centuriona Mario Galbiati in Marcello Costa ter poročnik Salvatore La Pia). Sile za vse te naloge naj bi bile iz fašistične železniške milice, ki ji je poveljeval komandant avtonomne kohorte, senior (fašistični major) E. De Felice, in iz 10. bataljona finančne straže.¹⁵³

Drugi ukrep, ki ga je ukazalo poveljstvo 11. armadnega zboru za racijo, je bil t. i. »alarmni preizkus« enot divizije Cacciatori delle Alpi, ki je po italijanski ofenzivi zamenjala divizijo sardinski grenadirjev v Ljubljani. Poveljstvo te divizije, ki ji je poveljeval general Vittorio Ruggiero, je 21. decembra ukazalo posameznim podrejenim enotam, koliko vojakov in častnikov morajo zbrati v posameznih ljubljanskih vojašnicah in kam jih poslati. V Belgijski vojašnici naj bi zbrali 309 vojakov, 108 karabinjerjev, v Domobranski 187 vojakov, 24 karabinjerjev in 24 financarjev, v Topniški 165 vojakov, 20 karabinjerjev in 20 financarjev ter v zasilni vojašnici na ljubljanskem gradu 233 vojakov, 29 karabinjerjev in 29 financarjev. Te sile

naj bi zaprle posamezne odseke za racijo, in to iz Belgijske in Domobranske vojašnice 4., 5. in 6. odsek s 24 zapornimi točkami, iz Topniške 7., 8., 9., 10. in 11. odsek z 20 zapornimi točkami, iz zasilne vojašnice na gradu (248. bat. ter. obr.) 1., 2. in 3. ter 12. in 13. odsek z 29 zapornimi točkami; ta bataljon naj bi dal tudi 2 častnika in 40 vojakov že omenjenemu majorju Minucciju za zaporo železniških postaj. Zapora vseh odsekov naj bi trajala od 20. ure zvečer do 7. ure zjutraj.¹⁵⁴ Te sile naj bi bile razporejene tako, da bi za vsak odsek odgovarjal častnik, pri vsaki zaporni točki pa bi bil karabinjer, financar in 8 vojakov. Celo podobo zavarovanja in zapore odsekov pokaže preglednica IV

V pripravah za racijo so okupatorjeva poveljstva in belogardistični voditelji tudi natančno predvideli njen potek. Dva dni pred dnevom »G« (G = giorno = dan) naj bi načelnik štaba 11. armadnega zbora, polkovnik Lucini pripravil bivališča za okrog 350 belogardistov s podeželja ter avtomobile za njihov prevoz. Dan pred začetkom racije naj bi belogardistične postojanke iz Device Marije v Polju, Bizovika, Kleč in Brezovice podredili poveljstvu belogardistične posadke v Ljubljani. Na dan G naj bi ob štirih popoldne obvestili civilne oblasti, »da obstaja MVAC mesta Ljubljane« in da »imajo člani posebne izkaznice in so oboroženi«. Prosilili bi oblasti, naj pomagajo belogardistom. Isti dan

ob petih naj bi belogardiste s podeželja pripeljali v Ljubljano, in to v Belgijsko vojašnico, ob tri četrt na devet zvečer naj bi bile straže od 5 do 10 vojakov in topovi že na mestu, v Tivoliju naj bi bila posebna patrulja 15 vojakov. Ob pol desetih zvečer »sestane karabinjerjev, vojakov in belogardistov s podeželja z belogardisti iz Ljubljane. MVAC iz Ljubljane pride iz skrivnih krajev. Karabinjerji in vojska odidejo iz vojašnice Vittoria Eranuela ob 20.30 uri. MVAC iz Ljubljane odide iz svojih krajev ob 21.30 uri. Ob 22,30 uri začetek.«

Naloge so si razdelili takole:

1. vojaške straže morajo celo noč ustavljeti vse meščane, celo tiste, ki imajo dovoljenje za gibanje med policijsko uro, vse je treba obdržati na cesti do petih zjutraj;
2. karabinjerji in vojaki, ki so dodeljeni patroljam, morajo te voditi po mestu in jih varovati;
3. železniška milica mora ob 20. uri zapreti železniške postaje in ukrepati tako, kot smo že izvedeli iz Minuccijevih navodil;
4. v nujnem primeru (streljanje v nekem stanovanju v mestu itd.) naj straže pomagajo belogardistom v boju, topovi morajo streljati na povelje zveznega častnika;
5. belogardisti iz že omenjenih predmestnih postojank (Bizovik itd.) morajo resno paziti na svoja območja;

PREGLEDNICA IV

Vojašnice	odseki	Število zapor. točk	Število			
			karabinjerjev	financarjev	vojakov	avtomobilov
Belgijska (Vittorio Emanuele III.)	4.	8	8	8	65	3
	5.	14	14	14	113	5
	6.	2	2	2	17	—
Domobranska (Principe di Piemonte)	7.	5	5	5	41	2
	8.	2	2	2	17	—
	9.	6	6	6	49	—
	10.	6	6	6	49	2
	11.	1	1	1	9	1
Topniška (Duca d'Aosta)	1.	4	4	4	33	2
	2.	7	7	7	57	2
	3.	7	7	7	57	2
	12.	5	5	5	41	—
	13.	6	6	6	49	—
	patr. želez.	—	—	—	16	—
Grad (248. btg. T. M.)	—	—	—	—	42	—
	—	—	—	—	—	—
Skupno	13	73	73	73	655	19

6. belogardisti iz Ljubljane in s podeželja morajo iti po stanovanjih aretirat privržence narodnoosvobodilnega gibanja.

Ker bi bile te aretacije ponoči, naj bi se belogardisti s podeželja zjutraj vrnili v vojašnico na Taboru in počivali do osmih zvečer. Belogardisti iz Ljubljane pa naj bi ostali v akciji tudi podnevi, in to s polovico patrolj do poldneva in z drugo polovico od poldneva do večera. Iskale naj bi »izginule in skrite posameznike«. Vojaške straže naj bi ostale ob zapornih točkah ves dan in legitimirale ter preiskovale ljudi; enako leteča patrolja v parku Tivoli. Karabinjerji in vojaki, dodeljeni belogardističnim patroljam, naj bi podnevi počivali. Svojo nalogo naj bi podnevi opravljali tudi cestna in železniška milica. Tak dnevni red naj bi načelno veljal vse dni, dokler bo trajala racija, tj. okrog teden dni.

Določili so tudi, da med racijo ne bo vozil tramvaj, da bodo bloki na vhodnih cestah v mesto zaprti itd. Sklenili so tudi zagroziti vsem, ki bi se skrivali z lažnim imenom, prebivali v kraju, ki ni prijavljen za stanovanje, skrivali ljudi itd.¹⁵⁵

Ko so italijanske vojaške oblasti tudi s pismenim programom racije seznanile belogardistično vodstvo v Ljubljani, je to sestavilo »navodila in načrt dela«. Obsegata šest in pol strani velikega formata in sta bila namenjena »komandantom sektorjev«, ki so bili belogardistični funkcionarji. Ne vemo za vse, nekateri navajajo tele: Cirila Žebota, Franca Casarja, Silva Lipovška, dr. Ludvika Arka, Mladena Milanovića in Mirovića.¹⁵⁶

Naloga komandanta sektorja ob začetku racije je v navodilih opisana takole: »Ob 21,15 odvede komandant sektorja zbrane ljudi na določeno mu bazo po že prej rekonoscirani poti. Na bazi sprejme v sestav svojih patrol naše ljudstvo, pripeljano za akcijo iz province, CRR (karabinjerje — op. T. F.) in vojake, ki so mu dodeljeni in vse te ljudi enakomerno razdeli po patrolah. Tukaj se mu priključi tudi 1. ital. oficir, na katerega se obrača za pomoč, če jo potrebuje od italijanske vojske, postavljene na cesti ali pa kako drugo pomoč. Tukaj se poveljniku sektorja priključi tudi 1 Ljubljčan, ki bo pokazal italijanskim stražam, kje bodo stale. Postavi ga v svojo rezervo kakor tudi tistega, ki je prišel s CRR, vojaki in možmi iz vaških straž. Patrole so močne po 1-2 Ljubljčana, 4 možje iz vaških straž (provincia), 3 vojaki in 1 karabinjer. (Patrole, ki morajo aretirati nevarnejše krivce, imajo po 2 Ljubljčana, a druge po enega.) Za sektorsko rezervo zadrži 2 patroli istega sestava. Ob 22.

uri napoti patrole v odrejene smeri na delo s poveljem, da do 4. ure zjutraj najkasneje opravijo sprejete naloge.«

Nato navodila opisujejo nadaljnje naloge, npr. razporeditev moštva podnevi, obvezen odhod komandanta odseka v Kazino poročat na poveljstvo MVAC pri poveljstvu 11. armadnega zbora. Opisane so tudi nekatere posebne naloge (komandant 8. odseka bi moral na pokopališču pri Sv. Križu pregledati tudi Žale in grobnice). Pri opisu postopka pri preiskavi in aretaciji je poudarjeno:

»Aretacija oseb se mora opraviti odločno, hitro, oprezno in brez vsakega nepotrebnega prerakanja z aretirancem in njihovimi bližnjimi. Vsak napad ali dejanski odpor aretiranca oz. njegovih bližnjih na patrolo se mora energično odbiti. Vsi nevarni in sumljivi (pripisano s črnilom — op. T. F.) aretiranci se morajo zvezati !!! Ker patroli zaradi izgubljanja časa ne bo mogoče vsakega aretiranca posebej voditi na bazo, mora vezati aretirance drugega za drugim tako, da morejo hoditi, da pa ne morejo zbežati niti napasti patrole. Po opravljeni aretaciji je treba aretiranca natančno preiskati. Aretiranec sme vzeti s seboj odejo, brisačo in milo. Ako je aretiranec bolan, mora oditi pod stražo v splošno bolnišnico, kjer so drugi aretiranci.«

O nalogah patrolj podnevi pravijo navodila tole: »Ker ponoči ne bo verjetno mogoče aretirati vse tipe, ker se bodo podnevi selili iz sektorja v sektor in se ogibali italijanske straže na cesti, bodo te patrole lovile take tipe, ki jih seveda poznajo, na cesti. Če bi na cesti naleteli na Vita Kraigherja, Baeblerja, Kidriča, Kocbeka, Prežihovega Voranca, Dermastia, Živo Kraigher, potem je treba biti zelo oprezen tudi pri uporabi orožja.«¹⁵⁷

Šele 21. decembra, ko so okupator in belogardisti začeli racijo, je novi poveljnik 11. armadnega zbora, general Gambaro o njej obvestil visokega komisarja Graziolija. Sporočil mu je, da se zvečer začne v Ljubljani policijska operacija, »s katero naj bi aretirali eksponente komunističnega gibanja«. To operacijo bodo pozneje razširili še na druga mesta. Obvestil ga je o zapori blokov, nočnega železniškega prometa, gibanja prebivalstva itd. Na koncu mu je povedal tudi tole: »Pridržujem si pravico, da bom sporočil čas trajanja operacije glede na njen razvoj. Končana bo na vsak način pred 25. decembrom.«¹⁵⁸ Nič pa ni Gambaro povedal Grazioliju, da bodo racijo izvajali belogardisti. Kaže, da Grazioliju ni bilo po volji niti to, da Gambaro o raciji ni predhodno obvestil niti ljubljanske kvesture. Grazioli je namreč potegnil iz predala sporočilo vodje italijanske

policije Carmineja Seniseja, da morajo vojaške in miličniške enote pred policijskimi operacijami o teh obvestiti kvesturo in tesno sodelovati z njo. Isti dan je Gambara sporočil začetek racije tudi poveljstvu 2. armade na Sušaku.¹⁵⁹ Zanimivo je to, da so v začetku predvidevali, da bo racija trajala $G + 6$ dni, to je en teden, ob njenem začetku pa jo je Gambara že omejil na tri ali štiri dni oziroma noči.

Racijo so res začeli 21. decembra zvečer in drugi dan je general Gambara poročal poveljstvu 2. armade, da so aretirali 353 moških in 99 žensk. Označil jih je za »privržence organizacije Komunistične partije Slovenije in OF«. Navedel je, da so med njimi partizanski zaupniki, obveščevalci in propagandisti, vendar je imenoval le eno osebo — »znanega terorista Staneta Cundra«. V raciji so po Gambarovi izjavi aretirali 67 % predvidenih oseb in je potekala brez pripetljajev.¹⁶⁰ Za drugo noč racije je Gambara poročal, da so aretirali 115 oseb. Na nekem avtomobilu je prišlo do eksplozije ročne bombe pri nekem vojaku, ki je ubila vojaka, dva vojaka in belogardista pa ranila. Poročal je tudi, da so v teku zasliševanja in da so racijo ustavili ter jo bodo morebiti nadaljevali po božičnih praznikih.¹⁶¹

O izidu racije je Gambara obvestil tudi visokega komisarja Graziolija, ta pa z brzojavkama 22. in 28. decembra 1942 vodjo italijanske policije v Rimu. V drugi brzojavki je navedel število aretiranih ljudi, in sicer 541, kar pomeni, da so jih do takrat verjetno že 26 izpustili.^{161a}

Ko je polkovnik Lucini tisti dan napravil »promemorio za gosp. generala Galla,« je zapisal, da glede na utrujenost belogardistov in italijanskih vojakov v noči na 24. december ne bi nadaljevali racije v 13 odsekih. Drugi dan, tj. 24. decembra, naj bi sestavili 10 patrolj (6 vojakov in karabinjer) z nalogo, da »pregledujejo ceste v središču in na robu mesta ter varujejo posebne patrolje MVAC, ki bodo večinoma aktivne od 16. do 21. ure«, ko naj bi se po novem začela policijska ura. Enako naj bi bilo vse dni do 27. decembra. Predvidevali so še dve taki nočni akciji, kot sta bili v nočeh na 22. in 23. december, in to po božičnih praznikih. »Odločitev bo sledila glede na izid novega obveščevalnega dela in zaslišanj aretirancev.«¹⁶²

Kot vemo, po božičnih praznikih racije niso nadaljevali. Verjetno z njenim izidom niso bili zadovoljni — tako je vsaj poročala partizanska Varnostnoobveščevalna služba. Nasprotno pa je nekdo iz poveljstva 2. armade na Gambarovo sporočilo o začetku

racije 22. decembra pripisal: »Gospod general, načelnik štaba, je dobil telefonsko sporočilo gosp. generala Galla, ki sodi, da je bila operacija včeraj izvedena z zelo dobrim izidom.«¹⁶³

Sodeč po že navedenih Gambarovih poročilih so belogardistične patrolje v omenjenih nočeh racije aretirale 567 oseb. To pomeni nekaj manj kot 70 % predvidenih. Nimamo na voljo nikakršnega seznama aretiranih ljudi, kot npr. za drugi dve veliki raciji v Ljubljani. Za nekaj imen zvemo iz vlog njihovih sorodnikov, da bi jim prinesli živež in zdravila. Sodim, da med njimi ni bilo ravno malo aktivistov OF, čeprav niso dobili nobenega vidnejšega aktivista OF ali KPS, ki so jih želeli dobiti (dr. Vito Kraigher, Boris Ziherl, Lovro Kuhar, Lidija Šentjunc, Zoran Polič, Vlado Krivic itd.). Varnostnoobveščevalna služba OF je vse vidnejše aktiviste OF pravočasno opozorila na to, kaj se pripravlja.¹⁶⁴ Med aretiranimi pa so bili tudi člani vrhovnega plenuma OF dr. Dušan Sernec, dr. Anton Kržišnik in Jože Zemljak, književnik Fran Albreht, partijska delavka Ida Kovač itd.

Vse aretirane ljudi so takoj odpeljali v belogardistične zapore v Belgijski vojašnici na Taboru, v t. i. »farovž«. Ohranil se je pregled števila vseh zapornikov v Belgijski vojašnici dne 2. januarja 1943, tj. teden dni po t. i. »božični« raciji. Vseh jetnikov je bilo 702, od tega 505 »na voljo MVAC« (418 moških in 87 žensk).¹⁶⁵ Ker je to število manjše od tistega, ki ga je Gambara navedel v svojih sporočilih 22. in 23. decembra 1942, lahko sodim, da so medtem izpustili 62 ali jih izročili drugi ustanovi¹⁶⁶ ali pa že odposlali v internacijo. Neko poročilo namreč navaja, da so prvo skupino jetnikov odposlali v internacijo že 29. decembra.¹⁶⁷ Torej ne bo držal podatek, da so belogardisti v tej raciji aretirali 1500 ali še več ljudi.

Tako kot pri aretacijah so tudi v zaporu z jetniki ravnali zelo slabo, o čemer imamo nekaj poročil. O tem je pozneje na sodni obravnavi proti voditeljem bele in plave garde v Kočevju pričal tudi Jože Šegedin, ki so ga belogardisti aretirali v tej raciji.¹⁶⁸ Nekaj je o tem poročalo tudi glasilo Slovenske narodne pomoči »Narod v ječi«, npr. o mučenju dr. Germove, ki so jo prijeli 22. decembra na Šmartinski cesti.¹⁶⁹ »Belogardistični zapor v Belgijski vojašnici pa po svojih ostudnih mučenjih in trpinčenju prekaša vse, kar počno zverinski Lahi. Prava srednjeveška inkvizicija. Dogajajo se primeri, radi katerih zmagujejo celo italijanski vojaki z glavami.«¹⁷⁰

Iz belogardističnega zapora so nekaj jetnikov izpustili, nekaj so jih poslali pred vojaško sodišče, večino pa v internacijo. Ne vemo natanko, kdaj so odposlali neko skupino. Pač pa vemo, da so imeli belogardisti 25. februarja 1943 v Belgijski vojašnici zaprtih še 253 moških in 16 žensk, skupno torej 274 oseb.¹⁷¹ Čez mesec dni niso imeli zapora več belogardisti, temveč karabinjerji, ker jim ga je italijanski okupator odvzel, kot je nato tudi razpustil belogardistično posadko v mestu.¹⁷² Je pa ostalo v zaporu še vedno nekaj ljudi, za kar zvemo iz potrdil o zdravniških pregledih zapornikov, ki jih je izdal jetniški zdravnik, podporočnik dr. Virgilio Chiesa. V drugi polovici januarja 1943 so italijanski karabinjerji že dovoljevali nekaterim bolnim jetnikom prinašati živež in zdravila.¹⁷³

Do sedaj nisem našel nikakršnega sklepnega poročila okupatorjevih oblasti ali belogardističnega vodstva o »božični« raciji. Obsežnejše pa je o njej poročala okrožna komisija Varnostnoobveščevalne službe OF za Ljubljano, in to 4. januarja 1943. Poročilo se začne takole:

»V nočeh od 21. na 22. in 22. na 23. dec. t. l. je bega v sodelovanju z okupatorskim vojaštvom izvedla po celi Ljubljani naenkrat masovne racije na podlagi spiskov. Obe noči in 22. ter 23. 12. podnevi so bile po križiščih in posamezne ceste zasedene po vojaštvu. Pred vojašnicami so bili postavljeni topovi. Prvo noč so pobrali ca. 622 ljudi (144 jih niso dobili), drugo ca. 200. Te številke smo dobili iz kvesture in izgledajo precej točne.«

Nato poročilo precej natanko navaja način racije, ki ga že poznamo, in pravi, da je racija zajela vse vrste ljudi, in to tudi klerikalce, neaktivne Slovenske fante, mihailovičevce in »zlato sredino« ter da so bili ponovno aretirani taki, ki so jih nekoč že izpustili. Zato je med ljudmi zavladalo silno ogorčenje. Menda so protestirale tudi nemške ustanove, npr. generalni konzulat v Ljubljani, ker so legitimirali in preiskovali tudi nemške državljane. Poročilo navaja tudi nezadovoljstvo samih belogardistov, ki bi radi odšli za praznike domov. Odpotovali so 24. decembra popoldne, in to 7 vagonov proti Logatcu in 5 vagonov proti Novemu mestu. V poročilu je tudi zanimiva novica, ki pa je ni mogoče preveriti. Menda je Gambara izjavil, da se bodo racije nadaljevale po 5. januarju in trajale do svečnice.¹⁷⁴

O »božični« raciji v Ljubljani je tudi nekaj podatkov v dokumentih narodnoosvobodilnega gibanja. Sekretar poverjenišтва CK KPS za Ljubljano Vladimir Krivic verjetno še 22. decembra ni nič vedel o raciji, saj je

v svojih dveh pismih tisti dan ni niti omenil. Poročal je med drugim, da je opazil večje število belogardistov kot druge dni, je pa menil, da gre verjetno za njihovo vrnitev iz hajke proti Dolomitskemu odredu. Edvard Kardelj je še 29. decembra spraševal, »kakšen je rezultat belogardistične blokade.« Član poverjenišтва IOOF za Ljubljano Zoran Polič je 30. decembra poročal članu IOOF Jožetu Rusu, da so »zadnji belog. podvigi zadeli sokolske vrste bolj od spodaj, z vrha pa nič pomembnega. (...) 23. 12. ni prizadel organizacije toliko na delavcih kolikor po moralni plati, ker je pokazal, koliko med ljudmi cvete izdajstvo in denunciantstvo. (...) Takšnega nezaupanja kot je sedaj med ljudmi, mislim še ni bilo. (...) Poudariti pa moram, da je 23. 12. povzročil silen odpor tudi v sredinskih in bega vrstah (kolikor pač lahko sklepam iz razpoložljivih podatkov in pa poznanja ljudi.) (...) Kolikor mi je znano, je 23. 12. padlo predvsem mnogo zaščite. Po podatkih je bilo aretiranih ca 1500 ljudi. Nekatere so tudi že izpustili, toda s strogim naročilom, da o zaslišanju ne govore. Kolik je strah, priča dejstvo, da si ljudje res ne upajo govoriti. Čudim pa se, da je bega pričela s takim postopanjem, ko je vendar morala vedeti, da bo to zanjo silni neuspeh, ki se bo pokazal takoj, ko bodo ljudje laže zadihali. Morda hočejo pa res sami porušiti vse mostove za sabo in — vladati ali pasti.« Članica poverjenišтва CK KPS za Ljubljano Lidija Šentjura je po »božični« raciji poročala Kardelju verjetno zelo natančno, vendar se pismo najbrž ni ohranilo. Ponovno mu je poročala 30. decembra, vendar bolj optimistično in krajše: »Po tušu smo prišli do sape. V partijskem pogledu smo že vzpostavili vse zveze, sektorje, rajone itd. — končno še stvar niti ni tako porazna — po sestavi namreč.« Kardelj je odgovoril že 1. januarja 1943, da so veseli, »da ni bilo v zvezi z blokadami hujših posledic.« Vendar so ravno v zvezi s to racijo v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo sprejeli sklep: »Ne da bi podcenjevali še zelo veliko možnosti našega vsestranskega dela v Ljubljani, ki jih je vsekakor treba razvijati dalje v tistem duhu, kakor smo se pogovarjali v Ljubljani, smo vendar prepričani, da nam Ljubljana ne more več dati vsega tistega kar mi potrebujemo.« Zato naj bi predvsem partijsko in frontovsko tehniko in agitprop preselili iz Ljubljane na varnejše območje. Dne 3. januarja je Šentjura ponovno poročala Kardelju o delu v zvezi z racijo. Pripravili so že proglas Junaški Ljubljani in v njem zapisali, da je bilo

aretiranih 2000 Ljubljčanov. Ugotovila je, da je številka 2000 »očitno previsoka« in bo zato napisala »nad 1000 Ljubljčanov«. Kaže pa, da je bila prepozna, ker ima v nekaterih Slovenskih poročevalcih proglas vendarle še številko 2000. Kardelj je čez dva dni odgovoril, naj po raciji izdajo čimveč literature in naj omenjeni proglas objavijo tudi na majhnih letakih, ki jih pa v povojnih bibliografijah ni najti. Dne 5. januarja pa je Kardelj v pismu Tonetu Tomanu v Ljubljano svetoval in tudi pravilno napovedal:

»Potrudite se, da boste čimprej likvidirali tudi organizacijske ostanke posledic belogardističnih racij. Po mojem mnenju se sedaj za vas odpira razdobje velikega poleta. Prihodnje dni vam bomo poslali izčrpnije poročilo o položaju zunaj, iz katerega boste videli, da smo vstopili v povsem novo razdobje naših vojaških uspehov. To bo gotovo vplivalo tudi na Ljubljano.«

Tako kot pri obeh velikih racijah je tudi po tej raciji vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo v Slovenskem poročevalcu razkrinkalo okupatorjevo in belogardistično početje. Tokrat je izvršni odbor OF celo izdal proglas »Junaški Ljubljani!«. Začel ga je takole: »Zaman so poskušali belogardistični Jude streti srce slovenskega osvobodilnega boja, našo junaško in ponosno Ljubljano. Zaman so kradli in ropali po stanovanjih, zaman skalili božični mir, zaman odgnali nad 1000 Ljubljčanov. Dosegli so zgolj eno: njihovo nezaslišano izdajstvo, njihov strahotni moralni propad, njihovo popolno, janičarsko hlapčevanje okupatorjem, njihov neodpušljivi zločin nad Slovenci in vsem slovenskim narodom je mogel spregledati sleherni pošteni Ljubljčan.«¹⁷⁵ V isti številki je tudi članek »Belogardistična ‚Božičnica‘ v Ljubljani«. V njem je pisec članka najprej osmešil poročilo časnika Slovenski dom, ki je 28. decembra poročal: »Letošnji božični prazniki v Ljubljani so potekali v duhu starih, lepih tradicij.« Nato pa je poudaril, da je bila belogardistična »božičnica« v Ljubljani dejanje obupancev, zaznamovancev, ki jih je slovenski narod izpljunil in ki se jih sramujejo celo njihovi italijanski pokrovitelji.¹⁷⁶ Podobno je belogardistično racijo v Ljubljani razkrinkal in obsodil članek »Ljubljana je do dna spoznala belo gardo«, objavljen v naslednji številki istega glasila. »Mislili so, da bodo OF uničili, pa so jo samo okrepili, zakaj s svojim dejanjem so odprli oči tudi tistim, ki doslej še niso spregledali,« je sklepal pisec članka, podpisan kot »katoličan v OF.«¹⁷⁷

Tako imenovane »božične racije« v Ljubljani niso vznemirile samo privržencev narodnoosvobodilnega gibanja, temveč tudi nekatere italijanske funkcionarje, vendar slednje predvsem zaradi samopašnega vedenja belogardistov, ki je slabšalo prestiž italijanskega okupatorja. To vedenje se je namreč nadaljevalo tudi po »božičnih racijah« in Novem letu 1943, vendar ne več v tako množičnem obsegu. Bilo pa je še vedno tako, da je visokega komisarja Graziolija pripravilo do posredovanja pri generalu Gambari, o čemer je nato v dveh pismih 10. in 11. januarja 1943 poročal v Rim notranjemu ministertvu in vodji italijanske policije.

V prvem pismu je Grazioli najprej povedal, da rezultati racije, v kateri so zaprli 541 oseb, »do sedaj, kot je znano, niso bili zelo zadovoljivi.« To je utemeljeval s tem, da so polovico aretiranih ljudi že izpustili, ker proti njim niso imeli nikakršnih dokazov, medtem ko ostale še zaslišujejo. Nato je navedel bistvo zadeve:

»Glede na neprijetne dogodke mi je poveljnik armadnega zbora zagotovil, da pripadniki prostovoljne protikomunistične milice v Ljubljani ne delujejo več neposredno, temveč jih bodo uporabljali samo kot obveščevalce in naznanjevalce.

Mnogo aretacij so opravili protikomunistični miličniki, ki so izrazito iz klerikalne stranke, v imenu »Kristusa Kralja«.

V drugem pismu je Grazioli sporočil v Rim, da je Gambari na njegov predlog glede prostovoljne protikomunistične milice določil: 1. revizijo vpisanih, tako da bodo v njej izključno le prostovoljci, 2. vključitev vanjo italijanskih častnikov in podčastnikov, 3. uporabo miličnikov samo skupaj z italijanskimi oddelki in pod njihovim poveljstvom, 4. prepoved vsem miličniškim oddelkom, da bi delovali sami in brez italijanskih povelj ter izvajali usmeritve, preglede, aretacije in preiskave ali ukazovali civilistom. Določil je tudi, da bodo v Ljubljani belogardiste uporabljali samo za obveščevalno službo in za naznanjevalce. Ponovno je Grazioli povedal, zakaj so bili potrebni ti ukrepi:

»Navedeni ukrepi so več kot ustrezni in njihovo nujnost zahteva dejstvo, da so se posebno v poslednjem času nekateri oddelki vedli čisto proti našemu prestižu in našemu ugledu.

Mnogi oddelki npr. niso marali uporabljati rimskega pozdrava, temveč še naprej pozdrav iz bivše jugoslovanske vojske, razni poveljniki so se izražali sramotilno o naši vojski,

rekoč, da so morali prvi iti naprej protikomunistični oddelki, ker so se italijanski bali. Preglede in aretacije so v mnogih primerih izvajali v imenu »Kristusa Kralja«.

Na koncu je Grazioli povedal, da bodo Gambarovi ukrepi, če jih bodo izvajali popolnoma in vestno, omogočili Italijanom popoln nadzor in ustrezno propagandno delo med belogardističnimi oddelki. Tako bi odvrnili hudo nevarnost, ki bi jo ti oddelki lahko imeli za Italijane v primeru neugodnih razmer v Ljubljanski pokrajini.¹⁷⁹

Da so italijanske civilne oblasti užaljene zaradi tega, ker niso prej zvedele za namero vojaških oblasti in belogardistov o raciji, so vedeli tudi kontrarevolucionarji v Ljubljani. Tako je 3. januarja 1943 nekdo od njih poročal v London:

»Radi tega je prišlo v Ljubljano tajno 150 članov vaše straže iz okolice Novega mesta, ki se tam imenuje Legija smrti ter z ljubljansko varnostno stražo skupno so naredili v nočeh 21. in 22. decembra blokade ter aretirali 550 komunistov in podpornikov OF. To je vzbudilo pri Ljubljančanih, zlasti pri OF-arjih veliko razburjenje, predvsem pa strah, ker so bili prvič proiskani in zaprti pravi OF-arji in komunisti. Medtem pa je zelo nejevoljen tudi visoki komisar in fašisti, ker so šele dve uri pred blokado zvedeli od samega komandanta Gambare, da bo slovenska straža ponoči aretirala. Za vse priprave pa civilna oblast ni vedela prav nič. Sedaj, kot čujemo, protestirajo proti temu visoki komisar, kvestura in fašisti. Ali bodo zmagali oni, ali novi komandant Gambaro, ki je pustil, da se izvede to, kar se je pripravljalo pod Robottijem, bomo videli.«

Čez dva meseca pa je neki drugi kontrarevolucionar tudi v pismu za London moral ugotavljati: »V Ljubljani je kljub racijam, ki jih je izvedla naša milica, še vedno javno mnenje naklonjeno rdečim razbojnikom.«

Belogardistična racija v Ljubljani decembra 1942, ki jo je ljudstvo poimenovalo »božična«, je bila poslednja racija pod italijansko okupacijo v tem mestu. Čez dva meseca se je politični položaj v Ljubljani spet začel zelo vidno spreminjati v prid narodnoosvobodilnega gibanja. Namesto okupatorjevega ali belogardističnega množičnega lova na ljudi so se februarja 1943 začele množične demonstracije Ljubljančanov proti okupatorjevemu nasilju, predvsem za izpust političnih jetnikov in internirancev. Z njimi se je začelo novo obdobje v zgodovini uporne Ljubljane pod fašistično okupacijo.

OPOMBE

1. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, III/1942, št. 1-2, str. 105—106 in 123—124 (dalje: Juvančič, n.d.). — 2. Juvančič, n.d., str. 90—94. — 3. Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941—1942. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, II/1961, št. 1-2, str. 195—288. — 4. Juvančič; n.d., str. 79—80. — 5. Taka je vsebina pogovora poveljnika 11. armadnega zbora s komandanti bataljonov v Novem mestu 13. januarja 1942. (Archivio Centrale dello Stato Roma, dalje: ACS, Ministero dell'Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, dalje: PS, Divisione affari generali e riservati, dalje: AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I). Mussolinija so vojaška poveljstva že septembra 1941 temeljiteje seznanila z dogodki v Ljubljanski pokrajini in posebej v Ljubljani. Navedla so mu celo imena krajev (Griblje, Ježica, Gaberje), v katerih je prišlo do spopadov med partizani in italijanskimi patroljami. Poročala so mu tudi o blebetavem vedenju nekaterih italijanskih častnikov v Ljubljani, ki v stiku z meščani izražajo tudi kritične misli, po katerih nato meščani dobivajo prepričanje, da italijanska vojska nima rada vojne in da ni prepričana o zmagi. Mussolini je na to rekel ali zapisal: »Poveljniku ljubljanske posadke je treba pustiti čas.« (NAW, T-821, R-395, sporočilo generalštaba italijanske vojske pov. 2. it. armade 23. 9. 1941) — 6. National Archives Washington (dalje: NAW), mikrofilm T-821, navitek (dalje R) 271, posn. 447. — 7. NAW, T-821, R-215, posn. 627. — 8. Juvančič, n.d., str. 99—105. — 9. Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA Beograd (dalje VZI), škatla 474, dok. 6/1, poročilo poveljstva 11. armadnega zbora o operacijah za razorožitev Ljubljane (23. februar — 15. marec 1942). To poročilo ima tudi več prilog, medtem ko enaki izvodi v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje: arhiv IZDG) nimajo prilog. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661 a.) Ohranjen je tudi prepis poročila, ki ga je pokrajinska komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev za Hrvatsko 6. 3. 1947 poslala komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo. Prepis poročila je hrvaška komisija dobila od okrožne komisije za Hrvaško primorje in Gorski kotar. »U arhivi Superslode pronađeni su i prilozi, koji se spominju u izveštaju generala Robotti, a koji su u originalu, pod gornjim brojem i nadnevkom dostavljeni Državni komisiji Beograd.« je poročala hrvaška komisija. Podobno sklepno poročilo poveljstva divizije sardinskih grenadirjev ni znano. Pač pa je takrat, ko je 2. aprila 1942 prijavilo vojaškemu tožilstvu privrženca narodnoosvobodilnega gibanja, aretirane večinoma v tej veliki raciji (glej op. 24a), na straneh 15—19 te prijave poročalo tudi o raciji, in to na nekatereh mestih skoraj enako kot že omenjeno Robottijevo sklepno poročilo. Ob tej prijavi, ki je v gradivu vojaškega sodišča v Ljubljani, zadeva št. 615/1942, so tudi večinoma tiste priloge kot

pri Robottijevem sklepnem poročilu. Ker to ni datirano, je težko reči, ali je nastalo na podlagi poročila poveljstva divizije sardinskih grenadirjev in kdaj. Kopija prijave z dne 2. 4. 1942 je tudi v arhivskem fondu visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, vendar brez prilog (arhiv IZDG, it. arh., fasc. 2/XIII). Ohranila se je tudi večina kratkih dnevnih poročil, ki jih je poveljstvo te divizije poslalo v vednost poveljstvu skupine kraljevih karabinjerjev za Ljubljansko pokrajino. Poveljnik te skupine, major Raffaele Lombardi, je nekoliko preurejena poročila pošiljal poveljstvu karabinjerjev pri 2. italijanski armadi na Sušaku (polkovniku Francescu Delfinu), ker jih je to od njega zahtevalo. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/III. — 10. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 159/I, povelje div. sard. gren., 3106 op. 23. 2. 1942. — 11. Ohranila so se vsa njegova povelja in to na mikrofilmu NAW, T-821, R-229, posn. 660—675. Poslal jih je v vednost poveljstvu 2. polka sardinskih grenadirjev. Ohranila se je tudi večina tistih povelj, ki jih je poslal poveljstvu karabinjerske skupine za Ljubljansko pokrajino, od katere je zahteval policijske, karabinjerske in financarske sile za sodelovanje v veliki raciji. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 159/I). Kaže pa, da se niso nikjer ohranile skice posameznih odsekov, našel sem le eno. — 12. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 159/I, povelja in poročila majorja R. Lombardija od 23. 2. do 15. 3. 1942. — 13. Glej op. 9. — 14. Ohranil se je seznam aretiranih ljudi v vsej raciji, urejen po dnevih, vendar brez vsakih drugih podatkov, le pri nekaterih imenih so pripombe s svinčnikom, in to o usmrtni ali izpustitvi iz zapora. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV) Poleg tega so ohranjeni sezname aretiranih ljudi v veliki raciji in to za vsak dan. Sestavilo jih je poveljstvo karabinjerjev divizije sardinskih grenadirjev (podpisan stotnik Vito Guariglia) in jih pošiljalo načelniku štaba te divizije. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 239/I) — 15. Glej op. 9. — 16. O aretaciji zdravnikov v senatoriju »Emona« glej: Dr. Mirko Derganc: Emona — sanatorij za ranjene partizane. Ljubljana v ilegali, II, str. 335—345. — 17. Arhiv IZDG, it. arh., TMG, fasc. 278, zadeva 491/1942, poročilo karab. int. čete Ljubljana 6. 3. 1942. — 18. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 219, povelje div. Gran. di Sard. 7. 3. 1942. — 19. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 239/II, poročilo pov. karab. skup. Ljubljana 9. 3. 1942, poročilo 1. sard. gren. polka 8. 3. 1942 s seznamom aretiranih oseb. — 20. pov. div. sard. gren. 13. 3. 1942, Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (dalje: Zbornik dok. NOV), del VI, knjiga 2, dok. 148, poročilo pov. 11. arm. zbor. 13. 3. 1942. — 21. Jože Martinčič: Beg iz Gonarsa, Ljubljana 1978, str. 19. Arhiv IZDG, it. arh. fasc. 661, poročilo pov. karab. skup. Ljubljana 14. 3. 1942. — 22. Glej op. 9. — 23. Dobesedno enako oceno je Robotti dal že v nekem svojem poročilu poveljstvu 2. armade 8. 3. 1942. V njem je tudi opisal organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani ter sklenil, da bo racija velik korak dalje k pomi-

ritvi razmer in porastu italijanskega prestiža, ki je že precej upadel. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/III) — 24. Slovenski poročevalec, III/26, dne 1. 7. 1942. — 24a. Arhiv IZDG, it. arh., TMG, zadeva št. 615/1942, prijava pov. div. sard. gren. 1314/i/MS dne 2. 4. 1942; Macisovo pismo 4. 4. 1942; pismo kvesture Ljubljana 012384 dne 6. 7. 1942. Glej tudi: Registro esecuzione delle sentenze ed altri provvedimenti, anno 1942. — 25. Glej op. 9. — 26. Internacije, str. 12. — 27. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/VII, poročilo pov. div. Isonzo 7. 4. 1942. — 28. ACS, PS, AGR 1920, 1923 do 1945, a. 1942, b. 1, fasc. I, poročilo vis. kom. za Ljubljansko pokrajino 437/2 tajno, 12. 3. 1942. — 29. ACS, PS, AGR 1920, 1923—1945, a. 1942, b. 1, fasc. I, poročilo vis. kom. za Ljubljansko pokrajino 517/2 tajno, 25. 3. 1942. — 30. Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 151. — 31. Poročilo int. karab. čete Ljubljana, nedat., kopija pri avtorju. — 32. Prav tam. — 33. Slovenski poročevalec, III/12, dne 25. 3. 1942. — 34. Internacije, str. 9-11. — 35. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1083/III. — 36. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1083/III. — 37. Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 145. — 38. Vera Hutar: Zločin brez primere. Borec, XXXII/3, marec 1980, str. 129—154, št. 4, april 1980, str. 193—214. Tone Ferenc: Pohvale, odlikovanja in nagrade za zločince (Nekaj dokumentov o preserski akciji in procesu), Borec XXXII/6-7, junij-julij 1980, str. 321—332. — 39. Internacije, str. 13; Juvančič, n. d., str. 104; arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661, sporočilo pov. 2. armade 13. 3. 1942; povelje pov. 2. arm. 14. 3. 1942. — 40. Tone Ožbolt: Sercejeva bojna pot. Ljubljana 1973, str. 224. — 41. NAW, T-821, R-271, zapisnik sestanka 5. 2. 1942. — 42. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661, povelje 11. arm. zbor. 16. 3. 1942. — 43. NAW, T-821, R-271, zapisnik sestanka pri pov. 11. arm. zbor. 16. 3. 1942. — 44. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661, brzojavka pov. 11. arm. zbor. 18. 3. 1942, poročilo pov. 11. armadnega zbor. visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino 19. 3. 1942. — 45. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661, sporočilo vis. kom. za Ljubljansko pokrajino 475/6 tajno, 19. 3. 1942. — 46. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1080, poročilo div. sard. gren. 4428 op. 17. 3. 1942. — 47. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661, poročilo pov. graničarjev II/1507 dne 17. 3. 1942. — 48. NAW, T-821, R-271, zapisnik sestanka 21. 3. 1942. — 49. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/V, Robottijevo brzojavke št. 02/2326 dne 31. 3. 1942, št. 02/2484 dne 4. 4. 1942, št. 02/4577 dne 30. 5. 1942; fasc. 1083/II, sezname aretiranih in interniranih častnikov, podčastnikov in vojakov. — 50. Juvančič, n. d., str. 107—110. — 51. NAW, T-821, R-217, Robottijevo povelje 02/2816 op. 13. 4. 1942. — 52. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 16. 4. 1942. — 53. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 6419 op. 18. 4. 1942. — 54. NAW, T-821, R-217, povelji div. sard. gren. 6492 op. 20. 4. 1942 in 6741 op. 24. 4. 1942; sporočili istega poveljstva 6573 op. 21. 4. 1942, št. 6647 op. 22. 4. 1942, št. 6665 op. 22. 4. 1942. — 55. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 6741 op. 24. 4. 1942; Lupinijevo poročilo 1608 dne 25. 4. 1942. — 56.

- NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 6808 op. 25. 4. 1942; Lupinijevo poročilo 1621 dne 26. 4. 1942. — 57. V poročilu sta sicer omenjena Gabičeva in Vakavceva ulica, ki jih zaradi popačenosti imena ni mogoče prepoznati. — 58. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 6863 op. 26. 4. 1942; Lupinijevo poročilo 1638 dne 27. 4. 1942. — 59. NAW, T-821, R-217, Lupinijevo poročilo 1659 dne 28. 4. 1942. — 60. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 7013 op. 18. 4. 1942; Lupinijevo poročilo 1673 dne 29. 4. 1942. — 61. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 7064 op. 29. 4. 1942; Lupinijevo poročilo 1685 dne 30. 4. 1942. — 62. Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 165, Robottijeva brzovavka 02/3356 op. 29. 4. 1924. Izjemno stanje je Robotti preklial 6. maja 1942. — 63. NAW, T-821, R-271, zapisnik sestanka 30. 4. 1942. — 64. Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 171, poročilo pov. div. sard. gren. 7608 op. 10. 5. 1942. — 65. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 8007 op. 19. 5. 1942; poročilo 1. bat. 1. gren. polka 28. 5. 1942. — 66. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 8857 op. 27. 5. 1942. — 67. NAW, T-821, R-217, poročilo 1. bat. 2. gren. polka 28. 5. 1942. — 68. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1083/III, seznam interniranecv, poslanih v Gonars 31. 5. 1942; B. Kraigher je imel štev. 1719. Martinčič n.d., str. 72. — 69. Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 170. Več o okupatorjevem utrjevanju mesta glej Juvančič, n.d., str. 99—105. — 70. Zupni dnevnik grofa Ciana, II. del, Maribor 1960, str. 106. — 71. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 161/III, NAW, T-821, R-271, promemoria stotnika C. Mortarottija 24. 5. 1942. — 72. NAW, T-821, R-60, povelje 11. arm. zbora 02/4450 op. 27. 5. 1942. — 73. NAW, T-821, R-62, brzovavki generala Roatte 31. 5. 1942 in generala Robottija 2. 6. 1942. — 74. Ljubljana v ilegali, III, str. 491—493. — 75. NAW, T-821, R-271, zapisnik sestanka 23. 5. 1942. — 76. NAW, T-821, R-271, arhiv IZDG, it. arh., fasc. 662/I, zapisnik sestanka 30. 5. 1942. — 77. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661, poročilo div. sard. gren. 9359 op. 3. 6. 1942. Poznamo samo prepis tega poročila, ki ga je 4. 9. 1945 napravila komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo kot dok. št. 0-6486. — 78. Arhiv IZDG, it. fasc. 661, priloga k poročilu div. sard. gren. 9359 op. 3. 6. 1942 (prepis). — 79. NAW, T-821, R-60, poročilo 11. arm. zbora 02/4816 op. 4. 6. 1942. — 80. NAW, T-821, R-60, sporočilo 11. arm. zbora 02/4940 op. 7. 6. 1942; Internacije, dok. 17. — 81. NAW, T-821, R-60, arhiv IZDG, it. arh., fasc. 16/1 in 662/I, pismo notr. min. 442/17251 dne 11. 6. 1942. — 82. NAW, T-821, R-60, arhiv IZDG, it. arh., fasc. 16/1 in 662/I, pismo notr. min. 13. 6. 1942. — 83. NAW, T-821, R-271, arhiv IZDG, it. arh., fasc. 662/I, zapisnik sestanka 14. 6. 1942. — 84. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 16/I in 662/I, pismo pov. 11. arm. zbora 02/5170 op. 12. 6. 1942. — 85. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 662/I, pismo pov. 11. arm. zbora 02/5394 op. 17. 6. 1942, pismo vis. kom. za Ljubljansko pokrajino 1082/6/zaupno 20. 6. 1942. — 86. Glej op. 81 in 82. — 87. NAW, T-821, R-60, poročilo pov. 11. arm. zbora 02/5642 op. 21. 6. 1942. — 88. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 10787 op. 23. 6. 1942; Juvančič, n. d., str. 111. — 89. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 10857 op. 24. 6. 1942; Internacije, dok. 20. — 90. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV in 217/IV, poročilo karab. div. sard. gren. 39/789 dne 25. 6. 1942. — 91. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 217/IV, poročilo karab. div. sard. gren. 39/784 dne 25. 6. 1942. — 92. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 217/IV, poročilo karab. div. sard. gren. 39/785 dne 25. 6. 1942, fasc. 661/IV, poročilo div. sard. gren. 26. 6. 1942. — 93. Arhiv IZDG, it. arh. fasc. 661/IV, poročilo div. sard. gren. 11062 op. 27. 6. 1942. — 94. Glej op. 101. — 95. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 10.904 op. 25. 6. 1942; Internacije, dok. 18. — 96. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 159/I, NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 11.007 op. 26. 6. 1942. — 97. NAW, T-821, R-217, povelje div. sard. gren. 11.090 op. 27. 6. 1942. — 98. NAW, T-821, R-217, sporočilo karab. div. sard. gren. 24/45 tajno 27. 6. 1942. — 99. NAW, T-821, R-217, povelje 2. gren. polka 3194 op. 26. 6. 1942. — 100. NAW, T-821, R-217, poročilo 1. bat. 1. gren. polka 27. 6. 1942. — 101. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV, poročilo div. sard. gren. 4866/i/FA 4. 7. 1942. To je edino poročilo neke italijanske enote oziroma ustanove o veliki raciji v Ljubljani od 27. junija do 1. julija 1942. Zanimivo je, da ni niti poročila 2. gren. polka te divizije, ki ima drugače za ta čas zelo dobro ohranjeno gradivo (NAW, T-821, R-217), niti poročila 11. armadnega zbora. Prilogo št. 1 omenjenega poročila so objavili v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knj. 3, dok. 164. — 102. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/VI, riepilogo internati. Seznam transportov iz Ljubljane v koncentracijski taborišči Gonars in Monigo od 27. junija do 2. julija 1942 je na majhnem listku. Transporti so datirani s 27. junijem, 29. junijem, 30. junijem, 1. julijem in 2. julijem 1942. — 103. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV, NAW, T-821, R-277, riepilogo internamento note categorie. — 104. NAW, T-821, R-217, povelje 2. gren. polka 3209 op. 27. 6. 1942. — 105. Glej op. 101. — 106. Glej op. 102. — 107. NAW, T-821, R-217, povelje 2. gren. polka 3217 op. 28. 6. 1942. — 108. Glej op. 101. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 223/II, Orlandova brzovavka 11281 op. 30. 6. 1942. — 109. Glej op. 102. — 110. NAW, T-821, R-217, povelje 2. gren. polka 3248 op. 29. 6. 1942. — 111. Glej op. 101. — 112. Glej op. 102. Ohranjen je tudi seznam ljudi »za interniranje« 30. junija 1942 s 431 imeni, vendar so nato 46 imen prečrtali, tako da jih je ostalo 385. — 113. Glej op. 101. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 223/II, Orlandova brzovavka 11.417 op. 2. 7. 1942. — 114. Glej op. 102. Glej tudi fasc. 1083/I, sporočilo div. sard. gren. 2. 7. 1942. — 115. Milan Guček: Jutri bo vse dobro. Ljubljana 1959, str. 15—16 (dalje: Guček, n. d.). — 116. Dušan Biber, ustni vir. — 116 a. Arhiv IZDG, dom. fondi, f, 120, dok. A 379859. Poročilo ni datirano in ne podpisano. — 117. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 221/III. — 118. Arhiv IZDG, it. arh.,

fasc. 159/II. — 119. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 139, poročilo karab. div. sard. gren. 3. in 5. 7. 1942. s priloženimi sezname, brzjojavka div. sard. gren. 4848/i/FA 4. 7. 1942 in pripis pov. 11. arm. zbora 02/6305 dne 10. 7. 1942. — 120. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/VI. — 121. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV, poročilo div. sard. gren. 4866/i/FA 4. 7. 1942. — 122. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/VII, poročilo 609. sekc. karab. 26. 6. 1942. Podoben opis je dal De Filippis v svojem petnajst dnevnem poročilu 4. julija 1942: »Sedaj zares poznamo način, ki ga uporabljajo, da bi ločili ljudi za internacijo ali izpus: v velikem dvorišču vojašnice Vittoria Emanuela grenadirski častnik nadzira dokumente in tisti čas podvrže prijete prepoznavanju konfidentov, ki so skrili v sobi, ki gleda na dvorišče. Konfidenti udarjajo po okenskem steklu, ko prepoznajo nam nasprotne ljudi.« (Internacije, dok 20a). — 123. Internacije, dok. 19. — 124. Zbornik dok. NOV, VI/3, dok 164. — 125. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV, NAW, T-821, R-277, riepilogo internamento note categorie. — 126. Zbornik dok. NOV, VI/3, dok. 157. — 127. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 661/IV, NAW, T-821, R-277, riepilogo internamento note categorie. Ta pregled sicer ni datiran, je pa iz začetka julija 1942, ko aretiranih še niso odpeljali iz Novega mesta in Kočevja. Poznejša poročila iz Novega mesta navajajo večje število aretiranih, tako npr. poročilo divizije Isonzo 20. 7. 1942 navaja v Novem mestu 184 in Trebnjem 105 aretiranih, skupno torej 289. (Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1083/I). — 128. NAW, T-821, R-60, Robottijevo pismi 5. in 8. 7. 1942, kvestorjevo pismo 7. 7. 1942. — 128 a. Glej op. 116 a. — 128 b. Janko Jarc: Ljubljana v zadnjih dneh junija 1942 (Paberki iz aktov italijanskega okupatorja). Slovenski poročevalec 3., 4. in 6. 7. 1946. — 129. Ivan Ferlež: Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941 do 1942. Ljubljana 1972, str. 319—321. Guček, n. d., str. 25—30. — 130. Slovenski poročevalec, III/28, dne 14. 7. 1942 in III/29, dne 20. 7. 1942. — 131. NAW, T-821, R-279, pismo pov. 2. arm. 29. 6. 1942. — 132. NAW, T-821, R-279, poročilo poveljstva 1. gren. polka 3. 7. 1942, brzjojavka gen. Orlanda 29. 6. 1942, poročilo pov. 11. arm. zbora 02/6032 op. 30. 6. 1942, R-217, poročilo poveljniške čete 3. bat. 2. sard. gren. polka 29. 6. 1942, arhiv IZDG, it. arh., fasc. 611/VII, poročilo karab. poroč. De Filippisa 29. 6. 1942, poročilo karab. marešala Tita Capponeja 29. 6. 1942, Zbornik dok. NOV, VI/3, dok. 157: poročilo pov. 11. arm. zbora 1. 7. 1942, fasc. 158/III, poročilo karab. tenence Ljubljana-okolica 29. 6. 1942. — 133. NAW, T-821, R-279, Roattino pismo 14274 taj. 7. 7. 1942. — 134. NAW, T-721, R-279, Orlandovi poročili 11541 op. 4. 7. 1942 in 5. 7. 1942, Robottijevo poročilo 5. 7. 1942, Roattino sporočilo 11891 dne 8. 10. 1942. — 135. Arh. IZDG, it. arh., fasc. 660/I, promemoria pov. 11. arm. zbora. — 136. Slovenski poročevalec, III/27, dne 9. 7. 1942. — 137. Internacije, str. 33—35; Zbornik dok. NOV, VI/3, dok. 188 in 190. — 138. Juvančič, n. d., str. 125—127. — 139. ACS, PS, AGR 1920, 1923—1945,

AG 5, Confl. Europ., b. 94, fasc. 102, arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1080, pismo 2. arm. 08906 dne 8. 9. 1942. — 140. ACS, PS, AGR 1920, 1923—1945, AG 5, Confl. Europ., b. 94, fasc. 102, pismo pov. 11. arm. zbora 02/8757 op. 14. 9. 1942. — 141. ACS, PS, AGR 1920, 1923—1945, AG 5, Confl. Europ., b. 94, fasc. 102, pismo vis. kom. za Ljubljansko pokr. 1448/26/taj. 24. 9. 1942. — 142. NAW, T-821, R-406, poročilo pov. 2. arm. 012100 dne 16. 12. 1942; arhiv IZDG, fasc. 450a/IV. — 143. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 1080, poročilo vis. kom. za Ljubljansko pokr. 55/9/taj. 18. 1. 1943. — 144. Franček Saje: Belogardizem. 2. izdaja, Ljubljana 1952, str. 486—488 (dalje: Saje, Belogardizem). — 145. NAW, T-821, R-279, gradivo R. P. 14 — Operazione di polizia in Lubiana. — 146. Saje: Belogardizem, str. 489. — 147. Saje: Belogardizem, str. 490. Seznam, ki je napisan (ali prepisan) na praznem papirju Trboveljske premogokopne družbe, je sedaj v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, neg. grad. prejeta iz arhiva RSNZ v Ljubljani. Verjetno gre za prepis, ki so ga napravili člani VOS še v času vojne. — 148. Prav tam. — 149. Saje: Belogardizem, str. 490. — 150. Prav tam. — 151. Bogdan Švent-Ambrož: VOS v borbi z mihailovičevskim obveščevalnim centrom. Ljubljana v ilegali, II, str. 314—315 (dalje: Švent, n. d.). — 152. Arhiv IZDG, MVAC, fasc. 120. — 153. NAW, T-821, R-279, povelje zveznega urada 602. voj. transport. del. 285 taj. 21. 12. 1942. — 154. NAW, T-821, R-279, pov. div. Cacciatori delle Alpi 8339 op. 21. 12. 1942. — 155. Arhiv IZDG, MVAC, fasc. 120, program racije, ki so ga italijanske oblasti poslale belogardističnemu vodstvu v Ljubljani za pripravo racije. Ta dokument v italijanščini nima začetka, ima pa slovenske obrobne pripombe nekega belogardističnega funkcionarja. — 156. Švent, n. d., str. 317. — 157. Arhiv IZDG, MVAC, fasc. 120, Navodila in načrt dela. — 158. NAW, T-821, R-279, sporočilo pov. 11. arm. zbora 86 taj. 21. 12. 1942. — 159. NAW, T-821, R-279, brzjojavka pov. 11. arm. zbora 02/13233 dne 21. 12. 1942. — 160. NAW, T-821, R-60 in R-279, brzjo. pov. 11. arm. zbora 02/13251 dne 22. 12. 1942. — 161. NAW, T-821, R-60 in 279, sporočilo pov. 11. arm. zbora 02/13299 dne 23. 12. 1942. — 161 a. ACS, PS, AGR 1931—1949, a. 1942, b. 22 A, Graziolijevi brzjojavki 22. in 28. 12. 1943. — 162. NAW, T-821, R-279, zabeležka za gen. Galla 23. 12. 1942. — 163. NAW, T-821, R-60, sporočilo pov. 11. arm. zbora 02/13233 dne 21. 12. 1942. — 164. Glej op. 151. — 165. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 231/IV, poročilo 375. hitre sekcije karab. 172/40 dne 2. 1. 1943. — 166. Omenjenega dne je bilo namreč v zaporih Belgijske vojašnice tudi 22 oseb iz »represivnega« razloga, 65 »na voljo arm. zboru«, 11 »na voljo fašistični milici (MVSN)«, 80 internirancev z Raba itd. — 167. Glej op. 174. — 168. Saje: Belogardizem, str. 492 do 493. — 169. Narod v ječi, I/2, januar 1943. — 170. Prav tam. — 171. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 231/V, poročilo 375. hitre sekc. karab. 7/5 dne 25. 2. 1943. — 172. Saje: Belogardizem, str. 493. — 173. Arhiv IZDG, it. arh., fasc. 231/I, II, vloge

za obiske in izpust zapornikov. — 174. Zgod. arhiv CK ZKS, št. 658.667, poročilo VOS za Ljubljano št. 16. dne 4. 1. 1943. — 175. Slovenski poročevalec, IV/1, dne 1. 1. 1943. — 176. Prav tam. — 177. Slovenski poročevalec, IV/2, dne 15. 1.

1943. — 178. ACS, PS, AGR 1930—1955, a. 1943, b. 36 B, Graziolijevo pismo 31/2/ zaupno dne 10. 1. 1943. — 179. ACS, PS, AGR 1930—1955, a. 1943, b. 36 B, Graziolijevo pismo 34/2/ zaupno dne 11. 1. 1943.

ETNOLOŠKE RAZISKAVE LJUBLJANE

SLAVKO KREMENSEK

Način življenja mestnega prebivalstva je sestavina etnološkega zanimanja od začetkov etnološke vede pod konec 18. stoletja. Romantična smer v etnologiji je sicer kasneje omejila svoj interes na podeželje in na kmečko kulturo. Ne gre pa spregledati, da se sočasna etnološka prizadevanja, ki so hote ali le nezavedno navezovala na obdobje razsvetljenstva, mestom nikakor niso izogibala. Izredno zanimiva je v tem pogledu t. i. etnognozija Janeza Trdine, ki je poleg podeželjanov preučeval prav tako mestne plasti prebivalstva Dolenjske in nekaterih sosednjih območij.

O teoretičnih vprašanjih o vključevanju kulturnih pojavov mestnega prebivalstva med naloge etnologov so v evropskih nacionalnih etnologijah tekle razprave med obema svetovnima vojnama. Nekateri so etnološkemu preučevanju mestnega življa dajali celo zelo velik poudarek. Leta 1940 je bilo objavljeno prvo samostojno izdano delo na temo t. i. velemestne etnologije, L. Schmidtov etnološki prikaz Dunaja. Tudi del »oficijalne« slovenske etnologije se je med drugo vojno opredeljeval glede etnološkega preučevanja mest. Stališče, izraženo v uvodu v »Narodopisje Slovencev«,¹ je bilo odklonilno.

Povojna slovenska etnologija se v svojem bistvu dlje časa ni dosti odmaknila od teoretičnih izhodišč svojega meščanskega razdobja. Tudi zavoljo tega se mestne problematike v njeni specifičnosti ni lotevala. Brž ko se je pojavil dvom v ustreznost dotedanjega teoretičnega usmerjanja, je neogibno vzniknilo vprašanje umestnosti in nuje vključevanja mestnega prebivalstva med probleme etnologije. In obratno: zanimanje za mestni življenjski stil je nujno poseglo v samo bistvo etnološke znanstvene teorije.

Razprava v nakazanem smislu se je začela konec petdesetih let v seminarju oddelka za etnologijo filozofske fakultete v Ljubljani,

ko je bil v obliki diplomske naloge² govor o etnološki problematiki slovenskih mest. Na podlagi razgleda po tuji etnološki literaturi in delu dotedanjih zgodovinsopisnih, geografskih in podobnih obravnav slovenske mestne problematike je bilo med drugim ugotovljeno, da je mestna kultura neločljiv sestavni del ljudske kulture, če le-to pojmuje mo na teoretično posodobljen način. Kulturni ustroj, življenjski stil, realnost vsakdanjosti, način življenja in še nekateri izrazi so bili tedaj uporabljeni za označevanje vprašanj, ki tudi v mestih zanimajo etnologa.

Ob navezavi na omenjena teoretična spoznanja je bila v okviru iste ustanove začeta konkretna etnološka obravnava Zelene jame, ljubljanskega predmestnega naselja. Opravljena raziskava je bila leta 1964 predložena Filozofski fakulteti kot doktorska disertacija in je bila januarja 1965 tudi obranjena. Zavoljo tedanjega majhnega zanimanja slovenske založniške politike za tovrstne spise je moglo delo iziti v prirejeni obliki pod naslovom Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem šele leta 1970.³ Nekoliko prej so kot posamezne razprave izšla le nekatera poglavja.⁴

Medtem ko je razprava o Zeleni jami čakala na natis, sta bili opravljeni še dve raziskavi s področja etnološke problematike Ljubljane. Ob primeru vasi Moste je bila izvedena analiza razvoja socialne in poklicne strukture obmestne vasi in nekaterih pojavov s področja t. i. socialne kulture. Razprava je bila pod naslovom Vaščani v obmestju objavljena leta 1968.⁵ Tekst z naslovom Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšee dobe, napisan leta 1966, je ostal dolgo časa v tipkopisu. Leta 1980 je bil končno objavljen v Knjižnici Glasnika SED.⁶

Zaradi sprotnege teoretičnega utemeljevanja neogibnosti o vključitvi mestne problematike v etnološke predmetne okvire ni bilo

med etnologi čutiti večjega odpora do tovrstnih raziskav. Študentje etnologije so v okviru proseminarskih vaj od sredine šestdesetih let naprej izbirali za svoje naloge tudi teme iz mestnega življenja, z območja Ljubljane na primer: Življenje otrok sredi mesta — Miklošičeva cesta in okolica (1965), Stanovanjska kultura Rožnodolincev (1966), Primer oblikovanja soseske v današnjem ljubljanskem obmestju (1966), Staro Krakovo in njegova današnja podoba (1967), Rojstvo, poroka in smrt v Ljubljani (1970) idr.⁷ Pač pa je bil iz vrst nekaterih predstavnikov tako imenovane ljubljanske historiografske šole izražen dvom, ali so prej omenjene razprave dovolj »v kontaktu« z etnologijo kot posebno znanstveno disciplino, kakor tudi, ali so takšna dela zadostna garancija »za zdrav razvoj slovenske etnologije glede na njene prvenstvene naloge v bodočnosti.«⁸ Posamezni slovenski zgodovinarji torej etnološkemu preučevanju mest niso bili naklonjeni in se z njim, kot vse kaže, še niso docela sprizajzili.⁹

Dandanes potrebe po etnološkem preučevanju mest ni treba več teoretično utemeljevati. To delo je na Slovenskem za sedaj končano. Ogromno naporov pa bo treba, da nam bo tudi način življenja ali življenjski stil prebivalstva slovenskih mest skozi posamezna razdobja poglobljeno znan. Kar se Ljubljane tiče, je bilo v zadnjem desetletju za omenjenimi raziskavami opravljeno naslednje.

V seminarju Pedagoško-znanstvene enote za etnologijo filozofske fakultete je bilo v zadnjih desetih letih prebranih več kot 30 nalog iz etnološke problematike Ljubljane. Nekaj teh del je bilo v dopolnjeni obliki v zadnjem času objavljenih. Med njimi kaže najprej omeniti razpravo Damjana Ovsca Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne, ki je izšla kot posebna knjiga.¹⁰ V publikaciji »Etnologija danes« — prispevki k raziskovanju načina življenja pa se nanašajo na Ljubljano in Ljubljancane naslednje naloge: Noša kot pojav v načinu življenja študentov v Ljubljani (I. Slavec), Brucovanje ljubljanskih študentov v študijskih letih 1976/77 in 1977/78 (J. Fajfar - M. Močnik), Vzgoja otrok v trnovskem naselju Murglje (D. Petru), Otroške igre na Prulah (I. Anžič), Sosedski odnosi na Grafenauerjevi 1—19 v Ljubljani (K. Valič), Način življenja Ljubljancanov v počitniškem naselju Mizendol (M. Lapuh - Cerar) in Poskus prikaza življenja skupine medicinskih sester, priseljenih iz Srbije (M. Milčinski).¹¹ Navedena tematika je glede predmeta obravnave v veliki meri po-

vedna tudi za študentovske naloge, ki niso bile objavljene.

Več sodelavcev in študentov PZE za etnologijo filozofske fakultete se je leta 1974 udeležilo jugoslovanskega simpozija o etnološkem preučevanju mestnih in primestnih naselij v Kruševcu. Večinoma so govorili o etnološki podobi prebivalcev ljubljanske Galjevice.

Naselje je bilo v prispevkih obravnavano kot člen razkrivanja etnološke podobe Ljubljane, osvetljeno je bilo z vidika današnje podobe v stavbarstvu, v stanovanjski opremi, govor je bil o družinskem življenju na Galjevici, o komunikacijskih sredstvih in komuniciranju, o namenskih skupnostih ter o vrednotah in normah. Referati so bili objavljeni v Etnološkem pregledu, glasilu Etnološkega društva Jugoslavije.¹² Bivše barakarsko naselje Galjevica je bilo tudi predmet magistrske naloge sodelavke PZE za etnologijo Mojce Ravnik, ki je v okviru dolgoročnega projekta slovenskih etnologov z naslovom Način življenja Slovencev v 20. stoletju pripravila ob gmotni podpori Raziskovalne skupnosti Slovenije še obsežno etnološko monografijo o omenjenem naselju, ki je v pripravi za tatis.

Ljubljanske problematike se mimo navedenih del lotevata doslej vsaj še dve etnološki razpravi — Gostilne v Šiški (od okrog 1900 do začetka druge vojne) in Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne, obe objavljeni v Slovenskem etnografu.¹³

Če se za naštetjem doslej opravljenega etnološkega dela pri preučevanju načina življenja in kulture ljubljanskega prebivalstva povprašamo v sumarični obliki še po vsebini tega prizadevanja, kolikor le-ta ni bila doslej dovolj razvidna, bi kazalo dodati naslednje:

Načrt za etnološko raziskavo Ljubljane novejših dobe, tj. od konca 18. stoletja naprej, je bil v obliki Uvoda napravljen potem, ko je bila teoretično utemeljena vključitev načina življenja mestnega prebivalstva v etnološke predmetne okvire, ko je bila opravljena konkretna raziskava enega ljubljanskih predmestnih naselij in je bilo pregledano dotlej objavljeno strokovno slovstvo o Ljubljani. Na tej podlagi je bilo ugotovljeno, da so za etnološko podobo Ljubljane zanimive vse tiste družbene skupine, ki so imele po posameznih razdobjih kakršnokoli vlogo pri oblikovanju ljubljanskega življenjskega stila; v bistvu naj bi šlo torej pri etnoloških raziskavah za vse razrede in sloje. Kljub upoštevanju vseh družbenih skupin pa se naloga ne

pokriva docela s kako »kulturno zgodovino« ljubljanskega mesta, kajti današnja slovensko etnologijo ne zanimajo kulturne dobrine same na sebi, temveč razmerje do njih.

Izkušnje, ki so jih dale prve etnološke raziskave Ljubljane in nadaljnja razmišljanja o najustrežnejših oblikah etnoloških raziskav,¹⁴ tudi smernice etnološkega raziskovalnega dela, ki so bile sprejete na tej podlagi,¹⁵ navajajo na favoriziranje kompleksnih etnoloških študij posameznih krajev oziroma na mestnih območjih posameznih mestnih četrti. Med raziskovalne okvire je treba poleg tega šteti še zlasti posamezne socialno-profesionalne skupine. Gledano iz tega zornega kota, je mogoče ugotoviti, da sta med ljubljanskimi mestnimi oziroma predmestnimi četrtmi doslej kompleksno preučeni Zelena jama in Galjevica. To od časa njunega nastanka konec prejšnjega in v dvajsetih letih našega stoletja do vključno povojnega razdobja. Nastavek za kompleksno preučitev od konca 18. stoletja naprej pomeni študija o Mostah. Se pravi, da so bile predmet etnoloških kompleksnih raziskav doslej nekatere ljubljanske delavske četrti, v primeru Most tudi kmečko-delavsko predmestno območje. Glede na rajonizacijo Ljubljane, izvedeno v okviru omenjenega Uvoda iz leta 1966, se bo treba v nadaljnjih študijah lotiti nekaterih najbolj značilnih delov t. i. notranjega mesta in posameznih starih ljubljanskih predmestij. Za preučitev bo kazalo izbrati nadalje primere nekaterih starejših urbaniziranih vasi, kakršne so na primer Moste, Vič in Šiška, pri čemer je z rezultati dosedanjih raziskav območja Most že mogoče računati. Preučiti bo treba nekatere naselbinske komplekse meščanskega obdobja, kakršni so na primer Bežigrad, Rožna dolina, Kodeljevo in zasilne delavske kolonije, območja torej, ki smo jim doslej posvetili največ pozornosti, pač z izjemo vilnih četrti. Posebno vprašanje so nato spet deli Ljubljane, ki so zrasli po drugi vojni.

Kljub sorazmerno velikim naporom, ki smo jih etnologi vložili doslej v preučevanje Ljubljane, bo treba potemtakem največji del za razvoj Ljubljane in njenega življenjskega stila značilnih četrti še preučiti. Ob Zeleni jami in Galjevici računamo v okviru že omenjenega projekta Način življenja Slovencev 20. stoletja še s kakimi osmimi bolj ali manj kompleksnimi študijami posameznih ljubljanskih rajonov. Ko bo to delo opravljeno, bomo dobili dovolj nadroben vpogled v način življenja Ljubljančanov na ravni njihove vsakdanjosti za razdobje od zadnje četrtine preteklega stoletja naprej. Pri tem bo šlo

za razkrivanje podobe o načinu življenja in vzvodov njegove pojavnosti v obsegu in na način, ki je v današnji slovenski etnologiji za tovrstno raziskovalno delo že običajen. Se pravi, da bodo spoznanja npr. o bivalni kulturi, prehrani, noši, družinsko-sorodstvenih in drugih skupnostih, o vzgoji, šegah, verovanju, o odnosu različnih socialnih plasti do umetnostnih oblik in raznovrstnih znanj sredstvo za dosego sintetične podobe o načinu življenja Ljubljančanov različnih razdobj in zakonitostih njegovega spreminjanja.

Mimo topografskega izhodišča se je mogoče omenjeni sintezi približati še na drugačen način. Tako je obravnava različnih profesionalno-socialnih skupin v njihovem načinu življenja lahko zelo primerna oblika za raziskavo etnološke podobe Ljubljane. Sicer pa se socialno-profesionalni in topografski okviri vsaj za starejša razdobja navadno v dobrisni meri prekrivajo. To je na primer pokazala tudi študija o izviru in okolju delavk ljubljanske tobačne tovarne.

Poleg kompleksnih obravnav posameznih mestnih rajonov, predmestij, obmestnih naselij in prav takih preučitev posameznih profesionalno-socialnih skupin se je etnološkega raziskovalnega dela mogoče lotiti tudi v obliki monotematskih študij. Sploh je ta pristop v etnološkem raziskovalnem delu še vedno najbolj uveljavljen; v določenem pogledu tudi na primeru Ljubljane. Seveda so tudi monotematske obravnave običajno topografsko omejene in se nanašajo le na določene socialno-profesionalne skupine. Takšnega značaja je na primer obravnava družabnega življenja višjih družbenih slojev Ljubljane.

Slovenska etnološka veda računa danes z več kot petdesetimi problemskimi sklopi, ki sestavljajo področje načina življenja in tako imenovane ljudske kulture. Razumljivo je, da je njihova teža iz razdobja v razdobje različna, da je vrsta njih na urbanem območju skorajda povsem nepomembna in se v načinu življenja mestnega prebivalstva odpira veliko število vprašanj, ki jih etnološke raziskave, omejene na podeželje, sploh niso odpirale. Tako se etnološko pojmovani način življenja kaže predvsem kot izvirna sestava kulturnih pojavov in razmerij na ravni vsakdanjosti, ki je v bistvu v nenehnem spreminjanju in je kajpak neposredno odvisna od družbenega položaja njenih nosilcev. Ker je le-ta različen, imamo opravka z različnimi načini življenja tudi na sinhroni ravni. Zato je študij vsakdanjega življenja zamotana naloga, še zlasti za urbana območja, torej tudi za Ljubljano. Mimo poznavanja širšega zgodovinskega okvira je treba obvladati tudi si-

stematiko predmeta. V obliki vprašalnic za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja smo etnologi na Slovenskem za to zadnje poskrbeli.¹⁶ Trenutno je v delu druga stopnja omenjene topografije, ki bo dala enega nadaljnjih priročnikov tudi za etnološko preučevanje Ljubljane.

OPOMBE

1. Rajko Ložar, Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen, Narodopisje Slovencev, I, Ljubljana 1944, str. 12. — 2. Vekoslav Kremenšek, Etnološka problematika slovenskih mest. Nalogo hrani PZE za etnologijo FF (185 D). — 3. Slavko Kremenšek, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, SAZU — Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 16, Ljubljana 1970. — 4. Slavko Kremenšek, Kulturna podoba železničarskega naselja na robu Ljubljane pred prvo vojno, Etnološki pregled, 6-7, Beograd 1965, str. 81—88; isti, Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik, Slovenski etnograf, XVIII—XIX/1965—1966, Ljubljana 1966, str. 133 do 154. — 5. Slavko Kremenšek, Vaščani v obmestju, Slovenski etnograf, XX (1967), Ljubljana 1968, str. 46—75. Delo je leta 1979 izšlo tudi v prevodu: Suburban Villagers, A Slovenian Case Study, University of Massachusetts at Amherst 1979, 53 str. — 6. Slavko Kremenšek, Uvod v et-

nološko preučevanje Ljubljane, Ljubljana 1980. — 7. Omenjene naloge hrani PZE za etnologijo FF, št.: 79 P, 110 P, 155 P, 113 P, 92 P. — 8. Zapisnik 11. seje pedagoško-znanstvenega sveta filozofske fakultete v Ljubljani, ki je bila 3. 10. 1967. — 9. Prim. diskusijski prispevek Boga Grafenauerja ob Pogledih na etnologijo, Glasnik SED, 19/1979, št. 3, str. 54. — 10. Damjan Ovsec, Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne, Ljubljana 1979. — 11. »Etnologija danes« — prispevki k raziskovanju načina življenja, Problemi 197 (4, 1980), 1, XVIII. — 12. Etnološki pregled, 13, Beograd 1975, str. 67—114. Referate so prispevali: S. Kremenšek, T. Petek, D. Petru in B. Mravlje, M. Ravnik in Z. Žagar, J. Bogataj, V. Hazler in S. Gabršček, Z. Šmitek in I. Jugovec, D. Ovsec. — 13. Tanja Tomažič, Gostilne v Šiški (Od okrog 1900 do začetka druge svetovne vojne), Slovenski etnograf, XXV—XXVI (1972-73), str. 67—88; Slavko Kremenšek, Izvir in okoliš delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne, Slovenski etnograf, XXIX (1976), Lj. 1978, str. 91—100. — 14. Prim.: Slavko Kremenšek, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Uvod, v: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Ljubljana 1976, str. 1—52. — 15. Glasnik SED, 17/1977, št. 4. — 16. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Uvod, Poročila, Vprašalnice I—XI, Ljubljana 1975—1978.



Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA je najstarejše slovensko književno, kulturno in znanstveno društvo. Vse od leta 1864 izdaja leposlovna, znanstvena in poljudnoznanstvena dela splošnega kulturnega pomena. V zadnjem času je izdala Slovenska matica knjige, ki so nepogrešljive za slehernega izobraženca. Posebej opozarjamo na knjigo Antona Linharta POSKUS ZGODOVINE KRANJSKE IN OSTALIH DEŽEL JUŽNIH SLOVANOV AVSTRIJE, ki šteje med najznamenitejša zgodovinopisna dela, kar jih imamo. Za znanstvene delavce in ustvarjalce bo zanimiva tudi PSIHOLOGIJA USTVARJALNOSTI Antona Trstenjaka, posebej za zgodovinarje pa tudi roman Alojza Rebule ZELENO IZGNANSTVO, ki obravnava bivanje znamenitega humanista in diplomata Enea Silvia Piccolominiya v Trstu, nekaj let preden je postal papež Pij II. Roman je tudi poskus ovrednotenja slovenske pristnosti v času in prostoru — v 15. stoletju na Tržaškem — ki sta Slovence zapisala anonimnosti.

Poleg omenjenih knjig iz programa 1981, ki jih lahko kupite po članskih cenah, ki so bistveno nižje od knjigotrških, pa ima Slovenska matica na voljo še naslednje zgodovinske knjige:

Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	200.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	220.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	300.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	100.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	150.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	200.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	120.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	100.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	200.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	120.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	150.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	140.—

Tudi v prihodnjem letu bo Slovenska matica izdala dve knjigi, ki sta zanimivi za zgodovinarje: Franc Kos: IZBRANI SPISI in Josip Vošnjak SPOMINI.

Knjige lahko po članski ceni dobite v protorih Slovenske matice, Trg osvoboditve 7, Ljubljana ali po pošti.

SLOVENSKA MATICA

UDK 949.712-201 »1750/1850«

Jože Zontar, dr., docent za arhivistiko, Zgodovinski arhiv Ljubljana

YU — 64000 Kranj, Moša Pijade 30

Problemi zgodovine mest

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 91—95, cit. lit. 13

Prispevek prikazuje problematiko glavnih razvojnih tendenc mest na Slovenskem v času od sredje 18. do sredje 19. stoletja. Avtor ugotavlja, da je ostalo število mest v tem času nespremenjeno. Število prebivalstva v mestih je vse do 30. let 19. stoletja stagniralo. Socialna struktura mest se v primerjavi s prejšnjim obdobjem ni bistveno spremenila. Poleg dotedanjih se oblikujejo v tem času novi pojmi mestnih območij (na podlagi številnih oddelkov, upravnih občin). Osrednji del prispevka pa je avtor namenil prikazu propada mestne avtonomije v različnih fazah tega obdobja.

UDK 72(497.12 Ljubljana):329 Craganolini

Prelovshek Damjan, dr., znanstveni sodelavec, Umetnostno zgodovinski inštitut dr. Franceta Steleta, SAZU

YU — 61000 Ljubljana Novi trg 3

Ljubljanski stavbni mojster Anton Craganolini

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 96—102, cit. lit. 48

Dlež furjanskih stavbenikov je bil zelo pomemben pri zidavi Ljubljane zlasti v 18. in 19. stoletju. V Gemoni rojeni Anton (Antonio) Craganolini (1809—1837) je bil eden izmed njih. IzSolal se je za ornamentalnega kiparja na beneški likovni akademiji, nato pa je nekaj let delal pri očetu Cristoforu, ki je bil stavbni mojster v Celovcu. V začetku tridesetih let je v Ljubljani in Zagrebu postavil nekaj pomembnejših stavb in pri tem pokazal dokajšnjo mero spretnosti in dovetnosti za stilne novosti. Splet nesrečnih okoliščin je tragično končal njegovo srmo vzpenjajočo se življenjsko pot. Članek obravnava Craganolinjeva ljubljanska dela in njegovo vlogo v arhitekturi prve polovice 19. stoletja pri nas.

UDK 352.071(497.12 Ljubljana) »1850/1934«

Drnovšek Marjan, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana

YU — 61000 Ljubljana, Mestni trg 27

Ljubljanski mestni statuti 1850—1931

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 126—136, cit. lit. 60

Ljubljana je dobila moderni statut (občinski red) leta 1850, kateri je z manjšimi spremembami veljal do sprejetja enotnega zakona o mestnih občinah 1934. S statutom so bile normirane dolžnosti in pravice mestne občine do višjih oblastnih organov in do občanov. V prispevku je podana okvirna analiza statutarnih členov.

UDK 77.03(497.12 Ljubljana) »1839/1870«

Kambič Mirko, magister umetnostne zgodovine, filmski urednik, DDU Univerzum

YU — 61000 Ljubljana, Grošljeva 4

Prvi ljubljanski fotografi (1839—1870)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 103—115, cit. lit. 0

Fotografija na Slovenskem je že od vsega začetka tesno povezana z Ljubljano. Zgodnjo ljubljansko fotografijo delimo na dve obdobji. Prvo obsega najzgodnejša poročila o novem izumu, ki segajo v začetek leta 1839. V to obdobje štejeemo potujoče dagerotipiste, najvidnejše mesto pa ima Janez Puhar kot izumitelj lastnega fotoografskega postopka. V drugo obdobje (približno 1860 do 1870) štejeemo začetke poklicne fotografije v Ljubljani. Zaradi izredne delavnosti in družbene pomembnosti teh prvih fotografov (predvsem Pogorelica, Puntka in Zalarja) imenujemo ta čas zlato dobo ljubljanske fotografije.

UDC 352.071(497.12 Ljubljana) "1850/1834"

Drnovšek Marjan, Archivist, Historical Archives Ljubljana
YU — 61000 Ljubljana, Mesni trg 27

The Ljubljana Municipal Regulations: 1850—1934

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 126—136, cit. lit. 60

Ljubljana got an up-to-date statute (municipal order) in 1850; with minor modifications it was valid until 1934 when a uniform law concerning the municipal communities came into force. This statute regulated the rights and duties of the municipal community toward the higher authorities and toward the members of the community. The article presents the basic analysis of the statutory articles.

UDC 77.03(497.12 Ljubljana) "1839/1870"

Kambič Mirko, Professor of Art History, M. A., Film Editor, DDU Univerzium, Ljubljana

YU — 61000 Ljubljana, Grošičeva 4

The First Photographers in Ljubljana (1839—1870)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 103—115, cit. lit. 0

From the very beginning photography in Slovenia has been closely connected with Ljubljana. The early photography in Ljubljana can be divided into two periods. The first one comprises the earliest reports concerning the new invention and dates back to the beginning of 1839. This period includes the travelling daguerrotypists; the most prominent position, however, belongs to Janez Puhar, the inventor of his own photographic method. The second period (approx. 1860 to 1870) covers the beginnings of professional photography in Ljubljana. Owing to the extreme diligence and the public importance of these first photographers (especially Pogorelec, Funkef and Zalar) one can call this period the golden era of the Ljubljana photography.

UDC 949.712-201 "1750/1850"

Zontar Jože, Dr., Assistant Professor of Archivist Studies, Historical Archives, Ljubljana

YU — 64000 Kranj, Moša Pišade 30

The Problems of the Town-History

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 91—95, cit. lit. 13

The article presents the main tendencies of the town-growth in Slovenia from the mid-18th till the mid-19th century. The author states that the number of towns remained unchanged during that time. The number of population was at a standstill until the 30's of the 18th century. Compared to the previous period the social structure of the towns did not basically change. Beside the existing conceptions concerning the town areas new ones begin to form at that time (on the basis of numerous departments, administrative communities). The author dedicates the central part of his study to the decay of the town autonomy in different phases of the period.

UDC 72(497.12 Ljubljana): 929 Cragnohni

Prelovski Damjan, Dr., Scholarly Assistant, Dr. France Stele Institute for the History of Art, Slovene Academy of Arts and Sciences

YU — 61000 Ljubljana, Novi trg 3

The Ljubljana Master Builder Anton Cragnohni

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 96—102, cit. lit. 48

The share of the Furian builders was very important as regards the building of Ljubljana, especially in the 18th and 19th centuries. Genoa-born Anton (Antonio) Cragnohni (1809—1837) was one of them. He finished his studies of the ornamental sculpture at the Venetian Art Academy and then worked for some years with his father Cristofor who was a master builder in Celovec. At the beginning of the 30's he set up some important buildings in Ljubljana and in Zagreb, displaying a great skill and susceptibility to stylistic novelty. The intertwining of unfortunate circumstances tragically stopped his steeply rising life-route. The article deals with Cragnohni's Ljubljana works and his role in the Slovene architecture of the first half of the 19th century.

UDK 949.712 Ljubljana.323.1 (497.12)

Slodnjak Anton, dr., redni univerzitetni profesor v pokojlu,

YU — 61000 Ljubljana, Večna pot 28

Ljubljana v luči slovenske narodne misli

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 124—126, cit. lit. 5

Avtor poskuša nanizati nekaj domnev, kdaj so Slovenci začeli doživljati ime in obstoj Ljubljane kot zarodek svojega narodnega središča. Pobude za to so mogle biti v zgodovinskih in kulturnih dogajanjih in dejstvih, kakor je bila že »Velika Kranjska« okrog l. 1000, ustanovitve ljubljanske škofije 1461, protestantska Cerkev slovenskega jezika v 16. stoletju, Aca-demia operatorum 1693 do 1729, francoske Ilirske province 1699 do 1813, avstrijsko Kraljestvo Ilirija, Prešernove Poezije in predvsem gibanje za Zedinjeno Slovenijo 1848 do 1918.

UDK 312(497.12 Ljubljana) »1848/1918«

Fischer Jasna, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja

YU — 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Oris razvoja prebivalstva v Ljubljani in njegove družbene sestave od sredine 19. stoletja do 1918

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 137—142, cit. lit. 21

Članek daje pregled do danes opravljenih raziskav in njihovih rezultatov, hkrati pa opozarja na vprašanja, ki še čakajo ustrezno študijsko obdelavo, to sta predvsem analizi dosejavanja v Ljubljano v vsem obdobju, ki ga članek zajema in družbene sestave celotnega ljubljanskega prebivalstva. Do sedaj sta bili narejeni le za tiste sloje ljubljanskega prebivalstva, iz katerih so prihajali člani delavskih društev v Ljubljani, to je obrtnike, pomočnike v obrti in trgovini, delavce in dminarje.

UDK 329.14(497.12 Ljubljana) »1870/1896«

Fischer Jasna, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja

YU — 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Delavsko gibanje v Ljubljani od začetkov do leta 1896

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 143—149, cit. lit. 52

Na podlagi arhivskih virov napisani članek prikazuje nastanek, razvoj in delovanje delavskih društev v Ljubljani, političnih in strokovnih. Poudarek je na delavskem izobraževalnem društvu, ki je najpomembnejše politično delavsko društvo, od njegove ustanovitve v letu 1870 do prostovoljnega razpusta v letu 1892. Podrobneje je prikazano delovanje njegovih najvidnejših voditeljev Matije Kunca, Franceta Zeleznikarja, Ferdinanda Tume in Karla Kordeliča ter z njihovim delovanjem tesno povezani vzponi in razmah delavskega gibanja v Ljubljani.

UDK 351(497.12 Ljubljana) »1850/1941«

Kos Janez, vodja oddelka ljudske revolucije Ljubljane v Mestnem muzeju Ljubljana

YU — 61000 Ljubljana, Gosposka 15

Oris poglobljenih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850—1941

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 159—166, cit. lit. 16

Prispevek podaja razvoj oskrbe z vodo in energijo, javne razsvetljave, kanalizacije in snaženja javnih površin, urejanja tlakov ulic, cest in trgov, javnega prometa, javnih masadov in poklicne gasilske službe.

UDC 312(497.12 Ljubljana) »1848/1918«

Fischer Jasna, Dr., Scholarly Assistant, Institute for the History of Labour Movement

YU — 61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1

An Outline of the Growth of the Ljubljana Population and its Social Structure from the mid-19th Century until 1918

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 137-142, cit. lit. 21

The article presents a survey of researches that have been completed so far as well as their results; moreover, the author also calls the readers' attention to the questions that are still waiting for an adequate scientific treatment. In the first place an analysis of migrations to Ljubljana in the period which is the subject of the present study as well as the social structure of the total population of Ljubljana. So far researches have been done only as regards those strata of the Ljubljana population out of which came the members of labour societies, that is artisans, business and home-industry hands, workers and day-labourers.

UDC 351(497.12 Ljubljana) »1850/1941«

Kos Janez, Director of Department of the People's Revolution at the City Museum in Ljubljana

YU — 61000 Ljubljana, Gosposka 15

An Outline of the Principal Points of the Development of Certain Communal Activities in Ljubljana Between 1850 and 1941

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 159-166, cit. lit. 16

The article presents the development of water and energy provisioning, public lighting, canalization and cleaning the public areas, paving the streets, roads and squares, public transportation, public grounds and professional fire-brigade service.

UDC 949.712 Ljubljana : 313.1(497.12)

Štodiňjak Anton, Dr., Retired University Professor

YU — 61000 Ljubljana, Večna pot 28

Ljubljana in View of Slovene National Idea

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 124-126, cit. lit. 5

The author is trying to enumerate a few assumptions as to when the Slovenes began to experience the name and existence of Ljubljana as the embryo of their national centre. This might have happened on the initiative of the historical and cultural events and facts such as the »Great Carniola« around the year 1000, the establishment of the Ljubljana diocese in 1461, the Slovene Protestant Church in the 16th century, the Academia Operosorum from 1693 to 1729, the French Illyric Provinces from 1805 to 1813, the Austrian kingdom Illyria, France Preseren's Poezije (Poetical Works) and, most of all, the movement for the United Slovenia from 1848 to 1918.

UDC 329.14(497.12 Ljubljana) "1870/1896"

Fischer Jasna, Dr., Scholarly Assistant, Institute for the History of Labour Movement

YU — 61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1

Labour Movement in Ljubljana from the Beginning until 1896

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 143-149, cit. lit. 52

The article that is written on the basis of the archival sources discusses the foundation, development and activity of the labour societies in Ljubljana, both the political and professional ones. The emphasis is on the workers' educational society which had been the most important political labour society from its foundation in 1870 to its voluntary dissolution in 1892. The author presents in detail the activities of its most prominent leaders Matija Kunč, France Zeleznikar, Ferdinand Turna and Karl Kordež as well as the rise and the expansion of the labour movement in Ljubljana which is closely related to the activity of the above mentioned society.

UDK 324(497.12 Ljubljana) "1848/1918"

Melik Vasilij, dr., redni univerzitetni profesor, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani

YU — 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Volitve v Ljubljani 1848—1918

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 115—124, cit. lit. 18

Na podlagi gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, časopisnih poročil in citiranih del razpravlja avtor o volitvah na ozemlju mestne občine Ljubljana od revolucionarnega leta 1848, ko so ljubljanski prebivalci volili v meščanski odbor, v parlamenta v Frankfurtu in na Dunaju ter v deželni zbor (provincijski diet), pa do prve svetovne vojne. Slovenska stranka je dokončno zmagala nad nemško 1882. Občinski volilni red 1910 je uvedel splošno (toda neenako) moško volilno pravico ter dal volilno pravico tudi ženskam davkoplačevalkam in učiteljicam.

UDK 940.547.2(497.12 Ljubljana) »1942«

Ferenc Tone, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

YU — 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Italijanske racije v Ljubljani leta 1942

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 183—228, cit. lit. 179

Razprava obravnava racije italijanskega okupatorja v Ljubljani v letu 1942, s katerimi je ta hotel zadušiti narodnoosvobodilno gibanje. S širše zbranimi viri iz domačih in tujih arhivov, predvsem z dokumenti italijanskega okupatorja, razmeroma podrobno prikazuje veliko devetnajst-dnevno racijo februarja in marca, internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske marca, manjšo šestdnevno racijo aprila, manjšo racijo v vaseh ob reki Savi maja, veliko petdnevno racijo konec junija in 1. julija ter t. i. dvodnevno »božično« racijo decembra, ki so jo izvedli predvsem ljubljanski belogardisti. V racijah je okupator zajel in »preveril« okrog 40.000 moških in jih okrog 5500 aretiral ter odpeljal v italijanska koncentracijska taborišča.

UDK 373.3/.5(497.12 Ljubljana) »1848/1941«

Vovko Andrej, kustos arhiva, Slovenski šolski muzej v Ljubljani

YU — 61000 Ljubljana, Poljanska 28

O osnovnem in srednjem šolstvu v Ljubljani v obdobju 1848—1941

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 150—159, cit. lit. 23

Šolstvo je v obdobju po letu 1848 odločilno vplivalo na celoten, še posebej pa tudi na narodnostni razvoj naših krajev, tako tudi Ljubljane in njene bližnje okolice. V priložnem pregledu podaja avtor glavne razvojne črte ljubljanskih osnovnih, srednjih in posebnih šol do leta 1941 ter navaja najpomembnejšo literaturo, ki je doslej že nastala o njih, opozarja pa tudi na vprašanja, ki jih bodo morali raziskovalci šolske zgodovine na novo osvetliti ali pa dopolniti že obstoječe raziskave.

UDK 39.001.5(497.12 Ljubljana)

Kremenšek Vekoslav, dr., redni univerzitetni profesor, PZE za etnologijo filozofske fakultete v Ljubljani

YU — 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Etnološke raziskave Ljubljane

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 228—231, cit. lit. 16

V okviru zanimanja slovenskih etnologov za način življenja prebivalstva mest je bilo posvečeno Ljubljani dostej največ pozornosti. Tako sta v zadnjih dveh desetletjih nastali kompleksni monografiji dveh ljubljanskih predmestnih območij, Zelene jame in Galjevice. Obdelano je bilo družabno življenje v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne. Napisan je bil uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejši dobe. Pedagoško-znanstvena enota za etnologijo na filozofski fakulteti univerze Edvarda Karmelja v Ljubljani, ki je središče tega prizadevanja, brani vrsto študentovskih nalog, ki so posvečene posameznim temam iz etnologije Ljubljane. Poleg tega je razkrivanje etnološke podobe Ljubljane tudi sestavni del raziskovalnih akcij, ki se nanašajo na ves slovenski etnični prostor.

UDC 373.3/.5(497.12 Ljubljana) "1348/1941"
Vovko Andrej, Curator of the Archives, Slovene School Museum in Ljubljana
YU — 61000 Ljubljana, Poljanska 28

On the Elementary and Secondary School Education in Ljubljana in the Period between 1848—1941

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 150—159, cit. lit. 28

In the period after 1848 the school system presented a decisive influence on the entire development of our country, including Ljubljana and its neighbouring surroundings, moreover, it specially influenced the national development of the country. In the present study the author enters into the main features of development of the Ljubljana elementary, secondary and special schools up to 1941; he also quotes the most important literature that has so far been written on the topic; he also calls the reader's attention to the problems that will have to be presented in a new light or researches that have already been done but will have to be supplemented.

UDC 39.001.5(497.12 Ljubljana)
Kremenšek Vekoslav, Dr., University Professor, Department of Ethnology, Faculty of Philosophy in Ljubljana
YU — 61000 Ljubljana, Askercева 12

The Ethnological Researches in Ljubljana

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 228—231, cit. lit. 16

According to the general interest of the Slovene ethnologists in the way of life of the town population Ljubljana has so far been in the centre of attention. In the last two decades two complex monographic works concerning two suburban areas of Ljubljana, namely Zelena jama and Galjevice, have been published. The social life in Ljubljana from the beginning of the 20th century until the World War II has been discussed. An introduction to the ethnological researches of the Ljubljana of the recent time has been written. The Department of Ethnology of the Faculty of Philosophy at the Edvard Kardelj University in Ljubljana which is the centre of such efforts keeps a number of students' papers dedicated to different themes concerning the ethnology of Ljubljana. Furthermore, the revealing of the ethnological features of Ljubljana represents an integral part in the complex of research activities concerning the whole Slovene ethnic territory.

UDC 324(497.12 Ljubljana) "1848/1918"
Melik Vasilij, Dr., University Professor, Department of History of the Faculty of Philosophy in Ljubljana
YU — 61000 Ljubljana, Askercева 12

The Elections in Ljubljana: 1848—1918

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 115—124, cit. lit. 18

On the basis of historical materials from the Historical Archives in Ljubljana, newspaper articles and quoted books the author discusses the elections on the territory of the Ljubljana municipal community from the revolutionary year 1848 when the inhabitants of Ljubljana voted for the representatives of the town council, of the Parliament in Frankfurt and Vienna and of the provincial assembly (diet) until the World War I. The Slovene Party finally defeated the German Party in 1882. In 1910 the community electoral law introduced the common (but not equal) right of voting for men and gave the right to vote to women tax-payers and teachers.

UDC 940.547.2(497.12 Ljubljana) "1942"
Ferenc Tone, Dr., Scientific Counsellor, Institute for the History of Labour Movement in Ljubljana
YU — 61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1

The Italian Razzias in Ljubljana (1942)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981, pp. 183—228, cit. lit. 179

The study deals with the Italian occupiers' razzias in Ljubljana in 1942 which were intended to suppress the national liberation movement. By means of various sources from both Slovene and foreign archives, mostly the documents of the Italian occupiers, he presents in considerable detail the big nineteen-day razzia in February and March, the internation of officers and non-commissioned officers of the former Yugoslav army in March, a minor six-day razzia in April, another smaller one in the villages along the Sava in May, a big five-day razzia at the end of June and on July 1 and the so-called two-day »Christmas« one in December executed mostly by the Ljubljana White guards. In the above mentioned razzias the occupier captured and "verified" about 40,000 men; about 5,500 were arrested and taken to the Italian concentration camps.

UDK 711.45(497.12 Ljubljana) »1900/1980«

Ravnikar Edo, redni univerzitetni profesor v pokojju

YU — 61000 Ljubljana, Rimska 16

Urbanistična misel v Sloveniji od leta 1900

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 29, št. 2, december 1981, str. 166—183, cit. lit. 0

Prispevek prikazuje razvoj naše urbanistične misli, teorije in prakse od začetka stoletja do danes kot nenehno iskanje ravnotežja med mehanično racionalnim in umetniško vizionarnim. Ze v času popotresne Ljubljane so bili mestu na razpolago najboljši strokovnjaki (Sitte, Fabiani, Jäger, Plečnik), česar pa mlada slovenska mestna uprava ni znala izrabiti. Napetost med modernim in konzervativnim označuje tudi obdobje med obema vojnoma, ko smo dobili svojo šolo za arhitekturo s prvima profesorjema — Vurnikom in Plečnikom. Pod vplivom svetovnega razvoja je tudi k nam prodrla spoznanje, da je treba urbanizem razumeti kot metodično zajetje širšega prostorskega fenomena. Tako je vse večji obseg urbanističnega dela v povojnem času vodil k razvoju institucionaliziranega aparata, ki rešuje tekoče urbanistične naloge. Pa vseeno nimamo danes nikakršnega širšega koncepta, morda pa bi lahko imeli tistega, ki ga je pred skoro 100 leti opisal W. Morris.

Ravnikar Edo, Retired University Professor

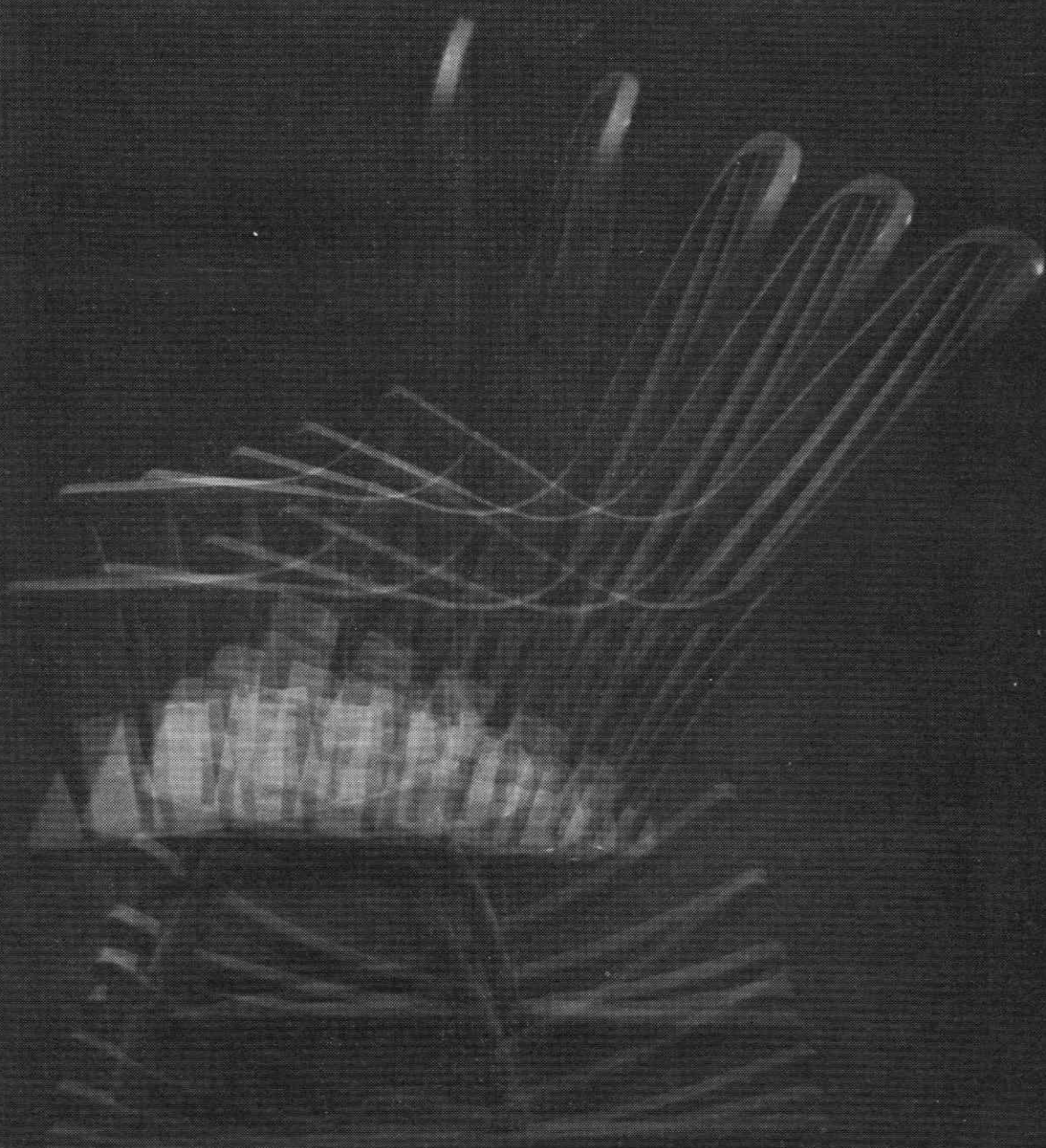
YU — 61000 Ljubljana, Rimska 16

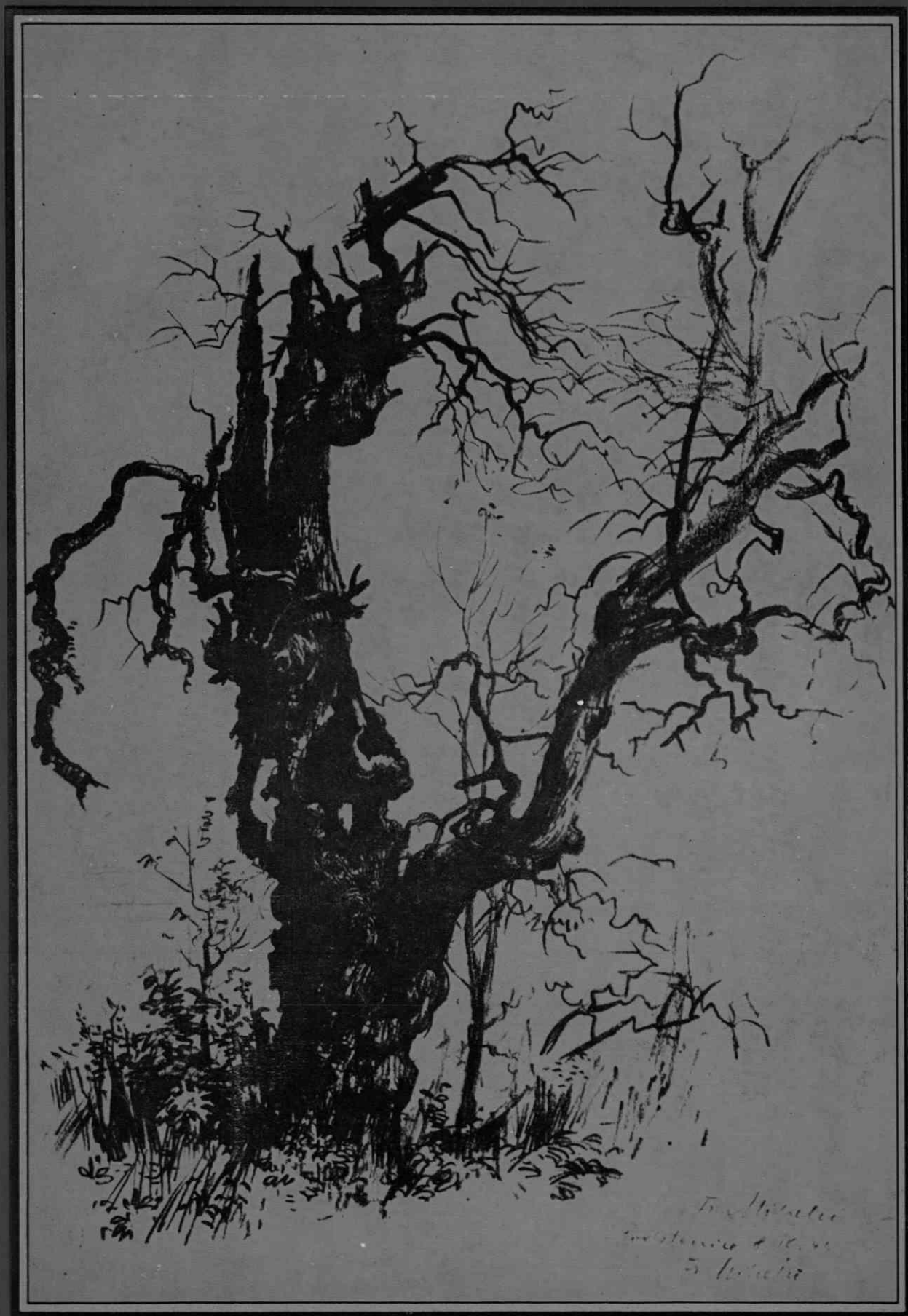
Town-planning Concepts in Slovenia since 1900

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 29, No. 2, December 1981,
pp. 166—183, cit. lit. 0

The article presents the development of our town-planning concepts, theory and practice since the beginning of our century up to nowadays as a continuous search for a balance between the mechanically rational and the artistically visionary. Already in the period immediately following the earthquake, Ljubljana had at its disposal the best experts (Sitte, Fabiani, Jäger, Plečnik), however, the young Slovene municipal administration did not know how to make use of them. The tension between the modern and the conservative is also characteristic of the period between the two wars when we got our own school for architecture with two professors — Vurnik and Plečnik. Under the influence of the worldwide development new understanding penetrated also to Slovenia, namely that town-planning ought to be taken as a methodical capturing of a wider spatial phenomenon. Therefore the ever-growing scope of the town-planning work after the World War II led to the development of an institutionalized apparatus which is presently solving the tasks of town-planning. In spite of this fact we do not have any wider concepts today; maybe we could use the one described almost a hundred years ago by W. Morris.

lesnina





France Mihelič. Ožgana tepka, črna kreda, 8. 10. 1944. (Muzej ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani.)